

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ

TÜBA-KED

Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of Cultural Inventory

Sayı: 19
2019

**TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi
Kültür Envanteri Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of
Cultural Inventory**

TÜBA-KED uluslararası hakemli bir dergi olup TÜBİTAK ULAKBİM (SBVT) ve Avrupa İnsani Bilimler Referans İndeksi (ERIH PLUS) veritabanlarında taranmaktadır.

TÜBA-KED is an international refereed journal and indexed in the TUBİTAK ULAKBİM (SBVT) and The European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS) databases.

Yayın Sahibi / Owner:

Türkiye Bilimler Akademisi Başkanlığı
adına Prof. Dr. Muzaffer ŞEKER
(Başkan / President)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Managing Editor

Mete KURT

Basın ve Halkla İlişkiler

Press & Public Relations

Asiye KOMUT

Grafik Tasarım / Graphic Design

Fatih Akın ÖZDEMİR

TÜBA-KED İletişim Asistanı

Communication Assistant

Cansu TOPRAK

Yayın Şekli

6 aylık. Türkçe / İngilizce

Yayın Türü

Yaygın süreli yayın.

Baskı: Tek Ses Ofset Matbaacılık

Yay. Org. San. Ltd. Şti.

Sayı: 19/2019 (500 adet)

Basıldığı Tarih: 5 Temmuz 2019

ISSN: 1304 - 2440

TÜBA-KED Yazışma Adresi

Türkiye Bilimler Akademisi

Rabi Medresesi

Süleymaniye Mahallesi

Mimar Sinan Caddesi

No: 24 34116 Fatih – İstanbul

Tel: 0212 513 4824

Faks: 0212 514 9996

E-posta: cansu.toprak@tuba.gov.tr

Türkiye Bilimler Akademisi

Turkish Academy of Sciences

Yayının İdare Adresi: Piyade Sokak,

No: 27, 06690 Çankaya- ANKARA

Tel: 0312 442 29 03

Faks: 0312 442 72 36

www.tuba.gov.tr

İletişim: Cansu TOPRAK

cansu.toprak@tuba.gov.tr

Yayın başvurusu ve yazım kuralları

tuba-ked@tuba.gov.tr

© Türkiye Bilimler Akademisi, 2019

© Turkish Academy of Sciences, 2019

(All rights reserved.)

Bu derginin tüm yayın hakları saklıdır.

Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar

dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın

hiçbir yolla çoğaltılamaz, CD ya da

manyetik bant haline getirilemez.

(Kaynağı belirtilmemiş görseller,

makalelerin yazarlarına aittir.)

Kapak Fotoğrafı

1868 Öncesinde İzmir Sarıkışla

Mimarlar Odası İzmir Şubesi Arşivi

**TÜBA-KED
TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ KÜLTÜR ENVANTERİ DERGİSİ**

TÜBA-KED, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) tarafından altı aylık olarak yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Derginin yayın politikası, kapsamı ve içeriği ile ilgili kararlar, Türkiye Bilimler Akademisi Konseyi tarafından belirlenen Yayın Kurulu tarafından alınır.

DERGİNİN KAPSAMI VE YAYIN İLKELERİ

Kültürel mirasın belgelenmesi, tanıtımı ve yaşatılarak gelecek kuşaklara aktarılması amacıyla 2003 yılında yayımlanmaya başlayan TÜBA-KED, her türlü maddi kalıntı, kültürel peyzaj, dekoratif sanatlar, doğal çevre, sözlü gelenek ve anlatımlar, gösteri sanatları, inançlar, ritüeller, şöenler, doğa ve evrenle ilgili toplumların belleklerinde yer etmiş olay ve uygulamalar olmak üzere sayısı daha da arttırılabilecek her türlü somut ve somut olmayan değerleri içeren uluslararası hakemli bir dergidir.

Kültür kavramı altında gerçekleşen tüm faaliyetlerin ortak zemini olmayı hedefleyen TÜBA-KED, ilke olarak, dönem ve coğrafi bölge sınırlaması olmaksızın arkeoloji, sanat tarihi, kırsal ve kentsel mimari, kırsal ve kentsel peyzaj, kültürel peyzaj, kentsel arkeoloji, endüstriyel arkeoloji, etnografya, etnobotanik, jeoarkeoloji ve tarih ile ilgili çalışmalara yer vermektedir. Ayrıca toplulukların, grupların ve bireylerin kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araç-gereçler ile kültürel mekânlar gibi farklı ölçek ve nitelikteki kültürel mirasa yönelik her türlü belgeleme, envanter ve sözlü tarih çalışmaları derginin kapsamı içindedir. Bununla birlikte dergimiz, kültür kavramı içinde tespit edilen tüm uygulamaların korunması, onarımı, sergilenmesi, topluma kazandırılması ve kültür sektörü olarak değerlendirilmesine yönelik proje ve fikirlere açık olup bu alanlarda bir forum oluşturma işlevini de üstlenmiştir.

2003 yılında “Kültür Envanteri Dergisi” adı ve içeriği ile yola çıkan TÜBA-KED, sadece envanter çalışmaları ile sınırlı kalmayıp, yukarıda sıralanan çalışma alanlarının tamamından bilimsel nitelikte olmak üzere her türlü bilimsel yazıyı kabul etmektedir. Derginin ilgili kurulları tarafından değerlendirmeye alınan yayın başvurularının daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere gönderilmemiş olması ön şarttır. Derginin yayın ilkeleri ve yazım kuralları ile ilgili detaylı bilgilere <http://tubaked.tuba.gov.tr> adresinden ulaşmak mümkündür.

**TÜBA-KED
THE TURKISH ACADEMY OF SCIENCES JOURNAL OF CULTURAL INVENTORY**

TÜBA-KED is an international peer-reviewed journal published biannually by the Turkish Academy of Sciences (TÜBA). The decisions regarding editorial policy, scope and content of the journal is taken by the Editorial Board that determined by the Turkish Academy of Sciences Council.

THE SCOPE AND PUBLICATION POLICIES OF TÜBA-KED

Turkish Academy of Sciences - Journal of Cultural Inventory (TÜBA-KED), which started publication in 2003 with the aim to document, promote and transfer cultural heritage to the new generation, is an international peer-reviewed journal with a wide-ranging scope covering all kinds of tangible remains, cultural landscapes, decorative arts, natural environment, oral traditions and narrations, performing arts, beliefs, rituals, festivals, events and praxes concerning nature and the universe that have made a place in the memory of the society as well many other tangible and intangible values.

Striving to become a common ground for all activities that take place under the concept of culture, the TÜBA- Journal of Cultural Inventory, as a principle, is open to all kinds of studies about archeology, art history, rural and urban architecture, rural and urban landscaping, urban archeology, industrial archeology, ethnography, ethno-botany, geo-archeology and history without limitation of period and geographical region. Also documentation, inventory and oral history studies concerning cultural heritage in different scales and types such as praxes, representations, narratives, information, skills, tools related to these and cultural spaces attributed as a constituent of their cultural heritage by societies, groups and individuals, are within the scope of the journal. In addition, our journal is open to all projects and ideas concerning the conservation, preservation, presentation of all the features defined within the concept of culture, their repossession to the society as well as their appraisal as culture sector; while it has also undertaken the role to establish a forum in these fields.

Having set out with the name and content of the “TÜBA- Journal of Cultural Inventory” in 2003, the journal is not limited to inventory work only, and hence, all kinds of articles with scientific content on the fields mentioned above are accepted as well. While, it is a prerequisite that, the manuscripts submitted to the journal and accepted for the evaluation by the journal’s relevant boards, should not be under consideration or peer review somewhere else, or should not have been accepted for publication or in press or published elsewhere. Detailed information about the publication principles of the journal and the instructions for the authors are available at <http://tubaked.tuba.gov.tr>.

TÜBA-KED

Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of Cultural Inventory

Kurucu (Founder)

Prof.Dr. Ufuk ESİN (İÜ)

Editörler (Editors)

Prof.Dr. Harun ÜRER (İKÇÜ)

Doç.Dr. Ebru ERDÖNMEZ DİNÇER (YTÜ)

Doç.Dr. A. Güliz BİLGİN ALTINÖZ (ODTÜ)

Yayın Kurulu (Editorial Board)

Prof.Dr. Füsun ALİOĞLU (Kadir Has Ü)	Prof.Dr. Neriman ŞAHİN GÜÇHAN (ODTÜ)
Prof.Dr. Kenan ÇAĞAN (Afyon Kocatepe Ü)	Prof.Dr. Heath LOWRY (Bahçeşehir Ü)
Prof.Dr. Gül Gürtekin DEMİR (Ege Ü)	Prof.Dr. Gülrü NECİPOĞLU (Harvard U)
Prof.Dr. İclal DİNÇER (Yıldız Teknik Ü)	Prof.Dr. Öcal OĞUZ (Gazi Ü)
Prof.Dr. Cevat ERDER (ODTÜ)	Prof.Dr. Christopher ROOSEVELT (Boston U)
Prof.Dr. Elvan ALTAN (ODTÜ)	Prof.Dr. Zeren TANINDI (Sabancı Ü)
Doç.Dr. Akın ERSOY (Dokuz Eylül Ü)	Dr.Öğr.Üyesi Haydar YALÇIN (İKÇÜ)
Prof.Dr. İnci Kuyulu ERSOY (Ege Ü)	Prof. Dr. Şule PFEIFFER-TAŞ
Prof.Dr. Tülin GÖRGÜLÜ (Maltepe Ü)	

Danışma Kurulu (Editorial Advisory Board)

Prof.Dr. Köksal ALVER (Selçuk Ü)	Prof.Dr. Cengiz CAN (Yıldız Teknik Ü)
Prof.Dr. Rüçhan ARIK (ÇOMÜ)	Doç.Dr. Ersel ÇAĞLITÜTÜNCİGİL (İKÇÜ)
Prof.Dr. Oluş ARIK (ÇOMÜ)	Prof.Dr. Halit ÇAL (Gazi Ü)
Doç.Dr. Metin ARIKAN (Dokuz Eylül Ü)	Doç.Dr. Necmeddin DOĞAN (Ticaret Ü)
Prof.Dr. Işık AYDEMİR (Ticaret Ü)	Prof.Dr. Ersin DOĞER (Ege Ü)
Dr.Öğr.Üyesi Mehmet Ali AYDEMİR (Selçuk Ü)	Doç.Dr. Lale DOĞER (Ege Ü)
Prof.Dr. Ayşe AYDIN (Muğla Ü)	Prof.Dr. Neslihan DOSTOĞLU (Kültür Ü)
Prof.Dr. Serpil BAĞCI (Hacettepe Ü)	Prof.Dr. Şevket DÖNMEZ (İstanbul Ü)
Prof.Dr. Ömür BAKIRER (ODTÜ)	Prof.Dr. Remzi DURAN (Selçuk Ü)
Prof.Dr. Ali BAŞ (Selçuk Ü)	Prof.Dr. Metin EKİCİ (Ege Ü)
Prof.Dr. Sedat BAYRAKAL (Uşak Ü)	Prof.Dr. Osman ERAVŞAR (Selçuk Ü)
Doç.Dr. A. Güliz BİLGİN ALTINÖZ (ODTÜ)	Doç.Dr. Ebru ERDÖNMEZ (Yıldız Teknik Ü)
Prof.Dr. Kenan BİLİCİ (Ankara Ü)	Doç.Dr. Namık ERKAL (ODTÜ)
Prof.Dr. Cana BİLSEL (ODTÜ)	Doç.Dr. Osman EROL (İstanbul Ü)
Prof.Dr. Demet BİNAN (MSGSÜ)	Prof.Dr. Mehmet ERSAN (Ege Ü)
Prof.Dr. Can BİNAN (Yıldız Teknik Ü)	Prof.Dr. Yaşar ERSOY (Hitit Ü)
Prof.Dr. Hümeysra BİROL (Dokuz Eylül Ü)	Prof.Dr. Bozkurt ERSOY (Ege Ü)
Dr.Öğr.Üyesi Rüstem BOZER (Ankara Ü)	Dr. Fuat GÖKÇE (ODTÜ)
Dr.Öğr.Üyesi Hülya BULUT (Muğla Ü)	Prof.Dr. Turan GÖKÇE (İKÇÜ)
Prof.Dr. Nicholas CAHILL (Wisconsin U)	Prof.Dr. Emel GÖKSU (Dokuz Eylül Ü)

Prof.Dr. Nuran Zeren GÜLERSOY (İstanbul Teknik Ü)	Doç.Dr. Ebru Omay POLAT (Yıldız Teknik Ü)
Prof.Dr. Deniz GÜNER (Dokuz Eylül Ü)	Prof.Dr. Gürcan POLAT (Ege Ü)
Prof.Dr. Gül IŞIN (Akdeniz Ü)	Doç.Dr. Yasemin POLAT (Ege Ü)
Prof.Dr. Başak İPEKOĞLU (İYTE)	Dr.Öğr.Üyesi Mert Nezih RİFAİOĞLU (Mustafa Kemal Ü)
Prof.Dr. Musa KADIOĞLU (Ankara Ü)	Prof.Dr. Nadide SEÇKİN (Kültür Ü)
Prof.Dr. Cüneyt KANAT (Ege Ü)	Doç.Dr. Semra SÜTGİBİ (Ege Ü)
Prof.Dr. Haşim KARPUZ (Selçuk Ü)	Prof.Dr. Cumhur TANRIVER (Ege Ü)
Doç.Dr. Gül Ünal KARSLIGİL (Yıldız Teknik Ü)	Doç.Dr. Macit TEKİNALP (Hacettepe Ü)
Dr. Machiel KİEL (Netherlands Institute in Turkey)	Prof.Dr. Cahit TELCİ (İKÇÜ)
Prof.Dr. Osman KONUK (İKÇÜ)	Prof.Dr. Tamer TOPAL (ODTÜ)
Prof.Dr. Gülgün KÖROĞLU (MSGSÜ)	Doç.Dr. Elvan TOPALLI (Uludağ Ü)
Prof. Dr Ayşegül KÖROĞLU (Ankara Ü)	Dr.Öğr.Üyesi Faruk TUNCER (Yıldız Teknik Ü)
Doç.Dr. Sema KÜSKÜ (İKÇÜ)	Dr.Öğr.Üyesi Nüket TUNCER (Yıldız Teknik Ü)
Prof.Dr. Zeynep MERCANGÖZ (Ege Ü)	Doç.Dr. Sarp Selim TUNÇOKU (İYTE)
Prof.Dr. Hasan MERT (Ege Ü)	Prof.Dr. Ahmet TÜRER (ODTÜ)
Prof.Dr. Selçuk MÜLAYİM (MSGSÜ)	Prof.Dr. Yelda Olcay UÇKAN (Anadolu Ü)
Prof.Dr. Mehmet OCAKÇI (İTÜ)	Prof.Dr. Ali Osman UYSAL (ÇOMÜ)
Prof.Dr. Gönül ÖNEY (Ege Ü)	Prof.Dr. Nil UZUN (ODTÜ)
Prof.Dr. Hakkı ÖNKAL (Dokuz Eylül Ü)	Prof.Dr. Rahmi Hüseyin ÜNAL (Ege Ü)
Prof.Dr. Mustafa ÖZER (Bahçeşehir Ü)	Prof.Dr. Harun ÜRER (İKÇÜ)
Dr. Nimet ÖZGÖNÜL (ODTÜ)	Prof.Dr. Zekiye YENEN (Yıldız Teknik Ü)
Doç.Dr. Devrim ÖZKAN (İKÇÜ)	Prof.Dr. Filiz YENİŞEHİRLİOĞLU (Koç Ü)
Prof.Dr. Deniz ÖZKUT (İKÇÜ)	Doç.Dr. Hasan YILDIRIM (Ege Ü)
Dr.Öğr.Üyesi Şebnem PARLADIR (İKÇÜ)	Prof.Dr. Yılmaz YILDIRIM (İKÇÜ)
Doç.Dr. Saim PARLADIR (İKÇÜ)	Prof.Dr. Hüseyin YURTTAŞ (Atatürk Ü)
Prof.Dr. Sacit PEKAK (Hacettepe Ü)	

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Editörün Notu	8
1 Smyrna / İzmir Kırsalında Yer Alan Bazı Savunma Yapıları Üzerine Bir Değerlendirme	11
<i>An Evaluation on Some Defensive Structures In the Hinterland of Smyrna / İzmir</i> Hakan GÖNCÜ - Burak YOLAÇAN - Akın ERSOY	
2 İzmir Sarıkışla'nın İnşa Evreleri	29
<i>The Construction Phases of İzmir Sarıkışla</i> H. İbrahim ALPASLAN - E. Aysu GÜLENÇ	
3 Osmanlı'da Gureba Hastaneleri: Canik / Samsun Gureba Hastanesi'nin İnşa Süreci ve Kitabesi	47
<i>Hospitals for the Poor During Ottoman Empire: Construction Process and Inscription Panel of the Gureba Hospital in Canik / Samsun</i> Nurcan YAZICI METİN	
4 Geçmişten Günümüze Gazometre Yapıları ve Dolmabahçe Gazometresi İçin Olası İşlevlendirme Önerileri	55
<i>Gasometer Structures from Past to Present and Possible Re-Functioning Proposals for Dolmabahçe Gasometer</i> Halet Almila ARDA BÜYÜKTAŞKIN - Elif TÜRKEK	
5 Living Conditions in Houses of İstanbul During the 17 th Century: A Reading of Kadı Registries	75
<i>17. Yüzyıl Boyunca İstanbul Evlerinde Yaşam Koşulları: Kadı Sicillerinden Bir Okuma</i> Hatice Gökçen ÖZKAYA	
6 Babaeski Semiz Ali Paşa Külliyesi	89
<i>Babaeski Semiz Ali Paşa Complex</i> Ayşe Gülçin KÜÇÜKKAYA - Tülay CANITEZ	
7 Tarihi Bir Su Yolu Aksı: Urfa Halilürrahman Su Yolu Güzergahının Mimari Dokusu ve Koruma Sorunları	111
<i>A Historical Waterway Axis: Architectural Texture and Conservation Problems of Urfa Halilürrahman Waterway Route</i> Hatice Kübra İLHAN - Tülay ÇOBANCAOĞLU	

8	Public Space as Cultural Resource	133
	<i>Kültürel Kaynak Olarak Kamusal Mekân</i>	
	Tülay ZIVALI TURHAN	
9	Erken Cumhuriyet Döneminde Kamusal Mekânda Modernliğin Temsili: Isparta Kenti Örneği	145
	<i>Representation of Modernism in Public Space in Early Republican Period: The Case of Isparta</i>	
	Ülkü ÇELEBİ GÜRKAN	
10	İslam Dünyasında Biyografi Yazımı ve Resimlenmesi	159
	<i>Biographical Writings and Their Illustrations in the Islamic World</i>	
	Aslıhan ERKMEN	

EDİTÖRÜN NOTU

Son yıllarda hatırı sayılır bir yoğunluğa ulaşan kültür ve kültür ile ilişkili araştırmalar, yayın sıklığının artmasının yanı sıra akademik çevre dışında toplumun hemen her kesiminde ilgi uyandırmaya başlamıştır. TÜBA-KED'in son sayısını oluşturan toplam 10 makale birbirinden farklı ve ilginç konuları ile dikkat çekerken, aslında ortak bir noktaya da işaret etmektedir. Savunma yapılarından sanayi yapılarına, askeri yapılardan sivil mimariye, işlevsel birlikteliğin en iyi örnekleri olan külliyeleerden sağlık yapılarına ve kamusal alanlara kadar hayatının her noktasına dokunan konuların işlendiği 2019 yılının 19. sayısı içeriği ile aynı zamanda çeşitlilik içinde birlikteliği ve bütünlüğü de ifade etmektedir.

Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı ile yayın hayatını sürdüren dergimizin hedefi insan ve insana dair somut ve somut olmayan tüm değer ve birikimleri ele almak, okuyucu ile buluşturmadır. Akademik ilkeler doğrultusunda titiz bir değerlendirme sürecinden geçirilerek okuyucuya ulaşan ve her biri uzun ve meşakkatli çalışmaların ürünü olan makaleleri, yayınlanarak geniş platformlara ulaştırılması amacıyla dergimize gönderen kıymetli yazarlara TÜBA-KED ailesi olarak teşekkür ederiz. Aynı titizlik ve hassasiyetle başvuruları değerlendiren ve sürecin önemli halkalarından olan hakemlerimizin yoğun mesaipleri arasında sundukları önemli katkıları her türlü takdiri hak etmektedir. TÜBA'nın Ankara ve İstanbul ofislerinde çalışan, yoğun yazı ve değerlendirme trafiğinin yönetilmesi aşamasında süreci yöneten Asiye KOMUT, Fatih Akın ÖZDEMİR ve Cansu TOPRAK'tan oluşan teknik ekibimizin de katkısı büyük ve çok kıymetlidir.

2015 yılında derginin 10. sayısından itibaren TÜBA Başkanı Sayın Prof.Dr. Ahmet Cevat ACAR ile başlayan birlikteliğimiz, görevine yeni başlayan TÜBA Başkanı Sayın Prof.Dr. Muzaffer ŞEKER ile devam etmektedir. Kendilerine, fırsat ve destekleri için Doç. Dr. A. Güliz BİLGİN ALTINÖZ ve Doç. Dr. Ebru ERDÖNMEZ ile birlikte editör grubu olarak teşekkür ederiz.

Prof. Dr. Harun ÜRER
Editör

EDITOR'S NOTE

The issue of culture and researches on culture which have gained a considerable interest in recent years not only have witnessed an increase in the frequency of publication but also they have begun to draw the attention of both academic circles and lay people. Although the ten articles in the last issue of TUBA-KED deal with discrete yet engaging subjects, they direct to a common point. In this last issue there are articles on miscellaneous subjects: with articles from defence structures to industrial structures; from military structures to civilian structures and from complexes which are the best examples of functional unity to health structures, this 19th issue presents a kind of unity and harmony through its contents and diversity.

Our journal, published biannually in June and December, aims to deal with all tangible and intangible assets and accumulated experience and present them to the audience. As TUBA-KED family we would like to thank the researchers who submitted their manuscripts, the outputs of their long and toilsome studies to our journal to go through a meticulous peer review process and reach the audience. We also appreciate our reviewers, an important circle in journal publication, who helped us with their heavy backlog of work with the same sensitivity and rigor as our researchers display. Asiye KOMUT, Fatih Akın ÖZDEMİR and Cansu TOPRAK from Istanbul and Ankara offices of TUBA managed the submission and peer review process and had a profound and precious impact on the publication process.

Since the publication of our 10th issue in 2015 we had been together with Prof. Dr. Ahmet Cevat ACAR as the head of TUBA; Prof. Dr. Muzaffer ŞEKER has been with us as the new head of TUBA. The Editorial board, Assoc. Prof. Dr. A. Güliz BILGIN ALTINÖZ and Assoc. Prof. Dr. Ebru ERDÖNMEZ would like to thank Dr. ACAR and Dr. ŞEKER for their support and cooperation.

Prof. Dr. Harun ÜRER
Editor

SMYRNA/İZMİR KIRSALINDA YER ALAN BAZI SAVUNMA YAPILARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION ON SOME DEFENSIVE STRUCTURES IN THE HINTERLAND OF SMYRNA/İZMİR

Hakan GÖNCÜ * - Burak YOLAÇAN ** - Akın ERSOY ***

Makale Bilgisi

Article Info

Başvuru: 16 Mayıs 2019

Received: May 16, 2019

Hakem Değerlendirmesi: 17 Mayıs 2019

Peer Review: May 17, 2019

Kabul: 30 Mayıs 2019

Accepted: May 30, 2019

DOI Numarası: 10.22520/tubaked.2019.19.001

DOI Number: 10.22520/tubaked.2019.19.001

Özet

Smyrna/İzmir’de erken dönemlerden itibaren askeri bir güvenlik tedbiri olarak şehrin kırsalına sınır kaleleri inşa edildiği görülmektedir. Bu tahkimatlar kentin konumlandığı ovaya giriş-çıkışı sağlayan vadi ve yolları denetlemekle birlikte gerektiğinde de bu geçitleri tutma özelliğine sahiptirler. Günümüzde Antik Smyrna yerleşimlerini çevreleyen stratejik tepelere bu amaçla inşa edilmiş 10’un üzerinde savunma ve gözetleme yapısı tespit edilebilmektedir. Bazıları Arkaik Dönem’den itibaren kullanılmış olan bu savunma yapıları arasında; ovanın kuzeyinde Adatepe, Küçük Yamanlar, güneyinde Akçakaya, doğusunda ise Belkahve, Sivrikaya, Kaynaklar Kalesi ve Kırıklar Kalesi ön plana çıkan tahkimatlardır. Söz konusu bu yapılardan özellikle Akçakaya ve Belkahve kaleleri ise uzun süreli iskana sahip savunma yerleşimleri olarak dikkat çekmektedir.

Bazıları hakkında literatürde oldukça az bilgiye sahip olduğumuz söz konusu bu savunma yapılarından; Belkahve, Sivrikaya, Kaynaklar, Kırıklar ve Akçakaya kalelerine 2016-2017 yılları arasında bu kalıntıların ağırlıklı olarak mimarilerinin yeni tekniklerle tekrar incelenmesi için araştırma gezileri yapılmıştır. Bu incelemelerde elde edilen yeni veriler bilinen eskileriyle karşılaştırılıp birleştirilerek bu yapıların tanımlanabilmesi amacıyla bu makalede değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kırsal(khora), Kale(phrourion), Kamp(stratopedon), Yunan ve Roma Dönemi, Savunma Mimarisi.

* Araş. Gör. Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Kaynaklar Yerleşkesi, Tınaztepe Buca İzmir, e-posta: hakan.goncu@gmail.com

** Araş. Gör. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Kaynaklar Yerleşkesi, Tınaztepe Buca İzmir, e-posta: byolacan@gmail.com

*** Doç. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Kaynaklar Yerleşkesi, Tınaztepe Buca İzmir, e-posta: akinersoy.deu@gmail.com.

Abstract

Border fortresses have been built in the hinterland of Smyrna/İzmir since earlier times as military security measures. These fortresses are built to observe and in case of an emergency, hold the valleys and roads in and out of the Izmir Plain. Today we can see more than 10 such fortress and watch towers built on strategic locations around the Ancient Smyrna. Among these fortresses, some of which have been used since the Archaic Period, to the north of the plain Adatepe and Küçük Yamanlar, to the south Akçakaya, to the east Belkahve, Sivrikaya, Kaynaklar and Kırıklar Fortress are the more remarkable fortifications. Among these Akçakaya and Belkahve are the prominent fortifications with long settlement histories.

Since we have so little information about these fortifications, Belkahve, Sivrikaya, Kaynaklar, Kırıklar and Akçakaya have been visited in 2016-2017 to re-evaluate especially the architectural finds with new techniques. What we know from the literature about these find spots are interpreted in the light of new evaluations for this paper to better understand the building remains in these fortresses.

Keywords: Country (khora), Castle (phrourion), Camp (stratopedon), Greek and Roman Period, Defensive architecture.

Giriş

Antikçağ'da Ege Coğrafyası'ndaki kentler genellikle savunma stratejileri gereği korunaklı bir tepenin sırtına dayandırılmış bir şekilde planlanmıştır (Fields 2016: 10). Bu şehirlerin olmazsa olmaz en önemli savunma unsurları ise güçlü surlar ve kalelerdi. Kente gelebilecek her türlü tehlikeyi savuşturabilecek bu yapıların yanında tehlikelere karşı olabildiğince erken haberdar olup önlem alabilmek de gerekiyordu. Bütün bu ihtiyaçlardan dolayı Antik Yunan şehir devletleri savunma hatlarını kırsaldan merkeze doğru üç temel bölümden oluşturdular. İlk savunma hattı kırsalda(khora) araziye koruyan kuleler(pyrgos), kaleler (phrourion) ve duvarlardan meydana gelirdi. Kente karadan yaklaşan her türlü düşmanın ilk önce bu dış savunma hatlarını aşması gerekmektedir (Lawrence 1979: 159-160).

Stratejik öneme sahip tepeler üzerine inşa edilen kale ve kuleler aynı zamanda köylerde ve kırlarda yaşayan halkı baskı ve işgallerden korumak için de birer sığınma noktasıydı. Özellikle birbirini görecektir şekilde inşa edilen sınır kaleleri aynı zamanda haberleşmede de oldukça önemliydiler (Akarca 1998: 118). Barış dönemlerinde küçük askeri birliklerle sakinliklerinin güvenliğini teminat altına alan bu yapılar, savaş durumlarında ise kent merkezinden güçlü bir şekilde desteklenirlerdi (Lawrence 1979: 180-181).

Taktiksel olarak muhtemel tehlikelerin gelebileceği alanlara kalıcı bir önlem olarak kaleler inşa edilebildiği gibi herhangi bir stratejik öneme sahip alana da geçici askeri tahkimatlar uygulanabilmekteydi. Askeri birer *kamp (stratopedon)* olarak tanımlanan bu tahkimatlar ile kalıcı kaleler arasında işlevsel olarak ise pek bir fark yoktu. Ancak mimari açıdan yaklaşıldığında kaleler genellikle kent surlarına benzer bir işçilik kalitesi gösterirken, kampların surları daha çok alandan çabuk ve kolay bir şekilde elde edilebilen malzemeler ile inşa edilir ve düzensiz bir işçilik göstermekteydi (Lawrence 1979: 159). Sınır savunması için inşa edilen bu tahkimatlar savaş durumlarında büyük bir ordu geçerken onu tamamen engellemekten ziyade onu yavaşlatarak tedirgin etme işlevini görürdü (Lawrence 1979: 173).

Bir tarafı Ege Denizi'ne açılan üç tarafı ise dağlık arazi ile çevrili bir ovada konumlanan Smyrna'da da (Akarca 1998: 12) tarihsel süreç içerisinde çeşitli savunma sistemlerinin uygulandığı görülmektedir. Bu yönüyle Ege Coğrafyasında sınır savunma sistemi¹ en iyi korunan kentlerden biri olan

Smyrna'nın dış savunma ağı; kimi araştırmacılara göre bu topoğrafyaya hâkim tepelerde Arkaik Dönemden itibaren şekillenmeye başlamışken kimi araştırmacılara göre ise Büyük İskender'in buyruğu sonrası Lysimakhos'un² İzmir'i Pagos (Kadifekale) eteklerinde yeniden iskanıyla beraber Hellenistik Dönem içerisinde önemli ölçüde tamamlanmıştır.³ Bu yönde Smyrna kırsalında antik kentin savunulmasında çeşitli dönemlerde kullanılmış 10'un üzerinde savunma yapısı bilinmektedir (Şek. 1).⁴ Bunlar içerisinde; kentin kuzeyinde Adatepe, Küçük Yamanlar, güneyinde; Akçakaya, doğusunda ise Belkahve, Sivrikaya Kalesi, Kaynaklar Kalesi ve Kırıklar (Manastır Kale) Kalesi hem kalıntılarının yoğunluğu hem de stratejik bakımdan önemli konumlarıyla ön plana çıkanlardır (Doğer 2011: 85-88).

Smyrna/İzmir Kırsalında Yer Alan Bazı Sınır Savunma Yapıları

Belkahve

Belkahve'de yer alan kalıntılar 38°27'29.40"K / 27°19'5.31" D koordinatlarında konumlanmaktadır. Smyrna hinterlandı göz önüne alındığında kentin yerleştiği ovanın doğu sınırını ve Smyrna – Sardes yolunun en dar noktasını Belkahve geçidi tutmaktaydı (Doğer ve Gezgin 1998). Koni biçiminde yükselen dik yamaçlara sahip tepe adını bir zamanlar eteğinde var olan kahvehaneden almıştır (Cadoux 2003: 77). Ayrıca Belkahve isminin kökünde yer alan "Bel" kelimesi halk ağzında ve Eski Türkçe'de "dağ üzerindeki yüksek geçit, yol, dik dağ yolu" anlamlarının yanında; "iki tepe arasındaki geçit veren alçak yer"⁵ anlamına da sahiptir. Weber; Belkahve'de yer alan kalıntıların keşif onurunun Ramsay ait olduğunu belirtir (Weber 1880: 115). Kalıntılar özellikle 1930'lu ve 1950'li yıllarda birçok arkeolog ve araştırmacı tarafından sistemli bir kazı olmaksızın yüzeyden incelenerek belli aralıklarla belgelenmiştir.

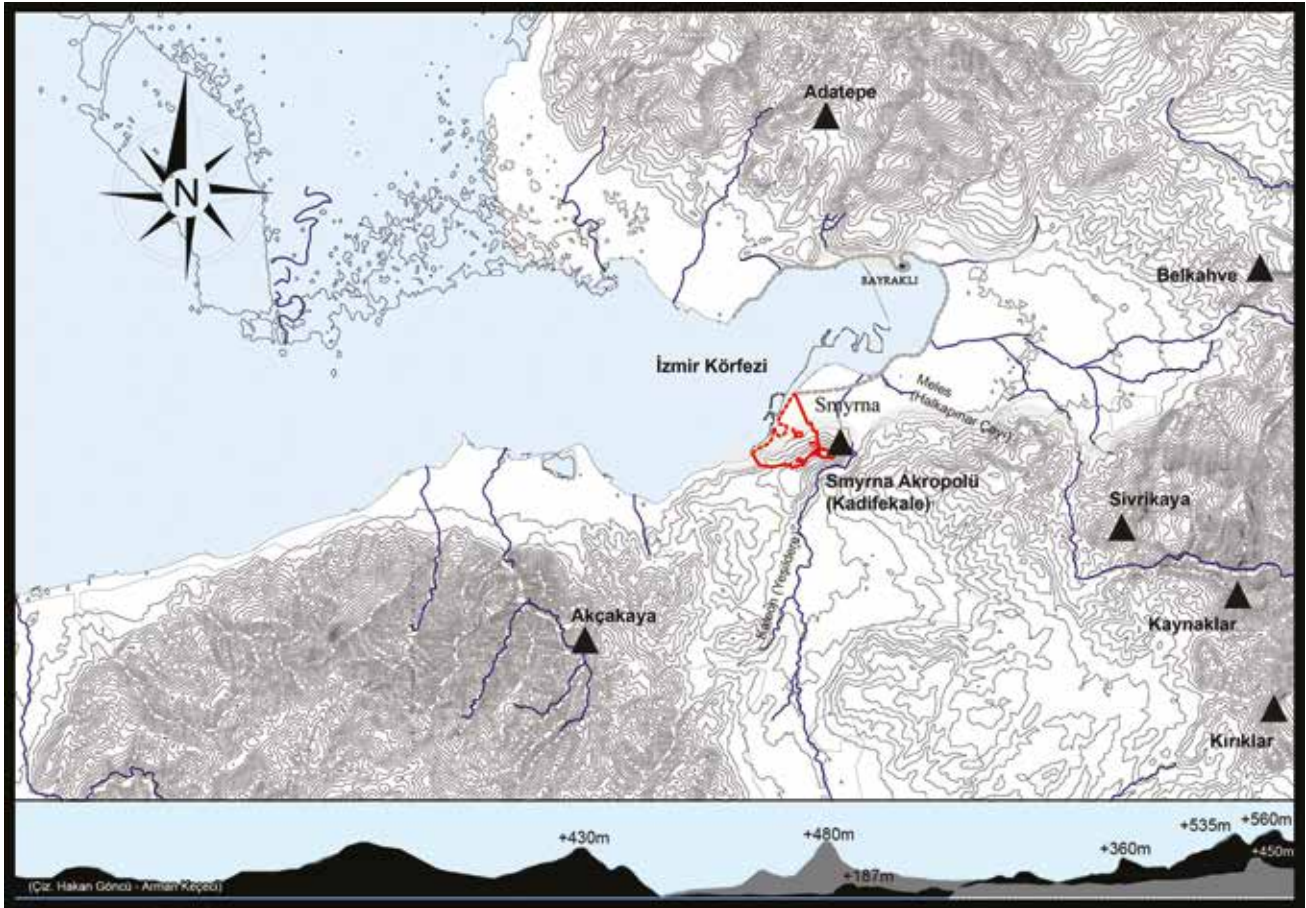
² Lysimakhos'un Smyrna'da egemenlik dönemi için bkz. Ersoy., A. Büyük İskender Sonrasında Antik Smyrna, 2015, İzmir.

³ Bu alandaki daha önceki çalışmalar için bkz. W. M. Ramsay, Newly Discovered Sites near Smyrna, JHS 1, ss. 63-68, 1880; G. Weber, Spylos et ses Monuments. Ancient Smyrna (Naulochon). Monographie Historique et Topographieque, 114vd, 1880; E. Akurgal, İzmir ve Dolaylarındaki Eski Eserler Hakkında bir not, Arkeoloji Araştırmaları II, s. 33, 1945; G. E. Bean, The Defences of Hellenistic Smyrna, Jarbuch für Kleinasiatische Forschung 3, ss. 43-46, 1953.

⁴ Diğer savunma yapıları için bkz. Doğer, E. ve İ. Gezgin. 1998 "Arkaik ve Klasik Dönemde Smyrna'nın Dış Savunması Üzerine Gözlemler", N. Ülker (Ed) III. Uluslararası İzmir Sempozyumu: 6-30

⁵ Bkz. TDK. Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü (www.tdk.gov.tr.).

¹ Smyrna dışında Ege Coğrafyasında yer alan diğer antik kentlerin savunma sistemleriyle alakalı olarak bkz. A. Erdoğan., Batı Anadolu Şehir Surlarının Gelişimi, Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir, 1991.

Şekil 1 - İzmir kırsalında yer alan bazı kalelerin topografik harita üzerindeki konumu ve tahmini kesit uygulaması (Smyrna Kazı Arşivi).
/ Some of the fortifications in the hinterland of Smyrna shown on the topographic map and cross section (Smyrna Excavations Archive)

Bugün tepede gözlemlenen kalıntılar içerisinde en kolay ulaşılabilir ve dikkat çekici olanı tepenin batı bölümünde yer alan günümüz orman yolunun yanındadır. Bu bölümde deniz seviyesinden yaklaşık +370 metre yüksekliğinden itibaren gözlemlenebilen, yaklaşık 6,70 metre kalınlığa sahip bir sur hattı düz bir şekilde yamaçtan aşağıya doğru uzanmaktadır (Foto. 1).

Kuzeybatı-güneydoğu yönde uzanan oldukça kalın bu sur hattı yaklaşık 50 metre kadar takip edilebilmektedir (Foto 2). Duvara ait kalıntılar orman yoluyla kesiştiği yerde yüzeyden tamamen tahrip olmuş durumdadır. Ancak mevcut kalıntılar duvarın bu noktada doğu yönde kıvrılarak devam ettiğini tespit etmemize olanak sağlayacak yeterliliktedir. Fakat bu kıvrılmanın alanı izole etmek amacıyla devam eden sur hattını mı yoksa bir giriş kapısını mı vurguladığını anlamak arkeolojik kazı yapmaksızın güçtür.

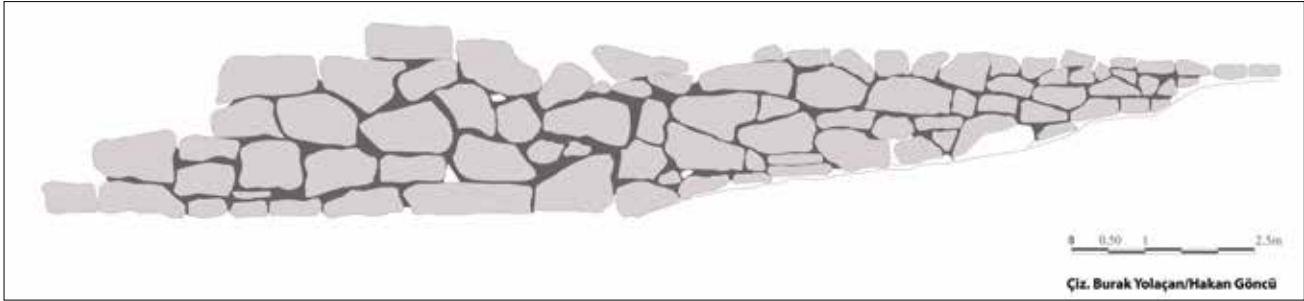
Duvarın cephe örgüsünde ise oldukça iri polygonal taşların kullanıldığı görülmektedir (Şekil 2). Yer yer 3 metre yüksekliğe kadar korunmuş olan bu kalıntılar oluşturulurken yerel doğal taşların çekiçle kabaca şekillendirilerek harçsız bir şekilde yerleştirildiği

Fotoğraf 1 - Belkahve’de yer alan polygonal taş işçiliği gösteren Arkaik sur duvarına ait bazı cephe fotoğrafları. / Photos of the facade showing the polygonal workmanship of the Archaic period wall on Belkahve.

Fotoğraf 2 - Arkaik sur duvarı hattına ait bir hava fotoğrafı. Solda sur hattını orman yolu ile buluştuğu nokta gözükmemekte. / Aerial image of the Archaic wall. On the left the road can be seen intersecting the wall.

Şekil 2 - Belkahve’de yer alan Arkaik sur duvarının doğu cephe çizimi. / Eastern facade drawing of the Archaic period wall on Belkahve.

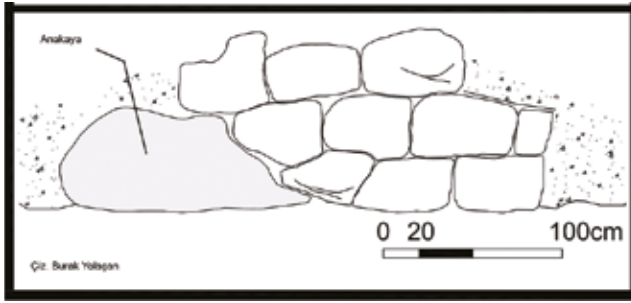
anlaşılmaktadır. Sandık duvar tekniğine sahip bu tahkimatın iç dolgusunda ise irili ufaklı taş parçalarının kullanıldığı görülmektedir. Antikçağ savunma ihtiyaçları göz önüne alındığında Belkahve’de bu tahkimat oluşturulurken alanın doğal savunma avantajlarının yanında, geçide ve Smyrna yerleşimlerinin kalbi sayılabilecek ovayı gözetlemeye elverişliliği de önemli bir rol oynamış olmalıdır (Cook 1959: 3-4).

Önceki araştırmalarda Eski Smyrna kırsalında köy tarzı bir yerleşimin güvenliğinden de sorumlu olabileceği düşünüldüğünden bu tahkimat seramik buluntular yardımıyla en erken MÖ 7. yüzyıla tarihlenmiştir (Frederiksen 2011: 11 ; Doğer ve Gezgın 1998: 12). Özellikle Batı Anadolu’da Pers hakimiyeti öncesi Gyges’in Ege Denizi ile bağlantı kurmaya yöneldiği bir dönemde Lidya Kralı Alyattes tehlikesine karşı inşa edilmiş olabileceği varsayımı da ön plana çıkmaktadır (Doğer ve Gezgın 1998: 12-13). Etrafı sık maki çalılılarıyla kaplı bu alanda bugün tarihlemeye yardımcı olacak seramik buluntulardan yoksun bulunmaktayız. Ancak mimari açıdan yaklaşıldığında, iri polygonal taşlardan oluşan duvarın inşa tekniği araştırmacıların bu görüşünü desteklemektedir.⁶

⁶ Antik Dönem savunma sistemleri duvar örgü biçimleri ve tarihlemeleri için bkz. Scranton, L.R. 1941 Greek Walls. Cambridge Massachusetts Harvard University Press.

Tepenin güney eteklerine doğru son doğal korunaklı noktasında ise +363 metre seviyesinde dörtgen plana sahip bir kuleye ait olabilecek kalıntılar yer almaktadır (Şekil 3 ve 4) Kayalık zemin üzerine neredeyse dikdörtgen formda kabaca şekillendirilmiş blokların atkı taşlarıyla birlikte yerleştirildiği görülmektedir. Yaklaşık 4 metre boyunca cephesi takip edilebilen kalıntılar, yer yer 3 taş sırasına kadar korunabilmiştir. Mevcut özellikleriyle en geç MÖ 5-4. yüzyıl civarına ait olabilecek kalıntılar; yukarıda bahsedilen Arkaik duvarlar ile hemen hemen aynı kotta yer almaktadırlar. Bu özelliğiyle söz konusu yüzyıllara da gelindiğinde tepenin eteklerinin stratejik olarak önemini halen koruyor olabileceğini göstermektedir.

Belkahve Tepesinin zirvesi ise deniz seviyesinden yaklaşık 450 metre yüksekliğindedir (Şek. 1 ve 4). Burada yer alan savunma yapısına ait tahkimatlar daha çok zirvenin batı bölümünde gözlenebilmektedir (Foto 3). Akurgal’a göre zirvedeki bu dönem tahkimatları Hellenistik Dönem’de yeniden kurulan Smyrna kentini korumak için hâkim tepelerde oluşturulan ortak savunma ağının bir parçasıdır (Akurgal 1946: 71).

Şekil 3 - Tepenin güney yamacında yer alan kulenin korunmuş beden duvarının çizimi. / Drawing of the tower foundation on the southern side of the hill.

Fotoğraf 3 - Belkahve zirvesinde yer alan bazı kule ve sur kalıntıları. / Remains of walls and towers on the summit of Belkahve.

Bean ise tepenin yakınlarında yer alan Kavaklıdere köyünde ele geçen bir yazıttan bahseder. Zirvede yer alan kayaya açılmış oyukluklardan birinde dikili olması muhtemel bu yazıt, altın bir taş ile ödüllendirilen kale komutanı ve ailesinin onurudur (Bean 1959: 45). Hellenistik Dönem'e tarihlenen yazıt kalenin özellikle bu dönem şartları içerisinde önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Belkahve zirvesinde topoğrafyaya uygun bir şekilde uzanan sur duvarı kalıntıları kabaca dörtgen ya da dörtgene yakın şekil verilmiş taşlardan oluşmaktadır. Burada yer alan kaleye ait olması muhtemel bu duvarlar çeşitli aralıklarla yaklaşık 100 metrelik bir hat halinde ve çoğunlukla temel seviyesinde takip edilebilmektedir. Aynı sur hattı tepenin batı köşesinde yer alan bir kuleyle de bağlantılıdır. Dörtgen bir plan özelliği gösteren bu kulenin duvarları sur hattına nispeten yüzeyleri hafif bosajlı bir şekilde bırakılmış düzgün bloklardan oluşmaktadır (Şek. 4).

Zirve düzlüğü içerisinde kalan alanda çeşitli yerlerde ana kayadan blok taş çıkarıldığına dair taşçı izleri görülebilmektedir. Küçük birer taş ocağı görünümündeki bu izler kalenin yapı taşı ihtiyacını karşılamada kendi doğal kayaçlarının kullanıldığını göstermektedir (Foto 4).

Şekil 4 - Belkahve tepesi ve kalıntılarını gösteren harita. (1-Arkaik Dönem duvarı, 2- 363 metrede yer alan kule, 3- Zirvedeki kalıntılar.) / Map showing the Belkahev hill and the remains. (1- Archaic Period wall, 2-Tower on 363 m elevation, 3-Remains on the summit).

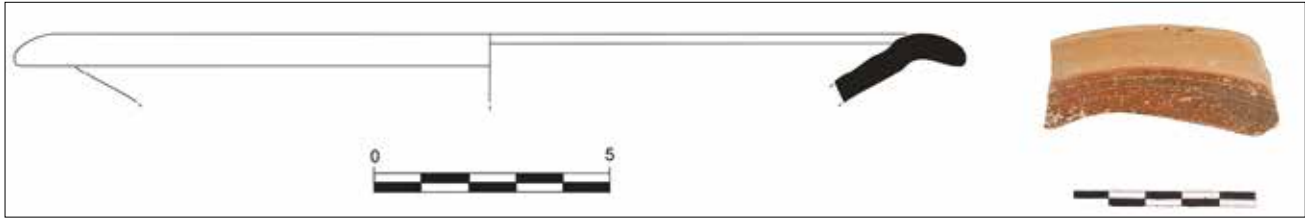

Fotoğraf 4 - Belkahve zirvesinde yer alan blok taş çıkarma izleri. / Stone extraction marks on the summit.

Zirvede dikkat çeken diğer bir ayrıntı ise sarnıç olarak kullanılmış olması muhtemel yaklaşık 4 x 4,20 metre ebatlarındaki oyukluktur. Söz konusu bu oyukun yoğun bitki örtüsüyle kaplı olması nedeniyle derinliği ise ölçülememiştir. Zirvenin ovaya bakan güney bölümü hemen hemen düzlük sayılabilecek bir coğrafi karaktere sahiptir. Günümüzde kaçak kazılar nedeniyle bu alanda oldukça yoğun bir şekilde pişmiş toprak seramik ve çatı kiremidi parçaları görülebilmektedir. (Foto. 5; Şek. 5). Çoğunluğu Hellenistik ve Roma Dönemi'ne tarihlenebilecek bu buluntular tepede söz konusu dönemlerde kesintisiz bir konuşlanma olabileceğini göstermektedir.

Sivrikaya / Kalekayası

Çeşitli kaynaklarda adı Sivrikaya ya da Kalekayası olarak adlandırılan tepe (Doğer ve Gezgin 1998: 17), günümüz Buca İlçesi sınırları dâhilinde 38°22'42.18"K / 27°15'30.45"D koordinatlarında yer almaktadır. Gökdere Köyü'nün doğusunda konumlanan kalıntıların ilçe merkezine olan uzaklığı ise yaklaşık 18 km'dir. Tepeye

Şekil 5 - Belkahve zirvesinde bulunan bir Roma Dönemi tabak parçası. / A Roman period plate found on the summit of Belkahve.

Fotoğraf 5 - Belkahve zirvede yer alan kaçak bir kaçak kazı çukuru (sağ üstte) ve civarda görülen çeşitli seramik kalıntıları. / An illegal dig on the summit of Belkahve (right up) and various ceramic finds scattered around.

Fotoğraf 6 - Sivrikaya Kalesi'nin konumlandığı tepenin havadan görünümü. / Aerial view of the hill and the Sivrikaya Fort.

adını veren kayalık ve dik yamaç kalenin kuzeybatı sınırını da oluşturan sırtın tamamını kapsamaktadır (Foto 6) (Yolaçan *et.al.* 2017: 42).

+360 metre seviyesinde yer alan tepenin (Şek. 1) zirvesine doğru dikkat çeken ilk kalıntılar çeşitli aralıklarla

oluşturuldukları görülebilen ve irili ufaklı polygonal taşlardan düzenlenmiş teraslamalardır (Foto. 7). Ana kaya üzerine yerleştirildikleri görülen bu duvarların yükseklikleri 1 metreyi geçmemekle birlikte, yapı taşları arasında da herhangi bir harç kalıntısı gözlemlenmemiştir. Antik Çağ savunma prensiplerinde özellikle bu tarz tepe kale yapılarında zayıf ve kolay ulaşılabilir görülen yamaçlarda düşmanı yavaşlatmak için fazladan alınan ek güvenlik önlemlerinin bir parçası olarak sıkça teraslamalarla karşılaşılmaktadır (Lawrence 1979: 167-172).

Yer yer büyük boşluklar ve bozulmalarla günümüze ulaşmış olan bu teraslamalar güney yamaçta yaklaşık 40 metrelik düz bir hat halinde doğu-batı yönde uzandıktan sonra kule benzeri bir yapıyla birleşmektedir (Şek. 6). Dörtgen plana sahip bu yapıdan sonra kalıntılar hattın yönelimini tespit etmemize olanak sağlayacak bir korunmuşluğa sahip değildir.

Zirvede yer alan kaleye ait sur kalıntıları ise çoğunlukla tepenin doğu bölümünde takip edilebilir bir hat halinde uzanmaktadır. Büyük boşluklarla günümüze ulaşmış olsa da bu hattın doğu yamacı da kuşatarak yaklaşık 35 metre sonra kayalık bir uçurumla sonlandığı görülebilmektedir (Foto. 8). Doğru yamaçta yaklaşık 2,30 metre kalınlığa sahip olduğu tespit edilen bu sur hattının yer yer oldukça düzgün kesilmiş dörtgen bloklardan oluştuğu görülmektedir (Foto. 8).

Atkılı isodomik cephe örgüsüne sahip bu sur hattını oluşturan yapı taşlarının da Belkahve örneğinde olduğu gibi tepenin kendi doğal kayacından elde edildiği anlaşılmaktadır. Özellikle zirveye yakın kayalık alanlarda blok taş çıkarıldığına dair ocak izleri halen görülebilmektedir (Foto. 9).

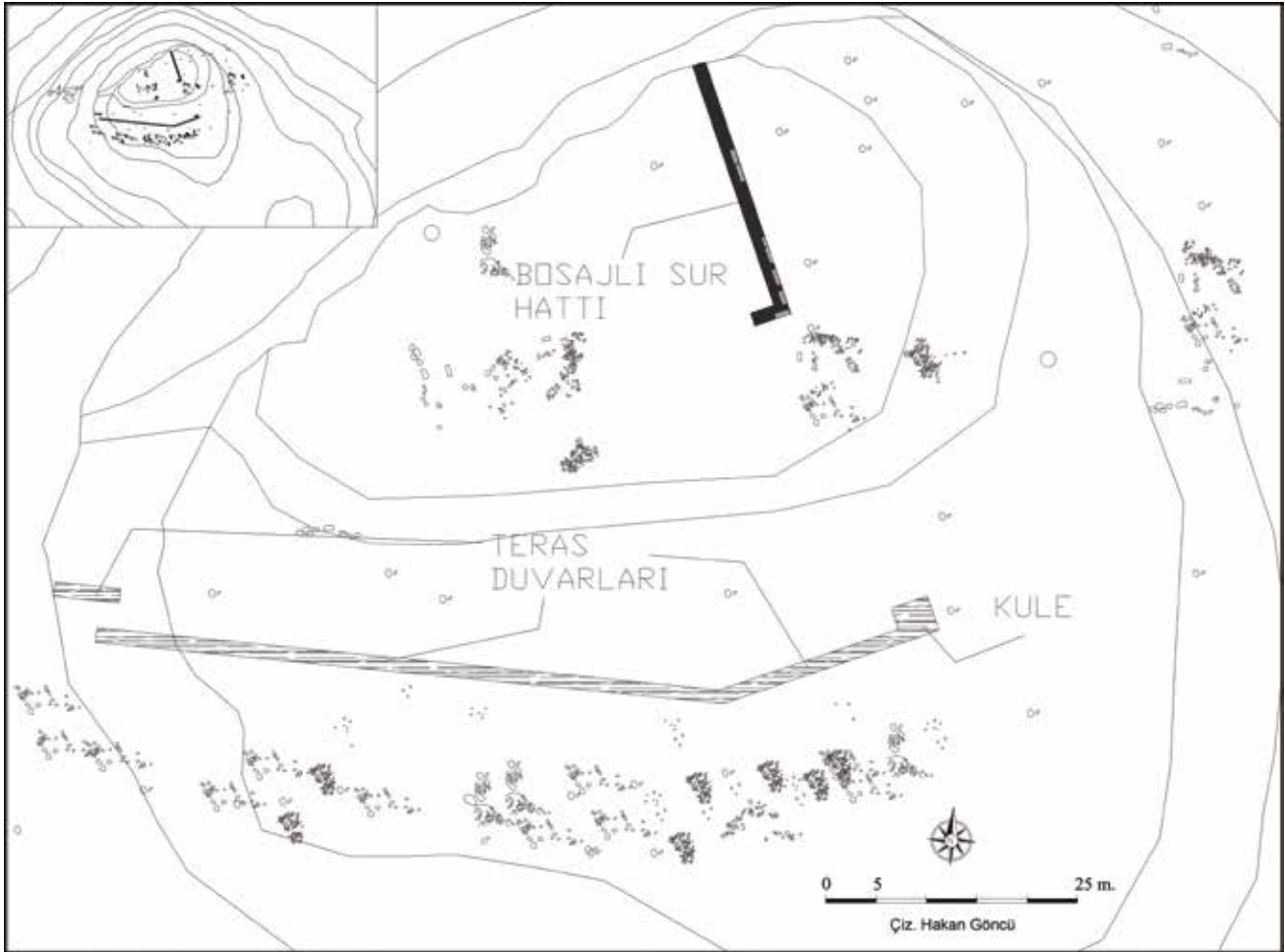
Doğusunda kentin en önemli su kaynaklarının konumlandığı⁷ Nif Dağı bulunan kalenin, Hellenistik kentin yerleştiği Pagos (Kadifekale) tepesi⁸ ve diğer bir sınır yapısı olan Akçakaya Kalesi ile de doğrudan görüş açısı da vardır.

⁷ İzmir Antik Dönem su yolları ve yapıları için bkz. Alatepeli, S., Smyrna Su Yapıları, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İzmir, 2016.

⁸ Pagos (Kadifekale) Hellenistik Savunma yapıları için bkz. Göncü, H., Smyrna Akropolü Savunma Yapıları, Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları II. Ege Yayınları. 2017.

Fotoğraf 7 - Sivrikaya Kalesi bazı teras duvarı cepheleri. / Facade of the some terrace walls at Sivrikaya.

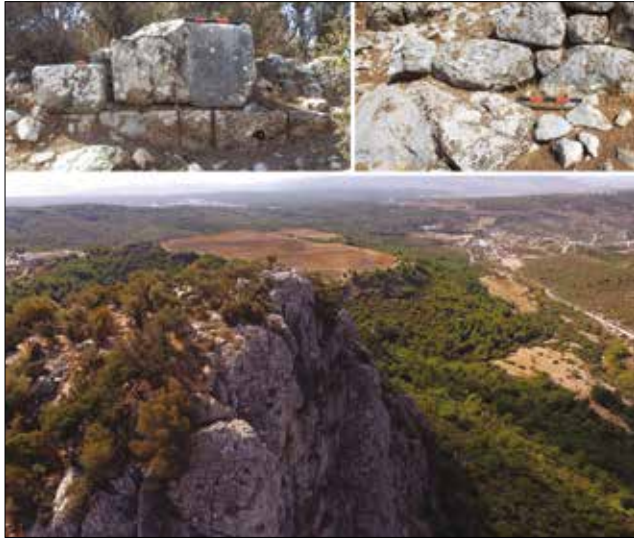
Şekil 6 - Sivrikaya sur ve teras duvarı kalıntılarının konumunu gösteren topoğrafya çizimi. / Topographic drawing of Sivrikaya showing the remains of walls and terraces.

Son olarak zirvede su toplama amacıyla belki sarnıç olarak kullanılmış olabilecek çeşitli çukurlar dikkat çekmektedir. Bunlardan en büyüğü zirvenin doğusunda konumlanan 3,50 metre derinliğinde ve 4 x 2,20 metre genişliğinde boyutlara sahip kayalık çukurdur (Foto 10) (Yolaçan *et.al.* 2017: 43).

Tepe genelinde pişmiş toprak kalıntı sayısı ise oldukça fazla sayıdadır. Çeşitli günlük kullanım kapları ve çatı kiremitlerine ait parçalardan oluşan söz konusu

buluntular çoğunlukla Roma Dönemine ait olup, Hellenistik Döneme tarihlenebilecek parça sayısı da azımsanamayacak bir yoğunluktadır. (Şekil 7-8).

Seramik buluntularla birlikte isodomik sur tekniği bu kalıntıların en erken MÖ 4. yüzyıl başlarında oluşturulduğunu ve Roma Dönemi'nde de kullanımına devam edildiğini göstermektedir. Ancak söz konusu bu kalıntılar daha önce başka araştırmacılar tarafından gerek seramik buluntular gerekse kullanılan yapı

Fotoğraf 8 - Sivrikaya Kalesi doğu cephede yer alan sur duvarı kalıntıları ve tepenin kuzey-doğu cephesinden hava fotoğrafı. / *Remains of the wall on the east side of Sivrikaya Fort and aerial view of the hill from North-east.*

Fotoğraf 9 - Kayalık yüzeyler üzerinde tespit edilen blok taş çıkarma izleri. / *Various stone extraction marks on the rocks.*

taşları itibarıyla Arkaik Belkahve duvarına benzer ve çağdaş olarak görülerek 6 yüzyıldan 4. yüzyıla kadar uzanan geniş bir aralığa tarihlenmiştir. Bugün alanda varsa bile incelediğimiz kalıntılar içerisinde Hellenistik Dönem'den daha erkene tarihlenebilecek bir seramik buluntu tespit edilememiştir. Ayrıca teras duvarlarıyla zirvedeki sur duvarları arasında görülen malzeme seçimi ve işçilik yönünden farklılıklar; bunların farklı dönemlerde inşa edilmiş olabilecekleri ihtimalinden daha çok bu yapıların bulundukları konumlarıyla alakalı farklı inşa amaçlarından kaynaklanan nedenler olduğu yönünde değerlendirilmiştir.

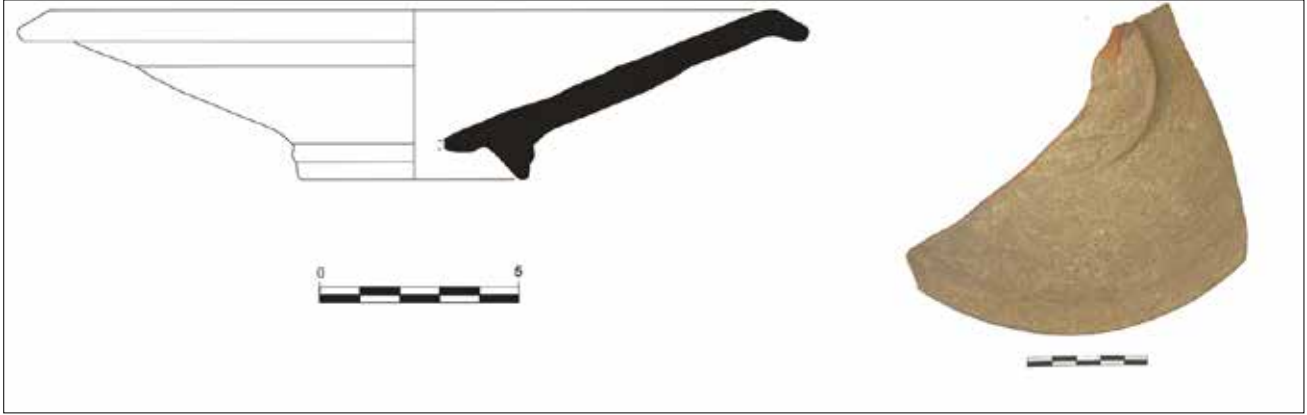

Fotoğraf 10 - Sarnıç olarak kullanılmış olması muhtemel 3.50 metre derinliğindeki oyuk. / *3,50 m depth pit likely used as a water reservoir.*

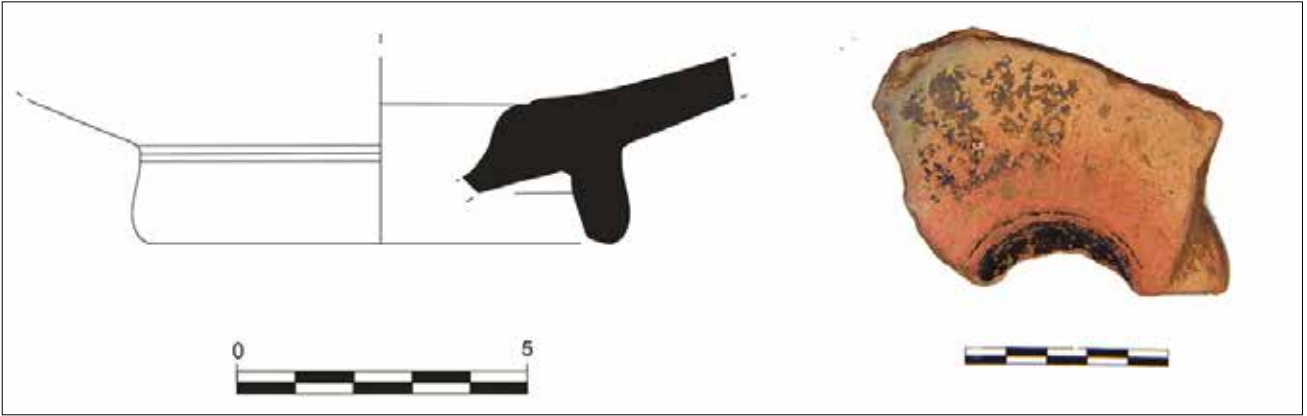
Kaynaklar Kalesi

Buca İlçesi sınırları dâhilinde yer alan diğer bir savunma yapısı ise Kaynaklar Kalesidir.⁹ Kale GPS verilerine göre 38°21'52.90"K / 27°17'42.36"D koordinatlarında Kaynaklar Köyü'nün doğusunda konumlanmaktadır (Foto 11). Günümüzde kalenin bulunduğu zirvenin eteklerine köyün merkezinden Kaynaklar Deresi yatağı takip edilerek ulaşabilmektedir (Yolaçan *et.al.* 2017: 47). Batı ve güney yamaçları oldukça kayalık ve makilik olan kalenin bulunduğu tepeye çıkabilmek için en elverişli olan yol kuzey yamaçtır. Çoğunluğu Roma Dönemine tarihlenebilecek çeşitli seramik buluntuların gözlemlendiği (Şekil 9) bu yamaçta aynı zamanda zirveye yaklaştıkça kaleye ait çeşitli boyutlardaki dörtgen formlu sur bloklarının da yuvarlanarak yamaca dağıldığı görülebilmektedir (Yolaçan *et.al.* 2017: 47).

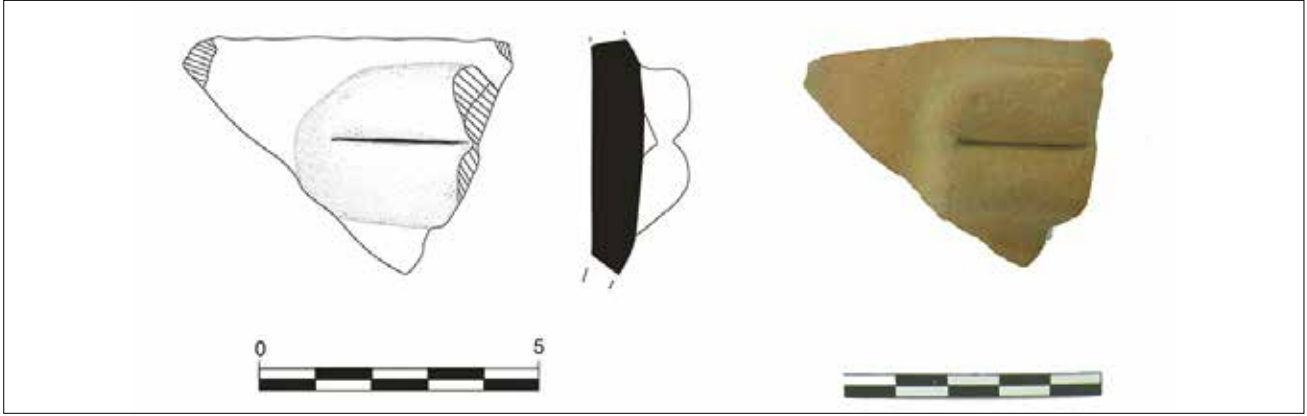
⁹ 2004-2005 yıllarında E. Tül. Tulunay başkanlığında "Nif (Olympos) Dağı Araştırma Projesi"nin bir parçası olarak alanda yüzey araştırılması yapılmıştır. Bu çalışmalarda yapı Kaynak kale olarak ele alınmıştır. Diğer bilgiler için Bkz. E. Tül TULUNAY, "Nif (Olympos) Dağı Araştırma Projesi: 2005 Yılı Yüzey Araştırması", Araştırma Sonuçları Toplantısı AST XXIV, ÇANAKKALE, TÜRKİYE, 28 Mayıs - 1 Haziran 2007, vol.2, pp.351-362; E. Tül TULUNAY "Nif (Olympos) Dağı Araştırma Projesi: 2004 Yılı Yüzey Araştırması", Araştırma Sonuçları Toplantısı AST XXIII, ANTALYA, TÜRKİYE, 30 Mayıs - 3 Haziran 2005, vol.2, pp.189-200

Şekil 7 - Teras duvarları yakınında bulunmuş Hellenistik Döneme ait bir kase parçası. / A bowl fragment dated to Hellenistic Period found near the terrace walls.

Şekil 8 - Güney yamaçın zirveye yakın bölümünde bulunan Hellenistik Döneme ait bir balık tabağı parçası. / Fish plate fragment dated to Hellenistic Period found near the summit on the south side.

Şekil 9 - Kuzey yamaçta bulunan Roma dönemine ait bir kulplu gövde parçası. / Ceramic fragment with a handle dated to Roman Period found on the North side of the hill.

Kalenin konumlandığı zirve güney ve batı yönlerde doğal korunaklı bir yapıya sahiptir (Doğer ve Gezgin 1998). Batı yönde İzmir'e hâkim bir görüş açısına sahip olan tepeden uygun hava koşullarında tıpkı Sivrikaya Kalesi'nde de olduğu gibi Kadifekale ve Akçakaya zirveleri ile doğrudan görüş ve haberleşme olanağı vardır (Yolaçan *et.al.* 2017: 47). Deniz seviyesinden yaklaşık 535 metre yüksekliğinde başlayan kaleye ait yerinde kalıntılar (Şek. 1) oldukça kayalık bir alan üzerinde konumlandırılmıştır (Foto 11).

Kaleye ulaşılırken nispeten en korunaksız alan ise doğu yamaçtır. Olasılıkla bu dezavantajından dolayı yamaçtan kaleye ulaşmadan önce iki ayrı kademe halinde yükselen teras duvarları inşa edildiği görülmektedir (Şekil 10). Polygonal taşların kullanıldığı ve çoğunlukla 2 sıraya kadar koruna gelmiş duvarların bu oluşturulma prensibi ise özellikle Sivrikaya Kalesi'yle benzerlik göstermektedir. Zirvede kısmen iyi korunmuş vaziyette takip edilebilen pseudo isodomik tarzda örülmüş sur duvarı hattı ve bir kuleye ait kalıntılar yer almaktadır.

Fotoğraf 11 - Kaynaklar Kalesi'nin konumlandığı kayalık zirvenin havadan görüntüsü. / *Aerial view of the rocky outcrop on which Kaynaklar Fort is settled.*

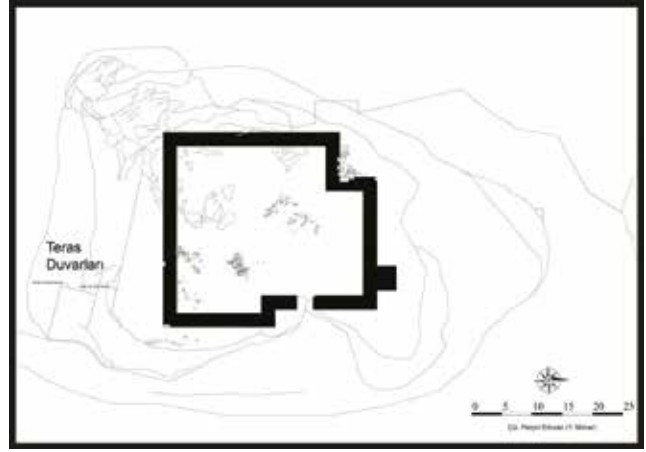
Fotoğraf 12 - Kaynaklar Kalesi üzerinde yer alan korunmuş bazı sur duvarları. / *Some of the walls preserved in the Kaynaklar Fort.*

Bazı noktalarda 4 taş sırasına kadar korunmuş olan bu kalıntılar tepenin özellikle güney ve batı bölümlerinde daha iyi takip edilebilir durumdadır (Foto. 12).

Kayalık zirvenin doğal avantajlarıyla uyumlu bir şekilde yerleştirilmiş dörtgen bloklar hafif bosajlı yüzeyleriyle hem Hellenistik Dönem özelliği yansıtmakta hem de ele aldığımız diğer sınır kalelerinden biri olan ve bu kaleye komşu sayılabilecek Sivrikaya Kalesi'ne oldukça benzer özellikler göstermektedir. Harçsız bir şekilde yerleştirilmiş bloklardan oluşan ve yaklaşık 2 metre kalınlığa sahip bu sur kalıntıları zirvede hemen hemen dikdörtgen planlı 32 x 40 metre ölçülerinde bir kaleyi temsil etmektedir (Şek. 10).

Bu yapıdan önce ele aldığımız diğer kalelerde de olduğu gibi Kaynaklar Kalesi'nin de bulunduğu tepenin zirveye yakın bazı noktalarında blok taş çıkarıldığına dair taşçı izleri yer almaktadır (Foto. 13) (Yolaçan *et.al.* 2017: 48). Kalenin inşasında kullanılan blok taşlar büyük olasılıkla bu küçük ocaklardan elde edilmiş görünmektedir ki tepe kireç taşı bakımından da oldukça zengin bir görüntü sergilemektedir.

Seramik buluntular yamaçların aksine zirvede yoğunluk olarak oldukça azdır. Bu seramiklerin çoğunluğu ise Roma Dönemine ait parçalardan oluşmaktayken ancak

Şekil 10 - Kaynaklar Kalesi plan çizimi. / *Plan drawing of the Kaynaklar Fort.*

Fotoğraf 13 - Kaynaklar Kalesi civarında görülen bazı taşçı izleri. / *Some of the stonemason marks in the Kaynaklar Fort.*

çok azı Hellenistik Döneme tarihlenebilmektedir. Alanda tespit edilen Roma Dönemine ait buluntuların sayıca fazla olması kalenin kullanımına bu dönemde de yoğun bir şekilde devam edildiğini ve stratejik önemini koruduğunu göstermektedir.

Kırıklar/Manastır Kale

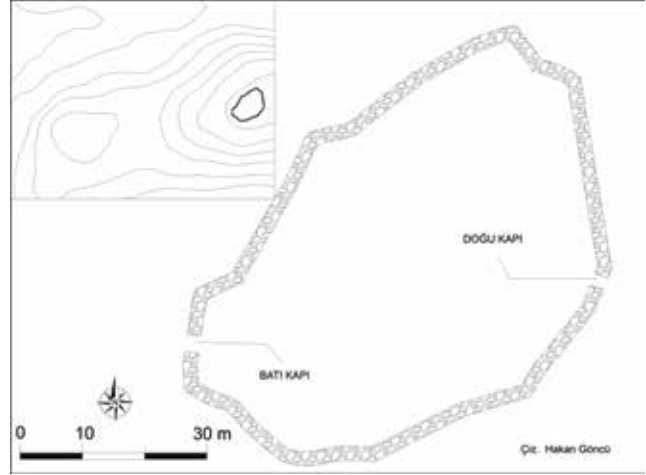
Buca sınırlarında konumlanan son savunma yapısı ise Kırıklar Köyü yakınlarında yer alan Manastır Kale'dir (Doğer – Gezgün 1998: 16). Buca ilçe merkezine ortalama 20 km uzaklıkta, Kırıklar Köyünün 1,5 km doğusunda yer alan kalıntıların koordinatları 38°19'4.78"K - 27°19'57.53"D olup deniz seviyesinden itibaren başladığı yükseklik ise yaklaşık 560 metredir (Şekil 1). Düzenli bir plan göstermeksizin topografyaya uygun bir şekilde uzanan kalıntıların çevre uzunluğu ise yaklaşık 230 metreye ulaşmaktadır. Kesintisiz bir şekilde takip edilebilen bu sur hattına sahip kalenin konumlandığı

Fotoğraf 14 - Kırıklar Kalesi hava fotoğrafı ve surlardan bir görünüş. / *Aerial view of Kırıklar Fort and the walls.*

tepe stratejik anlamda değerlendirildiğinde Torbalı – Menderes yönü ve Smyrna-Ephesos yoluna hâkim bir konumda bulunmaktadır (Foto. 14).

Yer yer yaklaşık 1,5 ile 2 metre aralığında değişen kalınlığa sahip bu duvarların iki noktasında ise sur içine giriş-çıkış olarak kullanılmış olabilecek açıklıklar yer almaktadır. Bunlardan ilki bugün de ulaşım için elverişli olan batı sırta açılmaktayken, diğeri ise tam tersi noktada tepenin doğu yamacına açılmaktadır. Yaklaşık 2 metre yüksekliğe kadar korunmuş olan bu duvarlar doğrudan kayalık yüzey üzerine inşa edilmişlerdir. Yapının bulunduğu tepenin genelinde rastlanan farklı boyutlara sahip, doğal ve şekilsiz kalker taşlarının sur inşasında herhangi bir işleme tabi tutulmaksızın oldukları gibi istiflenerek kullanıldığı görülmektedir (Şek. 11).

Şekil 11 - Kırıklar Kalesi plan çizimi. / *Plan drawing of the Kırıklar Fort.*

Kalıntıların sadece aşağıda değineceğimiz bir diğer Smyrna kırsalı savunma yapısı olan Akçakaya Kalesi ile doğrudan görüş açısı vardır. Bu nedenle yapının bulunduğu tepenin bir dönem haberleşme fonksiyonuna da sahip olabileceğini göz önünde bulundurmak gerekir. Fakat düzenli bir duvar işçiliği göstermeyen bu kalıntıların Antik Smyrna'nın diğer savunma yapılarıyla çağdaş bir kullanım evresine sahip olup olmadığını tam anlamıyla söylemek güçtür. Ayrıca kale ve kalenin konumlandığı tepenin eteklerinde seramik buluntular birkaç küçük parça dışında neredeyse yoktur. Elde olanlar ise tarihlere yardımcı olabilecek herhangi bir form ya da bezeme unsuru göstermemektedir. Oldukça sık bir çam ormanının içerisinde izole bir şekilde korunarak günümüze ulaşmış mimari kalıntılara rağmen seramik buluntunun bu denli az ele geçmesi yapının oldukça kısa süreli kullanıldığını ya da geçici bir askeri kamp alanı (*stratopedon*) olarak kullanılmış

olabileceği şeklinde değerlendirilmiştir. Fakat bu yapıyla benzer özellikler gösteren bazı kalıntılar ise Kırıkların güney doğusunda Selçuk İlçesi yakınlarında daha önce tespit edilmiştir. Bunlardan ilki Şirince Köyü'nün 3 km kuzeyinde *Maden Tepe*'nin batı ucunda bulunmaktayken (Ersoy, *et.al.* 2003: 79), diğeri ise Çamlık - Kuşadası arasında konumlanan *Altepe* üzerinde yer alır (Meriç, 2009: 33.) Her iki tahkimat da Kırıklar kalıntılarıyla paralel bir biçimde duvar kalınlığına sahip olup aynı şekilde irili ufaklı kalker taşı malzemelerin istiflenerek uygulanmasıyla oluşturulmuştur. Dairesel sayılabilecek bir plan gösteren bu yapılar yine benzer bir şekilde tarihlere yardımcı buluntu yönünden de oldukça zayıf olarak tanımlanmışlardır. Ancak mevcut mimarileriyle tipik birer "*Dairesel Leleg Duvarları*" olarak oldukça erken bir döneme ait olabilecekleri de düşünülmüştür (Meriç, 2009: 33).

Fotoğraf 15 - Akçakaya Tepesi solda ve İzmir Körfezi hava fotoğrafı. / *Aerial view of Akçakaya (left) with İzmir Bay.*

Akçakaya Kalesi

Konumuza dahil İzmir kırsalında yer alan son antik savunma yapısı ise Karabağlar İlçesi'nin güneydoğusunda, günümüz Limontepi Mevkii'nde yer alan Akçakaya Kalesi'dir. $38^{\circ}21'4.07''K / 27^{\circ}4'30.61''D$ koordinatlarında konumlanan kalenin deniz seviyesinden yüksekliği ise yaklaşık 430 metredir (Şek. 1). Kalenin yer aldığı tepenin konumu İzmir Körfezi'nin güney kıyılarına ve Urla/Klazomenai hattına açılan tepe yollarına hâkim bir noktadadır. Kale aynı zamanda Hellenistik kentin Akropolü Pagos/Kadifekale ile ve diğer sınır kaleleri olan Kaynaklar, Sivrikaya kalelerinin arasındaki olası sinyalizasyonun da bir parçası olabilecek konumdadır (Foto. 15) (Akarca 1998). Tepenin güney ve batı yamaçları diğer bölümlerine nispeten daha dik açığa sahip olup günümüzde tamamen yoğun maki örtüsü ve çam ağaçları ile kaplıdır. Tepenin zirvesine ulaşmada en elverişli şartlara ise doğu yamaçta sahiptir (Yolaçan *et.al.* 2017 44-45).

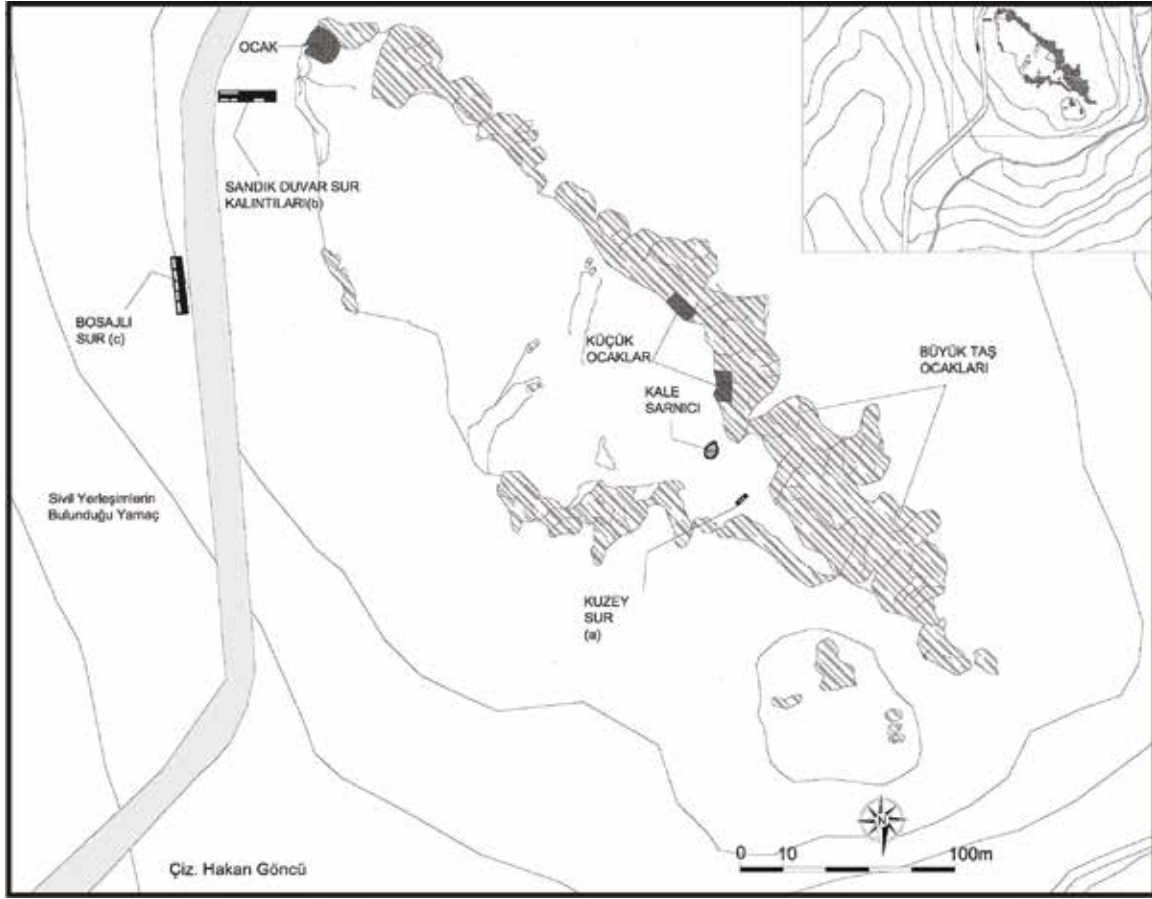
Kalıntılarla ilgili yayınlarda en eski bilgiler Weber tarafından 1885 tarihinde kaleme alınmıştır. Weber küçük bir akropol olarak değerlendirdiği tepede savunma yapılarının yanı sıra bir sarnıç ve konutun varlığından bahsetmiştir (Weber 1885: 213-215). Ardından Bean ve Akurgal da kalıntılarla ilgili ciddi incelemelerde bulunmuşlardır. Akurgal tepedeki tahkimatın hem kalıntıların benzerliği hem de tepenin konumu itibarıyla Adatepe ve Smyrna Akropolü'ne benzediğini bu nedenle MÖ 5. ve 4. yüzyıllara ait olabileceğini önerirken (Akurgal 1947: 71), Adatepe'deki tahkimatı Hellenistik Dönem prensiplerine daha uygun bulan Bean ise her iki kalenin de Lysimakhos'un Smyrnası'nın güney savunmasıyla ilgili olduğunu öne sürmektedir (Bean and Duyuran 1947: 134).

Cook ise alanda bulduğu Hellenistik ve Roma Dönemi seramiklerinin yanında MÖ 5. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenen siyah firnisli bir seramik kap parçasından yola çıkarak buradaki kalenin geçmişinin Klasik Döneme kadar uzanabileceğini öne sürmektedir (Cook 1959: 4).

Akçakaya yerleşimine ilişkin ilk araştırma ve notların alındığı yıllardan günümüze kadar 100 yılı aşan bir zaman geçmiştir. Bu süreçte tepedeki kalıntıların hem yasadışı kazılar neticesinde hem de kültürel miras bilincinin tam olarak yerleşmediği geçmiş yıllarda çeşitli modern yapılaşmalarda kullanılmak üzere yapı taşlarının önemli bir bölümünü kaybettiği anlaşılmaktadır. Günümüzde yapılan inceleme ve araştırmalar neticesinde ise Akçakaya Kalesi'nin bulunduğu tepenin farklı dönemlerde değişik kullanım özellikleri gösterdiği de görülmektedir. Buna göre;

Akçakaya'da yer alan askeri kalıntılar günümüzde tepeye adını veren kayalık zirvenin etrafında ve zirvesinde olmak üzere iki alanda karşımıza çıkmaktadır (Şek. 12). Ancak bunlar tepede izole bir kale yerleşimi varsa bile tam olarak nasıl bir forma sahip olduğunu gösterecek yeterlilikte değildirler. İnceleme şansımızın olduğu kalıntıların çoğu günümüze ya fazla tahrip edilmiş ya da temel seviyesinde korunmuş vaziyette ulaşmıştır. Bunlar içerisinde;

Zirvenin kuzey bölümünde doğu batı yönde gözlemlenen surlar; harçsız bir şekilde yerleştirilmiş dörtgen bloklardan oluşmakta ve pseudo-isodomik tarzda duvar örgüsüne sahiptirler (Foto. 16a). Söz konusu bu kalıntılar 1885 tarihli Weber planında konumlanan kuzey sur hattıyla da yer olarak uyumaktadır.

Şekil 12 - Akçakaya zirvesinde ve eteklerinde konumlanan sur ve ocak kalıntılarını gösteren topoğrafya çizimi. / Topographic drawing of Akçakaya showing the remains of walls and quarries on the summit and the slopes of the hill.

Diğer bir savunma hattı kalıntısı ise tepenin kuzeydoğu bölümünde yamaçtan aşağıya doğru uzandığı anlaşılan yaklaşık 3 metre kalınlığındaki sur duvarıdır. Anlaşılan söz konusu duvar orman yolu açma faaliyetleri sırasında

önemli ölçüde tahrip edilmiştir. Hatta sandık duvar tekniğindeki bu surların içindeki dolgu da olasılıkla kaçak kazılar neticesinde boşaltılmıştır (Foto. 16b).

Fotoğraf 16 -Akçakaya Kalesine ait sur kalıntıları. / Remains of the walls on Akçakaya Fort.

Aynı yamaçta yer alan son savunma hattı kalıntısı ise olasılıkla yukarıda "b" başlığında bahsettiğimiz duvarla çağdaş ve bağlantılı olması kuvvetle muhtemel görünen ve kuzey-güney yönde uzanan hafif bosajlı sur kalıntılarıdır. Her biri yaklaşık 55 santimetre yüksekliğe sahip bloklardan oluşan bu sur hattı aralıklarla yaklaşık 12 metre kadar aynı hatta takip edilebilmektedir (Foto. 16).

Yerleşime ilişkin dönemsel tartışmalar bir yana bahse konu olan her üç savunma kalıntısı da göstermektedir ki Smyrna dış savunma ağının bir parçası olarak kabul edilen bu tepenin bir dönem oldukça güçlü bir tahkimat ile donatılacak kadar önemli bir konuma sahip olduğudur.

Bir savunma yapısı olmayan ancak bu tarz savunma yapılarında olmazsa olmaz olarak karşımıza çıkan diğer bir kalıntı ise zirvenin kuzeybatı bölümünde konumlanan sarnıçtır (Winter 1971: 47). İyi korunmuş durumda olan ve oval bir plana sahip bu su yapısı

Fotoğraf 17 - Akçakaya Hellenistik Dönem kale sarnıcı. / *Cistern dated to Hellenistic Period on the summit.*

yaklaşık 4,65 x 3,10 metre çapında bir açıklığa sahiptir ve ölçülebilen derinliği yaklaşık 3 metre civarındadır (Foto. 17). Düzgün blok taşlardan oluşturulmuş sarnıcın duvarlarındaki taşların her bir sırası 20 ile 40 cm aralığında değişen yüksekliğe sahiptir. Yağmur suyunun depolanması amacıyla oluşturulan bu yapının cephe duvarları pseudo-isodomik tarzda örülmüş taşlardan oluşmaktadır. Akurgal, Akçakaya’da bulunan sarnıcı Adatepe’de¹⁰ yer alan kale sarnıcıyla karşılaştırır ve her iki sarnıcın da duvar ve taş işçiliği açısından aynı karakteri gösterdiğini söyler. Onun tespitlerine göre iki sarnıç arasındaki en temel fark Adatepe’de yer alan sarnıca ait blok taşların kareye yakın formda ve isodomik olmasıdır (Akurgal 1947: 69).

Roma Dönemine gelindiğinde kalenin özellikle *Pax-Romana* sürecinde bir savunma yapısı olarak kullanımına gerek kalmamış olmalıdır. Ancak tepenin stratejik konumu gereği en azından gözetleme özelliğini devam ettirmiş olmasını beklemek akla yatkın bir seçenek olmalıdır. Bu beklentilere paralel Roma Dönemine ilişkin veriler alanın tahmin edilenlerin yanında başka bir karaktere de büründüğünü göstermektedir. Tepenin zirvesinde ve özellikle kayalık yamaçlarında irili ufaklı blok taş çıkarıldığına dair çok sayıda iz mevcuttur (Foto. 18).

Bunların ilk etapta diğer Smyrna kırsalı kale örneklerinde¹¹ de olduğu gibi kalenin inşası için gerekli yapı taşlarının elde edildiği küçük taş ocakları olduğu düşünülse de etrafta yer alan yarı işlenmiş hatta çıkarılmaya hazır yekpare sütun gövdesi gibi birçok mimari yapı elemanların bulunması, burada önemli bir taş ocağının işletildiğini göstermektedir (Foto. 19). Jeoarkeolojik açıdan araştırılmasına devam edilen bu taş ocaklarından elde edilen malzemelere ilişkin

Fotoğraf 18 - Akçakaya zirvesinde yer alan küçük taş ocakları. / *Small quarry marks on the summit of Akçakaya.*

Fotoğraf 19 - Akçakaya eteklerinde görülen bazı yarı işlenmiş mimari bloklar. / *Semi-finished stone blocks on the slopes of Akçakaya.*

görsel anlamda ilk izlenimler; bunların Roma Dönemi yapılarında sıklıkla tercih edilen pembe damarlı *Breccia* cinsi mermerlere benzer görünüm ve kalite gösterdiği yönündedir¹².

Ayrıca Bean’nin kalenin “güney aşağı girişi” olarak dikkat çektiği her biri 45-50 cm yüksekliğindeki tanımladığı basamaklı yapının bugün, aslında bu noktada yer alan taş ocağının aynası olduğu anlaşılmaktadır (Foto. 20) (Bean 1959: 47).

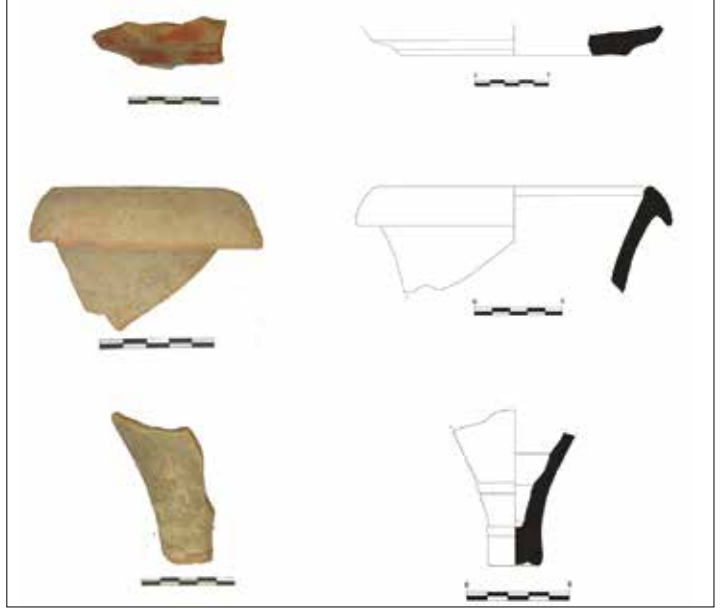
¹⁰ Adatepede yer kaleye ait kalıntılar için bkz. Akurgal, E., 1946 “Arkaik ve Klasik Çağlarda İzmir”, Belleten X/37: 55-80; Bean, E. George. ve R. Duyuran. 1947“Ada Tepe Again (Sancaklı Kalesi)”, The Journal of Hellenistic Studies 67: 128-134.

¹¹ Taşçı izlerinin tespit edildiği diğer kaleler bkz. Belkahve, Sivrikaya ve Kaynaklar Kaleleri.

¹² Batı Anadolu’da son yıllarda keşfedilmiş benzer ocaklar için bkz. M. Bruno, H. Elçi, A. B. Yavuz and D. Attanasio., 2012., Unknown Ancient Marble Quarries of Western Asia Minor, Interdisciplinary Studies on Ancient Stone Proceedings of the IX Association for the Study of Marbles and Other Stones in Antiquity (ASMOSIA) Conference (Tarragona 2009).

Fotoğraf 20 - Akçakaya Kalesi güney girişi olarak tanımlanmış ancak aslında taş ocağı aynası olan kesit. / *Quarry front on the south side of Akçakaya, erroneously defined as the entrance of the fort earlier.*

Şekil 13 - Akçakaya yamaçlarından Roma Dönemine ait bazı seramik parçalar. / *Some ceramic fragments dated to Roman Period found on the slopes of Akçakaya.*

Fotoğraf 21 - Akçakaya'nın Güney yamacının havadan görünümü (Ocak sol alt köşede). / *Aerial view of the south side of Akçakaya (quarries on the bottom left).*

Ancak asıl büyük ocak tepenin güney batısında yer almaktadır. Söz konusu alanda kaya kütleleri üzerinde yarı işlenmiş ve çıkarılmaya hazır yekpare sütun gövdesi gibi fragmanlar da görülebilmektedir (Foto. 21).

fazladır. Söz konusu bu yoğunluk ocağın ve civarının bu dönem boyunca önemini koruduğunu göstermektedir (Şek. 13).

Özellikle tepenin yamaçlarında zirvenin aksine Roma Dönemine ait seramik kalıntıların yoğunluğu oldukça

SONUÇ

Antik Dönem’de devamlılığını ve refah seviyesini yükseltip koruyabilmek adına Smyrna’nın belli dönemlerde kırsalda konumlanan savunma sistemlerine ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan en erken dış savunma kalıntısının Belkahve’de yer alan Arkaik Dönem duvarı olduğu önerilebilir. Ardından Pers işgali sonrasında Hellenistik Dönem’den itibaren bir savunma ağı şeklinde konuşlanılan Adatepe, Sivrikaya, Kaynaklar ve Akçakaya Kalesi ile Belkahve’nin bu kez zirvesinde konumlanan kale kalıntıları gelmektedir. Bütün bu kaleler özellikle Hellenistik Dönem boyunca Smyrna kentinin güvenliğini tesis etmekte önemli rol oynamış olmalıdır.

Söz konusu tahkimatlar kente gelebilecek tehlikelere karşı ilk müdahale ve erken uyarı fonksiyonlarının yanında Smyrna’nın ticaretle gelişmesi adına da en önemli unsurlardan biri olan yolların güvenliğini de sağlamışlardır. Bu anlamda en önemli konuma sahip kaleler olarak İzmir çevresini adeta bir yay gibi kuşatan ovaya ve yollara hâkim Belkahve, Sivrikaya ve Akçakaya kaleleri ile Kaynaklar Kalesi ön plana çıkmaktadır. Bunlardan Belkahve Kalesi Smyrna’nın doğuya açılan ana kapısı pozisyonundaki Belkahve geçidini tutmakta, böylelikle Smyrna-Sardes yolunun güvenliğini de sağlayacak bir konumda bulunmaktadır.

Kentin güneyinden günümüz Gökdere, Kaynaklar ve Kırıklar Köyü hattından Torbalı Ovası yönüne yani Metropolis-Ephesos hattına uzanan Smyrna-Ephesos Yolunu ise Sivrikaya Kalesi ile Kaynaklar Kalesi tutmaktadır. Kırıklar Kalesi ise her ne kadar söz konusu dönemlere ait bir kalıntı barındırmasa da aynı hattın en güneyini tutabilecek bir konuma sahiptir. Bu özelliği nedeniyle yapının belki kısa sürelerle de olsa zaman zaman bu amaçla kullanılmış olması mümkün görünmektedir.

Akçakaya Kalesi ise günümüz Urla/Klazomenai hattına açılan dağ yollarını ve bu bölgenin kırsalını tutmanın yanında Hellenistik kentin Akropolü olan Pagos/Kadifekale ile Kaynaklar, Sivrikaya Kalesi gibi kalelerin arasındaki sinyalizasyon bağlantısının da önemli bir parçası olabilecek hâkim bir tepede konumlanmaktadır.

Elealdığımız kırsaldaki konuşlanana kale yerleşimlerinin hem ortak mimari özellikleri hem de seramik buluntularının çeşitlilik ve dönemsel olarak gösterdikleri birliktelikleri dikkate alındığında, sistemli olarak planlanmış bir savunma ve gözetleme ağına parçaları oldukları ortaya çıkmaktadır. İncelenen savunma yapılarından Kırıklar Kalesi hariç diğer bütün kaleler savunma mimarisi açısından Hellenistik Dönem içerisinde asıl formlarını

kazanmışlardır. Bu dönemin savunma mimarisinin en tipik özelliği olan yüzeyle bosajlı ve dörtgen şekilli blok taşlar ile bunların isodomik ya da pseudo-isodomik örgü tarzları ortak özellikler olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca Kaynaklar ve Sivrikaya Kaleleri’nin kolay ulaşılabilir bir eğime sahip ve nispeten korunaksız yamaçlarında inşa edilen çift kademeli teraslamalar uygulama biçimi olarak oldukça benzerdirler. Bunun dışında hem Sivrikaya tepesinde tespit edilen polygonal teras duvarı hem de Belkahve zirvesinde yer alan uzun sur hattının köşelerde kule yapıları ile olan ilişkisi birbirlerini andırmaktadır. Her iki kalede de nispeten düzgün bir duvar işçiliğine sahip olmayan bu duvarlar daha kaliteli ve düzgün duvar işçiliği gösteren kulelerle birleşmektedir.

Bu yapıların dikkat çeken diğer bir ortak özelliği ise inşalarında gerekli olan yapı taşlarının kendi bünyelerinde açılan ocaklardan karşılanmış olması yönündeki verilerdir. Bu durum tepelerin stratejik konumlarının tercih sebebi olduğu kadar, dayanıklı ve kolay elde edilebilir doğal kayaç bakımından da zengin olmalarının bir diğer tercih nedeni olabileceğini göstermektedir. Bu yönde tespitler; Belkahve, Sivrikaya kalelerinde ana kaya kütleleri üzerinde taşçı izleri şeklinde kendini göstermekteyken, özellikle Kaynaklar ve Akçakaya kalelerinde oldukça bariz küçük taş ocakları şeklinde tespit edilebilmektedir. Hatta Akçakaya’nın bu potansiyeli Roma Dönemi’nde hem açık işletme şeklinde bir taş ocağına hem de bu ocakta çalışanlar için bir şantiye yerleşkesine dönüşmesinde etkili olmuş görünmektedir.

Üzerinde durulan bütün savunma yapılarında bu tahkimatların konumları gereği su ihtiyacının depolanarak karşılanması gerekmektedir. Bunlardan Belkahve, Sivrikaya ve Kaynaklar kalelerinde tepelerin belli noktalarında ana kayaya insan eliyle açılmış gibi görünen çeşitli genişliklerde oyuklar varken, sadece Akçakaya kalesinde düzenli bir sarnıç söz konusudur. Ancak bütün bu su toplama kalıntılarının ortak noktası yağmurlarla elde edilecek suyu tutma amacına hizmet ediyor olmalarıdır.

Bu yapıların ilk inşa ve kullanım evrelerinin ardından Roma Dönemi’ne gelindiğinde ise dönemin özelliğini yansıtan savunmaya dönük hiçbir mimari uygulama görülmemektedir. Olasılıkla Roma coğrafyasının genelinde İmparator Augustus Dönemiyle başlayan ve uzun yıllar süren Roma Barışı boyunca savunma anlamında bu yapılara artık ihtiyaç kalmamıştır. Ancak Kırıklar haricinde diğer kalelerde görülen Roma Dönemine ait seramik buluntuların yoğunluğu kırsaldaki bu yapıların belki ticari yolların güvenliği için bir gözetleme noktası olarak ya da belki de Smyrna Khora’sındaki halkın güvenliği için birer karakol olarak kullanılmış olabileceğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

AKURGAL, Ekrem., 1946

“Arkaik ve Klasik Çağlarda İzmir” *Belleten* X/37 : 55-80

BEAN, E. George., 1959

“The Defences of Hellenistic Smyrna” *Anadolu Araştırmaları* 1/2: 43-57

BEAN, E. George. ve Rüstem, DUYURAN., 1947

“Ada Tepe Again (Sancaklı Kalesi)” *The Journal of Hellenistic Studies* 67: 128-134

CADOUX, J. Cecil., 2003

İlkçağ'da İzmir Kentin, En Eski Çağlardan İ.S. 324'e Kadar Tarihi (Çev. Bilge Umar), İstanbul.

COOK, J. M., 1959

“Old Smyrna” *The Annual of the British School Athens* 53/54 : 1-34

DOĞER, Ersin. ve İsmail, GEZGİN., 1998

“Arkaik ve Klasik Dönemde Smyrna'nın Dış Savunması Üzerine Gözlemler”, N. Ülker (Ed) *III. Uluslararası İzmir Sempozyumu*: 6-30

DOĞER, Ersin., 2011

İzmir'in Smyrna'sı Paleolitik Çağ'dan Türk Fethine Kadar. İletişim Yayınları

ERSOY, Akın. Binnur, GÜRLER ve Onur GÜLBAY., 2004

“2002 Yılı Şirince ve Çevresi Yüzey Araştırması” *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2. Cilt, 77-86, Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşüm Basımevi Ankara

FIELDS, Nic., 2006

Ancient Greek Fortifications 500-300 BC, Osprey Publishing Midland House, Oxford,

FREDERIKSEN, Rune., 2011

Greek City Walls of The Archaic Period 900-480 BC. Oxford University Press

GÖNCÜ, Hakan., 2017

Smyrna Akropolü Savunma Yapıları, Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları II. Ege Yayınları

LAWRENCE, W. Arnold., 1979

Greek Aims in Fortification, Clarendon Press, Oxford,

MERİÇ, Recep., 2009

Das Hinterland von Ephesos: Archäologisch-topographische Forschungen im Kaystres-Tal *Ergänzungshefte zu den Jahresheften des Österreichischen Archäologischen Instituts*, Wien

RAMSAY, W. M., 1880

Newly Discovered Sites near Smyrna, The Journal of Hellenistic Studies 1, 63-68,

SCRANTON, R. Lorentz., 1941

Greek Walls. Camnridge Massachusetts Harvard University Press.

WEBER. Georg., 1880

Le Spylos et ses Monuments ancienne Smyrne, (Navlochon): Monographie historique et topographique. Bibliothèque nationale de France.

WEBER. Georg., 1885

“Akdsche-Kaja. Eine unbekanute Felsburg bei Smyrna (mit einer Beilage)” Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung 10: 210-216

WINTER, F. E., 1971

Greek Fortifications. University of Toronto Press

YOLAÇAN, Burak. Hakan, GÖNCÜ ve Akın, ERSOY., 2017

“2016 Yılı İzmir İli Merkez İlçeleri ve Menemen İlçesi Yüzey Araştırması” *35. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: Cilt 1, 41-60. Bursa Büyükşehir Belediyesi Matbaası.

İZMİR SARIKIŞLA'NIN İNŞA EVRELERİ

THE CONSTRUCTION PHASES OF İZMİR SARIKIŞLA

H. İbrahim ALPASLAN * - E. Aysu GÜLENC **

Makale Bilgisi

Başvuru: 11 Şubat 2019

Hakem Değerlendirmesi: 12 Şubat 2019

Kabul: 30 Mayıs 2019

DOI Numarası: 10.22520/tubaked.2019.19.002

Article Info

Received: February 11, 2019

Peer Review: February 12, 2019

Accepted: May 30, 2019

DOI Number: 10.22520/tubaked.2019.19.002

Özet

İzmir’de 1826-1829 tarihleri arasında inşa edilen Kışla-i Hümayun veya daha bilinen ismiyle Sarıkışla binası 1955 yılındaki yıkımına kadar hem konumu hem işlevi hem de nitelik ve niceliği açısından kentin en önemli yapılarından biri olmuştur. Ancak yapı hakkında etraflıca bilgilerin derlendiği bilimsel çalışmalar bu önemiyle kıyaslandığında oldukça kısıtlıdır. Bu çalışmanın amaçlarından bir tanesi yapıya ait literatürdeki bilgilerin derlenerek zenginleştirilmesidir. Bu çerçevede yapı ile ilgili aktarımlar dikkatli bir süzgeçten geçirilerek bir araya getirilmiş, literatürdeki bazı çelişkili ve hatalı saptamalara da dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın bir diğer amacı da kaynaklarda genellikle kronoloji bilgisi olarak yapı ve yıkım tarihleri ile yetinilen yapının farklı inşai evrelerini tanımlamak ve bu evrelerin başlangıç ve bitiş noktalarındaki yapısal değişimlerin tarihlerine dair saptamalar yapmaktır. Genellikle dönem fotoğraf, çizim ve haritalarından yararlanılarak yapılan irdelemede yapının özellikle Konak Meydanı’na bakan kuzey kanadının 4 farklı evresi tanımlanabilirken, önceleri doğu kanadının ortasında olan ana girişin 19. yüzyılın sonlarına doğru kuzey kanadına taşındığı görülmektedir. 20. yüzyıl boyunca da bu kanat önemini devam ettirmiş, cümle kapısı ve subay mahfili gibi prestijli ve yapının genel mimari karakterinden daha özenli mahiyetteki eklerle gelişimini sürdürmüştür. Kuzey kanadının bu gelişiminin en önemli nedeni önündeki alanın mütevazı bir boşluktan Saat Kulesi’nin inşaatıyla birlikte prestijli bir kent meydanına dönüşmesi olmalıdır. Ne yazık ki yapının 1955’te yıkılması ile birlikte kent belleğinin bu önemli parçası kaybolmuş, ardında bıraktığı ve uzun zaman anlamını bulamayan boşluk bugün Konak Meydanı ve yakın çevresini içeren düzenlemenin içinde kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: İzmir, Osmanlı İzmir’i, Askeri Mimari, Sarıkışla, Kışla-i Hümayun, Subay Mahfili, Konak Meydanı.

* Dr. Öğretim Üyesi, DEÜ Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Mimarlık Tarihi ABD, e-posta: hibrahimalpaslan@gmail.com

** Şehir Plancısı, DEÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Kentsel Koruma Planlaması Yüksek Lisans Programı Öğrencisi, e-posta: aysugulenc@gmail.com

Abstract

Kışla-i Hümayun, with more known name Sarıkışla was built between 1826-1829 in İzmir. It has become one of the most important building of the city both in terms of its location, function, quality and size, until its destruction in 1955. However, the scientific studies that contain detailed information about the structure are very limited compared to this importance. Therefore, One of the aims of this study is to compile and enrich the information in the literature about the building. In this context, studies related to the Sarıkışla have been carefully filtered and some contradictory and erroneous determinations in the literature have been pointed out. Another aim of the study is to define construction phases of Sarıkışla together with some assessments about the changes in the building at the beginning and end of each phase, while only the dates of initial construction and demolition are mentioned in existing literature. As a result of the research made by using the photographs, drawings and maps of the period, 4 different phases of the northern wing, overlooking Konak Square can be defined. It appears to have shifted to the northern flank of the main entrance towards the end of the 19th century, although it was originally on the eastern flank of the main entrance. During the 20th century, this wing continued its importance and continued its development with prestigious articulations such as main entrance “cümle kapısı” and officer loge “subay mahfili” with the more elaborate annexes of the general architectural character of the building. The most important reason for this development of the northern flank should be the transformation of the area from a modest space into a prestigious city square with the construction of the Clock Tower. Unfortunately, this important component of the urban memory was lost with the destruction of the building in 1955, and the meaningless gap that it left behind, still exists today within the reorganization project covering Konak Square and its surrounding.

Keywords: Ottoman İzmir, History of Military Architecture, Sarıkışla, Kışla-i Hümayun, Konak Square.

GİRİŞ

İnşaatinın tamamlandığı 1829 yılından yıkıldığı 1955'e kadar 126 yıl kentin boyut olarak en büyük, konum ve işlev olarak da en önemli yapılarından biri olan Kışla-i Hümayun ya da daha bilinen adıyla Sarıkışla'nın bu önemi göz önüne alındığında hakkında yeterince çalışma ve yayın yapıldığını söylemek güçtür. Bir örnek olarak, tek bir yapı gibi algılanan Sarıkışla'nın aslında bir yapı topluluğu olduğuna değinen ve süreç içerisinde geçirdiği değişikliklere dair sağlıklı bir kronolojiyi içeren bir kaynak bulunmamaktadır. Tarihçiler neredeyse özellikle yapıya asgari düzeyde ilgi göstermiş, belki de bu ilgisizliğin bir sonucu olarak bu denli önemli ve göz önündeki binanın tarihçesi hakkında bile mümkün olamayacak tarihler öne sürülmüştür.

Fotoğraf 1 - Olasılıkla 1938 sonrasına ait bir fotoğrafta Konak Meydanı'ndaki bir bayram kutlaması. Fotoğraf (Yılmaz 2007: 69) / *A feast celebration in Konak Square, probably in a post-1938 photograph.*

Kentin merkezinde, 19. ve 20. yüzyılı içeren süreçte mütevazı bir boşluktan bir kent meydanına dönüşen alanda konumlanan yapının çevresi ayakta kaldığı 126 yıllık süreçte önemli değişikliklere sahne olurken yapı da birçok tamirat geçirmiş, farklı niteliklerde, irili ufaklı eklentiler yapılmıştır (Fotoğraf 1). Yapı günümüze ulaşmadığı için bu tamirlere ve eklentilere dair bilgiler ancak arşiv kayıtları ve fotoğraflar aracılığı ile elde edilebilmektedir.

Sarıkişla ile ilgili arşiv kayıtları inşaatı ile ilgili kararların iletiliği 1826 yılından başlar¹. Ardından 1831'den 1929'a kadar 30'un üstünde tamir kaydı bulunmaktadır. Ancak belgelenmiş tamirat sayısı bu sayıdan azdır, zira aynı tamirata ait birden fazla yazışma, dolayısıyla kayıt bulunabilmektedir. Bu nedenle yazışmalar gruplandığında, en azından 9 tamirata ilişkin belge grubu olduğunu söylemek mümkündür. Bu tamiratların tarihleri; 1831, 1843, 1845-47, 1850, 1856-59, 1863-64,

1868-69, 1887 ve 1929'dur. Ancak vurgulamak gerekir ki bunlar kayıtları arşivlerde yer alan tamiratlardır. Bunların dışında da tamiratlar olması muhtemeldir.

Strüktürel olarak ihtiyaç duyulan tamiratların dışında süreç içerisinde yapıya dahil edilen yeni kütlelere de rastlanmaktadır bu kütleli eklerin yapının Hükümet (Konak) Meydanı ve 1901'de inşa edilen Saat Kulesi'ne bakan kanadında yoğunlaşması alanın değişimine koşut bir karakter taşır. Diğer kanatlarda ise bu kapsamda bir müdahale görülmez.

Arşiv taramasında kütleli eklere dair iki kayıta rastlanmaktadır. İlk olarak yapının inşasından hemen sonra, 1830'lardaki bir tamiratta "binbaşının hayvanları için kışla dahilinde bir de ahır inşa edilmiştir" (Özen 2013: 76). İkinci kayıt ise, 1845-47 tamiratında binanın altında bulunan çamaşırvhanenin tehlikeli olabileceği, bu nedenle çamaşırvhanenin bina dışına inşa edilecek bir yere nakli talebidir². Ancak bu talebin olumlu karşılanıp bir çamaşırvhane inşa edildiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Eğer talep onaylandı ise yapının çevresinde geç dönemlerde görülen kulübe benzeri yapılardan birisi çamaşırvhane olabilir. Arşiv kayıtlarında çamaşırvhaneden çok daha önemli yapısal müdahaleler olarak inşa edilen cümle kapısı ve subay mahfili gibi eklentiler hakkında kayıt bulunmaması ise dikkat çekicidir.

Sarıkişla'nın özellikle kuzey kanadındaki eklentilerinin kronolojisi oluşturulurken karşılaşılan en önemli sorun güvenilir kaynak bulma güçlüğüdür. Yukarıda da değinildiği gibi arşivlerde, majör kütle eklentilerine dair belgelere rastlanamamıştır. Günümüzde subay mahfiline dair bazı tarihlendirme önerileri bulunmakla birlikte bunların kabul edilemeyeceğine ilişkin tartışma da ilgili bölümde yapılacaktır. Bu nedenlerle söz konusu eklentilerin inşa tarihleri hakkında yeni belgeler ortaya çıkarılıncaya kadar en güvenilir kayıtlar döneme ait fotoğraflar ve çizimlerdir. Fotoğrafların çekim tarihinin çoğu zaman bilinmemesi, önce onların tarihlendirilmesi, ardından fotoğraf esas alınarak söz konusu eklentilerin tarihlendirilmesi gibi çift katmanlı ve keskin çıkarımlar yapmayı güçleştiren bir çaba gerektirmektedir. Ayrıca arşivlerdeki fotoğrafların aralıkları tarihte geriye doğru gittikçe açılmaktadır. Dolayısıyla öncelikli olarak dönem fotoğraflarına başvuru bu çalışmada, keskin ve güvenilirliği tartışmalı tarihler yerine makul tarih aralıklarının önerilmesi benimsenmiştir. İleride ortaya çıkacak yeni belgeler, fotoğraflar ve çizimlerle bu zaman aralıkları daha da daraltılabilecek veya yapıların tam inşa tarihlerini söylemek mümkün olabilecektir.

¹ Osmanlı Arşivleri, Fon: HAT, Kutu: 336, Gömlek: 19271. Belge tarihi 15.05.1242 (H) / 15.12.1826 (M).

² Osmanlı Arşivleri, Fon: İ.MVL., Kutu: 108, Gömlek: 2448. Belge tarihi 25.11.1263 (H) / 04.11.1847 (M).

SARIKIŞLA’NIN İNŞA, TADİLAT VE EKLENTİLERİ

Osmanlı’da kışlaların inşası, ordunun çekirdeğini oluşturan ancak 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gittikçe bozulan ve zayıflayan Yeniçeri Ocağı’nın feshi ve batılı anlamda bir ordu yapılanması çabalarının sonucudur. 18. yüzyılın ilk yarısında başlayan reform çabaları yüzyılın sonunda III. Selim döneminde Nizam-ı Cedid’le somutlaşır. Bu çerçevede ordu ile ilgili alınan reform kararları bu kurumun batılı anlamda yeniden örgütlenmesine giden yolu açar (Berkes 2008: 92). Bu sürecin mekânsal ayağını eski ocakların yerini batılı anlamda kışlaların alması oluşturur. Bu anlamda başkentteki ilk örnekler olarak Üsküdar’da Humbaracı Ocağı Kışlası (1734), Kasımpaşa’daki Kalyoncu Kışlası (1783/4), Tophane’de Yeni Topçu ve Top Arabacıları Kışlası (1792), Hasköy Humbaracılar Kışlası (1792) ve Levent Kışlası (1794/5) sayılabilir (Kuban 2007: 552-4). 19. Yüzyıla gelindiğinde de kışla inşaatları devam etmiş, birkaç defa yeniden inşa edilen Haydarpaşa’daki Selimiye Kışlası bugünkü görünümüne 1842/3 ve 1849 yıllarında yapılan köklü tamirattan sonra kavuşmuştur. Taksim Topçu Kışlası (son hali: 1812), Kuleli Kışlası (19. yüzyıl ilk yarısı), Rami Kışlası (1828/9), Davutpaşa Kışlası (1831/2), Taşkışla (1846-52), Gümüşsuyu Kışlası (1876), Maçka Silahhanesi (1873), Orhaniye Kışlası (1887) da 19. yüzyılın diğer önemli kışlalarıdır (Kuban, 2007: 556-7).

Kışla inşaatları sadece başkentle sınırlı kalmamış, 1808-1839 yıllarını kapsayan II. Mahmud döneminde, batılı tarzda örgütlenen bu yeni ordunun genişletilmesi sürecinde “İzmir’de de Sarıkışla adıyla tanınan ve Asakir-i Mansure-i Muhammediye için deniz kıyısında bir kışla inşası” söz konusu olmuştur. 1826-1829 yılları arasında inşa edilen Sarıkışla inşası hususunda emir buyurulan ilk Asakir-i Mansure kışlalarından biridir (Özen 2013: 61).

Kışlanın yer seçiminde boyutları belirleyici olmuş gibi görünmektedir. Bu süreci Ülker (1986) arşiv belgelerine dayanarak şöyle aktarır: “II. Mahmud, İzmir muhafızı Kelami Hasan Paşa’ya ve şehrin mimarlarından mühendis halifesi Mahmud Efendi’ye ve İzmir kadısına kışlanın yapılması için emir vermiş ve maliyeti hakkında bilgi istemişti. Kadı’nın İstanbul’a gönderdiği ilamda açıkça verdiği bilgiye göre kışla, çevresi 40.040 ziralık bir arsayı gerektirdiği ve şehirde bu açıklıkta bir arazi bulunmadığı için şehir ileri gelenleri, şehir mimarları ve diğer ilgili zevat deniz kenarının bu iş için uygun olacağı kanaatinde birleşmişlerdi”³. Kışlanın yapılacağı uygun bulunan yerdeki arsanın içinde 10 sabunhane, 1 büyük

tuzhane, 4 kahvehane, 3 manav dükkânı, Musevilerin kaldığı 44 oda ve 1 Musevi evi bulunuyor, denizden 25 ziralık bir alanın doldurulması gerekiyordu⁴.

Böylece kentin merkezinde ve deniz kenarında yapılması kararlaştırılan Sarıkışla kentin silueti açısından da önem arz eden bir konuma kavuşmuştur. Birçok kaynakta yapının taşlarının en azından bir kısmının Kadifekale’deki Antik kalıntılardan getirildiği aktarılır. Arşivlerdeki bir belgeye göre kaleden 1 ve 1,5 zira oranında yüz deve yükü taş getirilmiştir. Yine aynı kaynakta kereste ihtiyacının da Kaz Dağları’ndaki yörük tayfasından satın alınacağı belirtilmiştir⁵. Yapının adı da kısa süre içinde Kışla-i Humayun’dan Sarıkışla’ya dönüşmüştür. Bazı kaynaklar bunun nedenini yapıdan kullanılan sarımsak taşına bağlar. Üruk ise bunun nedeninin yapının tüm dış cephesinin sarıya boyanması olduğunu söyler (Üruk 2008: 218).

Yapının özgün durumuna dair arşivlerde yer alan tek çizim inşa edilen yapıdan oldukça farklı bir plandır (Ek 2). 1. veya 2. kata ait olması muhtemel bu çizimde yapının dört kanattan ve kapalı bir avludan oluştuğu hemen göze çarpar. Bu farklılığın neden kaynaklandığı belli olmamakla birlikte birkaç olasılık akla gelir. Özen, planın muhtemelen yapının yerel heyet tarafından çizilmiş olan ilk planı olduğunu ve Babıali’den farklı bir plan gönderildiği için bu planın kadük kaldığını aktarır (Özen 2013: 69). Ancak bu ikinci plana dair bir kayıt bulunmamaktadır. Sürecin nasıl işlediği bilinmemekle birlikte bu karar değişikliğinin en olası nedeni ekonomik zorunluluklar olmalıdır. Yapının genel karakterindeki sadelik, ekonomik kararların bu süreçte etkili olabileceğine dair bir işaret olarak kabul edilebilir. Bir diğer olasılık da sözkonusu çizimin yere özgü değil, standart bir kışla planı olduğu ve yerinde revizyonlarla uygulanmak üzere İzmir’e gönderilmiş olabileceğidir. İzmir’de inşaattan sorumlu uzmanlar kapalı avlulu planın deniz tarafındaki kanadını yine ekonomik veya başka bir nedenle inşa etmemeyi uygun bulmuş olabilirler.

Kışla’nın inşa edildiği doldurma alanda temel atılmadan önce zemine çok sayıda ağaç kazık çakılır (Üruk 2001: 111). Üruk bu kazıklardan bazılarının Konak Meydanı’ndaki metro çalışması sırasında rastlanıldığını ve Ahmet Piriştina Kent Arşivi ve Müzesi’nde korumaya alındığını da ekler.

Özen, Yapının inşa sürecindeki aktörlere dair arşiv kayıtlarından şu bilgileri aktarır:

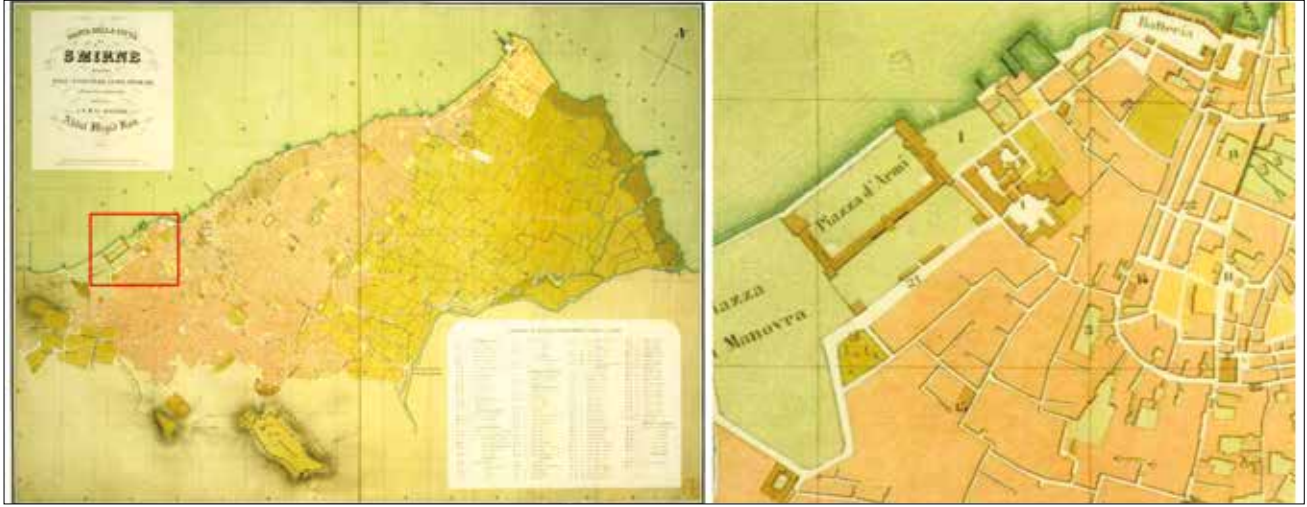
“Asâkir-i Mansûre Kışlası’nın mimarı yerel mimarlardan olduğu düşünülen Mustafa Sâib Efendi, bina emini

³ Osmanlı Arşivleri, Fon: HAT, Kutu: 336, Gömlek: 19271. Belge tarihi 15.05.1242 (H) / 15.12.1826 (M) tarihli İzmir Muhafızı Kelami Hasan Paşa’nın şukkası. Aktaran, Ülker, 1986.

⁴ Kışlanın arsasının oluşturulması sürecindeki maliyetler konusunda Ülker, 1986 kaynağına bakılabilir. Ayrıca kışlanın inşaatından önce alanın bir kısmının durumu için EK1’e bakınız.

⁵ Osmanlı Arşivleri, Fon: HAT, Kutu: 599, Gömlek: 29338. Belge tarihi 27.02.1242 (H) / 30.09.1826 (M)

İZMİR SARIKIŞLA'NIN İNŞA EVRELERİ

Şekil 1 - 1856 tarihli Storari Haritası'nda Sarıkışla (APIKAM). / On the map of Storari dated 1856, Sarıkışla.

Fotoğraf 2 - 1868 tarihinden önceye tarihlenen bir fotoğrafta Sarıkışla. (Mimarlar Odası İzmir Şubesi Arşivi). / Sarıkışla in a photograph dated after 1868.

ise Ahmed Ârif Efendi'dir. Ayrıca İstanbul Hassa mimarlarından olan Ahmed Mümtaz Ağa inşa edilen mahalleri keşfe ve yapıyı denetlemeye memur olarak atanmıştır. Binanın inşa süreci devam ederken Ahmed Mümtaz Ağa, Ârif Ağa, mimar Mustafa Sâib Ağa ve İzmir Muhafızı Hasan Paşa'nın yanı sıra şehrin ileri gelenleri. (...) "Vucûh-ı beldeden re'isül-ayan müderrisîn-i kiramdan Mansurzâde Efendi, Hasib Efendi ve el-hac Hüseyin Efendi ve sair ebniye ahvaline vakıf yerli mimar ve kalfaları ile ebniye-i âli üzerine varılıp (...)” ve tüccar kalfası olan Todori ile yerli kalfalardan Stephan ve Spiro da keşif yapan ekipte yer almışlardır. Yunanistanlıların yarattığı atmosfer içinde, kışlayı denetlemekle görevlendirilen kalfaların Rum olması dikkat çekicidir. Kışla yerleşkesinin denetim kalfalarının yanı sıra inşaatta çalışan işçilerin çoğu da Rum'dur.” (Özen 2013: 66-67).

Üç katlı ve kagir olarak inşa edilen yapının her üç kanadının da ortasında özelleşmiş alanlar bulunur (Fotoğraf 2). Güney kanadının ortasında yaklaşık 2 metre

genişliğinde ahşap 2 kanatlı bir kapı avluya geçişi sağlar. Varyant tarafından Konak'a doğru giden ana trafik aksına doğru açılan doğu kanadının ortası ise kütesel olarak da farklılaşmış, muhtemelen hem avluya giriş hem de yapıya girişe imkân verecek şekilde sokak ve avlu yönünde cephe hizasından taşmıştır. Kuzey kanadı Konak Meydanı'na açılmakla birlikte ilk halinde güney kanadına benzer biçimde ortasında avluya açılan bir geçiş içermektedir. Bu kompozisyonda yapının ilk yapıldığı halinde ana girişin ve öncelikli kanadın trafiğin aktığı yola bakan doğu kanadı olduğu ve bu kanadın ortasındaki alanın da ana giriş kapısı olarak biçimlendirildiği görülmektedir.

Kütlenin kuzey ve güney kanatlarının deniz tarafındaki uçları iç ve dış tarafa doğru çıkıntılarla kütleli sonlandırır. Fotoğraflardan yapının kiremit örtülü kırma çatılı olduğu görülmektedir. Yine fotoğraflardan yapının erken dönemlerinde kuzey ve doğu kanadının birleştiği köşenin avlu tarafında tek katlı bir yapı tespit edilebilmektedir.

Yapının kuzey ve güney kanatlarından denize doğru yaklaşık 2 metre yüksekliğinde duvarların çıktığı ve bu duvarların deniz tarafında da devam ederek talim alanı da denen avluyu sınırladığı yine fotoğraflardan görülmektedir.

Sarıkişla, inşasının tamamlandığı 1829 yılından itibaren birçok defa tamirat geçirmiş ve kütle eklemelerle gelişmiştir. Bu eklemeler öncesi, özgün duruma en yakın hali, 1856 tarihli Storari haritasında (Şekil 1) ve 1868 tarihinden önceye tarihlenen bir fotoğrafta (Fotoğraf 2) görülebilmektedir. Tamiratlar yapının inşa edilmesinden hemen sonra başlamış gibi görünmektedir. Bu konudaki ilk belge inşaatın tamamlanmasından 2 yıl sonraya, 1831'e tarihlenmektedir⁶. Tamiratların yapının inşasından kısa süre sonra başlaması ve sayısının fazlalığı, yapının dolgu alan üzerine inşa edilmesi nedeni ile yapıdaki oturmalar ve diğer yapısal sorunlarla zaman içinde değişen ihtiyaçlara bağlı olmalıdır. Tamiratlar yapının farklı kısımlarında olmakla birlikte kütleli müdahalelerin başlıcaları kuzey kanadına cümle kapısının, subay mahfilinin ve avluya fiskiyeli bir havuzun eklenmesidir (Fotoğraf 3).

Bu majör tamiratların yanı sıra çeşitli tarihlerde çevre duvarlarının da yıkıldığı ya da yenilendiği, ayrıca farklı dönemlerdeki fotoğraflardan yapının çevresinde ve avlusunda kulübe biçimindeki küçük ölçekli yapıların inşa edilip yıkıldıkları takip edilebilmektedir. Bu çalışmada özellikle cümle kapısı ve subay mahfili ile esaslı

Fotoğraf 3 - 20. yüzyıla ait bir hava fotoğrafında Sarıkişla. 1- Subay Mahfili, 2-Cümle Kapısı, 3-Fiskiyeli Havuz (Mimarlar Odası İzmir Şubesi Arşivi). / *Sarıkişla in an aerial photograph of the 20th century. 1-Officers' Court. 2-The "Cümle" Gate. 3-Fountain.*

değişikliğe uğrayan kuzey kanadı üzerinde durulacak, bu kanadın evriminin kronolojisi netleştirilmeye çalışılacaktır. 1901 yılında açılan Saat Kulesi ile aynı tarihte inşa edilen ve kulenin de mimarı olan Raymond Charles Péré'nin eseri fiskiyeli havuza dair etraflıca bir anlatıma ise Berkant, 2008 kaynağından ulaşılabilir.

SARIKIŞLA'NIN KUZEY KANADININ EVRİMİ

Yukarıda da değinildiği gibi ilk planlarda ve yapının özgün durumunda ana girişin, trafik aksına doğru yönelen doğu kanadında olduğu anlaşılmaktadır (Fotoğraf 4). Olasılıkla 1901 yılında Saat Kulesi'nin de inşa edilmesi ile bir konağın bahçesinden kent meydanına doğru dönüşen alan önem kazanırken, buna bağlı olarak yapının *ağırlık merkezi* de bu meydana bakan kuzey kanadına kaymış gibi görünmektedir. Kısa süre sonra da bu kanadın ortasında yer alan ve özgün halinde bahçeye geçişi sağlayan basit açıklığın yerini 3 katlı ve içerisinde komutanlık mekanlarını da barındıran gösterişli bir eklenti, cümle kapısı olarak anılan yapı almıştır. Yapının en önemli kısmı olan komutanlık mekanlarının önceden doğu kanadındayken meydanın önem kazanmasıyla bu meydana bakan kuzey kanadına taşınmış olması muhtemeldir.

Fotoğraf 4 - Sarıkişla'nın doğu kanadının 1930 veya 1940'lardaki görünüşü (Yılmaz 2007: 78). / *The eastern wing of Sarıkişla, in the 1930s or 1940s.*

Sarıkişla'nın sözü edilen kuzey kanadı yapının diğer kanatlarına göre kütleli ölçekte yenileme ve eklentiye daha çok maruz kalmış ve buna bağlı olarak zaman içinde farklı görünüm kazanmıştır. Yapının bu kısmını, inşaatından yıkılışına kadar dört farklı evrede incelemek mümkündür. I. Evre, 1826-29 yılında Sarıkişla'nın inşa edilmesinden cümle kapısının inşa edilmesine kadarki özgün durum, II. Evre, cümle kapısının inşa edildiği ancak henüz subay mahfilinin inşa edilmediği dönem, III. Evre, subay mahfilinin de inşa edilmesinden revizyonuna

⁶ Osmanlı Arşivleri, Fon: HAT, Kutu: 594, Gömlek: 29136. Belge tarihi 15.07.1247 (H)

Fotoğraf 5 - 1868 sonrası bir fotoğrafta Sarıkışla. (Mimarlar Odası İzmir Şubesi Arşivi). / *Sarıkışla in a photograph dated before 1868.*

kadarki durum ve IV. Evre, subay mahfilinin son halini almasından Sarıkışla'nın yıkımına yani 1955'e kadarki durum olarak belirlenebilir.

Bu dört evrenin kesin olarak tarihlendirilmesi kolay değildir. Zira yazılı kayıtlardan Sarıkışla'nın sadece yapım ve yıkım tarihleri kesin olarak belirlenebilmektedir. Kaynaklarda cümle kapısı ve subay mahfili için bazen mümkün olamayacak bazense tereddüt yaratacak önerilerle karşılaşmaktadır. Tarihlendirmeler için eldeki en güvenilir ipuçları dönem fotoğrafları olmakla birlikte fotoğrafların tarihleri de çoğu zaman muğlaktır. Aşağıdaki bölümde bu dört evrenin tarifi ve tarihlendirilmesi ile ilgili mevcut kayıtlar ve görüşler aktarılacaktır.

I. Evre: 1826-29 Yılında Sarıkışla'nın İnşa Edilmesinden Cümle Kapısının İnşa Edilmesine Kadarki İlk Dönem

Sarıkışla'nın en önemli eklerinden birisi kuzey kanadındaki cümle kapısıdır (Fotoğraf 7). Ana kütle gibi üç katlı inşa edilmesine rağmen kat yükseklikleri daha fazla olduğu için cümle kapısı ana kütlede yaklaşık bir kat kadar daha yüksek görünür. Yatayda katlar özgün cepheye benzer ancak daha büyük boyutlardaki kat silmeleriyle ayrılmış, düşeyde ise özgün cephede bulunmayan koyu renkli plastırlar kullanılarak bölümlenmeler elde edilmiştir. Cephe kurgusu simetrik. Zemin katta girişin alındığı orta aks üç katta da kemerli ve eğrisel biçimde dışa taşan karakterdedir. Ortadaki basık kemerli büyük açıklığın iki yanında sağa ve sola dönük sivri kemerli açıklıklar yer alır. Üç katta da bu kısımda cephe kemerli kompozisyonun geriye çekilerek gölgeli alanlar oluşturmuş, bu tavır Sarıkışla'nın iki boyutlu özgün cephesinde mimari bir

farklılaşma yaratmıştır. Cümle kapısının avluya bakan cephesi, meydana bakan cephesine benzer nitelikte bölünmüş, sadece orta aksta cephe geriye çekilmemiş ve oranları birbirine yakın açıklıklar kullanılmıştır. Meydana bakan ve avluya bakan kapılar da farklılaşmış durumdadır (Fotoğraf 9).

Bu ilk evrede yapının defalarca tamirat geçirdiği bilinmektedir. Ancak cümle kapısının hangi tamirat sırasında eklendiği veya tamiratlardan bağımsız bir inşa faaliyetinde mi eklendiğine dair bir belge bulunmamaktadır. Tarihlendirme konusunda kesin olarak söylenebilecek ilk şey cümle kapısının 1868'den sonra inşa edildiğidir. 1868 tarihli Hükümet Konağı'nın bulunduğu ancak cümle kapısının olmadığı bir fotoğraf bunun kanıtıdır (Fotoğraf 5). Hatta Vuillier'in 1880 civarına tarihlenen gravüründe de cümle kapısının bulunmayışı bu bölümün inşa tarihini 1880'den sonraya çeker (Fotoğraf 6).

Fotoğraf 6 - 1880 civarına tarihlenen, Gaston Vuillier'e ait gravürde cümle kapısı henüz inşa edilmemiş haliyle Sarıkışla (Maeso ve Lesvigne 2013: 126). / *In the engraving of Gaston Vuillier, The "Cümle" Gate has not yet been built, around 1880.*

Cümle kapısının, 1880 civarına tarihlenen Vuillier gravüründe bulunmayıp, Sarıkışla'nın sadece meydana bakan kanadının bulunduğu 1905 tarihli Sigorta Planları'nda bulunması (Şekil 2), hatta 1904 yılında Fransa'ya postalanmış iki kartpostalda cümle kapısının görünmesi (Fotoğraf 7-8) bu kısmın inşaatının 1880-1904 arasında bir tarihte gerçekleştiğini gösterir. Dolayısıyla I. Evrenin başlangıcı kesin olarak 1829 iken bitişi için 19. yüzyılın sonu-20. yüzyıl başından daha kesin bir ifade eldeki verilerle mümkün değildir.

II. Evre: Cümle Kapısı İnşa Edildiği Ancak Henüz Subay Mahfilinin Olmadığı Dönem

Cümle kapısının inşaatıyla başlayan bu evrenin bitişini kuzey kanadının deniz tarafındaki subay mahfilinin inşa edilişi belirler. Subay mahfilinin mimari dili, Sarıkışla'nın mimari dilinden, cümle kapısına oranla daha da farklıdır. Yapının farklı bitiş kotları ve öne çıkan, geri çekilen kütlelerden oluşan kurgusu Sarıkışla'nın cephesinden hemen ayrışır. Alçak zemin katın meydan cephesinde kullanılan koyu renk taşlar, merdivenlerle 1. kattan giriş alması, oryantalist atnalı biçiminde kemerlere sahip açıklıkları ile dışa çıkan çokgen kütle ve bu kütleyle bitiren bezemeli parapetler ile subay mahfili Sarıkışla'nın sakin, monoton ve dengeli mimari dili ile neredeyse bir zıtlık içerisindedir (Fotoğraf 10). Detaylı araştırılması başka bir çalışmaya bırakılan bu oryantalist yapının mimarı aynı tarihlerde oryantalist Saat Kulesi ve Sarıkışla'nın avlusundaki sekizgen çeşmeyi tasarlayan Raymond Charles Péré olabilir.

Yapının inşa tarihi hakkında kesin bir şey söylemek güçtür ancak yapının 1905 tarihli sigorta haritasında henüz inşa edilmediği ancak kuzeybatı ucunun doldurularak alan kazanıldığı görülmektedir (Şekil 2). Yapının güvenle tarihlenebilecek ilk görüntüsüne Yunan işgali sırasında yabancı askerlerin avlusunda ve çevresinde bulundukları fotoğraflardır (Fotoğraf 9). Bu fotoğraflara dayanılarak yapının 1905-1922 yılları arasında inşa edildiği iddia edilebilir. Ayrıca işgal yıllarının ve I. Dünya Savaşı'nın zor koşullarında böyle bir yapının inşa edilmesinin düşük bir olasılık olduğu da düşünülerek yapının inşa tarihi temkinli bir biçimde 1905-1914 aralığına çekilebilir. Subay mahfilinin tarihlendirilmesine ilişkin bir ipucu da arşiv belgelerinden edinilmektedir. 1909 tarihli belgelerde "İzmir'in ehemmiyeti ile uyuşmayan kışlanın yıkılarak şehrin daha uygun bir yerinde yeniden inşası ile eski kışla arsasının belediyeye devredilerek bir millet bahçesi, kütüphane ve tiyatro binası inşa olunması ve inşa masrafları için belediyece piyango tertip edilmesine müsaade edilmesi" istenmektedir⁷. Bu kayıt ileride 1955'te gerçekleşecek yıkıma dair ilk girişim olması

açısından önem taşımakla birlikte subay mahfili inşa edildikten hemen sonra böyle bir talebin gündeme gelmesi düşük bir olasılık olacağı için bu belge de söz konusu yapının 1910'lardan önce inşa edilmediğine dair kanıyı güçlendirir. Dolayısıyla kuzey kanadının ikinci evresinin -yaklaşık 6-8 yıllık bir civar aralığıyla- 1900 yılı civarından 1910 yılı civarına kadar sürdüğü iddia edilebilir.

Subay mahfilinin inşa tarihi konusunda biri çok erken, biri de çok geç tarihleri veren iki sorunlu aktarıma da burada değinmek yerinde olur.

Sarıkışla'nın askeri misafirhanesi ve kıraathane olarak tariflenen bir yapı hakkında Rauf Beyru önemli bilgiler verir ve Hizmet Gazetesi'nin 22 Nisan 1890 tarihli haberine dayanarak, "Hükümet Konağı karşısında ve Sarıkışla bitişiğinde yaptırılan askeri misafirhanenin 11 Nisan ve yine, aynı yerde bulunan askeri kıraathanenin de on gün sonra 21 Nisan 1890 günü hizmete açıldığını" aktarır (Beyru 2011: 360). Ancak yukarıda gösterildiği üzere, bu subay mahfilinin en azından 1905'ten sonra inşa edildiği kesindir. Yine Saat Kulesi'nin bulunduğu ancak subay mahfilinin bulunmadığı bir fotoğraf kesin olarak bu yapının 1901'den önce inşa edilmiş olamayacağını kanıtlar (Fotoğraf 8). Bu aktarım Sarıkışla'nın civarında 1890'da inşa edilen başka bir yapıya işaret ediyor olabilir.

Yapıya ilişkin en detaylı bilgileri aktaran, 1984-85'de Ege Ordu Komutanlığı yapmış olan Emekli Orgeneral İsmail Hakkı Akansel'e göre, "1932 yılında Sarıkışla'nın kuzeyinde Askeri Mahfel (Bu isim daha sonra Zabitan Yurdu ve müteakiben Orduevi olarak değiştirilmişti.) inşa edilmişti. (...) Orduevi iki katlı olup, alt katı yemek salonu, üst katı da kısıtlı bir şekilde yatak odaları olarak kullanılıyordu. Üst kata Konak Meydanı'na bakan bir merdivenle çıkılıyordu. Binanın çatı katının kenarları bir kalenin burcu görünümünde idi" (Akansel 2009: 30, 37). Burç tanımlaması ile subay mahfiline ait olduğu kesin olan bu tanım işlev konusunda doğru görünmekle birlikte tarihlendirme konusunda sorunlar barındırır. Akansel'in yapının inşa tarihi için verdiği 1932 yılı yukarıdaki tarihlemeye çelişir. İşgal askerlerinin görüldüğü fotoğraflarda subay mahfilinin de bulunması net olarak Akansel'in tarihlemesini çürütür (Fotoğraf 9). Dolayısıyla 1932'nin yapının inşa tarihi olması mümkün değildir, Akansel'in 1932 olarak verdiği tarih, bir olasılıkla aşağıda değinilecek olan, 1933 yılı civarında gerçekleşen ve III. Evreyi sonlandıracak tamirat olabilir. Dolayısıyla Akansel'in yapının işlevine dair aktarımı son dönemdeki durumunun tarifi olması mümkündür. Ancak yapının bu tarihten önce de aynı işlevlerle kullanılıp kullanılmadığına dair kesin bir kanıt yoktur. Burada şüphe oluşturan şey ise üst katların "kısıtlı bir şekilde" yatak odaları olarak kullanılmasıdır. Dolayısıyla yapı en

⁷ Osmanlı Arşivleri, Fon: DH MKT., Kutu: 2765, Gömlek: 43. Belge tarihi 20.02.1327 (H) 13.03.1909 (M).

İZMİR SARIKIŞLA'NIN İNŞA EVRELERİ

Şekil 2 - 1905 tarihli Sigorta planlarında Sarıkışla'nın kuzey kanadı (Milli Kütüphane Arşivi). / The northern wing of Sarıkışla, in the Goad Plans dated 1905.

Fotoğraf 7 - 25 Ocak 1904 tarihinde Fransa'ya postalanmış bir kartpostalda cümle kapısı (Köker 2009: 104). / The "Cümle" Gate in a postcard sent to France on January 25, 1904.

Fotoğraf 8 - 17 Mayıs 1904 tarihli bir kartpostalda Saat Kulesi ve cümle kapısı (Köker 2009: 90)). / In a postcard dated May 17, 1904, the Clock Tower and The "Cümle" Gate.

baştan beri orduevi olarak kullanılabileceği gibi üst kat konaklama işlevini 1930'lardaki tamiratından sonra da edinmiş olabilir.

Çalışma kapsamında yapı için orduevi yerine subay mahfili tanımının tercih edilmesinin nedeni, yapının inşasından yıkımına kadar farklı işlevler üstlenmiş olma olasılığı ve bu adlandırmanın subayların toplandığı yer anlamına gelmesinden ötürü gerek konaklama gerekse yemek ve eğlence işlevlerini kapsaması bakımından geniş bir alanı kapsamasıdır. Dolayısıyla Akansel'in tarif ettiği son dönemdeki kullanımını kapsadığı gibi önceki dönemlerdeki olası farklı kullanımlarını da kapsayabilir.

III. Evre: Subay Mahfilinin İnşa Edilmesinden Revizyonuna Kadarki Durum

Bu evre, subay mahfilinin ilk inşa edildiği dönemini kapsar. Yukarıda bahsedildiği gibi, yapı denizden kazanılan alanın tamamına 1910 civarında inşa edilmiştir (Fotoğraf 10). Dolayısıyla deniz yapının hemen bitişindedir. Henüz bu alanda ne bir bahçe ne de daha sonradan inşa edilen eklentiler bulunmamaktadır.

Yine 1933 tarihinde tamamlanan Milli Kütüphane'nin inşa halinde olduğunu gösteren iki fotoğraf temel

alındığında yapının bu tarihlerde hala denize bitişik olduğu, dolayısıyla bu evrenin en azından 1932-33'e kadar sürdüğü iddia edilebilir (Fotoğraf 11-12).

Subay mahfilinin son halini aldığı tarih net değildir. Dolayısıyla III. Evrenin başlangıcı 1910 civarı iken bitişi için bir tarih vermek kolay değildir bu konuda ancak, 1935 civarı gibi bir tanımlama yapılabilir.

IV. Evre: Subay Mahfilinin Son Hali Verilmesinden Yıkımına Yani 1954-5'e Kadarki Durum

Yukarıda da değinildiği gibi, subay mahfilinin deniz tarafındaki eklerle birlikte son haline getirilmesi 1935 civarına tarihlenmelidir (Fotoğraf 13-15). Ancak bu konuda daha kesin bir yargıda bulunmak şimdilik mümkün değildir. Deniz doldurulduktan sonra alanın bahçe olarak düzenlendiği, bu bahçenin önce ahşap bir korkulukla ardından kagir elemanlar arası ferforje parmaklıklarla oluşturulan özenli bir bahçe duvarı ile meydana ayrıldığı anlaşıyor. Fotoğraflardan, özenle tasarlanmış bahçenin ortasında yaklaşık 3 metre yüksekliğindeki bir sütunun üstüne yerleştirilen büstten oluşan bir anıtın da yer aldığı görülmektedir. Bu dönemde deniz tarafından kullanım mümkün olduğu için bu taraftan üst kata çıkılan bir merdiven ile genişçe bir teras ve altında kapalı mekanlarla yapı büyütülmüştür (Fotoğraf 14). Bu evrenin bitişi yapının yıkıldığı 1955 tarihidir.

SARIKIŞLA'NIN YIKILMASI

Arşivlerde yer alan 1909 tarihli bir belgede "İzmir'de eski kışlanın yıkılarak yerine umumî bir bahçe, kütüphane, kulüp ve tiyatro tesisi; yıkılan kışlanın başka yerde inşası ve bunların masraflarının tedariki için Belediye namına piyango ihdası" konu edilmektedir⁸. Bu belgeden, yapının yıkılarak yerinin başka işlevlerle değerlendirilmesi düşüncelerinin yıkım tarihi olan 1955'den öncesinde de gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra masrafların tedariki için Belediye namına piyango düzenlenerek karşılanması, yıkım ve yeni yapıların inşasının belediye tarafından yapılacağı izlenimini verir.

1950'lere gelindiğinde Sarıkışla, kentin en merkezi bölgesinde yer alan, bakımsız, neredeyse harap bir yapı niteliğindedir. 1950'lerin başına tarihlenen bir fotoğraf bu durumu belgeler. (Fotoğraf 15). 1. Dünya Savaşı'nın ardından Kurtuluş Savaşı'nı yaşayan yapının bu dönemde bakımsız kalması doğaldır. 1922 yangının ardından ekonomik güçlüklerden dolayı yangının

Fotoğraf 9 - İşgal kuvvetleri Sarıkışla'nın avlusunda (Anonim). / *Occupation forces in the courtyard of Sarıkışla.*

Fotoğraf 10 - Subay mahfilinin ilk hali (Anonim). / *The first version of the Officers' Court.*

Fotoğraf 11 - 1930-32 arasında çekilmiş olması muhtemel bir fotoğrafta Sarıkışla (Levantine Heritage Arşivi). / *In a photograph probably from 1930-32, Sarıkışla.*

Fotoğraf 12 - 1932 civarına ait bir fotoğrafta Sarıkışla ve henüz terası ve bahçesi bulunmayan subay mahfili (Yılmaz 2007: 48). / *In a photograph from around 1932, Sarıkışla and the Officers' Court, which does not have a terrace and a garden yet.*

⁸ Osmanlı Arşivleri, Fon: DH MUİ., Kutu: 1, Gömlek: 82. Belge tarihi 04.10.1327 (H) 19.10.1909 (M).

İZMİR SARIKIŞLA'NIN İNŞA EVRELERİ

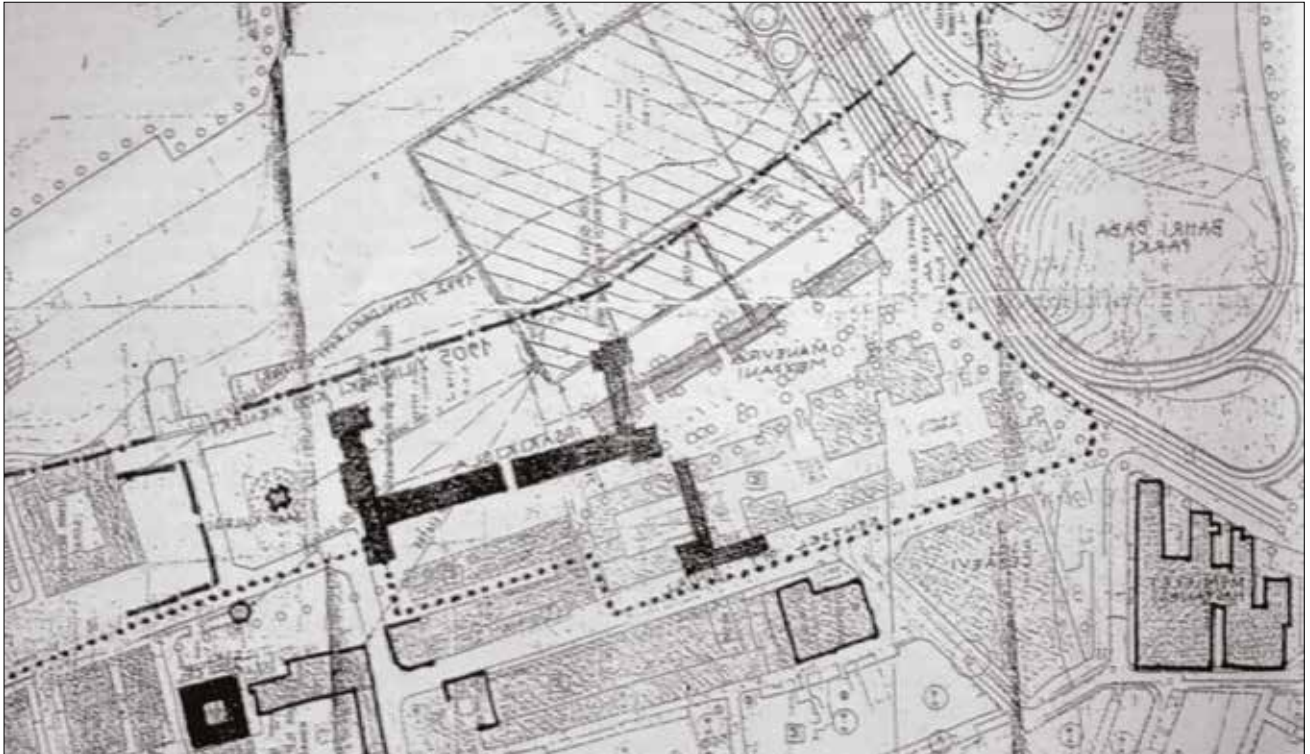
Fotoğraf 13 - 1930'ların sonuna ait bir fotoğrafta subay mahfilinin önündeki bahçe ve büst (Yılmaz 2007: 53). / In a photograph from the late 1930s, the garden and bust in front of the Officers' Court.

Fotoğraf 14 - Denizin doldurulmasıyla kazanılan bahçesiyle subay mahfili (Mimarlar Odası İzmir Şubesi Arşivi). / Officers' court with a garden obtained by filling the sea.

Fotoğraf 15 - 1950'lerin başında Sarıkışla (Yılmaz 2007: 51). / Sarıkışla in the early 1950s.

Şekil 3 - Yıkımından kısa bir süre önce tarihsiz bir çizimde Konak Meydanı ve Sarıkışla (Mimarlar Odası İzmir Şubesi arşivi) / Konak Square and Sarıkışla in an undated drawing shortly before its destruction.

molozlarının kaldırmasının bile uzun yıllar sürdüğü düşünülecek olursa yangından etkilenmemesine rağmen Sarıkışla'nın bakımı için kaynak ayrılamadığı ya da çok kısıtlı kaldığı düşünülebilir. Ardından gelen 2. Dünya Savaşı süreci, tüm ülkede olduğu gibi İzmir'de de ekonomik sıkıntılara neden olmuştur. Dolayısıyla bu sürecin ardından 1950'lere gelindiğinde yapının hayli yıpranmış ve bakımsız olması doğal görünmelidir.

Hülya Gölgesiz Gedikler "1950li Yıllarda İzmir" adlı kitabında 1950'lerde yapının nasıl algılandığını ve belediyeye devri sürecini şöyle tarif eder; "1950'lerdeki imar çalışmaları kapsamında kent içinde en belirgin değişimi geçiren bölge, Konak alanı olmuştur. II. Mahmut döneminde yaptırılmış olan Sarı Kışla binalarının, körfezin en güzel yerinde çirkin bir görüntü oluşturduğu ve çevrenin hava almasını engellediği gerekçesiyle yıkılmasına karar verilmiştir. İzmir Belediyesi, bu projesini gerçekleştirebilmesi için Celal Bayar ve Adnan Menderes'in de desteğini alarak gerekli makamlarla bağlantı kurmuş ve karşılığında 5 büyük askeri bina yaptırma koşuluyla Sarı Kışla binalarının İzmir Belediyesi'ne devredilmesi kararlaştırılmıştır" (Gedikler 2012: 76).

Gedikler'in anlatımlarına göre Sarıkışla'nın yıkımına Belediye önayak olmuş gibi görünmektedir. Ürük ise bu kararın ordu ve belediye tarafından birlikte alındığını aktarır:

"Sarıkışla Cumhuriyet sonrası işlevini gittikçe yitirir. Hem hızla gelişen İzmir'in yeni yapılanması karşısında şehrin en önemli geçiş alanı durumuna gelen Konak alanını tıkayan bir görüntüye kavuşur, hem de İzmir çevresinde yeni yapılan askeri tesisler bu oldukça yaşlı binanın bu açıdan da önemini yitirmesine neden olur. Bu arada TBMM tarafından çıkarılan 5442 sayılı "Yangına Maruz Olan Resmî Kurumların Korunması Hakkında Kanun" işi kolaylaştırır. İzmir Belediyesi ile Millî Savunma Bakanlığı anlaşır ve Belediye'nin inşa ettiği Komutanlık Binası, Orduevi, Askerlik Şubesi ve yeni Kışla binaları karşılığında 17 Mart 1955 tarihinde Belediye'ye teslim edilen Sarıkışla'dan ertesi gün tahliye başlar" (Ürük 2008: 218) Tahliyeden kısa bir süre sonra da yapının yıkımına başlanır (Fotoğraf 16).

9 Mart 1954 tarihli ve 8653 sayılı Resmi Gazete'de yer alan 3 Mart 1954 tarih ve 6310 sayılı kanun ile Sarıkışla'nın devrinin şartları belirlenmiştir (Ek3). Buna göre Sarıkışla karşılığında Belediye Orduya; Mithatpaşa Caddesi'nde, Kız Lisesi civarında bir tümen komutanlığı binası, Bahribaba Parkı karşısında bir orduevi binası, Eşrefpaşa Parkı'nda bir askerlik şubesi binası, İkinci Karantina üstünde 500 kişilik kışla binası ile tavla, garaj binaları ve Milli Savunma Vekaleti tarafından belirlenecek bir arsa üzerinde bir kimyahane inşa edecektir.

Fotoğraf 16 - Sarıkışla'nın yıkımı esnasında cümle kapısı (Anonim). / The "Cümle" Gate during the destruction of Sarıkışla.

Fotoğraf 17 - Sarıkışla'nın günümüz Konak Meydanı'ndaki konumu. Görsel Yandex,2019 kaynağı ile Şekil 3'deki harita çakıştırılarak oluşturulmuştur. / The location of Sarıkışla in today's Konak Square.

SONUÇ

İzmir kent tarihinin olduğu kadar Osmanlı ve Cumhuriyet'in askeri tarihinin de önemli bir tanığı olan Sarıkışla binası ne yazık ki 20. yüzyıl ortasında yıkılmış, ardında kalan boşluk uzun bir süre kent hayatına katkı sağlayacak bir karaktere kavuşamamış, bir dönem âtil durumda kaldıktan sonra geçici ve niteliksiz kullanımlara sahne olmuştur. 2000'lerin başında alan daha geniş bir meydan düzenlemesi projesinin parçası olarak nitelikli bir karaktere kavuşmuştur (Fotoğraf 17). Ancak yine de günümüzdeki meydan ile Sarıkışla'nın sınırlandırdığı Konak Meydanı'nın hangisinin daha ölçekli ve nitelikli olduğu konusu tartışmaya açıktır. Buradan da anlaşılıyor ki yapılar sadece kendilerinin varlığıyla değil çevresindeki alanları, boşlukları biçimlendirme, ölçeklendirme nitelikleriyle de kentsel hayata olumlu ya da olumsuz katkılar sunabilmektedirler.

Sarıkışla mütevazı denebilecek mimari dili ve asgari bezeme ile yetinen cephe karakteri ile ilk başta sıradan bir yapı gibi görünse de hem Osmanlı askeri tarihi hem de kentsel tarihe tanıklıkları dolayısıyla önemli bir yapıdır. Osmanlı askeri yapısının değişiminin mimari yansımaları olarak tarif edilebilecek kışlaların Osmanlı'daki erken örneklerinden biri, Batı Anadolu'da ise ilk örnek olması bu anlamda yapıya farklı bir anlam katar. Bunun yanı sıra yapının, Osmanlı çağdaşlaşmasının mekânsal yansımalarından biri olarak kabul edilen kent meydanlarının İzmir'deki en önemli örneklerinden biri olan Konak Meydanı ile eşgüdümlü evrimi yapının kent tarihindeki önemini üst ölçekli bir düzeyle birlikte okunabilmesini sağlar.

Bu çalışmada Sarıkışla Binasının geçirdiği önemli yapısal değişiklikler olası tarihlendirmelerle birlikte ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda yapının irili ufaklı birçok tamirat geçirmekle birlikte majör değişimler esas alınarak yapıyı dört evrede değerlendirmenin mümkün olduğu sonucuna varılmıştır. Değişikliklerin Konak Meydanı ve Saat Kulesi'ne bakan kuzey kanadında yoğunlaşması tesadüf olarak değil, yapının, 19. yüzyıldan 20. yüzyıla karakteri değişen bu meydanla eşgüdüm içerisinde olduğunun bir göstergesi olarak yorumlanmıştır. Daha mütevazı bir boşluktan kentin önemli bir meydanına dönüşen alanın bu evrimine koşut olarak Sarıkışla'nın ana kapısı doğu kanadından kuzey kanadına kaymış, komutanlık binası ve subay mahfili gibi önemli yapılar da bu tarafta inşa edilmiştir.

Koruma bilincinin ülkemizde çok geç yerleşmesi ve hala daha çağdaş ülkelerin standartlarında olmayışımız ne yazık ki geçmişimizin tanığı birçok yapının ve dokunun günümüze ulaşamamasına neden olmuştur.

Son zamanlarda bir yandan elimizdeki kültürel varlıkları ihmal, ekonomik nedenler veya yanlış restorasyonlarla kaybederken kaybettiğimiz mirasımızı da özünden uzaklaşmış birer kopya olarak inşa, rekonstrüksiyon, ihya gibi yaklaşımlarla yeniden üretme önerileri çağdaş dünya ile aramızdaki bilinç ve anlayış farkının hala daha ciddi boyutlarda olduğunu göstermektedir. Kaybettiğimiz kültürel varlıklarımız için yapılacak en doğru şey bunlar hakkındaki tarihi çalışmaları olabildiğince zenginleştirmek ve bu kayıplarımızdan ders alarak elimizdeki kültürel değerlerimizin, yapılarımızın, kent dokularının korunması ve yaşatılması için çaba göstermek olacaktır.

Bu bağlamda çeşitli tarihlerde gündeme gelmiş olan Sarıkışla binasının yeniden inşası önerilerine de değinilmelidir. Kaybedilen kültür varlıklarının yeniden inşası konusunda 2013 tarihinde yayınlanan ICOMOS Türkiye Mimari Mirası Koruma Bildirgesi şu çerçeveyi çizer:

“Kültür varlığı değerlerini taşıyan ve toplumsal hafızada güncelliğini korumakla birlikte herhangi bir nedenle yitirilmiş olan yapının gerek kültür varlığı niteliği gerekse kültürel çevreye olan tarihsel katkıları ve toplumsal açıdan vazgeçilmezliğinin tanımlanması durumunda yeniden yapılmasıdır. Yapının içinde bulunduğu kentsel bağlamın değişmemiş, bu değişikliğin toplumsal hafızada yer bulmamış olduğu, eldeki mevcut belgelerin varsayımları en aza indirgeyecek düzeyde olduğu durumlarda (yapı kalıntısı, rölöve, fotoğraf, her türlü özgün yazılı - sözlü, görsel arşiv belgesi vb.) kapsamlı restitüsyon etüdüne dayalı ve kendi parselinde daha önce bulunduğu yapı oturum alanında, özgün mimarisi, malzeme ve yapım tekniğiyle ilk durumuna uygun olarak projelendirilmesi ve uygulanmasıdır” (ICOMOS)

Sarıkışla'nın kültür varlığı değerleri taşıdığı ve toplumsal hafızada güncelliğini koruduğu bir gerçektir. Ancak bununla birlikte yapının içinde bulunduğu kentsel bağlam ciddi oranda değişmiştir. Bugün yapının bulunduğu alanın yakın çevresinde önemli yer tutan Belediye Binası, Valilik ve SSK İşhanı yapıları Sarıkışla yıkıldıktan sonra, 20. yüzyılın 2. yarısında inşa edilmiş, kıyı hattı doldurmalarla yaklaşık 200 metre kadar ileriye taşınmıştır. Yapının alanı da Bahribaba Parkı'ndan Konak Pier yapısına kadar olan alanı kapsayan kentsel tasarım projesi kapsamında yeniden tasarlanmıştır. Ayrıca alan toplumsal hafızada artık Konak Meydanı olarak da yer etmiş durumdadır. Bunun yanı sıra teknik açıdan irdelenecek olursa yapının özgün haline göre yeniden inşa edilmesini sağlayacak rölöveler bulunmamaktadır. Yapının konumundan dolayı birçok fotoğrafı bulunmakla birlikte askeri yapı olması nedeni ile iç mekân kurgusuna ve mekanların mimari özelliklerine dair güvenilir bir çizim veya fotoğraf

bulunmamaktadır. Dolayısıyla Sarıkışla'nın bugün tekrar inşa edilmesinin doğru ve anlamlı olacağını iddia etmek mümkün görünmemektedir.

Yerel mevzuata baktığımızda, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu 05.11.1999 tarihli aldığı 660 Numaralı İlke kararında rekonstrüksiyon yani yeniden yapım şu çerçevede tarif edilmektedir:

“Korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilen ve tescil edilmesine ilişkin gerekli özellikleri taşımasına rağmen elde olmayan sebeplerle tescili yapılmamış ve/veya herhangi bir nedenle yitirilmiş olan yapının, gerek kültür varlığı niteliği, gerekse kültürel çevreye olan tarihsel katkıları açısından, eldeki mevcut belgelerden (yapı kalıntısı, rölöve, fotoğraf, her türlü özgün yazılı-sözlü, görsel arşiv belgesi vb.) yararlanmak suretiyle kendi parsellerinde daha önce bulunduğu yapı oturum alanında, eski cephe özelliğinde, aynı kitle ve gabaride, özgün plan şeması, malzeme ve yapım tekniği kullanılarak, kapsamlı restitüsyon etüdüne dayalı rekonstrüksiyon uygulamasının koşulsuz sağlanmasına...” (KTVKYK)

Yerel mevzuat ile Koruma Bildirgesi benzer yaklaşımda olmakla birlikte Bildirge'nin önem verdiği “Yapının içinde bulunduğu kentsel bağlamın değişmemiş, bu değişikliğin toplumsal hafızada yer bulmamış olması” şartının mevzuatta bulunmadığı görünmektedir. Bununla birlikte bilgi ve belgelerin yetersiz oluşu, mevzuata göre de Sarıkışla'nın yeniden inşasının mümkün olmadığını göstermektedir.

KAYNAKLAR

AKANSEL, İ.H. (2009), İzmir Tarihi Sarıkışla ve Tarihi Orduevi, İstanbul: Harp Akademileri Basımevi.

APIKAM, Ahmet Piriştina Kent Arşivi ve Müzesi

BERKANT, C. (2008), “Sarıkışla'nın İçerisinde Bir Çeşmeli Havuz Vardı”, İzmir Tarih ve Toplum Dergisi, Sayı: 1, 24-27, İzmir: ŞenocakYayıncılık.

BERKES, N. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: YKY.

BEYRU, R. (2011), *19.Yüzyılda İzmir Kenti*, İzmir: Literatür Yayıncılık.

GEDİKLER, H. G. (2012), *1950'li Yıllarda İzmir*, İzmir: Şenocak Yayınları.

ICOMOS, 06.05.2019 tarihinde http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_tr0784192001542192602.pdf adresinden alındı.

KÖKER, O. (Ed.). (2009). *Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu'ndan Kartpostallar; Vital Cuinet'nin İstatistikleri ve Anlatımlarıyla, Bir Zamanlar İzmir*. İstanbul: Bir Zamanlar Yayıncılık.

KTVKYK, 06.05.2019 tarihinde <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR-44311/ilke-karari--karar-no-660--karar-tarihi-05111999.html> adresinden alındı.

KUBAN, D. (2007). *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: YEM Yayınları.

LEVANTINE HERITAGE Arşivi: 10.02.2019 tarihinde <http://www.levantineheritage.com/smyrna.htm> adresinden alındı.

MAESO J. L. ve LESVİGNE, M. V. (Ed.) (2013). *18. ve 19. Yüzyıllarda İzmir: Batılı bir bakış*. İzmir: Arkas Holding Yayınları.

ÖZEN, Ö. (2013). “II. Mahmud Dönemi Askeri Islahat Sürecinde Ortaya Çıkan Kışla Yapıları ve Mimari Özellikleri”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

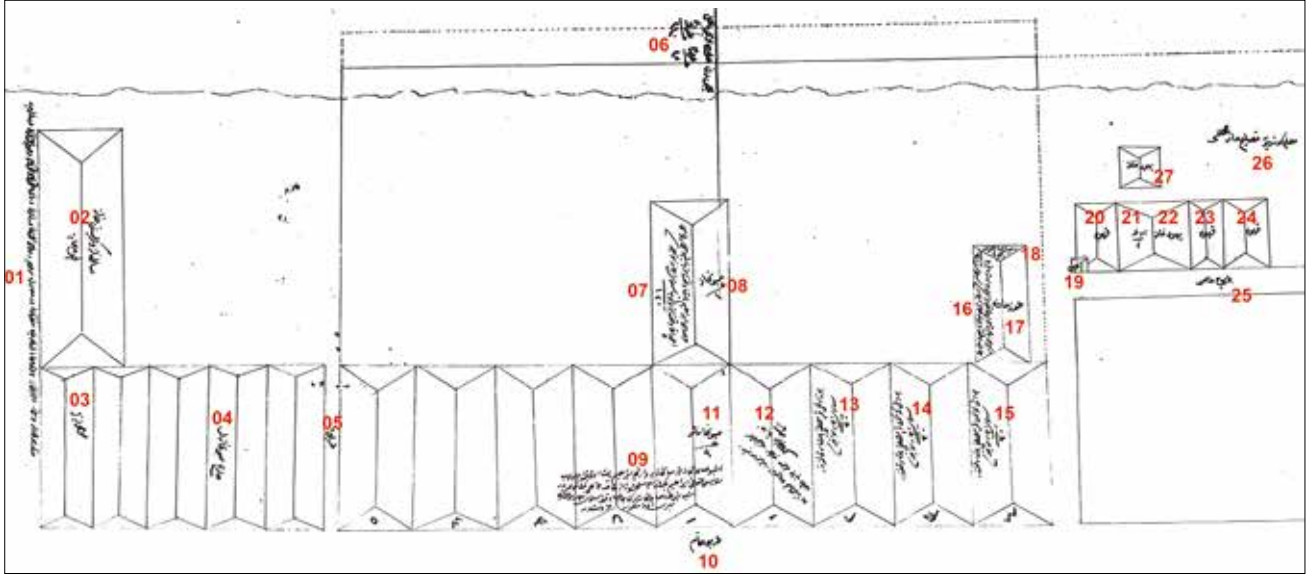
ÜRÜK, Y. (2001). “Kemeraltı'nın Başladığı Nokta; Konak”, İzmir Kent Kültürü Dergisi, 4.sayı, İzmir: İBB Yayınları.

ÜRÜK, Y. (2008). *İzmir'i İzmir Yapan Adlar*. İzmir: İBB Yayınları.

İZMİR SARIKIŞLA'NIN İNŞA EVRELERİ

YILMAZ, F. (ed.) (2007). *Cama Yazılan Tarih. İzmir: Ticaret Odası Yayınları*

YANDEX. (2019), 07.02.2019 tarihinde yandex.com.tr sitesinin haritalar uygulaması ile elde edilmiştir.

Ek 1 - Sarıkışla'nın yapımı için devlet tarafından kamulaştırılan yapılar. Belge: Osmanlı Arşivleri, Fon: HAT, Kutu: 336, Gömlek: 19271. Belge tarihi 13.06.1242 (H) / 12.01.1827 (M). / The structures expropriated by the state for the construction of Sarıkışla.

Çeviri:

1. Mezkûr mumhâneler ve salhâneler ve kirişhâne ve kahvehâne gediklerinin mutasarrıfları Dersaadet'de merhum Rodosî Ahmed Ağa vereseleri ve Valide Kethüdası merhum Ahmed Efendi vereseleridir.

2. Salhâne ve Kirişhâne, Kahvehâne

3. Mumhâneler

4. Hariç Sabunhâneler

5. Tarîk

6. Bahirden ilave olunacak mahal: Arzan: 25, Tûlen 240

7. Arsa İbrahim Paşa Vakfı'ndan ve ebniyesi Rodosî Ahmed Ağa Vakfı'ndan olup senevî icâre-i müeccelesi 120 guruş.

8. Sabunhâne aded 1

9. İşbu sabunhânedan salhâneye varınca İbrahim Paşa evkafından olup mütevellisi müteveffâ İbrahim Beyzâde silâhşorân-ı hâssadan Ali Bey kullarıdır. İşbu beş aded sabunhânelerin cânib-i vakfa senevî icâre-i müecceleleri beher sene sekizer guruşdur.

10. Tarîk-i 'âm

11. Sabunhâneler aded 9

12. İşbu sabunhâne İzmir'de Gedosîzâde evkafından olup senevî cânib-i vakfa icâre-i müeccelesi 200 guruş.

13. Bozoklu Kara Mustafa Paşa evkafından senevî icâre-i müeccelesi 30 guruş.

14. Bu dahî kezâlik Kara Mustafa Paşa Vakfı'ndan senevî icâre-i müeccelesi 30 guruş.

15. Bu dahî kezâlik Kara Mustafa Paşa Vakfı'ndan senevî icâre-i müeccelesi 30 guruş.

16. İzmir'de İmamzâde evkafından olup öteden berü cânib-i vakfa verilegelen icâresi senevî 300 guruş.

17. Tuzhâne

18. Yalnız üç yüz guruşdur.

19. Aynı

20. Kahve

21. Oda aded 4

22. Yahud-hâne

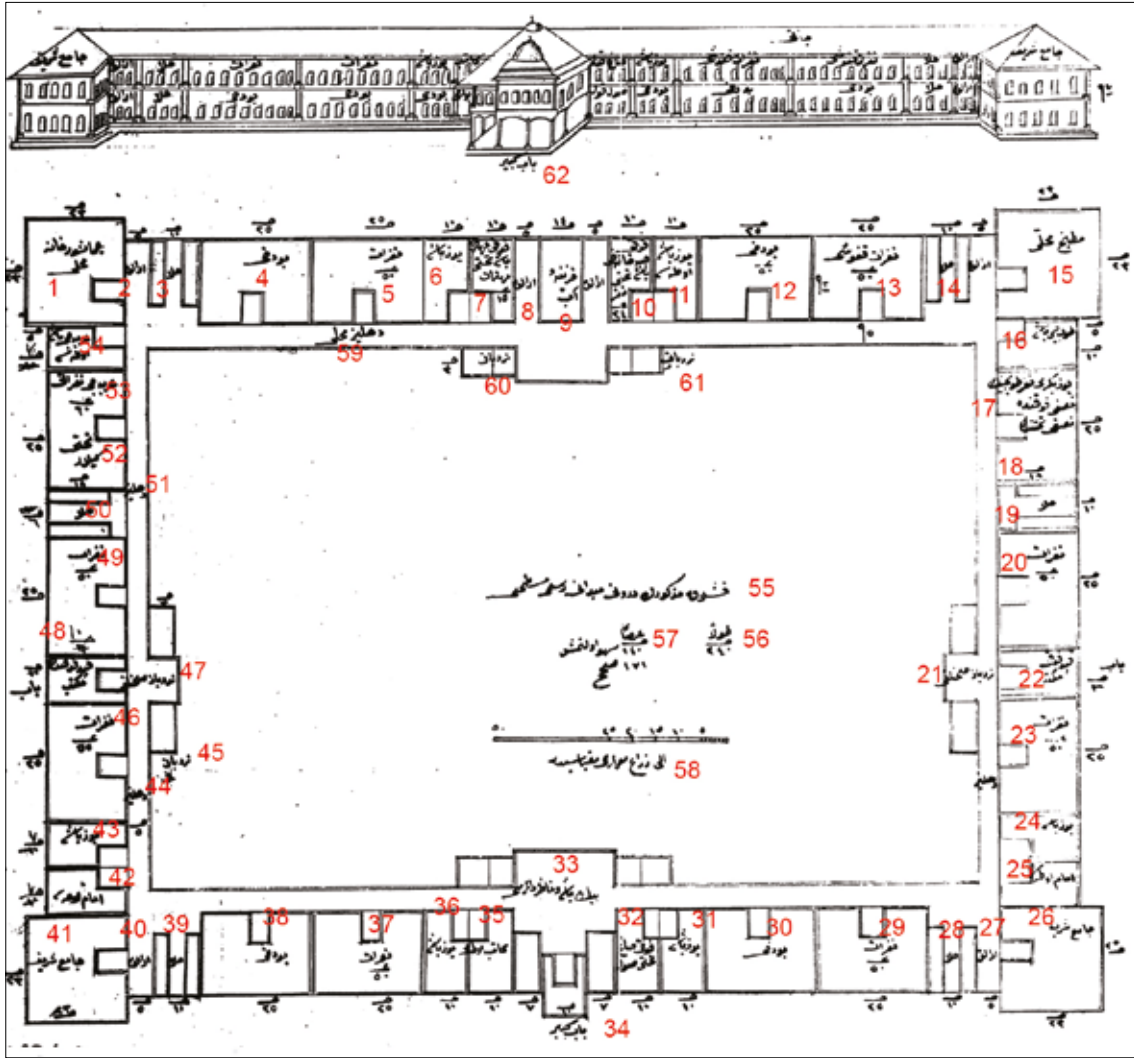
23. Kahve

24. Kahve

25. Tarîk-i Hâs

26. Mukaddem gösterilen tâlimhâne mahali

27. Yahud-hâne

Ek 2 - Sarıkışla'nın plan ve cephe çizimleri. Belge: Osmanlı Arşivleri, Fon: HAT, Kutu: 336, Gömlek: 19271. Belge tarihi 13.06.1242 (H) / 12.01.1827 (M). / Plan and facade drawings of Sarıkışla.

Çeviri:

1. Çamaşırhane	18. ...	35. Katip ...	53. ... erleri 60 kişi
2. Aralık	19. Hela	36. Yüzbaşı	54. ...
3. Hela	20. Erlerin Koğuşu 50 adet	37. Erlerin koğuşu 50 adet	55. Kışlanın içini ve meydanı ...
4. "	21. ...	38. "	56. Uzunluğu 240 m.
5. Erler 50 Adet	22. Okul kapısı	39. Hela	57. Eni 110 m. ... olunmuş 171 m. ...
6. Yüzbaşı	23. Erlerin Koğuşu 50 adet	40. Aralık	58. Elli zira mimari oranındadır
7. ...	24. Yüzbaşı	41. Camii	59. Dehliz
8. Aralık	25. İmam odası	42. İmam odası	60. ...
9. Hazine-i ...	26. Cami	43. Yüzbaşı	61. ...
10. ... 24 adet	27. Aralık	44. Dehliz	62. Büyük kapı
11. Yüzbaşı odası	28. Hela	45. ...	
12. " 50 adet	29. Erlerin koğuşu 50 adet	46. Erlerin koğuşu 50 adet	
13. Erlerin koğuşu 50 adet	30. "	47. ...	
14. Hela	31. Yüzbaşı	48. Okul kapısı	
15. Mutfak	32. Kapıcı ... avlu	49. Erlerin koğuşu 50 adet	
16. ...	33. ...	50. Hela	
17. 120 erin koğuşu	34. Büyük kapı	51. Dehliz	
		52. ...	

T.C. Resmî Gazete

Kuruluş tarihi: 7 Ekim 1336-1920

İdare ve gayri işleri için Başvekkâlet Neşriyat ve Müdevvenat Umum Müdürlüğüne müracaat olunur	9 MART 1954 SALI	Sayı : 8653
---	---------------------	-------------

KANUNLAR

İzmir'de Sarıkışla ve müstemilâtının İzmir Belediyesinin yapacağı binalarla mübadelesi hakkında Kanun

Kanun No : 6310

Kabul tarihi : 3/3/1954

Madde 1 — Hazine'nin mülkiyetinde olup üzerinde Ordu Evi, Sarıkışla ve müstemilât binaları bulunan İzmir'in Konak mevkiinde kâin 53 166,50 metre kare mesahasında 207 ada 15 parsel numaralı gayrimenkul ile üzerinde askeri ambar binası bulunan aynı mevkide kâin 1 697,50 metre kare mesahasında 243 ada 1 parsel numaralı gayrimenkul ikinci maddede tâyin edilen şartlarla Maliye Vekâleti tarafından İzmir Belediyesine devir ve temlik olunacaktır.

Madde 2 — I - İzmir Konak Maydanı ve civarına ait imar haritası ile 207 ada 15 parsel numaralı gayrimenkulde inşaata tahsis edilen yerlerden, Belediye Sarayı ile Tiyatro binası inşaatına tefrik olunan sahalar arasında kalıp blok inşaat için ayrılmış beheri biner metre karelik üç parsel, İzmir Belediyesi tarafından, Hazine namına ifraz ve tescil ettirilecektir.

II — İzmir Belediyesi tarafından:

a) Bahribaba Parkının, Kız Lisesine mücavir kısmında ve cepheden Mithatpaşa Caddesi, arkadan park içindeki Birleşmiş Milletler yolu ile binanın sağ ve sol kanatlarından itibaren en az kırk metre mesafeden geçen hat ile mahdud sahada bir tümen komutanlığı binası,

b) Bahribaba Parkının karşısında ve cepheden Mithatpaşa Caddesi, arkadan deniz sahili ile binanın sağ kanadından itibaren 5 metre ve sol kanadından itibaren 40 metre mesafeden geçen hat ile mahdud sahada bir ordu evi binası,

c) Eğretpaşa Parkından ifraz edilecek bin metre karelik saha ile bunun içinde bir askerlik şubesi binası,

d) İkinci Karantina üstünde Hazineye ait 18 853 metre karelik 146 pafta 1769 ada numaralı arsa üzerinde 500 kişilik bir kışa binası ile tavla ve garaj binaları,

e) Millî Savunma Vekâleti tarafından temin ve irae edilecek arsa üzerine bir kimyahane binası,

İnşa ettirilecek, arsa ve müstemilâtları ile birlikte Hazine namına devir ve temlik olunacaktır.

Bu binalarla müstemilâtını tahdiddecek ihata duvarları da belediye tarafından yaptırılacaktır.

III - İnşaatın fennî esaslara mutabakatı Bayındırlık, ihtiyaca uygunluğu Millî Savunma Vekâletince kabul ve tasdik olunacaktır.

Madde 3 — Maliye Vekili, ikinci maddenin bir numaralı fıkrası mücibince Hazine namına ifraz ve tescil ettirilecek olan beheri biner metre karelik üç arsayı Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığına satmağa mezdur.

Bu parseller hakkında 6188 sayılı kanun hükmü uygulanmaz.

Madde 4 — Bu kanun neşri tarihinden itibaren mer'îdir.

Madde 5 — Bu kanun hükümlerini icraya İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

6/3/1954

OSMANLI'DA GUREBA HASTANELERİ: CANIK / SAMSUN GUREBA HASTANESİ'NİN İNŞA SÜRECİ VE KİTABESİ

HOSPITALS FOR THE POOR DURING OTTOMAN EMPIRE: CONSTRUCTION PROCESS AND INSCRIPTION PANEL OF THE GUREBA HOSPITAL IN CANIK / SAMSUN

Nurcan YAZICI METİN *

Makale Bilgisi

Başvuru: 9 Mayıs 2019

Hakem Değerlendirmesi: 14 Mayıs 2019

Kabul: 30 Mayıs 2019

DOI Numarası: 10.22520/tubaked.2019.19.003

Article Info

Received: May 9, 2019

Peer Review: May 14, 2019

Accepted: May 30, 2019

DOI Number: 10.22520/tubaked.2019.19.003

Özet

Osmanlı Devleti'nde sağlık hizmetleri, 19.yüzyıla gelinceye kadar şifahane, dartüşşifa olarak isimlendirilen sağlık kuruluşları tarafından verilmiştir. Bu yüzyılda, Osmanlı'daki modernleşme girişimlerinin bir parçası olan sağlık hizmetlerindeki iyileştirmelerin halk nezdindeki karşılığını gureba hastaneleri oluşturmaktadır. İlk modern hastaneler askeri hastanelerdir ve bunları sivil hastaneler olan gureba hastaneleri takip etmiştir. Bu amaçla inşa edilen ilk hastane, 1847 yılında açılan İstanbul'daki Vakıf Gureba Hastanesi'dir. Bu hastaneyi takiben Osmanlı coğrafyasının pekçok yerinde gurebaya hizmet vermek üzere hastaneler açılmıştır. Trabzon Vilayeti'ne bağlı Canik/Samsun'daki gureba hastanesi de bunlardan birisidir. 19.yüzyılın sonlarında inşasına başlanılmış olan gureba hastanesi halktan toplanan yardımlarla inşa edilmiştir. Gureba hastanesinin inşası devam ederken adının, padişahın yirmi beşinci cülus yıldönümüne izafeten "Hamidiye Hastahanesi" olması kararlaştırılmıştır. Ek olarak cülusa dair bir tarih metninin mermer sütun üzerine altın harflerle kazınması ve bu sütunun hastane bahçesinde uygun bir yere dikilmesi planlanmıştır.

Bu makalede, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler ışığında hastanenin inşa sürecine değinilmekte; kısaca mimarisi anlatılmakta; başka bir yayında bahsi geçmeyen ve hastane bahçesine dikilmesi düşünülen mermer sütun ile üzerine yazılması planlanan kitabe tanıtılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Mimari, Batılılaşma, Tanzimat Dönemi, Hastane.

* Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, e-posta: nurcihanyaz@hotmail.com

Abstract

Health services during Ottoman Empire were provided by health institutions that were called healing house, hospital until the 19th century. In this century, hospitals for the poor correspond for the improvements in health services as part of modernization initiatives during Ottoman Time for the people. The first modern hospitals were military hospitals and they were followed by hospitals for the poor, called ‘Gureba Hospitals’, that stood as civil hospitals. The first hospital that was constructed with this purpose during Ottoman Empire was the Vakıf Gureba Hospital in Istanbul, which was opened in 1847. Gureba Hospitals were opened in order to serve the poor in many places of Ottoman geography following this hospital. The Gureba Hospital in Canik / Samsun within the Province of Trabzon was one of them. The construction of the Gureba Hospital started at the end of 19th century, and it was constructed with the grants collected from the people. As the construction of the hospital continued, the name of the hospital was decided to be “Hamidiye Hospital” attributing to the 25th enthronement anniversary of the Sultan. There was a plan to engrave a date text regarding the enthronement on a marble column with gold letters and plant this column to an appropriate place in the garden of the hospital.

In this article, the construction process of the hospital is mentioned in the light of the documents in the Ottoman Archives of the Presidency State Archives; its architecture is explained in short. In addition, the article introduces that was planned to be written on the marble column to be erected in the garden of the hospital, which is not mentioned in any other publication previously.

Keywords: Ottoman, Architecture, Westernization, Tanzimat Period, Hospital.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde sağlık hizmetleri, şifahane, darüşşifa olarak adlandırılan sağlık kuruluşlarında verilmiştir.¹ Bu sağlık kuruluşları, Osmanlı'dan önce Anadolu'da Selçuklu çağında da mevcuttu. Osmanlı, mevcutlara ek olarak genellikle külliye bütünü içinde darüşşifalar yaptırmış; sağlık hizmetlerinin verildiği bu kuruluşlar aynı zamanda tıp eğitimin verildiği medreselerle birlikte ele alınmıştır (Cantay, 1992: 27-33). Osmanlı Devleti'nde birçok alanda olduğu gibi sağlık alanında da modernleşme çalışmaları; Batılı anlamda hastanelerin kurulması 19. yüzyıldadır. Bu anlamda ilk modern hastaneler ise askeri hastanelerdir (Pabuçcu, 2014: 86). İlk modern sivil hastaneler de aynı yüzyılda kurulmuştur ve bu hastanelerin kurulmasında veba ve özellikle kolera salgınları etkili olmuştur. 1831'deki ilk kolera salgını yüzyıl boyunca birçok salgın takip etmiş; özellikle 1865 yılında yaşanan kolera salgını çok büyük ölümlere sebep olmuş, sadece İstanbul'da 30 bin kadar insan ölmüştür (Ayar, 2007: 27-37). Salgın hastalıkların vesile oluşturduğu Osmanlı'daki modernleşme girişimlerinin bir parçası olarak ele alınması gereken sağlık hizmetlerindeki iyileştirmelerin halk nezdindeki karşılığını gureba hastaneleri oluşturmaktadır. Osmanlı'da gureba hastanesi adıyla kurulup hizmet veren ilk sivil hastane, 1837'de hizmete açılan, Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan Camisi avlusundaki, Edirnekapı Gureba Hastanesi'dir (Mursal, 2017: 5; Yıldırım, 2014: 307). Bu hastaneyi takiben Osmanlı coğrafyasının pekçok yerinde gurebaya hizmet vermek üzere hastaneler açılmıştır. İlk açılan bu hastaneler, (ya da hastane adı altında açılan sağlık birimleri) dönemin diğer kurumlarında olduğu gibi mevcut birtakım yapıların dönüştürülmesiyle oluşturulmuştur. Aynı yıllarda Mekke Gureba Hastanesi de inşa olunmuştur (Mursal, 2017: 34-35). Osmanlı'da bu amaçla inşa edildiği bilinen ilk sivil hastane ise İstanbul Yenibahçe'deki, 1847 yılında açılan Bezm-i Alem Vakıf Gureba Hastanesi'dir (Yıldırım 2013). Bu hastaneyi Osmanlı coğrafyasının hemen her yerinde inşa edilen veya başka yapılardan dönüştürülen sivil hastaneler, gureba hastaneleri takip etmiştir. Bu hastanelerin büyük çoğunluğu II. Abdülhamid Dönemi'nde inşa edilmiş; padişahın cülûsuna izafeten temel atma töreni ya da açılışı yapılarak bunlara Hamidiye Hastanesi adı verilmiştir. Bu hastanelerin bir örneği de 19. yüzyılda Trabzon Vilayeti'ne bağlı Sancak Merkezi olan Samsun'da inşa edilmiştir.

HASTANENİN İNŞA SÜRECİ

Samsun'daki ilk sivil hastanenin 1880'li yıllarda Samsun Belediyesi Karantinahanesi civarında, sahilde bulunduğu, burasının dört odalı eski bir bina olduğu ve bu yetersiz mekanda, zor koşullarda sağlık

hizmeti verildiği bilinmektedir. Samsun'da ihtiyaç duyulan hastaneye dair girişimleri 1895 yılında Canik Mutasarrıfı Hamdi Bey başlatmıştır. Hastane inşası için gerekli olan para, burada yetişen tütün gelirlerine getirilen ek vergiden toplanmış ve sağlık işleri için oluşturulan komisyonun ilk icraatı, bugün hastanenin bulunduğu arsanın satın alınması olmuştur. On beş bin metre karelik hastane arsası Yakop Bey'den satın alınmış; hastane 865 metre kare üzerine inşa edilmiş, kalan arazi de geniş bahçe olarak bırakılmıştır (Foto. 1). 1895 yılında başladığı ifade edilen hastane inşaatı,² 1902'de tamamlanmıştır (Sarısakal, 2006: 39-41).

Fotoğraf 1. Samsun/Canik Gureba Hastanesinin eski bir fotoğrafı / An old photo from the Samsun/Canik Gureba Hospital (Kaynak: R. Vadala, Samsoun Passe-Present-Avenir, 1934).

Samsun'daki gureba hastanesinin inşa süreci, dönemin resmi yazışmalarından takip edilebilmektedir.³ Dahiliye Nezareti'nden Şura-yı Devlete gönderilen 23 Zilhicce 1317 (24 Nisan 1900) tarihli yazıda, Samsun şehri sakinleri ve “fukara merzası” (fakir hastalar) için bir tedavi yeri bulunmadığı belirtilmektedir. Bununla birlikte Samsun'da belediye adına eski ahşap bir bina hastane haline getirilerek burada idare edilmeye çalışılmakta, ancak tanımlanan yer ihtiyaç için yetersiz kalmaktadır. Fakir hastalar evlerinde kapalı kalmakta ve bu yüzden iyileşememektedir. Burada bir gureba hastanesi inşası için ahali tarafından îâneten 249 bin kuruş toplanmış; keşif sonrası eksik kalan inşaat masraflarının üst tarafı olan 110 bin kûsur kuruşun da yine îâneten toplanacağı “taahhüt” olunmuştur. Bu tarihte, “...kasabanın münasib bir mevkinde

¹ Selçuklu ve Osmanlı Dönemi sağlık kuruluşları için şifahane ve darüşşifanın yanı sıra pekçok farklı isim de kullanılmıştır. Bkz. Cantay, 1992: 2.

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerden inşaatın bu tarihte başlamadığı anlaşılmaktadır. Bkz. BOA, İ.DH., 1376, Tarih: 5 Rebiülevvel 1318 (1 Temmuz 1900).

³ Gureba Hastanesi olarak başlanıp Sultan II. Abdülhamid'in cülûs yıldönümüne izafeten Hamidiye Hastanesi adını almış; 1908'de Canik Gureba Hastanesi olmuştur. Cumhuriyetin ilanı ile Memeleket Hastanesi'ne dönüştürülmüş; 1940'lı yıllardan itibaren Samsun Millet Hastanesi, son dönemde de Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi olarak yakın zamana kadar hizmet vermiştir. Bkz. Sarısakal, 2006: 42.

inşası kararlaştırılmış olan mezkûr *hastahanenin*” padişaha izafetle “Hamidiye” olarak isimlendirilmesi istenmiştir.⁴

1900 yılı ortalarında hastane inşaatının devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu tarihte keşif defteri ve haritası/planı sunulan hastanenin inşası ve hastaneye padişahın adının verilmesi uygun bulunmuştur (Belge 1).⁵

Bu yazışmaları takiben, Trabzon valisinin 18 Rebiülahir 1318 (13 Ağustos 1900) tarihli takririnde, Samsun’da inşası planlanıp Hamidiye olarak isimlendirilmesi kararlaştırılan hastanenin “vazı esası resmi behiyenin icrâ olunduğu ve mezkûr *hastahanenin cülûs-ı hümayun minnet mekrûn hazreti hilâfet-penâhinin yirmi beşinci sene-i devriyesinin şeref tengarine yar-gâr olmak üzere kabuli ve o yolda terfîb ve tanzîm olunacak manzum tarihin bir mermer sütununa altun kalemle hakk ettirilerek işbu sütunun hastahane bahçesinin münâsib mevki’ne rekzi...*” için Canik Mutasarrıflığı’ndan gelen ve vilayet idare meclisince de uygun bulunan yazı ile mücade istenmektedir.⁶ Hastanenin “*hazreti hilâfet-penâhinin yirmi beşinci seneyi devriyesi hatırası*” olmak üzere kabulü ve yukarıda tanımlanan “*o yolda terfîb ve tanzîm olunacak manzûm tarih bir mermer sütuna altun kalemle hakk ettirilerek...*” sütunun hastane bahçesinde uygun görülen bir yere dikilmesi için mücade verilmiş ve tarih metni istenmiştir.⁷

HASTANENİN KİTABESİ

Samsun’da Gureba Hastanesi olarak başlatılıp inşaatı devam ederken “Hamidiye Hastanesi” olarak isimlendirilmesi kararlaştırılan hastane için bir tarih kitabesinin hazırlatıldığı, dönemin yazışmalarından anlaşılmaktadır. Trabzon valisinin 26 Şaban 1318 (18 Aralık 1900) tarihli, Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği yazıda, “*Samun şehrinde iâne-i ahali ile inşa olunmakta olub derdest hitâm bulunan hastahanenin mahallinden gelen resmi ile bahçesinin münâsib bir yerine rekz ettirilecek mermer sütuna hakk ettirmek üzere gönderilen*” tarih metni takdim kılınmıştır. Dahiliye nazırının 16 Şevval 1318 (6 Şubat 1901) tarihli yazısında da Samun’da iâne-i ahali ile inşası kararlaştırılıp padişahın adının verileceği hastanenin padişahın cülûsunun “*yirmi beşinci sene-i devriyesi hatırası olmak üzere inşâ olunduğuna dair*” tanzim olunarak hastane bahçesinin uygun bir yerine dikilmesi

Belge 1. Samsun’da bir Gureba Hastanesi inşa edilmesi ve hastaneye padişahın adının verilmesine dair belge / The document concerning the construction of a Gureba Hospital and naming it after the Sultan. (BOA., DH.MKT., 23 Rebiülahir 1318, 22 Ağustos 1900).

planlanan mermer sütuna kazınacak manzum tarih metni eklenmiştir.⁸ 12 satırlık metin, bir sütun çizimi üzerine yazılmıştır. Dörtgen bir kaide üzerinde yer alan sütun, kademeli olarak yükselmektedir. Eliptik bir alt taban, yarım daire silme kuşağıyla dörtgen üst kaideye bağlanmakta, üzerinde de pahlı köşelerle belirlenmiş olan köşeli sütun yükselmektedir. Bu sütunun ön yüzüne 12 satırlık kitabe metni yazılmıştır. Metnin üstünde yine kademeli bir kaide düzenlemesi üzerinde yuvarlak bir form içinde padişahın tuğrasına yer verilmiştir. Sütun gövdesinin bitiminde mukarnasvari bir şerit; rumi ve zencerek süslemeli tepelik düzenlemesi bulunmakta; sütun soğanvari bir kubbecikle son bulmaktadır. Bu haliyle dönemin eklektik, oryantalist beğenisini yansıtan sütunun boyutlarına dair bir bilgi verilmemiştir. Sütun gövdesinde yazılı olan tarih metni şöyledir (Belge 2).

⁴ BOA, İ.DH., 1376, Tarih: 5 Rebiülevvel 1318 (1 Temmuz 1900).

⁵ BOA., DH.MKT., 2392/138, Tarih: 25 Rebiülahir 1318 (22 Ağustos 1900).

⁶ BOA., BEO., 1555/116553, Tarih: 22 Cemaziyelevvel 1318 (17 Eylül 1900).

⁷ BOA., DH.MKT., 2403/97, Tarih: 22 Cemaziyelevvel 1318 (17 Eylül 1900).

⁸ BOA., İ.DH., 1381/1318?, Tarih: 1 Zilkade 1318 (20 Şubat 1901).

Velî-ni 'met bi-minnetimiz pâdişâh-ı adâlet-penâh

Ve şehriyâr-i merâhim iktinâh es-sultan

İbnussultân es-sultân es-sultan el-gâzi

Abdülhamid Han eyyedallâhû hilafetuhû

Îlâ âhiri 'd-deveran efendimiz hazretlerinin

Yigirmi beşinci sene-i devriye-i cülûs-u

Hümâyûnlarının hâtıra-i mefâhir-i ümniyyesiyle

Ve (Hamidiyye) nâm ulviyet ittisamıyla

Bilâ istisnâ her sınıf teb 'a-i sâdika-i

Padişahîye küşâde bulunan işbu hasta

Hane altmış dört yataklık olmak üzere

Samsun ahalisi nâmına inşâ kılınmıştır 1316

(Rumi: 1900-1901)

Hastane bahçesine dikilecek mermer sütun üzerine yazılması planlanan manzum tarih metni için izin verilmiştir.⁹ Tarih metnini içeren bu kitabede, padişah Sultan II. Abdülhamid'e övgülerin yanı sıra sultanın cülûsunun yirmi beşinci sene-i devriyesinin hatırası olarak hastaneye "Hamidiye" adının verildiği; Samsun halkı adına inşa edilen hastanenin atmış dört yataklı olduğu yazılmıştır.

1900 yılında henüz inşası devam etmekte olan hastane için halktan yardım toplanmış; keşif sonrası toplanan paranın inşaat için yeterli gelmeyeceği anlaşılmış; bununla birlikte eksik kalan kısmın da yine iâne-i ahali ile toplanacağı bildirilmiştir. Hastanenin inşası devam ederken adının, padişahın yirmi beşinci cülûs yıldönümüne izafeten "Hamidiye Hastahanesi" olması kararlaştırılmış ve cülûsa dair bir tarih metninin mermer sütun üzerine altın harflerle kazınarak, hastane bahçesinde uygun bir yere dikilmesi planlanmıştır. Bugün mevcut olmayan bu sütunun o tarihte dikilip dikilmediği tespit edilememiştir. Başkaca herhangi bir kaynaktan bahsi geçmeyen bu sütun dikilmemiş olmalıdır.

Belge 2. Hastane bahçesine dikilmesi planlanan, tarih kitabesinin yer aldığı sütun / The column with the inscription which was planned to be erected in the garden of the hospital. (BOA., İ.DH., 1381/45).

1908 yılında Samsun Hamidiye Hastanesi olarak tanımlanan hastanenin bir kısmının, askeriyeeye verildiği anlaşılmaktadır. Bu kısma matbah, gasilhane, çamaşırhane, koğuş ve sair birimler inşasına ihtiyaç duyulmuş ve inşa ettirilmesi kararlaştırılmış; masrafların nereden ve nasıl karşılanacağı tanımlanmıştır.¹⁰ 1909- 1914 yılları arasında, hastanenin 30 yataklık bir bölümünün askeri hastane olarak kullanıldığı belirtilmektedir (Sarısakal, 2006: 42). Askeriyeenin

⁹ BOA., DH.MKT., 2463/24, Tarih: 27 Zilkade 1318 (18 Mart 1901).

¹⁰ BOA., Y.MTV., 307/34, Tarih: 7 Safer 1326 (11 Mart 1908).

kullanımının bu tarihten önce başladığı ve bu kullanıma bağlı olarak hastaneye birtakım mekanların ilave edildiği; mevcut hastanede bazı mimari düzenlemelerin yapıldığı anlaşılmaktadır.

1912 tarihli bir başka yazışmada, daha önce Hamidiye Hastahanesi olarak tanımlanan hastane Samsun Gureba Hastahanesi ismiyle verilmiştir. Samsun'da “*bundan akdem iâneten tedarik olunan beş bin yedi yüz lira sarfıyla vücuda gelen*” hastanenin masrafları için Hazine'den “*senevi 50 bin kuruş*” tahsisat istenmektedir. Burada Gureba Hastanesi'nin masraflarının karşılanması için talep edilen tahsisatın gerekçeleri de açıklanmaktadır. Hastanede, asakir-i şahane ve jandarma da dahil bir senede 1600 kişinin tedavi gördüğü; hastanenin “*Avrupa şehirlerindeki hastahanelerde görülen intizam ve mükemmeliyet*”e sahip olduğu, tahsisatın artırılma talebinin gerekçeleri arasında sunulmuştur.¹¹ Ancak istek kabul edilmemiştir.¹² Burada hastanenin toplamda 5700 lira harcanarak ve iâneten inşa edildiği açık bir şekilde tanımlanmıştır. Bununla birlikte inşaat için birtakım vergilerden elde edilen gelirin de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Samsun'da bütün denklere getirilen ek vergi ile birtakım yapıların inşaat masrafları karşılanmıştır. 1904'te, bu vergiden elde edilecek gelirin bir kısmı hapishane inşa masraflarını, bir kısmı da hastanenin inşa masraflarını karşılamak üzere kullanılacaktır.¹³ Nitekim Canik Mutasarrıfı Hamdi Bey, Canik Sancağı'nda yetişen bütün denklerinden belli bir miktar para toplayarak hastane inşası için gerekli parayı sağlamaya çalışmıştır (Sarısakal, 2006: 40).

HASTANENİN MİMARİSİ

Gureba hastanesi, şehrin tepe noktasında, büyük bir bahçe içinde doğuya, kente ve denize cepheli bir şekilde konumlanmıştır (Foto. 2). Doğu cephesi aynı zamanda ana cephe olarak düzenlenmiştir. Planda yatayda gelişen büyük kütle yanlarda iki katlı, orta aksta ise üç kat olarak düzenlenmiştir.¹⁴ İki yan kanatta yer alan dikdörtgen kurgudaki mekanlar ve orta alanda, doğu/ön cephedeki uzantıyla T plan şeması oluşturulmuştur. Yan kanatlardaki iki büyük blok zemin ve birinci kat olmak üzere iki katlı; orta alanda ana girişi oluşturan birim ise tanımlanan iki kata ilaveten bir kat daha yüksek tutularak üç katlı olarak ele alınmıştır.

Fotoğraf 2. Hastanenin doğu cephesi /The East facade of the hospital. (N. Yazıcı, 2009)

Kargir binada katlar birbirinden yarım daire profilli silme ile ayrılmıştır. Zemin katla birinci katı ayıran bu silme cepheler boyunca uzanmaktadır. Zemin katta daha küçük tutulan dikdörtgen çerçeveli pencere açıklıkları cepheler ve katlar boyunca ritmik bir düzende yerleştirilmiştir. Simetrik bir cephe kurgusunun görüldüğü yapıda, doğu yönde basamaklarla ulaşılan ana girişin olduğu orta aks, üç kademe yaparak öne alınmıştır. Cephede giriş açıklığı dört ayakla taşınan bir revak şeklindedir; üstünde de yanlarda bir, önde üç sivri kemerli pencere açıklığının ve silmelerle belirlenmiş pano alanlarının yer aldığı çıkma düzeni bulunmaktadır (Foto. 3). Simetrik cephe kurgusunun plan şemasına da yansıtıldığı anlaşılmaktadır. Katlarda, ana girişin bulunduğu orta alanda haçvari iç sofalı plan şeması görülmekte, bu iç sofanın etrafında odalar, mekanlar yer almaktadır. Orta alandan koridor bağlantısıyla yan kanatlardaki iki katlı büyük dikdörtgen kısımlara geçiş sağlanmaktadır.

Dönemi için karakteristik olan ana cephe ortasının öne çekilerek vurgulanması ve revaklı giriş kurgusu burada da görülmektedir. Dönemin çoklu üslup anlayışı içinde daha çok neo-Osmanlı üslubunu yansıtan hastanenin mimarı kesin olarak bilinmemektedir. Hastanenin mimarı olarak

Fotoğraf 3. Hastanenin doğu cephesindeki ana girişi / The Main entrance of the hospital located on the eastern facade. (N. Yazıcı, 2009)

¹¹ BOA., DH.İD., 53/30, 15 Kanuni Sani 1327 (28 Ocak 1912).

¹² BOA., DH.İD., 53/30, 14 Rebiülevvel 1330 (3 Mart 1912).

¹³ BOA., ŞD., 1849/2, 9 Zilkade 1321 (27 Ocak 1904). Sonraki yıllarda bu verginin kaldırılması için Bafra halkının talepleri olmuştur. Bkz. BOA., DH.İD., 31/17, 10 Safer 1330 (30 Ocak 1912).

¹⁴ Hastanenin mimarisine dair ayrıntılı bir rapor hazırlanmıştır. Bkz. Bilici, 2011.

kaynak gösterilmeksizin şehir mimarı Mösyö Valeri'nin adı verilmekle birlikte mimarının bu isim olduğuna dair herhangi bir kayıt bulunamamıştır (Sarisakal, 2006: 40).

Hastane inşa edildiği dönemden günümüze değişikliklerle gelmiştir. Kitabe metninde 64 yataklı olduğu belirtilen hastanenin, günümüze kapsamlı müdahalelerle geldiği; hastanede kullanıma yönelik ilave ve bölümlenmeler yapıldığı anlaşılmaktadır.

SONUÇ

II.Abdülhamid Dönemi'nde inşasına başlanan veya inşası tamamlanan birçok mimari esere Hamidiye adı verilmiştir. Bu dönemde inşa edilen birçok yapının temel atma töreni veya açılışı cülûs gününe getirilmiş; büyük imar etkinliğine vesile olan yirmi beşinci cülûs yıldönümü vesilesiyle de cülûsa izafeten pekçok yapıya padişahın adı verilmiştir. Bugün Osmanlı coğrafyasının birçok yerinde Hamidiye Mektebi, Hamidiye Camisi, Hamidiye Çeşmesi, Hamidiye Hastanesi adı ile pekçok eser görmek mümkündür. Bu isimlendirme de mimari eserlerin alınışına eklenen kitabelerinde genellikle belirtilmiştir. Canik Gureba Hastanesi de Hamidiye adı verilen hastanelerden birisidir.¹⁵ Hastanede, mimariye ekli bir kitabe yer verilmemiş; hazırlanmış olan manzum kitabenin mermer bir sütuna kazınarak hastane bahçesi içinde uygun bir yere dikilmesi kararlaştırılmıştır. Kitabenin yapıdan bağımsız bir sütun üzerinde yer alması Osmanlı mimarlığında bilinen, alışılan bir uygulama değildir. Canik Gureba Hastanesi'nde giriş cephesi alınışında kitabe yerleştirilmesi için uygun alan olmasına rağmen, kitabenin yapıdan bağımsız olması uygun görülmemiştir. Bu kitabenin inşa kitabesi olmaktan çok, bir teşekkür, minnet, ithaf ve “hediye” kitabesi olduğu; inşasına daha önce başlanmış olan hastanenin Samsun halkı tarafından padişaha cülûs hediyesi olarak “sunulduğu” anlaşılmaktadır. Bununla birlikte padişahın 25.cülûs yıldönümü etkinlikleri bağlamında, o tarihte tamamlanmak üzere olan veya tamamlanan birçok yapı bu anlamda padişaha ithaf edilmiş ve bu bilgi yapıların alınışlarına yerleştirilen kitabelerle ifade edilmiştir. Canik Gureba Hastanesi bu anlamda istisna oluşturmaktadır.

Canik Gureba Hastanesi halkın yardımlarıyla inşa edilmiştir. İâne yöntemi, yani halktan para toplanması ve

yerel gelirlerden bir bütçe oluşturulması, Osmanlı'nın son döneminde birçok yapının inşasında baş vurulan bir yöntemdir. Dönemin birçok hükümet konağının da bu yöntemle inşa edildiği bilinmektedir (Yazıcı, 2019: 284-285). Halktan yardım toplanarak yürütülen inşaat işleri çoğu zaman merkezce takdirle karşılanmıştır. Bazen de yardım verenler tarafından şikayet konusu olabilmıştır. Yardım verenler, dönemin yazışmalarında “servet sahibi” kişiler olarak tanımlanmıştır. Samsun'da da hastane inşası için aynı yöntem uygulanmış; halktan maddi yardım toplananının yanında tütüne getirilen ek vergiden inşa masrafları karşılanmıştır.

¹⁵ Nitekim gureba hastanelerinin büyük çoğunluğu da II.Abdülhamid Dönemi'nde inşa edilmiştir.

Sultan II.Abdülhamid'in 25. cülûs yıldönümü vesilesiyle sultana bağlılık ve minnet duygularını ifade etmek üzere hazırlanmış olan *Tebrik-nâme-i Millî* adlı eserde, “*Doksan iki senesi ağustosunun on dokuzuncu gününden itibaren tamir ve inşa ve tefriş olunan hayratı şerife*” arasında “30 hastahane” vardır. Bkz. *Tebrik-nâme-i Millî*, Tahir Bey Matbaası, tarih yok, s. 97.

KAYNAKÇA

ANONİM, tarih yok.

Tebrik-nâme-i Millî, Tahir Bey Matbaası, İstanbul, s. 107-108.

AYAR, M. 2007.

Osmanlı Devleti'nde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895), İstanbul.

BAYRAKTAR, M. S. 2016.

Samsun'da Türk Devri Mimarisi, Samsun.

BİLİCİ, Z. K. 2011.

Samsun-Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi (Canik Hamidiye Hastanesi) Rölöve ve Restitüsyonu Üzerine.

CANTAY, G. 1992.

Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Dariüşşifaları, Ankara.

DOĞAN, O. (Haz.) 2009.

Son Devir Osmanlı Hastahaneleri Fotoğraf ve Planlar, İstanbul.

EMİROĞLU, K. (Haz.) 2008.

Trabzon Vilayeti Salnamesi, 1902, Cilt 20, Ankara.

MURSAL, S. 2017.

Osmanlı Devleti'nde İlk Gureba Hastaneleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

OCAK, B., KOCABAŞ, Ö. Y. 2014.

Bir Hastane Öyküsü: İzmir Gureba-i Müslimin Hastanesinden İzmir Devlet Hastanesine, İzmir.

PABUÇCU, M. 2014.

“Osmanlı Devleti'nde Askeri Hastaneler (1876-1908)”, *Cappadocia Journal of Social Sciences*, 3, s. 85-100.

SARI, N., İZGÖER, A. Z. 2014.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri Işığında II.Abdülhamid Devri'nde Kurulan ve Geliştirilen Hastaneler, İstanbul.

SARISAKAL, B. 2006.

Samsun Sağlık Tarihi, Samsun Araştırmaları-4, Samsun.

TONBUL, Z. 2009.

Tarihi Hastaneler, Gurebâ Hastaneleri'nden Memleket Hastaneleri'ne İlk Sivil Hastaneler, İstanbul.

VADALA, R. 1934.

Samsoun Passe-Present-Avenir, Samsun.

YAZICI METİN, N. 2019.

“Son Dönem Osmanlı Mimarlığının Başat Yapıları: Hükümet Konakları”, *Osmanlı Sanatında Değişim ve Dönüşüm*, Konya, s. 273-315.

YILDIRIM, N. 2013.

Gureba Hastanesinden Bezm-i Alem Vakıf Üniversitesi'ne, İstanbul.

YILDIRIM, N. 2014.

14.Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, İstanbul.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri:

BOA., BEO., 1555/116553, Tarih: 22 Cemaziyelevvel 1318 (17 Eylül 1900).

BOA., DH.İD., 53/30, 15 Kanuni Sani 1327, (28 Ocak 1912).

BOA., DH.İD., 31/17, 10 Safer 1330 (30 Ocak 1912).

BOA., DH.İD., 53/30, 14 Rebiülevvel 1330, (3 Mart 1912).

BOA., DH.MKT., 2392/138, Tarih: 25 Rebiülahir 1318 (22 Ağustos 1900).

BOA., DH.MKT., 2403/97, Tarih: 22 Cemaziyelevvel 1318 (17 Eylül 1900).

BOA., DH.MKT., 2463/24, Tarih: 27 Zilkade 1318 (18 Mart 1901).

BOA., İ.DH., 1376, Tarih: 5 Rebiülevvel 1318 (1 Temmuz 1900).

BOA., İ.DH., 1381/1318? , Tarih: 1 Zilkade 1318 (20 Şubat 1901).

BOA., ŞD., 1849/2, 9 Zilkade 1321, (27 Ocak 1904).

BOA., Y.MTV., 307/34, Tarih: 7 Safer 1326 (11 Mart 1908).

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE GAZOMETRE YAPILARI VE DOLMABAHÇE GAZOMETRESİ İÇİN OLASI İŞLEVLENDİRME ÖNERİLERİ

GASOMETER STRUCTURES FROM PAST TO PRESENT AND POSSIBLE RE-FUNCTIONING PROPOSALS FOR DOLMABAHÇE GASOMETER

Halet Almila ARDA BÜYÜKTAŞKIN* - Elif TÜRKEL**

Makale Bilgisi

Başvuru: 3 Aralık 2018
Hakem Değerlendirmesi: 10 Aralık 2018
Kabul: 30 Mayıs 2019
DOI Numarası: 10.22520/tubaked.2019.19.004

Article Info

Received: December 3, 2018
Peer Review: December 10, 2018
Accepted: Mayıs 30, 2019
DOI Number: 10.22520/tubaked.2019.19.004

Özet

Demirin, yapılarda kullanılması eski zamanlara dayansa bile, ana strüktürün taşıyıcı malzemesi olarak kullanılması Endüstri Devrimi'nin ardından olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki, Osmanlı sanayileşme hareketleriyle kullanıma girmiş olan fabrika, gazhane, tersane gibi sanayi yapılarında demir ve sonrasında da çelik kullanımı gözlemlenmektedir. Endüstrileşme hareketlerinin giderek yayıldığı bu dönemde, “gazometre” olarak adlandırılan çelik taşıyıcılı endüstriyel tesis yapıları ile kamusal alanların ve evlerin aydınlatılması sağlanmıştır. Yeni aydınlatma teknolojilerinin ortaya çıkmasıyla, birçok gazometrenin kullanımına son verilmiştir. 20. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Avrupa ve Türkiye’de, kullanılmayan gazometrelerin sayısı azımsanmayacak sayıya ulaşmıştır. Günümüzde, endüstri tesislerini korumaya yönelik “The International Committee for Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH)” (Uluslararası Endüstri Yapıların Mirasını Koruma Komitesi), “European Route of Industrial Heritage” (Avrupa Endüstri Yapıların Miras Rotası) gibi uluslararası örgütler kurulmuştur. Örgütlerde alınan kararlar doğrultusunda, endüstri tesislerin ve yapılarının endüstri mirası olarak kayıt altına alınmalarının, korunmalarının ve yeniden kullanımlarının sağlanması gündeme gelmiştir. Bu çalışmada, geçmişten günümüze gazometre örnekleri ışığında, konumlandığı bölgenin fiziksel, ekonomik ve sosyal koşulları gözetilerek Dolmabahçe Gazometresi’nin mevcut durumu incelenmiş ve yapının sürdürülebilir bir yaklaşımla kent kimliğine iade edilebilmesi için olası işlevlendirme önerileri getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gazometre, Dolmabahçe Gazometresi, İşlevlendirme, Çelik.

* İstanbul Technical University, Architecture Faculty, Architecture Dept., İstanbul, Turkey, e-posta: almila@itu.edu.tr

** İstanbul Technical University, Architecture Faculty, Architecture Dept., İstanbul, Turkey, e-posta: elifturkel@gmail.com

Abstract

Even though, iron had been partially used in buildings since old times, it was after the Industrial Revolution that iron was acknowledged as the load bearing material for the main structure. By the period of the Ottoman industrialization movements, the usage of iron and later on the usage of steel was observed in industrial buildings such as factories, gasworks and shipyards. In this period where industrialization movements were spreading, “the gasometers”, being the units of the steel structural frames of industrial plants, were enlightening the public places and properties. Thanks to the development of the new enlightening technologies, the usage of the gasometers is terminated. In the mid-20th century, the number of abandoned gasometers in Europe and Turkey had become too many to be overlooked at. Today, international organizations such as “The International Committee for Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH)” and “European Route of Industrial Heritage” have been established to protect industrial buildings. In line with the decisions taken by these organizations, the registration, protection and re-use of the industrial buildings are ensured as industrial heritage. In this study, after examining gasometer examples from past to present, the current situation of Dolmabahçe Gasometer is investigated according to the physical, economic and social conditions of the region and feasible re-functioning proposals are evaluated to restore the structure to the city’s identity by a sustainable approach.

Keywords: Gasometer, Dolmabahçe Gasometer, Re-functioning, Steel.

GİRİŞ

18. yüzyılın ikinci yarısında temelleri atılan Endüstri Devrimi, ekonomik, sosyal, siyasal alanlarda değişimlere yol açarken, mimaride de devrim niteliğinde gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Değişen yapım yöntemleri, önceleri kullanılabilirliği bilinmeyen ve endüstrileşme ile üretimi sağlanabilen yapı malzemelerinin kullanımını mümkün kılmıştır.

Demir, endüstriyel tesislerde işlenebilmesiyle, yapı malzemesi olarak ilk köprülerde ardından üst yapılarda kullanılmaya başlanmıştır. Demir ve sonrasında çelik yapı malzemesi, mühendislik bilimi için önemli bir kırılma noktası olmuştur. Çeliğin, yapım ve hesap metodlarının gelişmesi, güvenli ve sürdürülebilir olması, ayrıca yapının bulunduğu yere ve işlevine göre maliyet analiz çalışması yapıldığında, zaman zaman ekonomik olması kullanım sahasını genişletici etkenlerdendir.

Endüstri Devrimi'yle çeşitlenen yapı malzemeleri, özellikle demir-çelik, fabrika binaları, silolar, enerji santralleri, gazhaneler gibi endüstri yapılarının inşasında kullanılmıştır. İlk inşa edilen gazhane tesislerindeki, gazı ölçme ve depolamayla görevli gazometreler, demir ve ahşap malzemelerle (Thomas, 2014a: 1-7) inşa edilirken, zamanla bu yapılar geliştirilmiştir. 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarında çoğunlukla çelik malzemeyle teleskopik tipli ve spiral tipli gazometreler inşa edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin ilk sanayi yapılarından biri olan, Dolmabahçe Sarayı'nın aydınlatılmasını sağlamak için inşa ettirilen Dolmabahçe Gazhanesi ve çelik strüktürlü gazometre yapıları, yapıldıkları dönemde, gelişmiş teknolojik imkanlara sahip olması yönüyle önemlidir (Mazak, 2006: 194-196). Gazometre yapıları mekanik yapılardır ve yapısal sistemleri buna göre tasarlanmıştır. Aydınlatma imkanlarının zamanla değişmesi, dünyada olduğu gibi Türkiye'de de gazhane tesislerinin işlevlerinin durdurulmasına neden olmuştur. Gazometreler ve diğer tesis yapıları kullanılmadıklarından ve rutin bakımları yapılmadıklarından yapısal olarak zarar görmeye başlamışlardır.

Endüstri mirası, endüstriyel alanlarda kalan endüstriye özgü varlıkları içermektedir. Bir dönemin sanayi kültürünü yansıtan, tarihi, sosyal, mimari veya bilimsel değeri olan alan ve yapılar endüstri mirası olarak tanımlanırken; Mimarlar Odası tarafından da, "Tanıklık ettiği döneme ait üretim teknik ve süreçlerinin bilimsel, teknolojik, mimari ve estetik özelliklerini sunan, döneminin fiziksel, sosyal, kültürel ve ekonomik yapısını yansıtan sosyal yaşama konu olmuş bilimsel ve kültürel açıdan özgün değer taşıyan bu alanlar ve yapılar korunması gerekli kültür mirasıdır." şeklinde tanımlanmaktadır. Endüstri mirasına ait alanlar ve bu alanlarda bulunan yapılar,

kent gelişimindeki önemi, sanat tarihindeki yeri, kent silüetine ve doğal çevreye olan etkisi ve kullanım değeri gibi sebeplerle korunmalıdır (Altınoluk, 1998). Endüstri mirası, ülkelerin sanayi dönemlerine ait bir kimlik çeşitliliği sunmasıyla da önemlidir.

Endüstri mirasını belgelemeyi ve korumayı amaçlayan TICCİH (the International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage), ICOMOS (the International Council on Monuments and Sites) ve DOCOMOMO (the Documentation and Conservation of Buildings, Sites, Neighbourhoods of the Modern Movement) gibi kuruluşlar çalışmalarıyla uluslararası ölçekte önde gelen kuruluşlardır.

Genel olarak; atölyeler, fabrika binaları, maden işleme ve arıtma sahaları, depolar, altyapılar, enerji üretimi ve iletimi yapılan tesisler gibi yapılar, yapı sahaları veya yapı kalıntıları endüstri mirasının kapsamı içinde yer almaktadır (TICCİH, 2003: 1). Makalenin konusu olan gazhane tesislerinin çelik taşıyıcı sistemli gazometreleri, endüstri mirasına dahil olup, yapıldıkları dönem için öncü nitelikli makine yapılarıdır. Fakat gazhane tesislerinin işlevlerinin sonlanması, gazometre yapılarının da çevre koşulları altında yıpranması, çökmesi, yapıda korozyon oluşması, yağmalanarak değerli parçaların hurdaya satılması gibi bir dizi hasara uğramasına ve yok olmalarına sebep olmuştur.

Endüstrileşmenin devam ettiği yüzyılda, hızla ilerleyen teknoloji hakkında yazılı belgelerin az olmasına rağmen (Cossons, 1993); çelik iskeletli fabrika yapıları hakkında mevcut kalıntılara dayanarak edinilmiş bilgiler (Föhl, 1995), endüstri mirasına ait bu tip yapıların korunmasının önemini vurgulamaktadır. 20. yüzyıl sonları ve bugün, 21. yüzyılın ilk çeyreğinde, göz ardı edilen gazometreleri kent kimliğine geri kazandırmak için dünyada işlevlendirme ve restorasyon çalışmaları yapılmaya başlanmıştır. Endüstri mirası alanları, mekânsal açıdan geniş ve mimari açıdan çekici oldukları için farklı yeniden işlevlendirme çözümlerine olanak sağlamakta ve genellikle kültürel kullanımlarla şekillendirilmektedir (Severcan, 2006: 129). Etkin ve sürdürülebilir bir koruma, işlevini kaybeden tesislerin günün koşullarına uygun bir işlevle kullanılması ile mümkündür.

İstanbul'da nüfus artışı ile kentin büyümesi, gazhane tesislerini kent merkezinde, ekonomik olarak değerlendirilmiş arazilerin içerisinde bırakmıştır. Bununla birlikte, atıl kalan bu yapılar kent merkezinde kullanılamayan bölgelere neden olmuştur. Merkezi alanlarda konumlanan tesislerin işlevlendirilmesi, hem bulunduğu çevrenin tekrar yaşayan bir alan haline dönüşmesi, hem de miras niteliğindeki yapıların yok olmadan geleceğe aktarılabilmesi için büyük önem taşımaktadır.

İstanbul'un ilk gazhane tesisi olan, Dolmabahçe Gazhanesi'nin günümüze yıkılmadan kalan tek yapısı Dolmabahçe Gazometresi'dir. Yapı, Dolmabahçe Sarayı ve yakın semtlerin aydınlatılmasını sağlaması nedeniyle tarihsel önemi, dönemin teknolojisini ortaya koyması, konumu, strüktürü ve mimari stiliyle endüstri mirasının dikkate değer bir parçasıdır. Yeniden işlevlendirilmesiyle ilgili fiziksel herhangi bir çalışmanın olmaması nedeniyle, gün geçtikçe zarar görmektedir. Sürdürülebilir bir anlayışla, yapıyı kent halkının kullanımına sunabilmek ve alanı işleyen bir yer haline getirerek, yapının giderek tahrip olmasının önüne geçebilmek amacıyla, ilerleyen bölümlerde öneri niteliğinde işlevlendirme çalışmaları verilmiştir.

ÇALIŞMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Çalışmanın amacı, endüstri mirasına ait, mimari değere sahip olan fakat atıl halde duran çelik taşıyıcı gazometrelere dikkat çekmek suretiyle, korunmalarına katkıda bulunmak, yeniden işlev kazanmaları için mimari önerilerle, sürdürülebilir bir yaklaşımla, kente ve kent kullanıcılarına iade edilebilmelerini sağlamaktır.

Literatür araştırmalarıyla, Endüstri Devrimi'yle gelişen teknolojik yeniliklerin anlaşılabilmesi için dönem genel hatlarıyla incelenmiştir. Gazometre yapılarının tipolojileri, yapısal ve çalışma sistemleri araştırılmıştır. Avrupa'da inşa edilmiş gazometre yapılarına ve uygulanmış yeniden işlevlendirmelerle kazandıkları güncel fonksiyonlara değinilmiştir. Bunun devamında, Osmanlı Devleti döneminde İstanbul'da yapılan gazometreler ele alınmıştır.

Alan çalışmalarıyla, Dolmabahçe Gazometre'sinin yapısal çelik elemanlarının ölçüm ve analizi yapılarak gazometrenin çizimleri oluşturulmuş, çevre koşulları altında oluşmuş hasar tespitleri gerçekleştirilerek devamında, olası işlevlendirme önerileri sunulmuştur.

Endüstri Devrimi, Demir Çelik Sanayisinin Doğuşu ve Gelişimi

Endüstri Devrimi ya da Sanayi Devrimi, 18. ve 19. yüzyıllarda bulunan icatların üretim sistemlerine entegre edilmesiyle, insan ve hayvan gücüne dayalı üretim modelinden, makineli üretim modeline geçiştir. Terim ilk kez Amerikalı tarihçi Arnold Toynbee tarafından; tekniğin, sınaî üretimin ve ulaştırma imkânlarının gelişmesi sayesinde, 18. yy.dan itibaren çağdaş dünyada ortaya çıkan değişim olarak tanımlanmıştır (Meydan Larousse 1992/17: 282) .

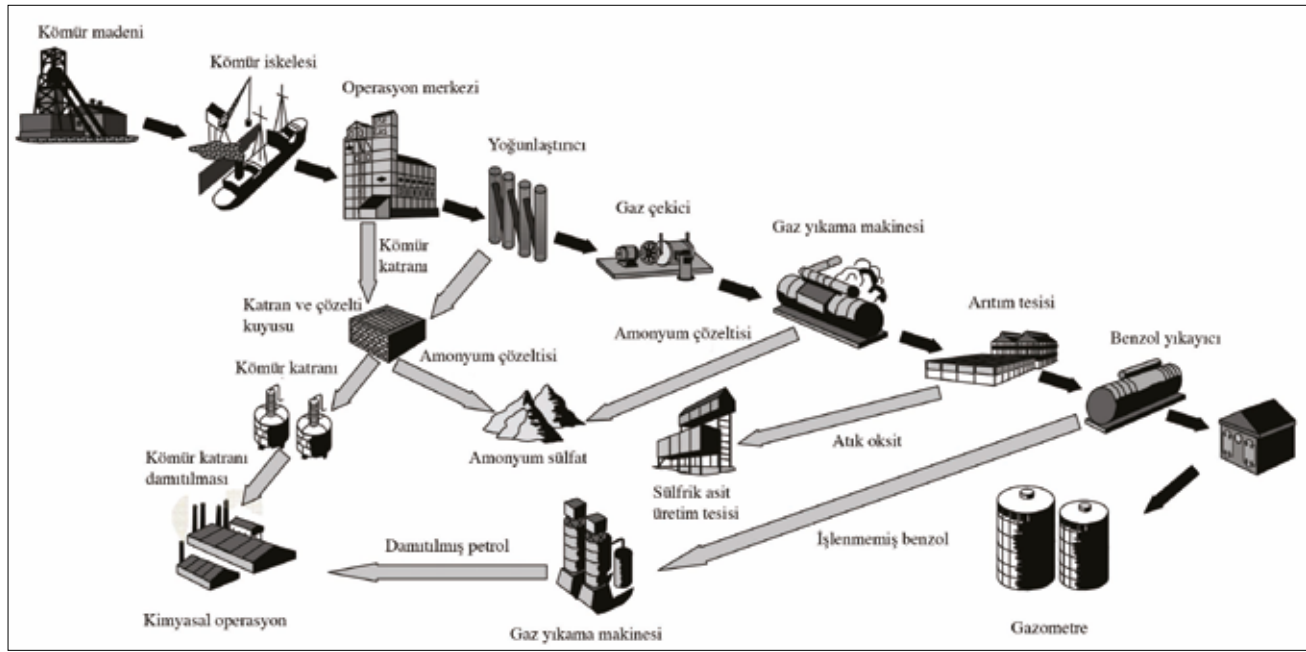
Pek çok alanda gelişmelere yol açan Endüstri Devrimi'nin etkilediği alanlardan biri demir endüstrisi olmuştur. Demir endüstrisi, demir ustası Abraham Darby'nin 1709 yılında yaptığı buluş sayesinde kısıtlarından kurtulabilmiştir (Weissenbacher,2009:194). Buluşun uygulanmasıyla, maden (taş) kömürü kullanılarak kok kömürü üretilebilmiş ve böylece kok kömürü kullanılarak da demirin işlenmesine başlanmıştır. Kok kömürü, çelik çağını başlatan büyük bir buluş olarak kabul edilmektedir.

Endüstri Devrimi ile Avrupa ülkelerinde üretilip yapılarda yapı elemanı ve yapı taşıyıcısı olarak kullanılmaya başlayan çelik malzeme, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kullanılmaya başlanmıştır. Hızlı uygulanabilir olması, geniş açıklıkları geçebilmekteki üstünlüğü nedeniyle, Avrupa'da olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nde de özellikle endüstriyel yapılar başta olmak üzere, birçok yapının taşıyıcı sistemini oluşturmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti zamanındaki sanayileşme hareketleri sonucunda kullanıma girmiş olan fabrika, tersane ve çalışmanın konusu olan gazhane gibi sanayi tesislerinde çelik kullanımı gözlemlenmektedir.

GAZHANE TESİSLERİ VE GAZOMETRE YAPILARI

Endüstri Devrimi devamında ortaya çıkan buluşlar ve teknolojiadaki gelişmeler ile kullanıma giren gazhane tesisleri (havagazı üretim tesisleri olarak da geçmektedir), ilk olarak sarayların, sonra kamusal alanların ve devamında sivil halkın özel meskenlerini aydınlatma ve ısıtmasını sağlamak amacıyla havagazı üretmişlerdir.

Gazhane tesislerindeki gaz üretimi çeşitli aşamalar sonucu ortaya çıkar: Tesise gelen kok kömürü önce kırıcılara gider, belirli boyutlara getirildikten sonra stoklanır. Kömür, özel düzenele damıtıcı olarak işlev yapan sızdırmaz bir tanka yerleştirilir ve harici bir fırın veya ocak tarafından ısıtılır. Havasız ortamda ısıtılan kömür yanmadan nemi ayrılmış olur. Kömürün içerisinde bulunan büyük organik moleküller, ısının etkisiyle küçük bileşiklerine ayrışır ve bu bileşiklerin de bazıları kendi alt bileşiklerine ayrılır. Bu işlem, gazın içerisinde bulunan hidrojen, su ve hidrojen sülfid gibi molekülleri de, yan ürünlerindeki gazlı, yağlı, katranlı fazlarda oluşan organik birleşikler gibi serbest bırakır. Damıtıcıdan ayrılan gaz soğutulur, gazın içerisinde kömür katranı olarak sıkışmış olan katranın ve yağlı birleşiklerinin çoğundan ayrışır. Gaz amonyak ve fenol gibi çözünebilir birleşiklerin de ayrıştırılması için yıkanır ve sonrasında kükürt ve siyanür bileşiklerini uzaklaştırmak için saflaştırılır. Havagazı olarak adlandırılan arıtılmış bu gaz, gaz şebekelerinden dağıtıma hazır olarak gazometrelerde saklanır. Su ile söndürülen ve ayrıştırılan kok damıtıcıda kalır (Thomas ve Churchill, 2014:14) (Şekil 1).

Şekil 1: Kömürden hava gazı üretimi (siyah oklar gazın tesis sürecini, gri oklar yan ürünlerin sürecini göstermektedir) (Thomas ve Churchill, 2014). / *Production of coal gas from coal (black arrows indicate the facility process of the gas, grey arrows indicate the process of by-products) (Thomas and Churchill, 2014).*

Gazhane tesislerinde bulunan gazometre yapıları, genel tanım itibarıyla, atmosferik basınçta ve çevre sıcaklığında hava gazı, doğal gaz, sıvılaştırılmış gaz ve biyogaz gibi yanıcı gazları depolamak için kullanılan yapılardır. Gazometre yapıları, yer üstü gaz konteynerlerini, yeraltı depolama tanklarını ve yer altı mağaralarını içerir. Gazometreler, gazı arıtma ve ölçme amacıyla kullanılmışlardır. Yaygın olarak kullanılanlarının hacimleri genellikle bir kaç metreküpten başlayarak, 350.000 metreküpe kadar ulaşmaktadır (Fiorino, Landolfo ve Maz-zolani, 2014:741).

Gazometreler, gaz tedarikini maksimum üretimle yirmi dört ila otuz altı saat arası sağlayabilmektedir. Böylelikle, gaz üretim tesislerinde sürekli gaz üretimi gerekliliği ortadan kalkmıştır (Thomas, 2011: 1). Genellikle çelik konstrüksiyonlu olup, büyük hacimli ve bulunduğu çevreyi görsel anlamda etkisi altına alan yapılardır.

Gazometre yapılarının tarihi, pnömatik bilimine kadar uzanmaktadır. Pnömatik, gaz basıncını, mekanik harekete çevirme amaçlı eğitim ve uygulamaları içeren endüstriyel bir bilim dalıdır. Pnömatik aygıtlar için gerekli hava, basınçlı bir kompresörden sağlanmaktadır. Kompresör havayı sıkıştırarak sızdırmaz çelik bir tankta, yani gazometrelerde depolamakta ve iletimlerini de bu tanklardan sağlamaktadır.

Modern kimyanın kurucusu Antoine Laurent de Lavoisier (1743-1794), 1789 yılında, deneylerinde gaz depolamak ve gaz akışını sağlamak için gazometre adını verdiği uygun bir konteyner geliştirmiştir. Lavoisier'in geliştirdiği bu

sistem, kömürden üretilen gazı depolamakta kullanılacak gazometrelerin temelini atmıştır.

Gazometre terimi, gaz aydınlatmasının mucidi olan İskoçyalı Mühendis William Murdoch tarafından 18. yüzyılda literatüre tam anlamıyla kazandırılmıştır (Thomson, 2003). Başta İskoç Mühendis William Murdoch ve aralarında Lebon, Minckelers gibi bilim adamlarının da olduğu bir grup, kömürün damıtılmasını deneyimleyerek, yanıcı bir gaz üretimini başarmışlardır. Kömür ve diğer malzemelerin yakılması sonucu oluşan gaz, arıtılarak sudan geçirildiğinde alevin beyaz ve parlak ışık verdiği gözlemlenmiştir. Üretilen bu gazı, aydınlanma amacıyla kullanmaya başlamışlardır. Lavoisier Gazometresi olarak bilinen ilk üretim düzeneğinde, bir depolama sistemi yoktur. William Murdoch bu sistemi geliştirerek gazometrelere temel olacak mevcut sistemi kurmuştur.

William Murdoch'un İngiltere'nin Redruth şehrinde ofis olarak da kullandığı evi, gazla aydınlatılan ilk konut olma özelliğindedir (1792) (Trevithick ve Griffiths, Oxford Dictionary of National Biography). 1798 yılında, Soho Fabrikası'nın küçük gaz tesisine ilk gazometre monte edilmiştir (Thomas, 2014a: 4). Devamında, fabrika için elverişli bir gaz üretim tesisi kurulmuştur. Soho Fabrikası, gaz üretim tesisinin ilkelerinin anlaşılmasında önemli bir yatırım ve ticari çıkış kaynağı olmuştur (Thomas ve Churchill, 2014:9)..

1834 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde Mimar James Bogardus'un, gazın boşalıp dolması esnasında gaz ölçümünü

yapması amacıyla tasarladığı sistem için gazometre (gaz ölçer) adıyla patent aldığı ve bu sistemin ilk gazometre olarak dikkate alındığı şeklinde bir kaynak bulunmaktadır (Cleveland ve Morris, 2014:549-568) (Url 1).

Almanya’da ilk gazometreler, 1825 yılında, İngiliz “Imperial Continental Gas Association” için Friedrich August Neuman tarafından inşa edilmiştir. Friedrich August Neuman’ın şirketi, 1863 yılına kadar Avrupa’da yetmiş sekiz gazometre kurmuştur. Viyana Gazometresi ve 200.000 m³ hacmiyle dönemindeki Avrupa’nın en büyüğü olan Grasbrook Gazometresi, August Neuman’ın şirketi tarafından inşa edilmiştir (Url 2).

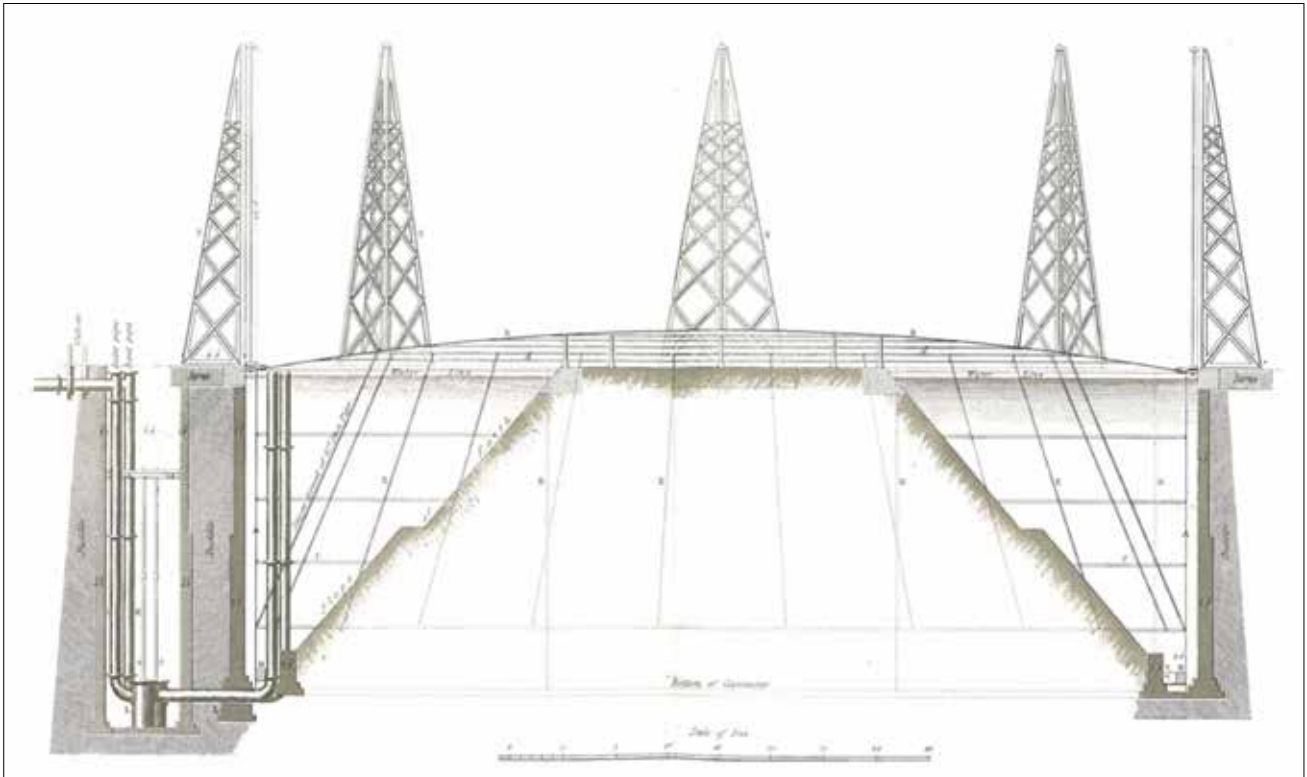
Gazometre yapıları, üst bölümü kapalı alt bölümü açık gazı tutan bir kapak ve kapağın alçalmasını-yükselmesini sağlayan, dahili ve giren gazı dirençli bir yüzey oluşturan, buna ek olarak gaz kaçışını önlemek için conta vazifesi gören su dolu bir tank olmak üzere, iki bölümden oluşmaktadır. Gazometrenin kapağının ağırlığı, gaz üretim santralindeki geri basınç ve ana hattaki gaz üzerine etkiyen basınca göre hesaplanır (Thomas, 2014a: 4-37).

Gazometre tankı, gazometrenin gaz geçirimsizliğini elastik bir şekilde sağlayan, su içeren bölümdür. Su sızıntılarını önleyebilmek için, tanklar su geçirimsiz şekilde inşa edilmişlerdir. Bu tank, kullanılan gazometrenin tipine ve zemin koşullarına bağlı olarak zemin seviyesinin altında veya zemin üstünde olacak şekilde inşa edilebilmektedir. Gazometrenin tankının

yapılacağı malzeme, mevcuttaki yerel yapı malzemelerine bağlı olduğu gibi, zemin koşullarına da bağlıdır. Tankların yapımında yaygın olarak kullanılan yapı malzemesi tuğla, tercihen gözeneksiz ve sert, fırınlanmış tuğla olmuştur. Betonarme veya beton, dökme veya dövme demir, çelik, taş ve tuğla inşalarında kullanılabileceği gibi, bunların çeşitli birleşimleriyle de inşa edilebilmiştir. Gazometre tankların zemindeki ana kayadan oluşturulduğu örnekler de bulunmaktadır (Thomas, 2014b:1-20).

Gazometre tankının inşası için gerekli kazılar, zemin koşullarına bağlıdır. Bu koşullar, zemin altında tank inşa etmek için elverişsiz ve maliyetli ise, zemin üstü tankı yapılmaktadır. Zemin üstünde inşa edilen tanklar dökme demirden, sonraları ise dövme demir veya çelikten yapılmıştır. Cıvata ile birleştirilmiş ve betonarme temel üzerine kurulmuştur. Bu tanklar kolaylıkla sökülebilir ve başka alanlarda tekrar kurulabilecek şekilde tasarlanmıştır (Thomas, 2014b:1-4). Zemin üstüne inşa edilen gazometre tankları, zemin altı tanklara göre daha yüksekte olup, dolayısıyla da rüzgar yüküne maruz kaldığı için, hasar riski daha fazladır.

Gazometrelerin ilk örneklerinde, düşeydeki kılavuz demir elemanlar, iç bölümdeki ayaklara (tripodlara) tutturulmuştur. Metal plakalar, delikler vasıtasıyla gazometrenin kapağının üstüne bağlanmıştır. Düşeydeki demir elemanlar, tankın pozisyonunu korumak için deliklerden vidalanmıştır (Thomas, 2014b: 8).

Şekil 2: Gazometrelerin ilk örneklerinden bir figür (Thomas, 2014a). / A figure from the first gasometers' examples (Thomas, 2014a).

Kullanımlarının başladığı ilk dönemlerde inşa edilmiş gazometreler ile kullanımlarının yaygın olarak devam ettiği son dönemlerde inşa edilen gazometreler, taşıyıcı sistemlerinden sızdırmazlık yöntemlerine varıncaya kadar çeşitli yapısal ve teknik değişimler göstermişlerdir.

En çok inşa edilmiş iki gazometre tipi olan su contalı teleskopik gazometreler ve susuz piston tipli gazometreler arasındaki ana fark, yapısal olarak yükleri taşıma biçimleridir. Teleskopik gazometrelerde, adından da anlaşılacağı üzere, temel hareket alanı, gaz hacmine bağlı olarak yükselip alçalan, iç içe geçen (teleskopik) cidarlı silindir bir kabuğa sahiptir. Diğer hareketler, çevresini kuşatan ve etkileri sönümleyen çelik strüktürlü istinat yapısına aktarılır (Fotoğraf 1a). Böylece gazometre gaz basınçlarına dayanıklı ve stabil hale gelir.

Tam tersi olarak, susuz piston tipli gazometrelerde, sabit olan silindir kabuk hem gaz içermek, hem de yükleri dayanma gibi ikili fonksiyona sahiptir (Fotoğraf 1b). Genel olarak, ölü yük, canlı yük, gaz, rüzgâr, kar, deprem, sıcaklık, toprak ve su basınçlarının hepsi gazometre yapısına etkiyen kuvvetlerdir.

Gazhane tesislerinin, teknolojinin gelişmesi ve enerji alternatiflerinin değişmesi sonucu tüm dünyada olduğu gibi 20. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye’de de üretimleri ve işlevleri durdurulmuştur. Yeni aydınlatma

teknolojilerinin ortaya çıkmasıyla, birçok gazometrenin kullanımına son verilmiştir.

Avrupa’da, teleskopik ve spiral tipli gazometre örneklerinin, işlev değişikliği yapılarak kullanıldığını görebilmek mümkündür.

İstanbul’da Osmanlı Devleti döneminde inşa edilen gazhane tesislerine ait gazometre yapıları olan Dolmabahçe, Kuzguncuk, Yedikule ve Hasanağa Gazometreleri, dönemin teknolojik imkanları doğrultusunda teleskopik tipli tasarlanıp inşa edilmiştir. Bu gazometrelerin bir kısmına ait işlevlendirme projeleri mevcut olup işlevlendirme süreci içerisinde dirler. Gazometre örnekleri ve işlevlendirme durumları, izleyen bölümde verilmektedir.

Avrupa’da Gazometre Yapıları ve İşlevlendirme Örnekleri

20. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, tüm dünyada kullanılmayan gazometre tesislerinin sayısı artmıştır.

Avrupa ülkelerinde, çoğunlukla 2000’li yılların başında birçok gazometre yapısının restorasyonları yapılarak, işlevlendirilmiş ve tekrar kullanımları sağlanmıştır. İşlevlendirmeleri yapıp, yeniden kullanıma kazandırılan Schöneberg, Dresden, Øster, Viyana, Leipzig, Turku,

Fotoğraf 1a: Schöneberg Gazometresi su contalı teleskopik tipli gazometre, Berlin (Url 3). / *Schöneberg Gasometer, a telescopic type gasometer with water seal, Berlin (Url 3).*

Fotoğraf 1b: Oberhausen Gazometresi susuz piston tipli gazometre, Ruhr (Url 4). / *Oberhausen Gasometer, a piston type gasometer without water seal, Ruhr (Url4).*

Oberhausen, Pforzheim, Schlieren Gazometrelerinin yapım tarihleri, yapısal özellikleri, işlevlendirme süreçleri ve güncel fonksiyonları Çizelge 1’de özetlenmiştir.

İstanbul’da Gazhane Tesisleri, Gazometre Yapıları ve İşlevlendirme Durumları

Avrupa’da havagazı kullanılmasının başlamasıyla kamusal alanlar, iş yerleri ve konutlar aydınlatılmaya, dolayısıyla gaz üretim tesisleri giderek yaygınlaşmaya başlamıştı. İstanbul’da ise, aydınlatma 19. yüzyılda gaz lambaları ile sağlanmaktaydı.

Osmanlı Devleti’nde ilk olarak havagazı aydınlatması, Dolmabahçe Sarayı için planlanmıştır. Beylerbeyi Sarayı, İstanbul’un havagazıyla aydınlatılan ikinci sarayı olurken, sarayların aydınlatılması ile başarı kazanan sistem, kamusal amaçla da kullanılmıştır. Takip eden süreçte özellikle kamusal aydınlatma amacıyla, Yedikule ve Hasanpaşa Gazhaneleri inşa ettirilmiştir.

Hasanpaşa Gazhanesive Gazometre Yapıları

Hasanpaşa Gazhanesi, 1891 yılında İstanbul’da sosyal amaçla kurulan son gazhane tesisidir. Gazhane tesisleriyle, Kadıköy ve Üsküdar ile Anadolu sahilinden Beykoz sınırına kadar olan bölgenin, gaz ile aydınlatılması ve

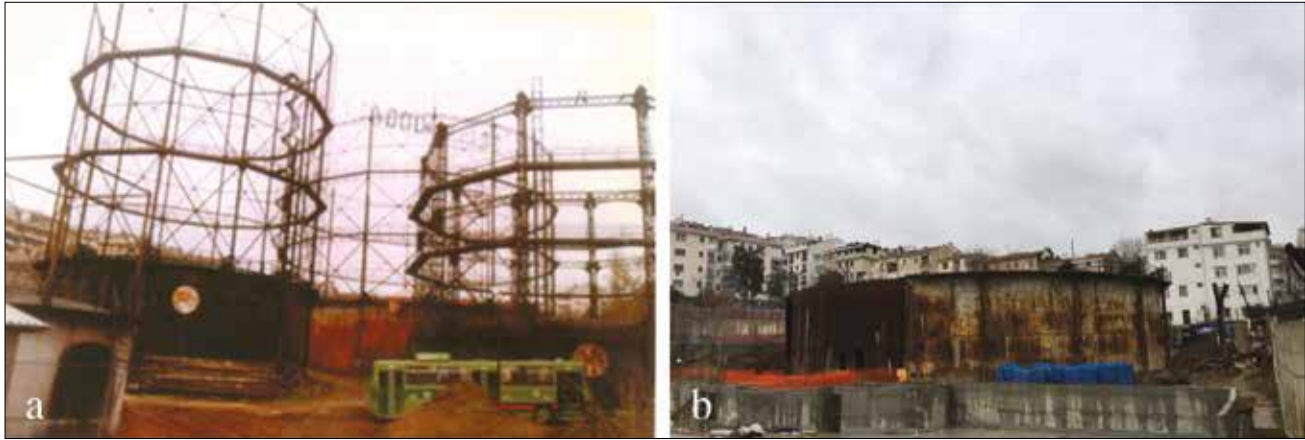
ısıtılması planlanmıştır. Gazhane, I. Dünya Savaşı’na kadar devamlı olarak çalışmış, savaş devam ederken ve savaşın sonunda kısa süreler için çalışmasını durdurmak zorunda kalmıştır (Mazak, 2015: 1). Tesis, 1931 yılında İstanbul Elektrik Şirketi’ne satılmış, 1945’te İETT’ye devredilmiştir. 1948 yılında, iki yeni fırın ilave edilerek fırın kapasitesi ona yükseltilmiştir. 1957 yılında 31.495 m²’lik tesis, yeni fırın bataryası ve gaz tasfiye cihazlarıyla donatılmış, böylece gazhane bu yıllarda, Anadolu yakasının gaz ihtiyacının üzerinde bir üretime ulaşmıştır. 1993 yılında ise, tesisin üretim faaliyetine son verilmiştir (Url 6).

1994 yılında tesisin sökümü ve yıkımı gündeme gelmiş, fakat durdurulmuştur. 2000- 2002 yılları arasında, İTÜ Mimarlık Fakültesi tarafından, Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesi Tesisleri için Rölöve, Restitüsyon, Restorasyon, Yeniden Kullanım ve Çevre Düzenlenmesi Projesi hazırlanmıştır. Proje, II Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından onaylanmıştır (Atılğan, 2010: 1).

Tesisteki ilk gazometre yapısı, 26 metre çapında olup, 6.000 m³’lük gaz depolama hacmine sahiptir. Zamanında, üretim kapasitesinin artışına bağlı olarak, 30 metre çapa sahip 10.000 m³ hacminde ve 46 metre çapında 30.000 m³ hacminde iki gazometre yapısı daha inşa edilmiştir (Fotoğraf 2a). Restorasyon sürecinde, tesiste

GAZOMETRE	ÜLKE	İNŞA YILI	TİPOLOJİ	YÜKSEKLİK (M)	ÇAP (M)	HACİM (M ³)	MALZEME	RENOVASYON	GÜNCEL FONKSİYON
SCHONEBERG GAZOMETRESİ	Almanya, Berlin	1871	Teleskopik Tipli	78	60	160.000	Çelik	2011 -2015	Etkinlik Alanı
DRESDEN GAZOMETRESİ	Almanya, Dresden	1879-1880	Teleskopik Tipli	39	54	30.000	Yığma	2006	Panometre (Panoramik Resim Sergisi)
ÖSTER GAZOMETRESİ	Danimarka, Kopenhag	1883	Teleskopik Tipli	25	47	20.000	Yığma	1979	Tiyatro
VİYANA GAZOMETRESİ	Avusturya, Viyana	1896 - 1899	Teleskopik Tipli	70	60	90.000	Yığma	1999 - 2001	Konut kompleksi, Eğlence Merkezi, Öğrenci Yurdu, Konferans Salonu
LEIPZIG GAZOMETRESİ	Almanya, Leipzig	1909	Teleskopik Tipli	49	57	56.000	Yığma	2003	Panometre (Panoramik Resim Sergisi)
TURKU GAZOMETRESİ	Finlandiya, Turku	1913	Teleskopik Tipli	29	35	10.000	Yığma	2001	Kamusal Alanlar, Etkinlik Mekanı
OBERHAUSEN GAZOMETRESİ	Almanya, Oberhausen	1927	Piston Tipli	117,5	67,6	350.000	Çelik	1993 -1994	Sergi Merkezi
PFORZHEIM GAZOMETRESİ	Almanya, Pforzheim	1912	Teleskopik Tipli	40	40	50.000	Çelik	2013	Panometre (Panoramik Resim Sergisi)
SCHLIEREN GAZOMETRESİ	İsviçre, Zürih	1899	Teleskopik Tipli	34	30	25.000	Çelik	2003- 2005	Gazometre Müzesi

Çizelge 1 - Avrupa’da işlevlendirme yapılan gazometreler / Re-functioned gasometers in Europe.

Fotoğraf 2a: Söküm başlamadan önce gazometreler, 1993 (Url 6). / *Gasometers before disassembling process, 1993 (Url 6).*

Fotoğraf 2b: Gazometrenin kalan tank yapısı, 2017, (E. Türkel, Fotoğraf Arşivi, 2017). / *The remaining tank structure of the gasometers, 2017 (E. Turkel, Photograph Archive, 2017).*

gazometre yapılarından geriye sadece son inşa edilen 30.000 m³ hacimli gazometre depolama tankının kaldığı gözlemlenmektedir (Fotoğraf 2b).

Restorasyon, restitüsyon, renovasyon çalışmaları kapsamında, toplam 31.495 m² alan içerisine kurulu gazhane tesisi için, işlevlendirme projesi yapılmıştır. Kültür merkezine dönüştürülecek tesiste, sanat atölyesi ve sergi salonu, enerji müzesi, kütüphane binası, gazometrelerde çok amaçlı gösteri merkezi, otopark, seyir terası, fuaye ve sergi salonu yapılması planlanmıştır (Url 7).

Yedikule Gazhanesi ve Gazometre Yapıları

Yedikule Gazhanesi, İstanbul'un sosyal amaçla aydınlatılması amacıyla kurulan ilk, İstanbul'un ise üçüncü gazhane tesisidir. İlk olarak saray aydınlatmaları için kurulan sistem başarılı olup üretim fazlasıyla çevre sokak ve mahallelerin aydınlatılması sağlanınca, sur içi bölgesi için de bir gazhane tesisi kurma kararı alınmıştır. Yedikule Gazhanesi ile Eyüp'ten, Bakırköy ve Yeşilköy'e kadar havagazı sağlanmıştır (Mazak, 2015: 1-2).

1880 yılında, Fransızlara ait Société Ottomane Pour L'éclairage de la Ville isimli bir şirket tarafından inşa edilen tesis, 1945 yılında İETT'ye devredilerek 1993 yılında işletimi resmi olarak durdurulmuştur (İETT Dergisi, 1957a: 1-4). Tesis, 52.000 m²'lik bir alanı kaplamaktadır. Gaz tankının yanında üretim yapıları, katran ayırıcılar, vinç, imbibik kazanları, yıkama tesisi, ambar, kantar binası ve idari binalar bulunmaktadır.

İstanbul I Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu tarafından, kömür depoları, lojman, katran ayırıcıları ve gazometre yapısı, korunması gerekli kültür varlığı olarak tescil edilmiştir (İstanbul I Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından alınan

16.02.1992 gün ve 4273 sayılı; 04.01.1995 gün ve 6263 sayılı kararlar) (Köksal, 2005: 42).

Yedikule Gazometresi, yaklaşık 30 metre çaplı, on iki kolonlu ve kolon kılavuzlu teleskopik tip gazometredir (Fotoğraf 3). Gazometrede yapısal bozulmalar mevcut olup, saç levhası çökmüştür. Ray sisteminde ise hasarlar bulunmaktadır. Bugünkü durumda bir işlevlendirme projesi mevcut değildir.

Fotoğraf 3: Yedikule Gazometresi (H. A. A. Büyüктаşkın, Fotoğraf Arşivi, 2017). / *Yedikule Gasometer (H. A. A. Büyüктаşkın, Photo Archive, 2017).*

Kuzguncuk Gazhanesi ve Gazometre Yapıları

Sultan Abdülaziz döneminde (1861-1876), Beylerbeyi Sarayı'nın modern ölçülerde aydınlatılabilmesi için, Kuzguncuk gazhane tesisinin inşa edilmesine karar verilmiştir (Baraz, 1994: 269-270; Batur, 1994: 206-210). İstanbul'un ikinci gazhane tesisi olan Kuzguncuk Gazhanesi, 10 dönümlük bir arazide, makine ve ekipmanların bulunduğu bir ana bina, idari birimlerin ve yönetim merkezinin bulunduğu bir yardımcı bina ve gazın depolanması ve ayrıştırılmasını sağlayan orta ölçekli iki adet gazometre tesisinden oluşmaktaydı (Mazak, 2011:1-5).

1865 yılında üretime başlayan tesisin işlevi 1940 yılında durdurulmuştur. Tesisteki kullanıma elverişli makineler ve metal aksamalar sökülerek Kadıköy Gazhanesi'ne nakledilmiştir (Mazak, 2011: 1-5). Boğaziçi İmar Müdürlüğü, III Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu ve Üsküdar Belediyesi takibinde, Kuzguncuk Gazhanesi yenileme projesine onay verilmiştir. Bunun sonucunda, 2.800 m²'lik inşaat alanın içerisinde üç bloktan oluşan, kültür, sanat ve sosyal hizmet yapılarını barındıracak işlevlendirme projesi hazırlanmıştır. Orijinal halindeki kolonları ve diğer çelik aksamaları kalmamış olan gazometreler yeniden inşa edilerek, büyük kulede lokanta, küçük kulede ise kafe olacak şekilde tasarlanmıştır (Fotoğraf 4).

Fotoğraf 4: Kuzguncuk Gazometresi'nin yeniden inşa sürecindeki durumu (Url 5). / *Kuzguncuk Gasometer during the rebuilding process (Url 5).*

Dolmabahçe Gazhanesi ve Gazometre Yapıları

Dolmabahçe Sarayı, I. Abdülmecit döneminde (1839-1861), Garabet Amira Balyan ve oğlu Nigoğos Balyan'a projelendirilerek, 1843- 1855 yılları arasında inşa edilmiştir. Dolmabahçe Sarayı tasarımının, diğer saray tasarımlarından temel farkı yaşam alanları, odalar, mutfak gibi tüm işlevlerin

tek bir çatı altında toplanmasıdır. Dolmabahçe Sarayı'nın inşa ettirildiği dönemde, Avrupa'da yaygın olan havagazı ile aydınlatma sisteminin, saray için de kullanılması fikri benimsenmiştir. Havagazı fabrikası, Dolmabahçe Sarayı'nın aydınlatma ihtiyacını karşılayabilmek için bugün BJK İnönü Spor Kompleksi'nin arka tarafında, o dönemde ise saray has ahırlarının arkasında kalan alanda yapılmıştır. Tesis, Osmanlı Devleti'nin ilk sanayi tesislerinden biri olması bakımından önem taşımaktadır. Dolmabahçe Gazhanesi, Dolmabahçe Sarayı ile birlikte, resmi olarak 1856 yılında hizmete açılmıştır (Mazak, 2014: 2). İstanbul'da havagazı ile aydınlatılan ilk mekân, Dolmabahçe Sarayı olmuştur (Url 8).

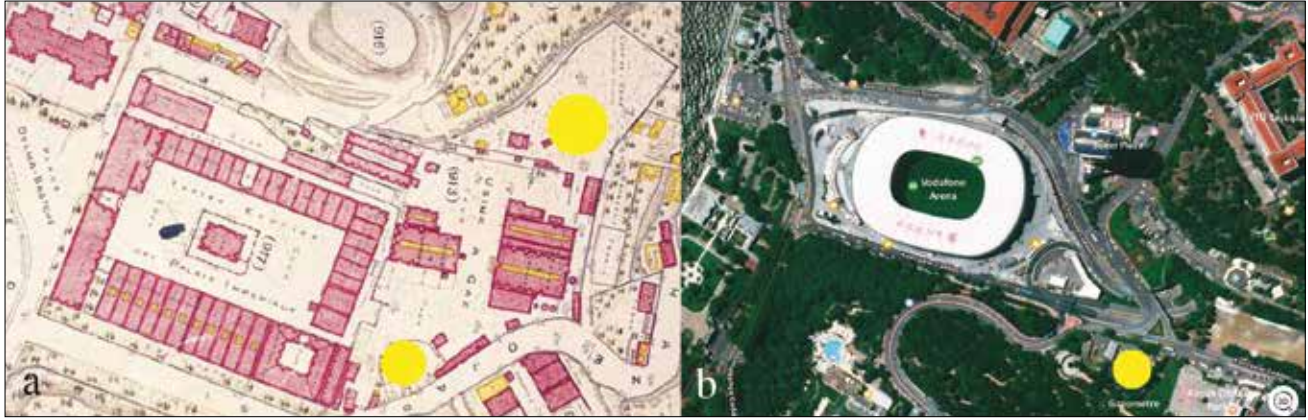
Başarıyla sonuçlanan saray aydınlatmasından oluşan üretim fazlası havagazı ile Beyoğlu ilçesi aydınlatılmıştır. Havagazıyla aydınlatılan ilk cadde İstiklal Caddesi olmuş ve kamusal alanların aydınlatılması Taksim'den Galatasaray'a ve Tünel Meydanı'na gelen boru hatlarıyla Karaköy'e kadar uzanmıştır. Yaklaşık on yıl içerisinde Beyoğlu, Beşiktaş, Harbiye ve çevresi havagazı ile aydınlatılmaya başlanmıştır (İTO, 2010).

Gazhanenin iç tesisat takımları, Fransa, İngiltere gibi Avrupa ülkelerinden getirilmiştir. 1875'lerde bazı aksamlar ve gaz boruları, Tophane'de demirden döküm olarak üretilmiştir (Mazak, 2014: 3).

Dolmabahçe Gazhanesi, 1874 yılında Şehremanetine (belediye) devredilmiştir (Öztürk, 2010). Devrinden on altı yıl sonra, Tophane-i Amire idaresine geçen tesis, zarar ettiği için, 1913 yılında yeniden Şehremanetine devredilmiştir. Gazhane, işletmenin zarar etmesi, teknik donanımının çağın gerisinde kalması, modernizasyona ihtiyaç duyması ve tesisin bakım onarım masraflarını karşılayacak ekonomik gücün bulunamaması yüzünden, 1914 yılında, Fransız sermayeli Dersaadet Beyoğlu ve Yeniköy Daireleri Osmanlı Anonim Gaz Şirketi'ne (Beyoğlu-Yeniköy Türk Anonim Gaz Şirketi) devredilmiştir (Tekin, 2006: 49-50). Anlaşmaya göre elli yıl olan devir süresi savaş nedeniyle uygulanamamıştır.

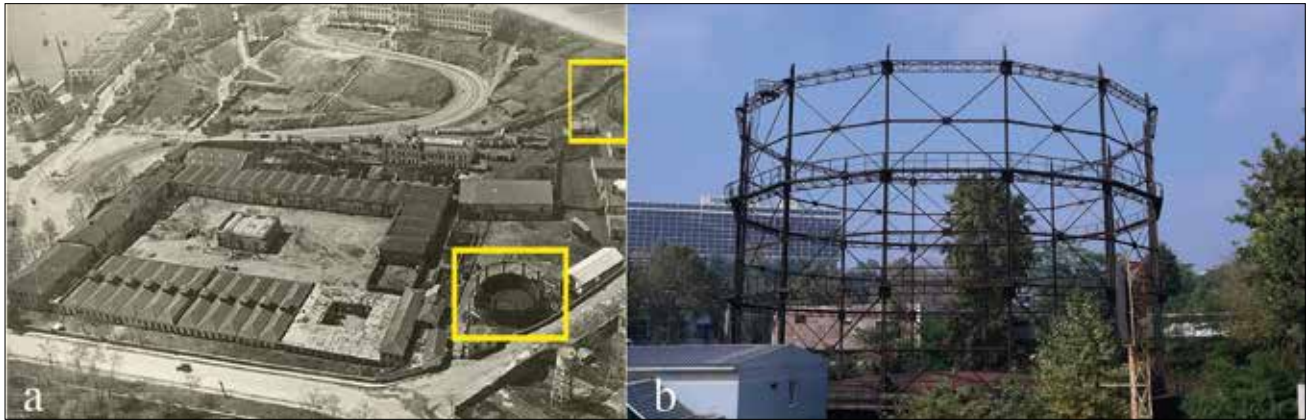
Jacques Pervititch tarafından 1926 yılında çizilmiş vaziyet planı incelendiğinde (Şekil 3a), günümüzde tek kalan gazometre yapısının, geçmişte aslında iki adet olduğu anlaşılmaktadır. Şekil 3b'de, şekil 3a'da görülen saray has ahırlarının ve gazhane tesisinin yer aldığı alanın, eş yönlü güncel haritası bulunmaktadır.

1955 yılına kadar üretim yapan Dolmabahçe Gazhanesi, İnönü Stadyumu'nun genişletilmesi için alınan kararla, 1956-1957 yıllarında Kağıthane-Poligon'a taşınmıştır. Dolmabahçe Gazhanesi'nin 15 Ağustos 1960'da üretimi durdurulmuştur. Poligon'daki yeni tesis 1984 yılında İETT'ye bağlanmıştır.

Şekil 3a: Dolmabahçe Gazhanesi ve çevresinin planı, J. Pervititch arşivleri, 1926. / Plan of Dolmabahçe Gasometer and its surrounding, J Pervititch archives, 1926.

Şekil 3b: Gazometre yapısı ve yakın çevre uydu görüntüsü, 2017 (Url 9). / The satellite image of the gasometer structure and near surrounding, 2017 (Url 9).

Fotoğraf 5a: 1920-1930 yılları arasında çekildiği tahmin edilen saray ahırları ve Dolmabahçe Gazometresi (Url 10). / The palace's horse barns and Dolmabahçe Gasometer photos between 1920 - 1930 (Url 10).

Fotoğraf 5b: Günümüzde Dolmabahçe Gazometresi (E. Türk, Fotoğraf Arşivi, 2017). / Present situation of Dolmabahçe Gasometer (E. Turkel, Photo Archive, 2017).

2005 yılında İstanbul Büyükşehir Belediye Meclisi, Hasanpaşa ile Dolmabahçe gazhanelerinin yıkılmadan kalan birimlerinin restore edilmesi yönünde karar almış, ihale fiyatının çok yüksek çıkması nedeniyle, 2005 yılının son çeyreğinde proje iptal edilmiştir. Dolmabahçe Gazometresi, Yapı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından tescillenmiş bir koruma yapısıdır. Avrupa Park ve Bahçeler Müdürlüğü'ne tahsis edilmiş arazide, Maçka Parkı sınırları içerisinde yer almaktadır.

DOLMABAHÇE GAZOMETRESİ İŞLEVLENDİRME ÇALIŞMASI

Dolmabahçe Gazometresi Yapısal Analizi

Dolmabahçe Gazometresi, 24,7 m uzunluğunda 35 m çapında, kolon kılavuzlu teleskopik tipli çelik taşıyıcı sistemli bir gazometredir. 14 adet kolonla taşınan gaz tankı, kullanımda olduğu dönemde 3 kademeli yükselim yapmaktaydı. Tankın etrafını 4'lü cidar katmanı sarmaktadır. Doğusu ile batısı arasında 2 metrelik kot farkı bulunmaktadır. Batı cephesinde

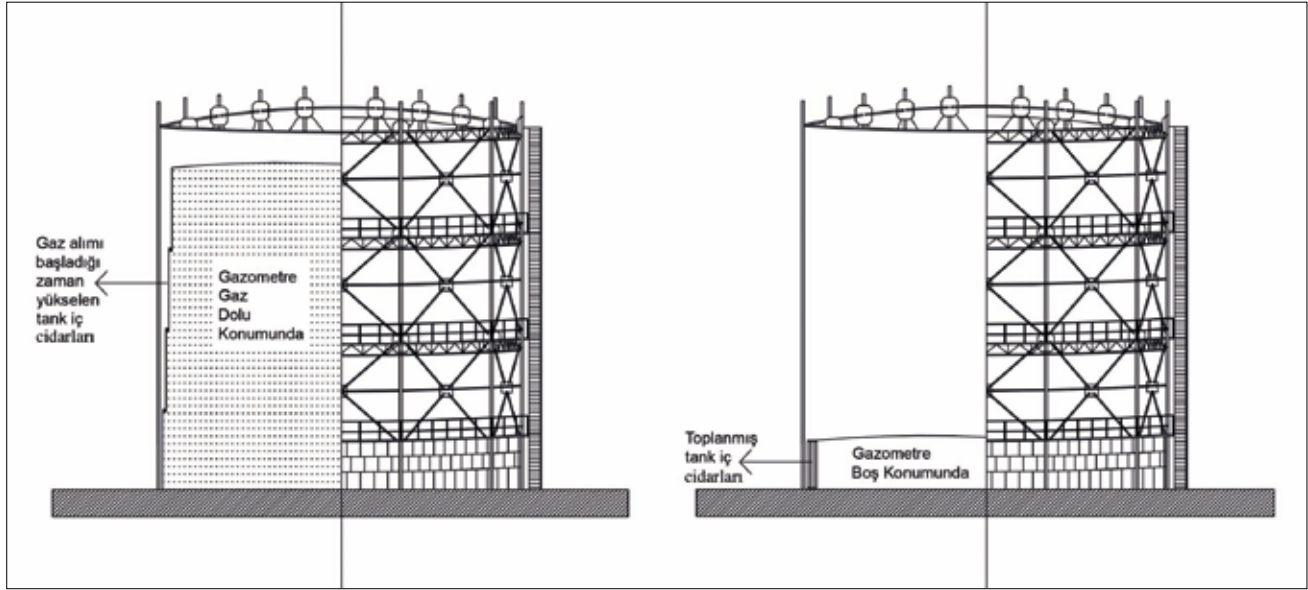
zemin üstü tank 3 m yüksekliğindeyken, doğu cephesinde tank, 1 m zemin üstünde kalmaktadır (Şekil 4).

Birbirine eş 7 m x 8 m boyutlarında 42 adet çapraz eleman ve kayıtlarla bağlı modülden oluşturulmuştur (Şekil 5). Modül birleşim detayları Şekil 6'da verilen sistemde, birleşim aracı olarak M18 bulonu kullanılmıştır.

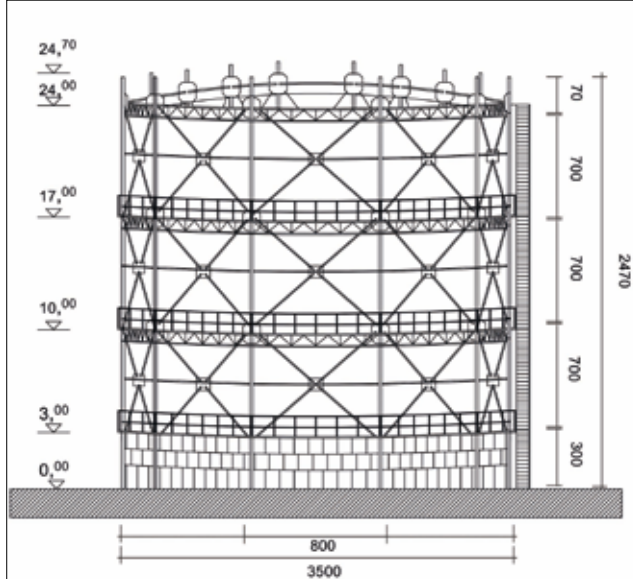
Yapının mevcut durumu incelendiğinde, hem kolon ve kirişlerde hem de kolon-kiriş birleşimlerinde, yer yer korozyon gözlemlenmektedir. Birleşim elemanı bulonlarda eksikler bulunmaktadır (Fotoğraf 6a). Çelik profillerde kısmi deformasyonlar mevcuttur. Tankın çan kısmında ise çökme gözlenmektedir (Fotoğraf 6b).

Dolmabahçe Gazometresi İçin İşlevlendirme Ölçütleri

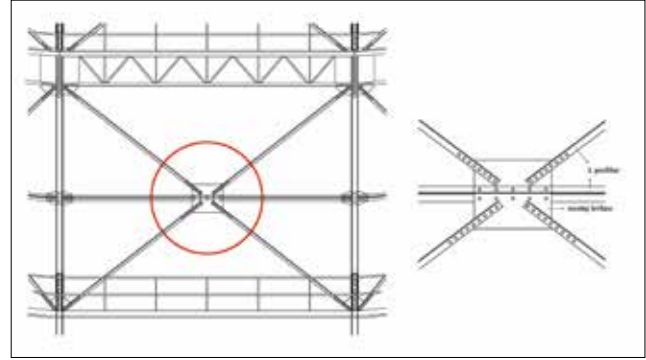
1990'lı yılların sonuna doğru, endüstri yapılarının yeniden işlevlendirilmesi konusu, ülkemizde önem kazanmaya başlamıştır. Dolmabahçe Gazometresi gibi

Şekil 4: Teleskopik gazometre yapısal sistemi (E. Türk, 2017). / *Structural system of the telescopic gasometer (E. Turkel, 2017).*

Şekil 5: Gazometre batı cephesi görünüşü (E. Türk, 2017). / *Western facade view of the gasometer (E. Turkel, 2017).*

Şekil 6: Gazometre modül ve detayı (E. Türk, 2017). / *Gasometer module and detail (E. Turkel, 2017).*

endüstri mirası olan yapılar için yeniden işlevlendirme önerileri belirlenirken, yapıları kent kimliğine iade edilmesinde göz önüne alınacak kıstasların doğru saptanması gerekmektedir.

İşlevlendirme kapsamında dikkat edilmesi gereken yapısal farklılıkları:

Büyük ölçekli endüstriyel tesislerde, her bir yapı biriminin kendine özel bir kurgusu olması nedeniyle, diğer yapılara göre farklılıklar taşımaktadır. Bu farklılıklar ele alınırken, kullanım amaçlarına göre sahip oldukları teknolojik özellikler, yüksek kurulum maliyetleri, çevresel şartlar altında oluşmuş yapısal bozulmalar gibi ölçütler dikkate alınacaktır.

İşlevlendirme kapsamında dikkat edilmesi gereken sürdürülebilir yenileme hedefleri:

Sürdürülebilir kentsel yenileme hedefleri, fiziksel çevre koşullarının iyileştirilmesi, ekonomik ve sosyal koşulların iyileştirilmesi olmak üzere üç bölümde incelenmektedir (Alagöz, 2015: 1-12).

Fiziksel çevre koşullarının iyileştirilmesi, tarihi yapıların ve alt yapının korunarak kentsel dokunun kalitesinin artırılmasına yönelik çalışmaları ve enerji ile kirlilik sorununa ilişkin çalışmaları kapsamaktadır.

Ekonomik koşulların iyileştirilmesi, ekonomik rekabetin artırılması ve herkesin eşit şartlarda kentin olanaklarından yararlanmasını hedeflemektedir (Tümer, 2003).

Sosyal koşulların iyileştirilmesi, kent içi bölgesel alanlarda, konum gereği oluşan sosyal donatı eksikliğinin giderilmesi ve insanların kent hayatına

Fotoğraf 6a: Yapıda oluşmuş hasarlar (E. Türkel, Fotoğraf Arşivi, 2017). / *Structural damages* (E. Türkel, Photograph Archive, 2017).

Fotoğraf 6b: Yapıda çan kısmında çökme (E. Türkel, Fotoğraf Arşivi, 2017). / *The collapse of the structural base* (E. Türkel, Photo Archive, 2017).

katılımlarının sağlanmasını amaçlamaktadır (Gibson ve Kocabaş, 2001: 177-228).

İşlevlendirme kapsamında dikkat edilmesi gereken bölgesel yaklaşımlar:

Endüstri yapılarının yeniden işlevlendirilmesi konusu, bulundukları bölgenin sosyal, kültürel ve yapısal değerleri incelenerek şekillenmelidir. Araştırmacı Taggart, 2000 yılında yaptığı çalışmada, kendi oluşturduğu yeniden işlevlendirme mekanizmasının merkezine halk katılımını oturtarak önerilerde bulunmuştur. Taggart'ın önerileri:

-Koruma ve yapı uygulama alanında tecrübeli kişilerden oluşan, konuyu tüm yönleriyle (finans, hukuk ve diğer meslek grupları) değerlendirebilecek yönlendirici bir ekip oluşturulması,

-Yapı ve bulunduğu bölgenin fiziki durumunun uzmanlarca irdelenmesi,

-Yapısal özelliklerin, getirdiği avantajların ya da dezavantajların göz önüne alınması,

-Geleceğe ilişkin vizyon tayin edilmesi, şeklinde sıralanabilir (Taggart, 2000).

Dolmabahçe Gazometresi'nin Konumlandığı Bölgenin İncelenmesi

Taggart'ın sunmuş olduğu işlevlendirme ölçütleri doğrultusunda, yapı farklılıkları ve sürdürülebilir yenileme hedefleri göz önünde bulundurularak, Dolmabahçe Gazometresi ve çevresi incelenmiştir.

Bölgenin Fiziksel Olarak İncelenmesi:

Fiziksel çevre, canlıların içinde yaşadığı, varlığını ve niteliğini fiziksel olarak algıladığı ortamdır. Oluşumunda insan etkisi olmayan çevreye doğal çevre, insanın kendi amaçları doğrultusunda değiştirmiş olduğu çevreye yapay çevre denir (Yücel: 85-86).

Bölgedeki doğal oluşumlar incelendiğinde, gazometrenin doğu batı ekseninde arazi eğimi; doğuda Maçka Demokrasi Parkına, batıda İTÜ Gümüşsuyu Kampüsüne doğru yükselmektedir. Yapı, doğu batı aksında bir vadide konumlanmaktadır.

Gazometre yapısı, Beşiktaş ilçesi sınırları içerisinde olup, kuzeyinde Şişli ilçesi, batısında ise Beyoğlu ilçesi ile komşudur. Güneyinde BJK İnönü Spor Kompleksi ve İstanbul Boğazı, bitişiğinde yaklaşık 200.000 m²'lik alanı kaplayan Maçka Demokrasi Parkı (Eryılmaz, 1999: 108) bulunmaktadır. Gazometrenin çevresi, İstanbul'daki arazi fiyatlarının yüksek olduğu bir bölgedir. Zamanla çevresinde lüks oteller ve konutlar yapılmıştır.

Beşiktaş ve komşu ilçelerinin tarihinin saray yıllarına uzanması, bölgenin alt yapı hizmetlerinden yıllar önce yararlanmasını sağlamıştır. Tramvay, metro, otobüs, vapur, hızlı motor, teleferik, funiküler gibi toplu taşıma araçları sayesinde belirli noktalara rahatlıkla ulaşım sağlanmaktadır. Ulaşım olanakları gelişmiş bu ilçeler, üniversiteleri, müzeleri, sanat atölyelerini, etkinlik ve alışveriş alanlarını bünyesinde barındırmaktadır.

Bölgenin Ekonomik Olarak İncelenmesi

Yeniden işlevlendirme kararlarının etkin olarak alınabilmesi, yapının bulunduğu ilçenin ve komşu ilçelerin ekonomi seviyesinin analiz edilebilmesi ile mümkün olacaktır.

2007 yılında Yeni Zelanda’da yapılan bir araştırmada (Url 11), nesnel yaşam göstergeleri değerlendirilerek, kentlerin yaşam kalitesi saptanmıştır. Bahsedilen nesnel yaşam göstergeleri, nüfus, okullaşma oranı, ekonomik kalkınma ve yaşam ölçütleri ise, konut, sağlık, yapı, çevre, doğal çevre, güvenlik, toplumsal bağlılık düzeyi, temel siyasal haklar olarak belirtilmiştir (Koçak, 2008: 275-282).

2015 yılında İstanbul ilçelerinin yaşam kalitelerinin belirlenmesi için yapılan “İstanbul’da Yaşam Kalitesi Araştırması” sonucunda, ilçelerin sosyoekonomik verileri kaydedilmiştir. İstanbul’daki 39 ilçe arasında yaşam kalitesi en yüksek birinci ilçe Beşiktaş olurken, Şişli ilçesi dördüncü sırada yer almıştır (Şeker, 2015: 9).

Dolmabahçe Gazometresi’nin bulunduğu arazi, İstanbul ilçelerinin ekonomik seviye sıralamasının ilk sıralarında yer alan üç büyük ilçesi Beşiktaş, Şişli ve Beyoğlu kesişiminde kalması nedeniyle değerli bir konumdur.

Bölgenin Sosyal Olarak İncelenmesi

Bir bölgenin kalkınmışlığı ve ekonomik refah seviyesi aynı zamanda barındırdığı sosyal olanakların zenginliğini de yansıtmaktadır. Yaşam kalitesi araştırmasında, ekonomik olarak öncü ilçe Beşiktaş ve diğer iki ilçe Şişli ile Beyoğlu’nun sosyal olanakları, sahip oldukları ekonomilerinin paralelinde bir seviyededir. Gazometrenin bulunduğu ilçe ve komşu ilçelerin sosyal çevre analizi yapılırken, yapının merkezinden çevresine 2,5 km mesafeli bir çember içinde inceleme yapılmıştır. Belirlenen 2,5 km’lik yarıçap içerisinde, Türkiye’nin önde gelen 9 üniversitesinin 12 yerleşkesi, 12 Anadolu lisesi, 8 özel lise, 6 teknik meslek lisesi olmak üzere toplamda 26 adet lise bulunmaktadır. Kültür - sanat olanakları incelendiğinde, bölgenin önemli nitelikteki müzelere, sergi salonlarına, galerilere, sanat merkezlerine, konser ve opera salonlarına, açık hava konser alanlarına, kongre

merkezlerine, kültür merkezlerine ev sahipliği yaptığı gözlemlenmektedir. Ayrıca bölge, hem birçok devlet ve özel tiyatro salonunu, hem de sinema salonunu barındırmaktadır.

Dolmabahçe Gazometresi İçin İşlevlendirme Örnekleri

İncelenen Dolmabahçe Gazometre’si için çevre koşulları, tarihi değişim süreci, çevresiyle ilişkisi, işlevlendirme kısıtları, yapı farklılıkları, konumlandığı bölgenin fiziki, ekonomik, sosyal durumları ve saptanan yapısal analizler doğrultusunda, yapıya uyumlu olası işlevlendirme önerileri belirlenmiştir. Fiziksel, ekonomik ve sosyal çevre analizlerinden elde edilen çıkarımlar sonucunda gazometreye, sosyal, kültürel ve sportif amaçlı; sırasıyla ufak cins atlar için manej, yüzme havuzu, buz pateni pisti, çok amaçlı salon olmak üzere 4 farklı işlevlendirme önerisi sunulmuştur. Farklı yaş grupları düşünülerek, yapının kente geri kazanımı hedeflenmiştir. Yapının konumunun toplu ulaşım elverişli ve kolay erişilebilir bir bölgede olması, çeşitli yaş gruplarına hitap edebilecek sosyal mekân işlevlendirmelerini göz önüne alabilme imkanını vermektedir.

Ufak Cins Atlar İçin Bir Manej

Dolmabahçe Gazometresi’nin hemen bitişiğindeki parktan ve parkın kuzey sırtında konumlanan yapı alanlarından denize doğru, çevresi açık yeşil bir hat bulunmaktadır. Bugün eski işlevini yerine getirmediği için yükselim yapmayan gazometrenin tank bölümü yer seviyesinin 1 ila 2 metre kadar üstünde kalmaktadır (arazideki kot farkından dolayı değişim göstermektedir). Tankın üst bölümüne doğru devam eden, çeperler yükselim yaptığı onların taşınmasını sağlayan çelik çerçeve, çevresine hazne bugün boş durumda olduğu için şeffaf bir ortam sağlamaktadır. Tasarım kararı verilirken gazometre haznesinin boş konumdaki seviyesinde kalması, çevresiyle kurduğu saydam ilişkinin sürdürülebilmesi için önemli görülmüştür. Beşiktaş ilçesi ve yakın çevresinde manej alanı bulunmamaktadır. Yapının ufak cins atları barındıracak bir manej tesisi olarak işlevlendirilmesinin görsel ve fiziksel avantajlar sağlayabileceği düşünülmektedir. Çocukların dolayısıyla ailelerin katılımıyla alan hareketli, yaşayan bir hale getirilebilecektir. Şehrin içinde çevrede bulunmayan bir işlevlendirilmeyle, gazometre canlandırılarak yapıya dikkat çekilecek ve kent kimliğine geri kazandırılacaktır. Gazometrenin mevcut tank üstünde kalan kedi yolu ise seyir terası olarak düzenlenebilir (Şekil 7).

Tankın iç bölümü, soğuk hava şartlarında kullanılacak kapalı manej ve atların bakılabileceği alan olarak düzenlenebilir. İkincil alanlar bu bölüme yerleştirilebilir.

Havuz

Gazometrenin çevresinin konut hacminden kısmen izole olup yeşil alan, stadyum ve otel birimleri ile komşu olmasının, havuz olarak kullanımına destek sağlayabileceği düşünülmektedir (Şekil 8). Tankın ortasında uygulanacak bir havuz sistemi ile tankın çatısında güneşlenme alanı planlanabilir. Yapının gazometre olarak kullanıldığı dönemlerde mekanik bir yapı sistemine sahip oluşu havuz işlevlendirme önerisinde avantajlar sunabilir. Dolayısıyla gazometre tankının havuz sistemi kurulması için uygun olacağı düşünülmektedir. Taşıyıcı çelik çerçeveye yapısal görselliği bozmayacak şekilde belirli bir seviyeye kadar reflektif camlar yerleştirilerek alan mahremiyeti kolaylıkla sağlanabilir.

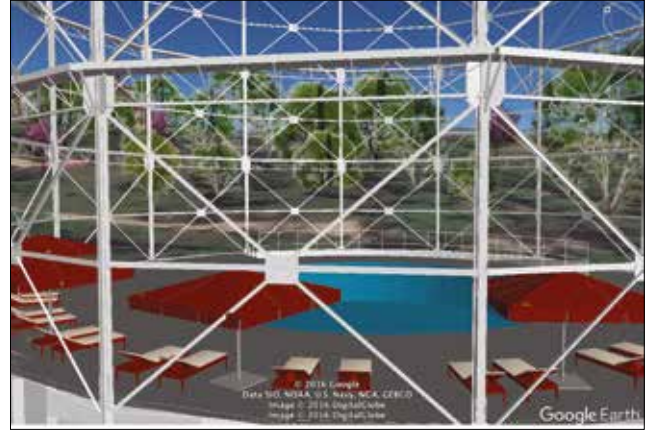
Kış aylarında soğuk havalarda, havuz teknesinin etrafındaki, teleskopik gazometrelerin iç gaz hacmi arttığında cidarlarının yaptığı yükselmeye benzer hareket yapan bir düzenek yardımıyla havuz çeper duvarları yükseltilerek, tesisin kapalı havuz olarak da kullanımı sağlanabilir (Şekil 9).

Şekil 7: Ufak cins atlar için bir maneje önerisi (E. Türkel, 2017). / *A manege proposal for pony type horses (E. Türkel, 2017).*

Buz Pateni Pisti

Yapının, bulunduğu bölgede benzeri olmayan, buz pateni salonuna dönüşümü sağlanabilir (Şekil 10a). Tank bölümü içerisine kurulacak buz pisti platformuyla işlev kazandırılabilir. Bu sayede, gerek çocukların, gençlerin gerek yetişkinlerin kullanımına dahil edilmesi mümkün olacaktır. Tankın tavan bölümünde, iç mekanın ışık alabilmesi için çelik strüktürlü cam örtülü tavan açıklığı oluşturularak, paten kayanların da gazometrenin farklı strüktürüyle bağ kurması sağlanabilir. Mekân içerisinde, hizmet amaçlı küçük hacimli bir kafe-restoran birimi kurgulanabilir.

Şekil 8: Havuz ve güneşlenme alanı önerisi (E. Türkel, 2017). / *A proposal for swimming pool and sunbathing area (E. Türkel, 2017).*

Şekil 9: Yükselerek kapalı havuz olarak kullanımı sağlayacak çeper duvarları (E. Türkel, 2017). / *Outer walls rising up to form an indoor swimming pool (E. Türkel, 2017).*

Çok Amaçlı Salon

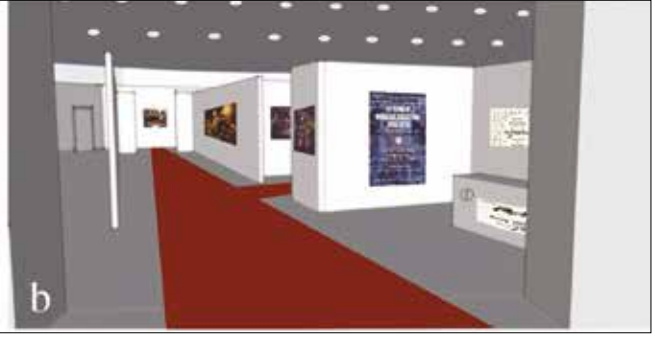
Gazometrenin tank bölümü içerisinde açık bir mekân oluşturularak, kültürel amaçlı sergiler, etkinlikler veya gazhane tesislerinin sistemini, gazometre yapılarının tanıtımını sağlamak gibi çeşitli nedenlerle, çok amaçlı bir salon tasarlanabilir. Yapı farklı etkinliklerde kullanılabilir (Şekil 10b) (Türkel, 2017: 110-119).

SONUÇLAR VE ÖNERİLER

18. yüzyılda endüstrileşme hareketlerinin insanlığa kazandırdığı önemli bir yenilik, bina ve sokakların havagazı ile aydınlatılması için kurulan gazhane tesisleri olmuştur. Osmanlı Devleti döneminde, çeliğin yapı ana strüktüründe kullanılmasına ve de gazhane tesislerinin kurulmasına 19. yüzyılda başlanmıştır. Gazhane tesisleri içerisinde depolama görevindeki çelik strüktürlü gazometreler, büyük hacimsel boyutları ve yapısal farklılıklarıyla ön plandadır. Yeni aydınlatma teknolojilerinin ortaya çıkmasıyla, birçok gazometrenin kullanımına zaman içinde son verilmiştir.

Şekil 10a: Buz pateni pisti önerisi (E. Türkel, 2017). / *Ice-skating rink proposal (E. Türkel, 2017).*

Şekil 10b: Çok amaçlı salon önerisi (E. Türkel, 2017). / *A proposal for multi-purpose hall (E. Türkel, 2017).*

20. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Avrupa ve Türkiye’de, kullanılmayan gazometre tesislerinin sayısı azımsanmayacak duruma gelmiştir. İşlevlerini kaybeden gazometre yapıları doğal ve iklimsel koşullar altında eskime ve özellikle de korozyon nedeniyle çürüme ve çökme ile karşı karşıya kalmışlardır. Avrupa’nın birçok kentinde, günümüze kadar ayakta kalmayı başarabilen gazometrelere, çeşitli fonksiyonlar kazandırılarak, kent kimliğine iade edilmeleri ve işlevlendirilmeleri sağlanmıştır. Ülkemizde de gazhane tesisleri için işlevlendirme konusu gündeme gelmiştir. İstanbul’un dört gazhane tesisinden ikisi, Hasanpaşa ve Kuzguncuk Gazhaneleri için çalışmalara başlanmıştır. Kuzguncuk Gazhanesi için restorasyon, yenileme ve işlevlendirme çalışmaları parasal sıkıntılar nedeniyle yarım kalmış, Hasanpaşa Gazhanesi’nde restorasyon ve yenileme çalışmaları ise devam etmektedir. Bu iki gazhane tesisinde, gazometre yapılarının inşa edildikleri zamanki orijinal halleri ile bugüne gelebilmeleri mümkün olmamıştır. Kuzguncuk Gazhanesi’ndeki gazometreler tamamen sökülmüş, Hasanpaşa Gazhanesi’ndeki üç gazometreden ikisi tamamen sökülmüş, geriye sadece üçüncü gazometrenin depo kısmı kalmıştır. Kuzguncuk Gazhanesi için gazometre yapılarına benzer iki çelik kule yeniden tasarlanmış ve inşa edilmiştir. Hasanpaşa Gazhanesi’nde, tank bölümü bulunan gazometrenin kılavuz kolonları, restorasyon projesi kapsamında yeniden inşa edilecektir. Yedikule Gazometresi ve çalışma konusu olan Dolmabahçe Gazometresi için herhangi bir restorasyon ve işlevlendirme çalışması bulunmamaktadır.

Çalışma kapsamında, yapısal deformasyon ve hasarları gün geçtikçe artan, işlevsiz haldeki Dolmabahçe Gazometresi için, yapılan hasar tespit çalışmasının ardından, yapıyı korumaya ve yaşayan bir mekan haline dönüştürmeye yönelik işlevlendirme önerileri getirilmiştir. Yeni fonksiyon önerileri kurgulanırken, gazometrenin bulunduğu alanın çevre koşulları, fiziksel, ekonomik ve sosyal koşulları incelenmiş ve gazometrenin yapısal farklılığına dikkat edilmiştir.

Yapının bulunduğu alanın fiziksel analizi sonucunda, arazi fiyatları değerli semtlerin kesişiminde konumlandığı, stadyum, park, konser salonları, sergi-kongre merkezleri, müzeler, tiyatrolar, sinemalar, liseler ve üniversitelerin yer aldığı sosyo-kültürel bir çevrede bulunduğu kaydedilmiştir. Dolmabahçe Gazometresi’nin kesişiminde konumlandığı, Beşiktaş, Beyoğlu, Şişli ilçelerinin ekonomik verileri ve sosyo-ekonomik kalkınmışlık düzeyleri de göz ardı edilmemelidir. Dolmabahçe’nin ulaşım imkanları açısından zengin olması avantajlı bir özelliktir. İstanbul’un birçok semtinden kara, deniz ve demir yolları sayesinde toplu taşıma ile bölgeye ulaşım sağlanabilmektedir. Gazometre için oluşturulan yeni fonksiyon önerilerinde, yapının sosyal birimlerle çevrelenmiş olması, okulların beraberinde getirdiği bölgedeki genç nüfus yoğunluğu ve ulaşım kolaylıkları, çeşitli yaş gruplarındaki kullanıcılara yönelik fikrî esneklik sağlamıştır.

Geliştirilen işlevlendirme önerilerinden ilki, Maçka Demokrasi Parkı’nın sınırına komşu olan gazometrenin yeşil alanla harmoni içinde, çocuklara yönelik ufak cins atları barındıran, atlarla çocukların kaynaşmasına olanak sağlayan manej olarak işlevlendirilmesi fikridir. Bu öneriyi, çeşitli yaş gruplarına yönelik bir havuz yapısı ve yine çeşitli yaş gruplarına hitap edebilecek buz pateni pisti düzenleme önerisi izlemektedir. Son olarak, hem çeşitli kültürel etkinlikler hem de gazometre yapısının tarihinin ve kimliğinin kentliye tanıtılması için sergi alanı olarak işlevlendirilmesi önerilmiştir.

Yapıya kazandırılması önerilen yeni fonksiyonlardan önce, yapının fiziksel standartları sağlaması için temizlik, onarım ve koruma gibi uygulamalarla tamamlanması gerekmektedir. Kullanılmadığı yıllar içerisinde çevresel etkenlere maruz kalan yapı elemanlarının performansı değerlendirilmeli ve gerektiği takdirde oluşmuş yapısal hasarlara karşı onarma ve güçlendirme çalışmaları yapılmalıdır. Gazometrenin tank bölümü için de, ana sistemdeki gibi onarım çalışmaları yapılmalıdır. Yıllarca havagazını ve

yan ürünleri barındıran dolayısıyla zararlı kimyasallar içeren tankın temizliğinin alınacak kişisel koruma önlemleri doğrultusunda yapılması gereklidir.

Ülkemizde, endüstrileşmenin ve yapılaşmanın etkilediği şehirlerin başında gelen İstanbul'un önemli sanayi tesislerinden olan Dolmabahçe Gazhanesi'nin günümüze kalabilmiş tek yapısı, Dolmabahçe Gazometresi, endüstri mirasının önemli bir parçası olup, kültür varlıklarını koruma kurulu tarafından kayıt altındadır. İçinde bulunduğumuz 21. yüzyılın ilk çeyreğinde, unutilan bu yapıları, şehrin kimliğine geri kazandırmak ve bir anlamda da kaybettikleri itibarlarını iade etmek için çaba sarf etmek, en azından yol gösterici olmak, her mimar ve mühendisin mesleki sorumluluğundadır.

KAYNAKÇA

ALAGÖZ, M. (2015).

Sanayi Yapılarını Yeniden Sürdürülebilirlik, 2nd International Sustainable Buildings Symposium, Gazi Üniversitesi, Ankara: 1-12.

ALTINOLUK, Ü., (1998),

Binaların Yeniden Kullanımı: Program-Tasarım Uygulama-Kullanım, Yapı Endüstri Merkezi, İstanbul

ATILGAN, A. (2010).

Mimarlara Mektup, Hasanpaşa Gazhanesi, “<<http://atilganblog.blogspot.com.tr/2014/08/hasanpasa-gazhanesi-arif-atlgan.html>>, son erişim: 2017.04”.

BARAZ, M.R.H. (1994).

Beylerbeyi I, İstanbul 1994, s. 269-270.

BATUR, A. (1994).

“Beylerbeyi Sarayı”, İstanbul Ansiklopedisi, İstanbul, c.2, s.206- 210.

CLEVELAND J. AND MORRIS C. (2014).

Handbook of Energy 2014, s.549-568 Section 31. Devices and Tools Cutler.

COSSONS, N., 1993.

The BP Book of Industrial Archaeology, ilk basım: 1975, Londra.

ERYILMAZ, S. (1999).

Kamu Kullanımlı Kentsel Açık Alanların Tarihsel Süreç İçerisinde Gösterdikleri Yapısal Değişimlerin İrdelenmesi – İstanbul Örneği, Yüksek Lisans Tezi, İTÜ sf. 108.

FIORINO, L., LANDOLFO, R. AND MAZZOLANI, F.M. (2014).

The reuse of gasometers as a relevant example of industrial archeology. In: Mazzolani F.M., Altay G, editors. Proceedings of the 2nd international conference on protection of historical buildings (PROHITECH 2014). Antalya, Turkey: Boğaziçi University Publishing., s.751-757.

FOHL, A., 1995.

Bauten der Industrie und Technik, Schriftenreihe des Deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz, sayı: 47, Bonn.

GIBSON, M. / KOCABAŞ, A. (2001).

“London: Sustainable Regeneration Challenge and Response”, International Urban Design Symposium, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul: 177-228.

İETT Dergisi, (1957a).

Dün, Bugün ve Yarın, İ.E.T.T. (İstanbul Elektrik Tramvay Tünel Otobüs ve Havagazı İşletmeleri Umum Müdürlüğü) Dergisi, sayı:4, İstanbul, s.1-4. İstanbul Ansiklopedisi, Cilt: 5, Kültür Bakanlığı Tarih Vakfı Yayınları.

KOÇAK, H. (2008).

Coğrafi Bilgi Sistemlerinin Kentsel Yaşam Kalitesinin Yükseltilmesine Etkileri, TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Ankara CBS Günleri Sempozyumu 19-21, 2008, Ankara, ss.275-282.

KÖKSAL, G. (2005).

İstanbul’daki Endüstri Mirası İçin Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri, İ.T.Ü. Doktora Tezi, İstanbul: 42.

MAZAK, M. (2006).

İstanbul’da İlk Modern Aydınlatılan Mekan: Dolmabahçe Sarayı ve Dolmabahçe Gazhanesi, (TBMM 150.yılında Dolmabahçe Sarayı Uluslararası Sempozyumu 2006). s: 194-196.

MAZAK, M. (2011).

Anadolu Yakasının İlk Sanayi Tesislerinden Biri: Kuzguncuk Gazhanesi ve Üsküdar, IV. Üsküdar Sempozyumu 2006, İstanbul.

MAZAK, M. (2015).

İstanbul’un Sosyal Amaçlı İlk Aydınlatma Tesisi: Yedikule Gazhanesi, İstanbul: 1-5.

MAZAK, M. (2015).

Kadıköy Gazhanesi, İstanbul: 1-5.

MEYDAN LAROUSSE ANSIKLOPEDİSİ, (1992).

c.17, s. 282, Sabah Yayınları, İstanbul.

OSMANLI VE TİCARET VE SANAYİ ALBÜMÜ, (2011),

İTO 2010-97, İstanbul s.229.

ÖZTÜRK, A. İ. (2010).

Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İmtiyaz Usulüyle Yürütülen İstanbul Belediye Hizmetleri (Yap-İşlet-Devret Uygulaması) (1852-1964), İ.B.B. Kültür A.Ş. Yayını, İstanbul, Nisan 2010.

SEVERCAN, Y. C. (2006).

Regeneration Problem of theMaltepe Gas and Electric Factory Landscape within the Context of Conserving the IndustrialArchaeological Heritage. ODTÜ, Ankara: 129.

ŞEKER, M. (2015).

“Quality of Life Index: A Case Study of İstanbul”, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi, sayı:23, İstanbul: 9.

TAGGART, F. (2000).

“Regeneration Through Heritage”, Industrial Buildings, Conservation and Regeneration, E. and F. Spon Stratton M. (ed), Londra.

TEKİN, H. S. (2006).

Dolmabahçe Gazhanesi'nin Kuruluşu ve İşletmesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2006, s.49-50.

TICCIH, (2003).

“The International Committee for Conservation of the Industrial Heritage”, The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage, s.1. www.icomos.org/18thapril/2006/nizhny-tagil-charter-e.pdf

THOMAS, R. (2011).

Working Gasholder Model, Institution of Gas Engineers and Managers Panel for the History of the Industry. U.K., s.1-4.

THOMAS, R. (2014A).

The History of Gasholders, Parsons Brinckerhoff, U.K., s.1-18.

THOMAS, R. (2014B).

Gasholder and Their Tanks, Parsons Brinckerhoff, U.K., s.1-28.

THOMAS, R. / CHURCHILL, S. (2014).

Environmental Scientist, U.K., s.9-14.

THOMSON, J. (2003).

The Scot Who Lit The World: The Story Of William Murdoch Inventor Of Gas Lighting, Glosow, U.K.

TÜMER, S. (2003).

“Kentsel Alanda İşlevini Yitirmiş Sanayi Tesislerinin Dönüştürülme Sürecine Sürecine Yönelik Bir Çalışma”, Yüksek Lisans Tezi, Şehir ve Bölge Planlama Anabilim Dalı, Mimar Sinan Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

TREVITHICK, F.,

Life of Richard Trevithick, with an account of his inventions, 2 vols. (1872), s. 64.

TÜRKEL, E. (2017).

“Avrupa Ülkelerindeki Gazometre Yapılarının Çelik Yapıların Gelişimi Bağlamında İrdelenmesi ve Dolmabahçe Gazometresi İçin İşlevlendirme Önerisi”, H. Almıla

Arda Büyüktaşkın danışmanlığında Yüksek Lisans Tezi, Mimarlık Anabilim Dalı, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul., s.72-119.

WEISSENBACHER, M. (2009).

Sources of Power: How Energy Forges Human History, Santa Barbara, C.A., Praeger, s. 194.

YÜCEL, E.,

Canlılar ve Çevre, 5. Ünite, Anadolu Üniversitesi Yayını www.anadolu.edu.tr/aos/kitap/IOLTP/2281/unite05.pdf, s.85-86.

WEB SAYFASI

Url- 1 [çevrimiçi]. Erişim yeri: www.telegraph.co.uk/finance/newsbysector/energy/oilandgas/10473071/Gasometers-a-brief-history.html, [Erişim tarihi: 2017.04].

Url- 2 [çevrimiçi]. Erişim yeri: <http://dx.doi.org/10.1016/B978-0-12-417013-1.00031-5>, [Erişim tarihi: 2018.06].

Url- 3 [çevrimiçi]. Erişim yeri: https://de.wikipedia.org/wiki/Gasometer_Sch%C3%B6neberg, [Erişim tarihi: 2017.04].

Url- 4 [çevrimiçi]. Erişim yeri: https://de.wikipedia.org/wiki/Gasometer_Oberhausen, [Erişim tarihi: 2017.04]

Url- 5 [çevrimiçi]. Erişim yeri: www.mulkiyeistanbul.org/?action=veri&id=25, [Erişim tarihi: 2018.06].

Url- 6 [çevrimiçi]. Erişim yeri: www.mehmetmazak.com/makale/3/333-kadikoy-gazhanesi#.WFWclRQRqb8, [Erişim tarihi: 2016.09].

Url- 7 [çevrimiçi]. Erişim yeri: <https://ibbqr.ibb.gov.tr/kadikoy-gazhane-binalari-restorasyon-insaat/>, [Erişim tarihi: 2018.06].

Url- 8 [çevrimiçi]. Erişim yeri: www.millisaraylar.gov.tr/portalmain/Palaces.aspx?SarayId=10, [Erişim tarihi: 2018.06]

Url- 9 [çevrimiçi]. Erişim yeri: www.tomtom.com, [Erişim tarihi : 2017.01]

Url- 10 [çevrimiçi]. Erişim yeri: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dolmabahçe_Imperial_Stables_İstanbul_\(12965325483\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dolmabahçe_Imperial_Stables_İstanbul_(12965325483).jpg), [Erişim tarihi: 2018.06].

Url- 11 [çevrimiçi]. Erişim yeri: Quality of Life'07 in Twelve of New Zealand's Cities, <http://www.bigcities.govt.nz/indicators.htm>. 12.11.2008. [Erişim tarihi: 2018.12].

LIVING CONDITIONS IN HOUSES OF ISTANBUL DURING THE 17TH CENTURY: A READING OF KADI REGISTRIES

17. YÜZYIL BOYUNCA İSTANBUL EVLERİNDE YAŞAM KOŞULLARI: KADI SİCİLERİNDEN BİR OKUMA

Hatice Gökçen ÖZKAYA *

Makale Bilgisi

Başvuru: 29 Kasım 2018

Hakem Değerlendirmesi: 21 Aralık 2018

Kabul: 30 Mayıs 2019

DOI Numarası: 10.22520/tubaked.2019.19.005

Article Info

Received: November 29, 2018

Peer Review: December 21, 2018

Accepted: May 30, 2019

DOI Number: 10.22520/tubaked.2019.19.005

Abstract

Written Ottoman sources containing important information about cities and housing afford a broad base of data for Ottoman urban and architectural history. Among such sources, *Kadı* Registries hold exceptional significance for understanding the living conditions in houses of Istanbul (*Suriçi*) during the 17th century. Such registries contain detailed information about Ottoman houses at the time, including about the sale of property and transactions involved therein, *rehin* ('mortgages'), housing rentals, granting ownership rights, the inheritance of property, the establishment of waqf foundations, estimated costs of housing repairs, and, perhaps above all, the spatial configurations of residences. Moreover, the quantitative analysis of such information makes it possible to identify the spatial components of Ottoman houses, as well as clarify the availability of space for housing, determine which spaces were typical and which were luxury, and, in turn, evaluate the living conditions of urban residents from different social strata. With reference to the *Kadı* Registries of Istanbul, Bab and Rumeli, this article characterizes the living conditions and spatial standards of city dwellers in Istanbul during the 17th century, as well as discusses both changes and continuity in housing and, more generally, situations of urban living at the time.

Keywords: Istanbul, 17th century, house, Ottoman, living condition, *Kadı* Registries.

* Assist. Prof. Dr., Department of History of Architecture, Faculty of Architecture, Suleyman Demirel University, West Campus, 32260, Çünür, Isparta-TURKEY, e-posta: gokcenakgun@yahoo.com

Özet

Osmanlı yazılı kaynakları Osmanlı kent ve konut tarihi araştırmaları için önemli bilgiler sunmakta ve geniş ve zengin bir veritabanı oluşturmaktadır. Kadı Sicilleri bu kaynaklar arasında önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda, bu makale, modernleşmenin eşiğindeki bir dönemde, 17. yüzyılda İstanbul Suriçi bölgesindeki evlerdeki yaşama koşullarını anlamak adına, İstanbul, Bab ve Rumeli Kadı Sicillerine başvurmuştur. Söz konusu sicillerde evlerle ilişkili satış, rehin verme, hibe etme, vakfetme, kiralama, kiraların devredilmesi, hisse veya miras paylaşımı, muhalefat işlemleri veya onarım için yapılmış keşif işlemleri gibi pek çok konuda dava yer almaktadır ve davalarda mekan tarifleri yapıldığı için ev içi mekan bileşenlerine ilişkin detaylı bilgilere ulaşılabilmektedir. Bu bilgiler ışığında bileşenlerin neler olduğunu sorgulamanın yanı sıra, İstanbul Suriçi bölgesinde yer alan evlerin mekan tariflerindeki bilgiler sayısal verilere dönüştürülerek kantitatif olarak analiz edildiğinde, bu bileşenlerin her biriyle kent genelinde karşılaşma sıklığı üzerine fikir yürütmek mümkündür. Bu bilgiler bize, evlerdeki hangi bileşenlerin olağan olduğunu, hangilerinin ise lüks kapsamında değerlendirildiğini gösterir. Böylece olağan kentlilerin de, varlıklı kesimin evlerinin barınma ve yaşama koşulları hakkında değerlendirme yapılabilecektir. Makalenin amacı da, Suriçi İstanbul'da yaşayan kentlilerin yüzyılın başından sonuna kadar gündelik yaşamlarını geçirdikleri evlerindeki bu koşulları ve mekanlarına dair standartları belirlemek; veriler ve analizler üzerinden evlerin mekansal koşullarında bu bağlamda yaşanan değişim ve süreklilikleri de diğer yüzyıllarla karşılaştırmalar yaparak irdelenmek ve tartışmaktır.

Anahtar kelimeler: İstanbul, 17. yüzyıl, Ev, Osmanlı, Yaşam Koşulları, Kadı Sicilleri.

INTRODUCTION

To date, research by architectural historians on Ottoman dwellings has focused mostly on 19th-century structures that still stand today. More recently, however, studies involving new approaches to interpreting written sources have revealed that Ottoman houses prior to and during the 18th century differed drastically from how they have typically been characterized by scholars. Indeed, detailed information about houses available in written Ottoman sources traditionally used only by historians affords a broad base of quantitative data about trends not only in housing but also in living conditions in Ottoman cities. Among those sources, *Kadı* Registries offer an abundance of data about houses, including about the sale of property and transactions involved therein, *rehin* ('mortgages'), housing rentals, granting ownership rights, the inheritance of property, the establishment of waqf foundations, estimated costs of housing repairs, and, perhaps above all, the spatial configurations of residences. Subjected to analysis, such information can fill major gaps in Ottoman urban and architectural history. More specifically, the diversity of subject material in the registries about houses and their inhabitants from the full spectrum of socioeconomic groups can enable researchers to conceive and characterize an array of dwellings across Ottoman urban spaces.

For this article, we conducted a quantitative analysis of the descriptions of spaces in Ottoman houses in 10 registries containing information about various types of houses of Istanbul (*Suriçi*) during the 17th century. Such quantitative data enabled us, and can enable researchers in the future, to better conceive the spatial configurations of residences across Istanbul and other Ottoman cities. For our case, we chose registries (Table 1) based on the sufficiency of information about houses therein, and we selected information from four periods spanning 20–30 years as a representation of the 17th century. By narrowing the scope of our research to those periods, we were able to have an open-ended discussion about which living conditions and sources of (dis)comfort in Ottoman houses persisted throughout the century and which changed. At the same time, since different groups of residents lived in different conditions in various Ottoman houses, we deemed it important to analyze different houses separately as well as collectively in order to gain a panorama of the city that they formed. Ultimately, the results of our analysis of data from written Ottoman sources facilitated this article's discussion of the general and particular experiences of living in houses in Istanbul during the 17th century.

To support our discussion, we compared the results of our quantitative analysis to previous findings about houses

of Istanbul in the 16th and 18th centuries, with particular reference to works by Yerasimos (2003), Tanyeli (2003) and Özkaya (2015).¹ However, our comparison was not made on a case-by-case basis. Whereas work by Yerasimos and Tanyeli refers to the *Waqf Tahrir* Registers of Istanbul, which contain information about properties owned by waqfs, Özkaya's work refers to the *Ahkâm* Registers of Istanbul in the 18th century.² Meanwhile, information about houses in the *Kadı* Registries about the sale of houses and transactions involved therein, the establishment of waqf foundations, granting ownership rights, *rehin*, housing rentals, the estimated costs of housing repairs, and the inheritance of property also informed our discussion. Altogether, our quantitative method and comparison of the results of our analysis to previous findings illuminated our interpretation about housing standards and living conditions in urban dwellings, as well as their transformation during the Ottoman era.

Arguably, information about houses with different characteristics in the various written sources indicate different groups of houses that should not be compared to each other. Although that claim may initially seem justifiable, we alternatively hypothesize that the property of waqfs and private property are comparable because they share characteristics; after all, waqfs in Ottoman cities were generally established as *evlatlık vakıf*, the function of which was to securely transfer property to the next generations. Urban dwellers from all social strata could establish waqf foundations for their private houses, which they could thereafter exchange for other properties owned by waqfs or private ones. Given that consideration, information about houses in our research and previous studies can enlighten discussions about the characteristics of the total housing stock in Istanbul during the Ottoman era. Accordingly, in this article, we aim to discuss and evaluate the results of previous research as well as our own to shed light on living conditions and sources of (dis)comfort in urban dwellings in Ottoman Istanbul.

¹ To compare the results, see: Stefanos Yerasimos, "Dwellings in sixteenth-century Istanbul", *The Illuminated Table, The Prosperous House*, ed. Suraiya Faroqhi, Christoph K. Neumann, (Ergon-Verl., Würzburg, 2003) p.275-300. and Uğur Tanyeli, "Norms of Domestic Comfort and Luxury in Ottoman Metropolises Sixteenth to Eighteenth Centuries", *The Illuminated Table, The Prosperous House*, ed. Suraiya Faroqhi, Christoph K. Neumann, (Ergon-Verl., Würzburg, 2003), p.301-16 and H. Gökçen Akgün Özkaya, *18. Yüzyılda İstanbul Evleri Mimarlık, Rant, Konfor, Mahremiyet* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2015).

² *Ahkâm* Registers are the books in which the judgements of the *Divân-ı Hümâyûn* are recorded and archived. The subjects of these judgements are complaints and social conflicts. And among these judgements *istibdal* (exchange of the properties between the owners) themed registers reserve an important place for researches about urban and housing cultures.

	<i>Kadı Registries</i>	Number of houses in the registries
Istanbul 1610s	Istanbul <i>Kadı</i> Registers <i>Sicil</i> no.3 (İKR-3) Rumeli <i>Kadı</i> Registers <i>Sicil</i> no.35 (RKR-35)	89
Istanbul 1640s	Istanbul <i>Kadı</i> Registers <i>Sicil</i> no.TSMA-213 (İKR-213) Rumeli <i>Kadı</i> Registers <i>Sicil</i> no. 80 (RKR-80)	56
Istanbul 1660s	Istanbul <i>Kadı</i> Registers <i>Sicil</i> no.TSMA-225 (İKR-225) Rumeli <i>Kadı</i> Registers <i>Sicil</i> no. 116 (RKR-116) Bab <i>Kadı</i> Registers <i>Sicil</i> no. 3 (BKR-3)	137
Istanbul 1680s	Istanbul <i>Kadı</i> Registers <i>Sicil</i> no.TSMA-246 (İKR-246) Rumeli <i>Kadı</i> Registers <i>Sicil</i> no. 139 (RKR-139) Bab <i>Kadı</i> Registers <i>Sicil</i> no. 46 (BKR-46)	151

Table 1- Analyzed *Kadı* Registries of Istanbul, Suriçi region. / *Analiz edilen İstanbul (Suriçi bölgesi) Kadı Sicilleri.*

In what follows, we first evaluate living conditions in Ottoman houses in Istanbul according to the presence of a two-part structure—an interior part and an exterior part—with different standards of privacy and comfort. Such a structure represented an organizational model that did not exist in every house and consequently afforded living conditions unlike those not structured according to the model. We address that topic first in order to establish a way to differentiate houses in Istanbul during the 17th century and thereby inform data and results discussed later on. In the second section, we evaluate Ottoman houses according to the number of rooms therein and their various sizes. Since rooms are units of living space where residents spend the greater part of their daily lives, their quantity and size constitute important data for understanding the living conditions of occupants. In the third section, we discuss hygienic conditions in Istanbul during the 17th century with reference to a quantitative analysis of hygiene facilities in houses. In the fourth section, we take stock of facilities in Ottoman houses for the preparation and storage of food, whereas in the fifth section, we evaluate shelter for animals and storage for fuel (e.g., woodsheds and coal sheds) on Ottoman properties based on statistical data. Last, drawing from the findings of all of those evaluations, we identify the living conditions and spatial configurations experienced by ordinary Ottomans within their houses in Istanbul during the 17th century.

TWO-PART STRUCTURE

Descriptions of spaces in houses in Istanbul from the Ottoman era reveal two distinct parts of houses—*dahiliyye* and *hariciyye*, respectively corresponding to the interior and exterior—and indicate how space was

distributed to those parts and the various floors in houses. In houses whose spaces are described without reference to either *dahiliyye* or *hariciyye*, spaces are typically described only in terms of their distribution among the floors.

The fact that the two-part structure did not characterize every house during the Ottoman era, as mentioned in research on Ottoman houses, implies different standards among the properties with and without the structure.³ In house with two parts, the separation of the *dahiliyye* and *hariciyye* seemed to afford dual degrees of exposure to the outside world—that is, to the public sphere. Those houses were organized such that the units in the *dahiliyye*, to be used by the owners, their families, and other privileged individuals, because they afford privacy, remained distinct from units in the *hariciyye*, which were in closer proximity to public spaces and meant to be occupied by household guards, servants, and guests. By allocating separate kinds of space in their two parts, houses with the two-part structure arguably afforded higher standards of comfort and privacy than those without the structure.

Two-part houses were also among the largest houses in Istanbul. Although large properties affording considerable comfort and privacy no doubt existed among single-part houses as well, ones with *dahiliyye* and *hariciyye*

³ For a discussion on the two-part structure of Ottoman houses, see Uğur Tanyeli, “Klasik Dönem Osmanlı Metropolünde Konutun ‘Reel’ Tarihi: Bir Standart Saptama Denemesi”, Prof. Dr. Doğan Kuban’a Armağan, (Istanbul: Eren Publications, 1996), pp. 57–71 and Hatice Gökçen Özkaya “Osmanlı Evleri Üzerine Yeniden Düşünmek: 18. Yüzyıldan Dahiliyeli-Hariciyeli Beş İstanbul Evi Örneği”, METU Journal of Faculty of Architecture, 35, 1 (2018), pp. 243-262. In the cited researches, scholars seem to have agreed that the separation of the two parts afforded both privacy from and proximity to the outside world.

	Number of two-part houses	Total number of houses	%
Istanbul 1610s	13	89	14,6
Istanbul 1640s	21	56	37,5
Istanbul 1660s	35	137	25,6
Istanbul 1680s	51	151	33,8

Table 2 - Rates of two-part houses. / İki bölümlü evlerin bulunma oranları.

represented a significant proportion of the largest houses in the city, because each of their parts occupied its own area on the grounds and needed to accommodate its own group of people—either the owners and privileged others or household security guards, servants, and guests. In the *Ahkâm* Registers (1998) describing the *istibdal* (‘exchange of property’) of houses in the 18th century, the ground area of buildings provide insights into the size of the houses with *dahiliyye* and *hariciyye*. Our analysis of those records revealed that two-part houses varied in area from 150 to 600 *terbîan zirâ*, whereas houses with from one to three stories but without two parts varied in area from 36 to 419 *terbîan zirâ*.⁴ In terms of the number of rooms, whereas houses across Istanbul in the 18th century had an average of 3.35 rooms, two-part houses had an average of 5.9. (Akgün Özkaya, 2015: 174-176) Although the *sicils* offer no direct information about the ground area of houses in 17th-century Istanbul, it is possible to estimate their area from data about their number of rooms. From such deductions, houses across the city in the 17th century presumably had an average of 4.12 rooms, whereas two-part ones had an average of 6.89.⁵ Given those results, houses with *dahiliyye* and *hariciyye* exceeded the standard size of houses in Istanbul overall.

The extent to which houses mentioned in written Ottoman sources represent houses across Istanbul remains debatable, however. After all, such sources were not written to record architectural objects, and 17th-century *Kadı* registries offer information about houses only in their court records. Consequently, the houses of city dwellers never subject to litigation receive no official mention in the registries. For that same reason, the distribution across the sample of two-part houses as indicated from one registry to another differs. As a

result, the percentage of houses with both *dahiliyye* and *hariciyye* throughout the 17th century, though seeming to peak during the 1640s (Table 2), in reality only indicates that owners of such houses more often appeared in court than owners of other sorts of houses. At the same time, because registries of that period within the 17th century contain fewer court decisions than records representing other periods, the number of surveyable example houses from that time remains limited. Nevertheless, as shown in Tables 5-9, the sources that we reviewed for this article suggest that houses included in registries from the 1640s had a higher average number of rooms, *kenif* (‘toilet’), *hamam* (‘bathroom’), and water supply facilities.

Taking all of the data into account, it is thus reasonable to consider that houses with the two-part structure during the 1640s offered a higher standard of comfort and better living conditions. Even if that conclusion is accurate, the inability to ascertain information about houses in Istanbul during the 17th century from recorded court decisions continues to pose a significant risk and restriction for research on Ottoman architectural history. However, if the data, including quantitative data, are viewed as a whole and standard deviations are considered, then it is possible to deduce important conclusions for houses in 17th-century Istanbul overall. According to the results presented in Table 2, houses with *dahiliyye* and *hariciyye* represented from 15% to 34% of dwellings across Istanbul during the century, which provides a rough rate of such houses across the city at the time. By extension, that rate also indicates that most houses in the city lacked a two-part structure, meaning that the separation of *dahiliyye* and *hariciyye* afforded a standard of comfort and luxury largely inaccessible to ordinary Ottomans.

Bearing those caveats in mind, descriptions of houses without the two-part structure also generally suggest the distribution of space from floor to floor. Although the descriptions of most structures in Istanbul during the first half of the 17th century indicate which floors included different types of space, they cast doubt on whether the houses were separate, individual buildings and, in either

⁴ The *zirâ* was the Ottoman unit of length (1 *zirâ* = approx. 75.774 cm), whereas the *terbîan zirâ* was the Ottoman unit of length for land area (1 *terbîan zirâ* = approx. 0.574 m²).

⁵ See the second section of this article for details about the average number of rooms in different sorts of houses in Istanbul during different periods of the 17th century.

case, how the various sorts of space were distributed from floor to floor in each building. After all, information on the topic provides mixed clues, as examples of descriptions of residential spaces from the 1610s illustrate:

“...üç fevkânî ve bir tahtânî evi ve bir ahır ve bir samanlığı müştemil... [one room on the ground, three rooms on the first floor, a barn and a hayloft]” (İstanbul *Kadı* Registers, *Sicil* no. 3 (İKR-3), 339),

“...fevkânî ve tahtânî dört bâb büyütu ve bir ahır ve bi'r-i mâ ve kenîfi müştemil... [four rooms on the ground and first floor, a barn and water-well and toilet]” (İKR-3, 350),

“...tahtânî ve fevkânî birer bâb evleri, su kuyusunu selâmlık ve helâyı hâvî... [one room on the ground, one room on the first floor, water-well, room for the men and toilet]” (İKR-3, 605),

“...fevkânî iki bâb ve tahtânî bir bâb evi, selâmlığı, odayı, helâ ve avluyu hâvî ... [two rooms on the first and one room on the ground floor, room for the men, a room, toilet and courtyard]” (İKR-3, 665).

A close look at those descriptions reveals that, on all of the mentioned properties, units such as *kenif*, *ahır* (‘barn’), *samanlık* (‘hayloft’), and *selamlık* (i.e., rooms for men only) were separate from buildings containing rooms described as *ev* or *beyt*.

Comparing the descriptions with others from the 1680s sheds some light on the differences in house structure. Indeed, from the later descriptions, as for the houses described above, the distribution of spaces from floor to floor in a single building can be discerned:

“...tabaka-i ulyâsında bir bâb oda ve tabaka-i vustâsında iki bâb oda ve dehliz ve süflâsında bir matbah ve bir kiler ve bir su kuyusu ve cüneyneyi müştemil mülk menzil... [house having one room on the upper floor, two rooms and vestibule on the first floor and one kitchen, one store-room, one water-well and a small garden on the ground floor]” (Bab *Kadı* Registers *Sicil* no. 46 (BKR-46), 352)

or

“...fevkânî yedi bâb oda ve bir sofa ve vustâda dört bâb oda ve tahtında bir ahır ve bir matbah ve kenif ve muhavvatayı müştemil menzil... [house having seven rooms, one sofa on the upper floor, four rooms on the first floor and under these one barn, one kitchen, one toilet and courtyard]” (BKR-46, 741).

Because such evidence suggests that all spaces were distributed over three floors in a single building, no such construction had additional structural parts. Descriptions of Ottoman houses in the *Ahkâm* Registers from a century later indicate that houses in the 18th century, similar to the mentioned houses in the 1680s, had few partial or additional structures.⁶ A comparison of descriptions of residential spaces from the 17th and 18th centuries furthermore reveals that though such structuring occurred in some houses in the 18th century, those examples are not described in the same way as counterparts in written sources from the 16th and 17th centuries.⁷ Consequently, it seems that houses started to be constructed as single buildings during the 17th century.

The number of floors in houses in Istanbul during the 17th century also gives clues as to the standard of living and comfort provided by Ottoman houses, especially when such numbers change over time. According to the results of our analysis about the number of floors shown in Table 3, most houses (69–80%) during the 17th century had two stories; however, given the presence of partial and additional structures on properties, parts of those houses were spread across the owners’ land as single-story units. Furthermore, with the transformation of structural patterns in residences, two-story, monoblock houses increased in number as time passed. Although we observed no three-story house in sources representing the 1610s, the number of three-story houses had increased by the 1640s, even if only slightly, and according to our analysis of information in the *Ahkâm* Registers, in the mid-18th century 10% of houses had one story, 58% had two stories, and 31% had three. (Akgün Özkaya, 2015: 108-114) We can thus suppose that the increase in the number of floors in urban houses of Istanbul continued during the 18th century.

All of the described structural changes, including the increase of the number of floors, can be associated with the reduction in size of the land on which houses in Istanbul were built. Although the *Kadı* Registries contain no direct information about the size of plots during the period, it is possible to paint some picture of their size with reference to unit sale prices and size of lands in the 18th century. In districts with relatively high density of

⁶ For descriptions of Ottoman houses in the 18th century, see İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1998, *İstanbul Külliyyatı V İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Vakıf Tarihi 1 (1742-1764)* İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul.

⁷ To analyze how the spaces were described in the written sources of 16th century, registers of pious foundations called as Vakıf Tahrir Defterleri may be reviewed: Ömer Lütfi Barkan and Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Târihli*, (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1970).

	One-story house %	Two-story house %	Three-story house %	Number of houses (except two-part houses)
Istanbul 1610s	26,3	73,7	-	76
Istanbul 1640s	17,7	79,4	2,9	35
Istanbul 1660s	26,8	67,01	6,2	102
Istanbul 1680s	19,2	68,7	12,1	100

Table 3. Rates of houses according to the number of floors (except two-part houses) / *Evlerin kat sayılarına göre bulunma oranları. (İki bölümlü evler hariç).*

urban fabric and more waqf buildings, the unit price of land was greater than that in other districts, while the open space of houses was smaller. (Akgün Özkaya, 2015: 119-127) Such trends imply that more than a half-century after the last date of registries of this article, the height of houses in Istanbul rose, their plots became smaller, and the urban architectural fabric became denser as houses increasingly became monoblock buildings. All of those transformations in the urban pattern seem to have emerged in the 17th century.

NUMBER OF ROOMS

The number of rooms in houses—rooms in which occupants spend the better part of their daily lives eating, sleeping, and performing other everyday activities—is a chief indicator of the living conditions experienced in those houses. From descriptions of spaces in Ottoman residences included in the *Kadı* Registries, it is possible to determine the number of rooms in houses where residents of Istanbul lived during the 17th century. The terms used to refer to such rooms in those written sources are *oda*, *ev*, and *beyt*.

Table 4 indicates the frequency of the use of those terms in the *Kadı* Registries representing the period from the 1610s to the 1680s. As shown, although the term *oda* was used 27% of the time and the term *beyt* used 19% of the time to refer to rooms in Ottoman houses during the 1610s, the primary term was *ev*, used 62% of the time. In the 1640s, however, that trend in terminology shifted as *ev* and *beyt* became replaced by *oda*, as research in 18th-century Ottoman history confirms. In fact, in Artan's (1989) thesis based on 18th-century *Kadı* Registries, only the use of *oda* receives mention. Similarly, various written Ottoman sources, including the *Ahkâm* and *Muhallefât* Registers⁸, show that in the 18th century, *oda* commonly became used to refer to units of living space within houses whereas the terms of *ev* and *beyt* diminished drastically in popularity.

⁸ To examine the terms used in the *Muhallefât* Registers, see Özyalvaç's research (2015) analyzing houses in Istanbul based on those sources.

Although alternative interpretations are possible, the change in the use of terms was likely associated with the differentiation of spaces for living and what those spaces meant to occupants. Both the decrease of partial and additional structures and the increase of monoblock houses during the second half of the 17th century in Istanbul coincided with the decline in the use of the terms *ev* and *beyt* as well as the growing prevalence of the use of the term *oda*. That terminological change related directly to the spatial transformation of units of living space in Ottoman houses. Whereas units dubbed “*ev*” were discrete spaces with access to a courtyard or other exterior parts of houses, units called “*oda*,” commonly on the upper floors and related to other residential spaces by way of *dehliz* (‘vestibules’) and *sofa*, became widespread. At the same time, the shift marked a transformation in spatial arrangements within Ottoman houses. As plots for houses in Istanbul decreased in size and the number of floors increased, most interior spaces used for activities of daily life began to appear on the upper floors, and the arrangement of those spaces became more integrated.

The results of our quantitative analysis about the number of rooms in houses in Istanbul during the 17th century appear in Table 5. According to those figures, most houses had from one to four rooms, with a rate fluctuating from 64% to 79% across the century; by contrast, 13–22% houses had from five to eight rooms, and 6–13% had 9 rooms or more. Such results suggest that most houses in the city had from one to four rooms during the 17th century, assuming that the rates of rooms in houses did not change radically but remained mostly stable throughout the century. On average, houses had more than 3.5 rooms for all periods during the 17th century that we analyzed. Considering that Yerasimos (2003: 282) reported an average 2.57 rooms per house in Suriçi during the 16th century, our findings imply that houses across the city were liable to have gained at least one room and, in turn, to have become more comfortable and able to afford greater privacy for their occupants.

	Frequency of use of terms (percentage)			
	<i>Oda</i>	<i>Ev</i>	<i>Hücre</i>	<i>Beyt</i>
Istanbul 1610s (89)	% 26,97	% 61,8	% 1,12	% 19,1
Istanbul 1640s (56)	% 80,36	% 1,79	-	% 16,07
Istanbul 1660s (137)	% 86,13	-	-	% 13,87
Istanbul 1680s (151)	% 95,36	-	-	% 5,96

Table 4. Frequency of use of the terms referring to rooms in Kadı Registries. / *Kadı Sicillerinde odalar için kullanılan terimlerle kullanım sıklıkları.*

	1610s		1640s		1660s		1680s	
	Number of houses	%	Number of houses	%	Number of houses	%	Number of houses	%
1-4 roomed houses	69	79,31	34	64,15	84	71,79	106	76,26
5-8 roomed houses	12	13,79	12	22,64	26	22,22	22	15,83
9 and more roomed houses	6	6,9	7	13,21	7	5,98	11	7,91
Total number of houses	87		53		117		139	
Maximum number of rooms	16		27		25		21	
Average number of rooms	3,78		5,36		4,07		3,9	

Tablo 5. Rate of houses according to the number of rooms. / *Oda sayılarına göre evlerin oranları.*

	<i>Hazine odası</i> %	<i>Yer odası</i> %	<i>Hassagân odası</i> %	<i>İç oğlanları odası</i> %	<i>Bekçi odası</i> %	<i>Bahçıvan odası</i> %	<i>Hizmetkâr odası</i> %	<i>Mabeyn odası</i> %	<i>Kahve odası</i> %
Istanbul 1610s (89)	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Istanbul 1640s (56)	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Istanbul 1660s (137)	0	0	0	0,73	0	0,73	1,46	1,46	0,73
Istanbul 1680s (151)	0,66	0,66	0,66	0	0,66	0	0,66	0,66	2,65

Table 6. Specialized rooms in the 17th century Istanbul houses. / *17. yüzyıl İstanbul evlerinde özelleşmiş odalar.*

The rate of specialized rooms in houses is another important indicator of the living conditions therein. Far more often than not, such rooms appear in higher-income households, and as detailed in Table 6, they were rare but not altogether absent in houses in Istanbul during the second half of the 17th century. By contrast, as shown in the thesis of Özyalvaç who analyzed the residences of high-income households indicated in 18th-century sources, specialized rooms not only commonly appeared in the 18th century but also were described in detail. (Özyalvaç, 2015: 196-297) Therefore, it is likely that some rooms in houses in the city, at least for the upper class, became specialized from the 17th to the 18th centuries. However, data to support that conclusion currently remain insufficient.

HYGIENE FACILITIES

In general, the rate of hygiene facilities in houses is important for understanding the living conditions of urban residents. Deducible from descriptions of residential spaces in written sources, rates of water supply facilities, toilets and *hamams* ('bathrooms') in 17th-century Ottoman houses, clarify the living conditions of Istanbul's residents during the period.

As shown in Table 7, more than 60% of houses in 17th-century Istanbul had at least one toilet, and that rate remained valid from the beginning to the end of the century. In research on the topic examining the 16th century, Yerasimos reported that 80.79% of houses in Istanbul during that time also had toilet (Yerasimos, 2003: 285), whereas Tanyeli reported that only half did.

(Tanyeli, 2003: 305) In either case, the lack of written sources indicating the rate of toilets in Istanbul's houses during the 16th century casts some doubt on the accuracy of those figures. However, assuming that the figures are roughly correct, Tanyeli concluded that toilets were not luxuries during the century, even in single-room houses:

"Here, late Roman and Byzantine sewage systems never ceased to function, and up to the nineteenth century, the Ottomans repaired, extended and used the same systems. As a result, building toilets was not difficult, and many property owners could afford to construct them." (Tanyeli, 2003: 310) Table 7. Rate of hygiene facilities in houses.

Together, both studies suggest that more than half of houses in 16th-century Istanbul had toilet, which our figures calculated for the 17th century (>60%) support. Moreover, analysis based on *Ahkâm* Registers from the 18th century indicate that 85.64% of houses in the city, owned mostly by families in the upper-middle class, had toilet. Although that rate was thus likely lower for ordinary residents of 18th-century Istanbul, it was likely not considerably so, according to quantitative data in the *Kadı* Registries and the results of other researchers. Also according to those registries, the rate of toilets in Ottoman houses markedly rose in the 1640s, presumably as the number of large houses with both *dahiliyye* and *hariciyye* belonging to the higher class grew. However, considering other data regarding toilets and other components of houses, that result does not necessarily indicate a change specific to the 1640s. On the whole, 17th-century data show that more than 60% of houses in

	<i>Kenif</i> (<i>'Toilet'</i>) %	<i>Hamam</i> (<i>'Bathroom'</i>) %	<i>Camekân</i> (<i>'Changing room'</i>) %	<i>Bi'r-i ma</i> (<i>'Water-well'</i>) %	<i>Çeşme/</i> <i>Musluk</i> (<i>'Fountain/</i> <i>Tap'</i>) %	<i>Ma-i cari/</i> <i>Ma-i leziz</i> (<i>'Running</i> <i>fresh water'</i>) %	<i>Pınar / Ayazma</i> (<i>'Spring / Holy</i> <i>Spring'</i>) %
Istanbul 1610s (89)	69,66	5,62	0	55,06	1,12	0	1,12
Istanbul 1640s (56)	76,79	14,29	5,36	60,71	8,93	5,36	0
Istanbul 1660s (137)	60,58	9,49	3,65	48,91	1,46	2,92	0
Istanbul 1680s (151)	62,25	11,92	5,96	56,95	0,66	1,32	0

Table 7. Rate of hygiene facilities in houses. / *Evlerde hijyen mekanlarının dağılımı.*

Istanbul had toilets, which generally afforded ordinary inhabitants of the city a fairly high level of hygiene.

Nevertheless, that trend and conclusion do not apply for bathing spaces in Ottoman houses. At the outset of the 17th century, only 5.62% of houses in *Suriçi* Istanbul, had a *hamam*, and that rate rose to only 12% by the end of the century. Such rates are unsurprising, however, since *hamam* required masonry and were thus expensive to construct and remained exclusive to the highest social strata. Although private, *hamam* were far smaller than public bathhouses, could be used only by a few residents at a time, and rarely provided running water in which to bathe. Adjacent to *hamam*, *camekân* ('changing areas') appeared in 6% of residences in 17th-century Istanbul at most; because houses with a *hamam* did not necessarily have a *camekân* as well, both spaces, although especially *camekân*, were luxuries. In the 16th century, *hamams* were even rarer, even among the largest houses (Tanyeli, 2003: 306), and their rate in the 18th century, at 9.41%, at least according to the *Ahkâm* Registers, indicates no improvement, if not a decline. Given those figures, the rate of *hamams* deducible from the 17th-century *Kadı* registries may overestimate the reality, owing to the higher rates of two-part houses therein. Moreover, during periods when the rate of such houses was high, luxurious components such as *hamams* increased as well. In short, the rate of houses in Istanbul with bathing facilities did not exceed 14% in the 17th century, which suggests that the vast majority of city dwellers used public baths to bathe, not facilities in their houses.

Those results align with the results of our analysis of water supply facilities in 17th-century Ottoman houses. Notably, houses with running water as well as a *hamam* were few, as indicated by components in written sources such as *mâ-i leziz* or *mâ-i câri* ('fresh drinking water'), *çeşme* ('fountains'), *musluk* ('taps'), *pınar* ('springs'), and *ayazma* ('holy springs'), as shown in Table 7. Such components were rare even in the largest houses of the city—in the *Ahkâm* Registers, the largest with a *dahiliyye* and *hariciyye* in terms of rooms had 13—chiefly because running water was prohibitively expensive. As a case in point, the cost of *mâ-i leziz* at a house appearing in the *Ahkâm* Registers equaled half of the sale price of the house itself. Although houses with more than 13 rooms appear in the *Kadı* registries, residences with running water were scarce; only nine out of 433 houses (2%) had *mâ-i leziz* or *çeşme*. Without a doubt, the most luxurious household facility for Istanbul's residents was running water.

At the same time, water wells, as architectural elements posing less constructional and financial burden, were more common than other water supply facilities. Indeed,

for 49–61% of houses throughout the century, wells were the only sources of water on the premises. Even so, however, not every house had a well; regarding ones that did, it remains uncertain how much of the need for water among occupants the wells met. The *Ahkâm* Registers from the 18th century suggest that the cost of wells on properties related to their depth, the amount of water in them, the construction materials used, and the cost of labor. Given all of those considerations, it is likely that public fountains met the need for water of the vast majority of Istanbul's residents during the 17th century.

COOKING AND FOOD STORAGE FACILITIES

To discuss cooking and food storage facilities in 17th-century Ottoman houses requires a brief delineation of terms for those facilities used at the time. In the *Kadı* Registries, the most frequent terms for such facilities are *matbah* ('kitchen') and *fırın* ('oven'). According to Cafer Efendi's 16th-century definition, "*Matbah arabîdir; fârisîde cây-i âş puhten ve aşhâne türkîde çorba pişirecek (şorba bişürecek) yer ve aş odası, ... Furn arabîdir; fârisîde dâş türkîde arabî üzre yine fırın (firun) derler; lugat-ı müsterekedir*". (Yüksel, 2005: 96)

Accordingly, *matbah* were spaces specifically allocated for food preparation, whereas *fırın*, an architectural item, refers to a "cooker with opening before it, with a ceiling in the shape of vault, used to cook food such as bread by supplying heat of a uniform temperature from each side" (TDK Türkçe Sözlük, 1988: 500). Other common terms for food storage facilities were *kiler* ('storeroom') and *anbar* ('warehouse'), whereas *mahzen* ('cellars') were for general storage.

Concerning the standard of living afforded by those spaces during the Ottoman era, Tanyeli has stated that *matbah* and *kiler* were considered to be luxurious and beyond the means of middle-class Ottomans during the 16th century and that ordinary inhabitants of Istanbul typically had only a *fırın* in their houses. (Tanyeli, 2003: 308) Coming to a similar conclusion, Yerasimos determined that *matbah*, appearing in only 6% of houses, were rare during the 16th century, whereas 25.10% of houses had a *fırın*. (Yerasimos, 2003: 285) Viewing the 17th-century registries in light of those figures, it seems that residents in Istanbul were on the verge of an important shift in the accessibility of those components. As shown in Table 8, although 12% of residents had a *matbah* in their houses in the 1610s, by the end of the 17th century that rate had jumped to 42%. A similar trend occurred regarding *kiler*; from the beginning to the end of the century, the rate of *kiler* rose from 4% to 26%. Conversely, the rate of *fırın* reveals an inverse trend to *matbah* beginning in the first quarter of 17th century. Eventually, *fırın* would become

	<i>Matbah</i> (‘Kitchen’) %	<i>Fırın</i> (‘Oven’) %	<i>Kiler</i> (‘Storeroom’) %	<i>Anbar</i> (‘Ware-house’) %	<i>Mahzen</i> (‘Cellar’) %
Istanbul 1610s (89)	12,36	16,85	4,49	1,12	5,62
Istanbul 1640s (56)	39,29	7,14	12,5	8,93	19,64
Istanbul 1660s (137)	26,28	1,46	16,06	1,46	10,22
Istanbul 1680s (151)	41,72	1,32	26,49	1,99	13,25

Table 8. Rate of cooking and food storage facilities in houses. / *Evlerde yemek pişirme ve yiyecek depolama mekanlarının dağılımı.*

replaced by *matbah* during the century, as shown in Table 8. Viewing those results in light of ones for the 18th century, *matbah*, which appeared in more than half of houses in Istanbul at the time, would become ordinary components in the overwhelming majority of urban dwellings. (Akgün Özkaya, 2015: 214-224)

Regarding how the need for cooking was met in houses without *matbah*, following Faroqhi (Faroqhi, 1987: 95-100), Tanyeli has posited that cooking during the 16th century was performed in yards with *fırın*s on Ottoman properties. (Tanyeli, 2003: 339-343) Observing that the oldest existing *matbah*, dating to the 18th and 19th centuries, were structures built separately from houses, he argues that they follow the example of older counterparts also placed outdoors. Therefore, he concludes that cooking in the 16th century was performed in houses using methods simpler than those employed during the modern period, when *matbah* became specialized spaces with advancements in gastronomy. Those assumptions seem highly reasonable given the many examples of *matbah* appearing in isolation from other spaces of houses in the 17th century, as indicated in one house, described as

“...iki fevkânî oda sofalarıyla ve dehliz ile ve tahtapûş ve tahtânî iki oda ve altında bir ahır ve ahûra muttasıl bir matbah ve iki nirdübân ve iki nirdübân yanında bir kenîfi ve bir tahtânî köşk ve tahtapûş ve bahçe seddi ve etrâfına taş duvar ve bi’r-i mâ... [two rooms and sofas, vestibule and tahtapuş on the first floor, two rooms on the ground floor and a barn under the rooms, a kitchen next to the barn and two staircase and a toilet next to the staircases and one kiosk on the first floor and tahtapuş, garden terrace, and the stone walls around it and water-well]” (Rumeli Kadi Registers Sicil no. 80 (RKR-80), 151),

Many instances of *matbah* in the 17th century are mentioned as being near storage areas and barns, especially in the parts of houses opening into yards or gardens. Though with fewer examples, houses with *matbah* in rooms on their upper floors emerged later in the century, as in the house described in the 1660s as

“...tabaka-i ulyâsında iki bâb oda ve bir matbah ve bir kenîf ve tabaka-i vustâsında bir bâb oda ve bir sofa ve tabaka-i süflâsında bir ahır ve muhavvatayı müştemil menzili ... [two rooms, one kitchen, one toilet on the upper-floor, one room and one sofa on the first floor, one barn and courtyard on the ground floor]” (BKR-3, 268),

Once *matbah* began to appear on the upper floors of three-story houses, they increasingly appeared there in the 18th century.

SHELTER FOR ANIMALS AND FUEL STORAGE

Generally providing shelter for bovine livestock, *ahır* (‘barn’) during the Ottoman era was also space for keeping horses and camels, which were expensive animals considered to be luxuries. According to Yerasimos, however, in the 16th century in districts central to the *Suriçi* Istanbul, houses with *ahır* were common, meaning that their residents were mostly of the upper classes. (Yerasimos, 2003: 285) Although Tanyeli had added that

“It is not likely that these spaces were intended for horses, for in the classical period horse riding was restricted, and only the members of governing class were allowed to mount these animals within the city walls.” (Tanyeli, 2003: 312),

	<i>Ahır</i> (‘Barn’) %	<i>Samanlık</i> (‘Hayloft’) %	<i>Mahtab</i> (‘Woodshed’) %
Istanbul 1610s (89)	38,2	1,12	1,12
Istanbul 1640s (56)	50	0	5,36
Istanbul 1660s (137)	32,12	3,65	5,84
Istanbul 1680s (151)	38,41	1,99	6,62

Table 9. Rate of barns and fuel storages in houses. / *Evlerde ahır ve yakıt depolarının dağılımı.*

he expressed doubt that barns in the 16th century were places allocated to shelter horses given the high rates of barns and the relative expense of purchasing and keeping such animals. In his opinion, *ahır* should thus be defined as

“rather a shed-housing a variety of small domestic animals, and some times even cows.”

Although it remains uncertain in the context of 17th-century Istanbul, barns were typically not expensive places to construct compared to other spaces on Ottoman properties in the 18th century.⁹ In houses mentioned in the *Ahkâm* Registers, the financial value of some spaces and architectural components, including *hamam*, *camekân*, water supply facilities, *matbah*, and *mahzen*, was calculated to determine the overall value of a house. However, because barns were not taken into account for such calculations, the high popularity of barns on 17th-century Ottoman properties, as in the 16th century, was likely based on the expensiveness of animals kept there, not the cost of the structures themselves. By the same token, barns were not only allocated for mounts but also for animals such as cows that residents used for meat and dairy. Therefore, on some properties, barns were possibly structures to keep horses or camels, if not both, along with small cattle or even sheep. The fact that not all houses with barns were large supports that hypothesis.

As shown in Table 9, more than 30% of the properties that we analyzed had barns, and that rate held throughout the 17th century. According to Yerasimos’s findings, that rate during the 16th century was approximately 30.1% across Istanbul (*Suriçi*) and likely higher in the central districts where upper-class households lived. (Yerasimos, 2003;

285) Table 9 also represents the 1640s, when especially large houses dominated our sample; during that period, architectural components considered to be luxurious had particularly high rates of frequency, as did barns. Conversely, in light of 18th-century data obtained from the *Ahkâm* Registers, the presence of barns arguably decreased in the following century, when only 15.35% of houses in Istanbul had barns.

Samanlık (‘hayloft’) was another space maintained in connection with *ahır*; however, very few houses had such facilities, and most likely, the problem of storing hay was generally solved by barns.

Regarding places for storing fuel, the sole component encountered in the registries representing the 17th century is *mahtab* (‘woodshed’). Although it seems that the rate of such spaces in houses rose from 1% to 7% during the century, that increase did not change the facility’s status as an uncommon part of houses. In the 18th century, the percentage of fuel storage facilities, including *kömürlük* (‘coal shed’), indicates that they remained rare. In fact, during the 17th century, the overall rates of woodsheds and coal sheds were 8.91% and 6.93%, respectively. Considering all houses with woodsheds and coal sheds, the frequency of such facilities likely rose, although the increase was not necessarily significant.

CONCLUSION

Kadı registries containing descriptions about the residences of ordinary Ottomans are important written sources for information about the facilities and architectural components of their houses, as well as the living conditions that they experienced. Such data enabled us to conduct quantitative analyses about houses during the Ottoman era to clarify which spatial components were ordinary, which were premodern luxuries, and, in turn, which represent trends contrary to the general understanding to date.

⁹ Given the high cost of their construction, *mahzen*, water wells, and *hamams* were highly valued facilities. However, barns were not taken into account among these components in the *Ahkâm* Registers. For an example, see Istanbul Külliyyatı (1998), 270-271.

Considering the results of our analyses, the 17th century was critical for Istanbul in terms of living conditions afforded by houses. For one, from the beginning to the end of the century, the descriptions of residential spaces in *Kadı* Registries indicate a structural transformation in the late 17th century. Before then, the spaces and components of Ottoman houses were constructed on plots of land partially and as additions, after which monoblock houses with two or more floors constructed on smaller plots began to emerge in the city. The average number of floors also increased during the 17th century and seems to have continued into the following century, given the increased density of the urban fabric and the reduced size of plots.

The registries also present important data about the interior spaces and parts of Ottoman houses. Our results reveal that during the 17th century, 15–34% of houses in Istanbul comprised two main parts—the *dahiliyye* and the *hariciyye*—whereas others did not have such a separation. The two-part houses were among the larger houses in the city, as in the previous and following centuries, and the two-part structure indicated a standard of comfort, privacy, and even luxury that only residents of higher socioeconomic strata could reach.

The analysis of living units within Ottoman houses can also provide important clues about the comfort conditions offered therein. When reviewed in comparison with studies addressing different centuries, houses during the 17th century in Istanbul had more rooms, some of which afforded their occupants more privacy from the outside world. When evaluated in terms of hygiene, Ottoman houses in the 17th century also supplied a certain standard by virtue of toilets, whereas bathing and water supply facilities continued to be luxuries, as they had been during the 16th century. Conversely, spaces for cooking and food storage were transformed. In particular, *fırın*, often encountered in 16th-century houses in Istanbul, seem to have disappeared in the 17th century as the *matbah*, hardly mentioned during 16th century, began to replace them. The same upward trend applied to facilities for food storage such as *kiler* and *mahzen*, whereas large storage spaces such as *anbar* ('warehouses') remained rare. Although also indicating the living conditions of city dwellers, barns in 17th-century houses did not experience any significant increase or decrease in popularity compared to the 16th century. However, moving into the 18th century, the number of barns would decrease on Istanbul.

Ultimately, data obtained from the *Kadı* registries stress that the 17th century was a critical period for houses in Istanbul and their spatial arrangements as well as components. In contribution to current understandings about how living conditions shifted or remained stagnant

in Istanbul during the early modern period, this article offers a launchpad for other researches on houses in the previous and subsequent centuries. To narrow major gaps on the subject, however, it remains necessary to devise innovative approaches and new research methods involving written Ottoman sources in order to illuminate the similarities and differences of the various periods of the Ottoman era.

ACKNOWLEDGEMENTS

This research is funded by TUBITAK (The Scientific and Technological Research Council of Turkey), National Young Researchers Career Development Program (3501) under the grant no: 115K537. The author would like to thank TUBITAK, support is greatly appreciated.

REFERENCES

- Istanbul *Kadı Registers Sicil* no. 3 (İKR-3)
 Istanbul *Kadı Registers Sicil* no. TSMA-213 (İKR-213)
 Istanbul *Kadı Registers Sicil* no. TSMA-225 (İKR-225)
 Istanbul *Kadı Registers Sicil* no. TSMA-246 (İKR-246)
 Rumeli *Kadı Registers Sicil* no. 35 (RKR-35)
 Rumeli *Kadı Registers Sicil* no. 80 (RKR-80)
 Rumeli *Kadı Registers Sicil* no. 116 (RKR-116)
 Rumeli *Kadı Registers Sicil* no. 139 (RKR-139)
 Bab *Kadı Registers Sicil* no. 3 (BKR-3)
 Bab *Kadı Registers Sicil* no. 46 (BKR-46)
- AKGÜN ÖZKAYA, H. G., 2015.
 18. Yüzyılda İstanbul Evleri Mimarlık, Rant, Konfor, Mahremiyet, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- ARTAN, T., 1989.
 Architecture As a Theatre of Life: Profile of The Eighteenth Century Bosphorus, Unpublished Doctoral Thesis, Massachusetts Institute of Technology.
- BARKAN, Ö. L. / AYVERDI, E. H., 1970.
 İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 953 (1546) Târihli, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul.
- FAROQHI, S., 1987.
 Men of Modest Substance House Owners and House Property in Seventeenth –century Ankara and Kayseri, Cambridge University of Press, Cambridge.
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1998.
 İstanbul Külliyyâtı V İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Vakıf Tarihi 1 (1742-1764). İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- HASOL, D. 1998.
 Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, YEM Publications, İstanbul.
- ÖZKAYA, H. G., 2018.
 “Osmanlı Evleri Üzerine Yeniden Düşünmek: 18. Yüzyıldan Dahiliyeli-Hariciyeli Beş İstanbul Evi Örneği”, METU Journal of Faculty of Architecture, 35, 1, pp. 243-262.
- ÖZYALVAÇ, Ş. P., 2015.
 İstanbul Konut Mimarisinde Lüks ve Konfor (18. yüzyıl), Unpublished Doctoral Thesis, Yıldız Technical University Department of Architecture, History and Theory of Architecture Graduate Program, İstanbul.
- TANYELI, U., 1996.
 “Klasik Dönem Osmanlı Metropolünde Konutun ‘Reel’ Tarihi: Bir Standart Saptama Denemesi”, Prof. Dr. Doğan Kuban’a Armağan, Eren Yayıncılık, İstanbul, p.57–71.
- TANYELI, U., 2003.
 “Norms of Domestic Comfort and Luxury in Ottoman Metropolises Sixteenth to Eighteenth Centuries”, The Illuminated Table, The Prosperous House, ed. Suraiya Faroqhi, Christoph K. Neumann, Ergon-Verl. Würzburg, p.301-16.
- Türk Dil Kurumu, 1988.
 Türkçe Sözlük. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- YERASIMOS, S., 2003.
 “Dwellings in sixteenth-century İstanbul”, The Illuminated Table, The Prosperous House, ed. Suraiya Faroqhi, Christoph K. Neumann, Ergon-Verl., Würzburg, p.275-300.
- YÜKSEL, İ. A., 2005.
 Risale-i Mi’mariyye, Ca’fer Efendi, 1023/1614, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul.

BABAESKİ SEMİZ ALİ PAŞA KÜLLİYESİ

BABAESKİ SEMİZ ALİ PAŞA COMPLEX

Ayşe Gülçin KÜÇÜKKAYA* - Tülay CANITEZ **

Makale Bilgisi

Başvuru: 18 Mart 2019

Hakem Değerlendirmesi: 3 Nisan 2019

Kabul: 30 Mayıs 2019

DOI Numarası: 10.22520/tubaked.2019.19.006

Article Info

Received: March 18, 2019

Peer Review: April 3, 2019

Accepted: May 30, 2019

DOI Number: 10.22520/tubaked.2019.19.006

Özet

Coğrafi konumu nedeniyle önemli bir yerleşim yeri olan ve 1359'da Osmanlı topraklarına katılan Babaeski'de yer alan Semiz (Cedid) Ali Paşa Külliyesi, Mimar Sinan tarafından 1562 yılında yapılmıştır. Külliye cami, medrese, hamam, kervansaray ve dükkanlardan oluşmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde uğradığı istila ve savaşlarla birlikte, imar faaliyetleri ve bilinçsiz müdahaleler sebebiyle külliye günümüze sadece cami ve hamam kalabilmiştir.

Çalışmada, Semiz Ali Paşa Külliyesi'nin belgelere göre değerlendirilmesi yapılmış; mevcut cami ve hamamın geçirdiği onarımlar ve günümüzdeki durumu ortaya konulmuştur. Yazılı kaynaklar, mevcut kalıntılar ve karşılaştırmalı çalışma yapılarak Medrese ve "Çifte Hamam" olması muhtemel hamam için restitüsyon önerisi geliştirilmiştir. Bu bağlamda külliye bütüncül, evrensel koruma ilkeleri doğrultusunda korunması irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Babaeski, Semiz Ali Paşa Külliyesi, Cami, Hamam, Koruma.

* Prof. Dr., Yeditepe Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü Öğretim Üyesi, e-posta: gulcin.kucukkaya@yeditepe.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü Öğretim Üyesi, e-posta: tulaycanitez@trakya.edu.tr

Abstract

Semiz (Cedid) Ali Paşa Complex is located in Babaeski, on the historical road from Istanbul to Belgrad, was included within the Ottoman territory in 1359. The complex was built in 1562 by Mimar Sinan. The complex consists of the mosque, madrasah, hamam, caravanserai and shops. Due to the wars and invasions the complex was faced with throughout the history, as well as various construction activities and unconscious interventions, today only the mosque and bath survive from the whole complex.

In this study following an assessment of Semiz Ali Paşa Complex made over the documents, the repairs that the existing mosque and bath had undergone, as well as their current condition are defined. Based on the written documents, existing remains and comparative study, a restitution proposal is developed for the madrasah and the bath, which was probably a “double bath”. Consequently, the holistic conservation of the complex following the universal conservation principles is examined.

Keywords: Semiz Ali Paşa Complex, Mosque, Bath, Conservation.

GİRİŞ

Yerleşimin ilk izleri Traklar'a kadar dayanan Babaeski ilçesi, Roma ve Bizans hâkimiyeti altında kalmış ve 1359 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır (Kırklareli İl Yıllığı, 1967: 179). Türklerin Avrupa'da adım adım ilerlediği XVI. yüzyılda Trakya'da ve Balkanlar'da İstanbul-Belgrad arasında yaklaşık deve yüküyle 4 saatlik mesafelerde teşkilatlı külliye inşaa edilmiştir. Bunlardan Büyükçekmece-Edirne arasında; Havsa'dan önce, Lüleburgaz menzil noktasından hemen sonra yer alan Babaeski'de de Mimar Sinan'ın Mimarbaşı olduğu dönemde cami, medrese, hamam, kervansaray ve dükkânlardan müteşekkil bir külliye inşaa edilmiştir.

Tarihsel kentler sosyolojik, politik ya da askeri nedenlerle zaman içinde çok hızlı biçimde değişime uğrayabilmekte; bazen plansız bazen de yanlış imar planlarıyla farkında olunmadan kimliğini, kültürel değerlerini koruyamaz duruma gelebilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. yüzyıldaki şaşısal döneminin Trakya'daki belgelerinden biri olan Babaeski'deki Semiz Ali Paşa'nın vakfından Mimar Sinan'a yaptırılan cami, medrese, hamam, kervansaray ve dükkânlardan oluşan külliye günümüze sadece cami ve hamam gelebilmiştir.

COĞRAFI KONUMU

İstanbul Edirne karayolu üzerinde yer alan Babaeski¹, Kırklareli il merkezinden 35 km uzaklıkta, 41°25'30" enlem ve 27°05'30" boylamında ve Ergene Havzasında yer almaktadır².

¹ "Babaeski" adının menşei hakkında çeşitli kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Evliya Çelebi'ye göre (1970: 34), XIII. yy da Türklerin Trakya'da egemen olmalarında büyük emeği geçmiş, Alp Erenlerden Sarı Saltuk Bey'in (Akalın, 1988: III) gömüldüğü yer olduğu için, Ahmet Badi Efendi'ye göre (1932, c: III: 368) Fatih Camii Haziresi'nde gömülü Ahmet Baba'dan dolayı, Kırklareli İl Yıllığı'na göre (1967:173) Balaban Bey adlı bir zata bağlı olarak Baba-yı Atik olarak adlandırılan ilçe ile ilgili bir başka bilgi ise; Babaeski'nin ilk fethi yıllarında bir akıncı komutanına arpalık olarak verildiği, bu akıncı beyinin de Anadolu'dan Rumeli'nin fethine katılan Ahilerden olduğudur. Ahiler Anadolu'da Selçuklu Devleti'nin yıkılması üzerine yeni bir düzen kurmak için örgütlenmiştir. Babaeski'nin fethinden sonra burası bir Ahi Baba'nın yönetimine verilmiş ve kendisinden fethedilen yerlerde devlet örgütünü sağlam bir şekilde kurması istenmiştir. Bu işi çabuk yapıp bitirdiğinden dolayı da Baba-Atik veya Baba-yı Atik denmiştir (Karaçam, 1970: 225). "Atik" sözcüğünün Osmanlıcada "ıtk" tan gelen "eski" anlamında (Özön, 1965: 43) kullanıldığı da değerlendirilirse, Baba-yı Atik olarak kadı hükümlerinde adı geçen bu tarihi merkez, harf inkılabı ile "Babaeski" adını almış olmalıdır.

² Edirne Valilerinden Hacı Ahmet İzzet Paşa'nın isteği üzerine hazırlanarak, Edirne Vilayet Matbaasında basılmış olan 1892 yılı Edirne Salnamesi, daha önce çıkmış olan salnamelerden farklı olarak, tarihi bilgiler ile birlikte önemli bilgiler de içermektedir. Edirne Vilayeti ve buna bağlı sancak ve kazaların

Babaeski'nin Orta Yol ya da Via Militaris olarak bilinen Antik Roma yolu üzerinde yer alması ve dolayısıyla Orta Avrupa ve Balkanları İstanbul ve Anadolu'ya bağlayan yol üzerinde konumlanması önemini arttırmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim olduğu dönemlerde bu yol üzerinde yer alan yerleşmelerde ordunun sefer sırasında ihtiyaçlarının karşılanması veya kervanların ve seyyahların ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla külliye inşaa edilmiştir. Çoğu Mimar Sinan tarafından tasarlanan külliyelerden biri de Babaeski'deki Semiz Ali Paşa Külliyesi'dir (Müderrişoğlu, 1993: 9).

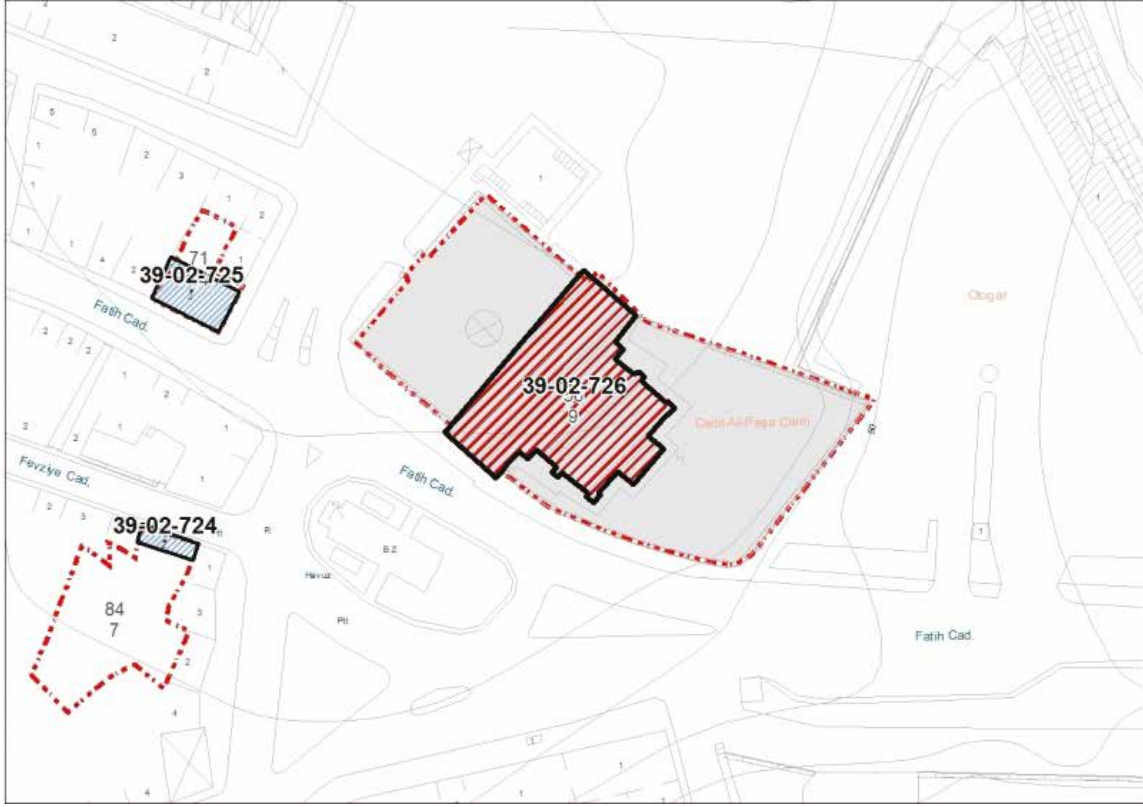
TARİHSEL GELİŞİM

Türklerin Trakya'daki hâkimiyetleri 12. yüzyılda Trakya'da egemenlik savaşları veren Trak Türklerine kadar dayanır (Akalın, 1988: III). Osmanlı Türklerinin Rumeli'ye geçişinden bir süre sonra Babaeski fethedilmiş, Trakya'nın fethi esnasında ise kuvvetlerin dağılım merkezi vazifesi görmüştür. Fatih'in İstanbul'u almasından sonraki strateji Osmanlı topraklarının batıda genişletilmesidir. Sultan Süleyman ve Sultan II. Selim dönemlerinde Avrupa'ya pek çok sefer düzenlemiştir³. Hatta bu seferlerin planları, karargâhları, ordunun karıştırılması İstanbul'da değil de Büyükkarıştıran, Lüleburgaz, Edirne gibi Trakya yerleşmelerinde tasarlanmış ve uygulanmıştır. Bu seferler sonucunda Mimar Sinan'ın mimarbaşı olduğu XVI. yüzyılda İstanbul Belgrad arasında ana stratejik bir hat ve hat üzerinde kâğıt büyük mescitler, hanlar, hamamlar, kervansaraylar, hastaneler bulunan teşkilatlı menzil alanları meydana gelmiştir (Küçükşıkaya, 1990: 184).

Büyükçekmece, Çorlu, Büyükkarıştıran, Lüleburgaz, Babaeski, Havsa, Edirne, Svilengrad, Filibe, Belgrad gibi menzil alanları Sinan'ın şehircilik anlayışıyla yeni kullanımlara dönük, yeni biçimler ve yeni öğeleriyle ve klasik dönemin en rasyonel çözümleriyle yeniden imar edilmiştir (Küçükşıkaya, 1990: 183-184). İstanbul-Belgrad arasında bir menzil alanı da Babaeski olup, Sadrazam Semiz Ali Paşa'nın Edirne'de yaptırdığı Ali Paşa Çarşısı dükkânlarından elde edilen gelir ile (Peremeci, 1939: 85) kervansaray, dükkânlar, hamam, medrese ve camiden oluşan bu külliye yapılmıştır (Şek.1, 2). Planlama aşamasında koruma alanları ve kararları ile bütünleşmiş rasyonel düzenlemelerin birçok tarihi kentimizde olduğu gibi, Babaeski ilçesi için de uzun yıllar yapılmamış

geniş olarak anlatıldığı bu Salnamede Babaeski ile ilgili olarak şunlar yazılıdır (Salname, 1892): "İstanbul demiryolu üzerinde, Lüleburgaz, Uzunköprü, Havsa, Hayrabolu, Kırkkilise kazalarıyla çevrili, Kırkkilise'nin 30 km. güneyinde, Edirne'nin 50 km. güneydoğusunda Ergeneye akan büyük derenin batı kenarında ve demiryolunun 10 km. kuzeyinde bulunmaktadır" (URL 1).

³ Andreasyan, "Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi" adlı eserinde "İstanbul'dan Venedik'e uzanan muhteşem yol" olarak betimlemektedir (1964: 26).

Şekil 1. Babaeski Semiz Ali Paşa Camii kent içi konumu (URL 2, 3, 4) // *Babaeski Semiz Ali Paşa Mosque urban location*

olması, özellikle İstanbul-Edirne (E5) otoyolunun (Londra Asfaltı) tarihsel merkez içinden geçirilmesi, yeni yol açma-genişletme, parsel alanları düzenleme ve yapılaşma faaliyetleri kent merkezinde yer alan kültür varlıklarının zarar görmesine neden olmuştur (Şek.1, 2).

Kent merkezinde yer alan sınırlı sayıdaki anıtsal yapılar ya zaman içinde duyarsız imar kararları ya da hatalı restorasyon uygulamaları sonucunda özgünlüklerini yitirmişlerdir. Çalışma konusu olan cami, medrese ve hamamdan oluşan Semiz (Cedid) Ali Paşa Külliyesi'nden de günümüze sadece cami ve hamam gelebilmiştir (Eyice, 2009: 427) (Şek.2).

SEMİZ ALİ PAŞA KÜLLİYESİ - BELGELERE GÖRE DEĞERLENDİRME

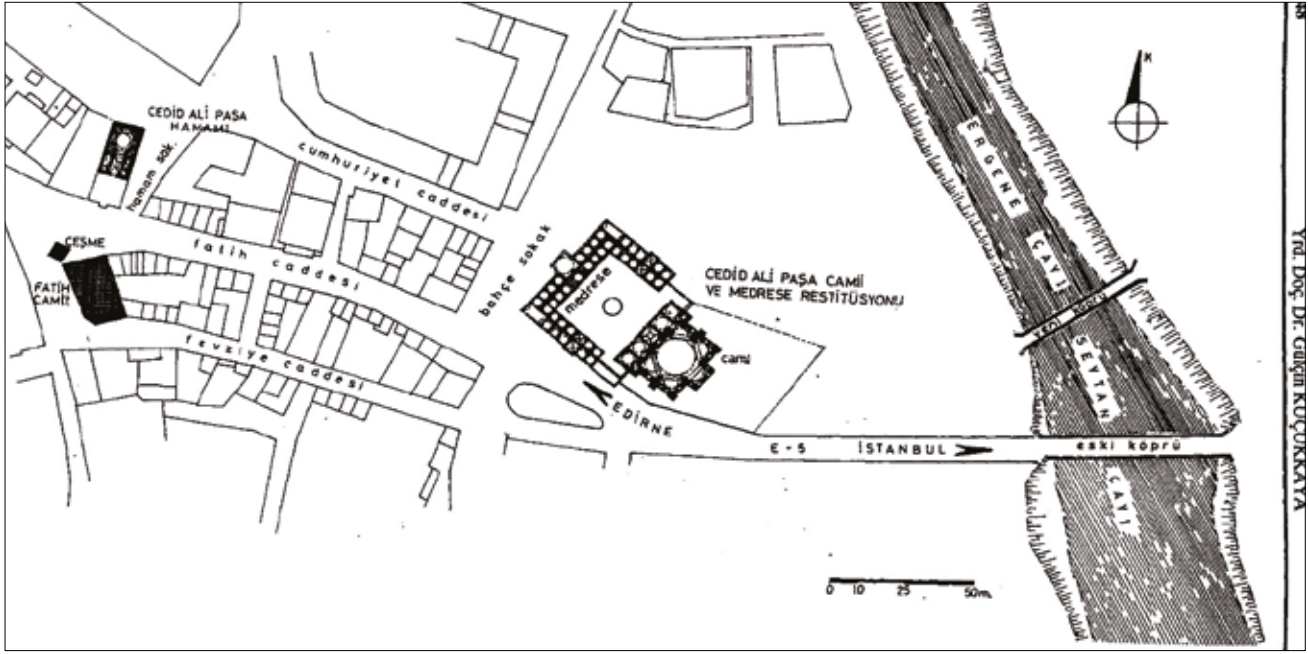
Semiz Ali Paşa, İkinci Vezir iken 10 Temmuz 1561 (26 Şevval 968) tarihinde Birinci Vezir olmuş Kanuni Sultan Süleyman Devri sadrazamıdır (Danışmend, 1971: 335). Dalmaçya sahillerindeki Brazza (Brac, Braca) adasından devşirilmiş olduğu bilinir (Gökbilgin, 1952: 486-519). Uzun boylu heybetli bir zat olduğu için *Semin, Semiz*

lakapları takılan Ali Paşa⁴ çok zeki ve nüktedan bir zattır. Latife ve nükteleri bazı letaifnamelerde yazılmış ve bunlar halk arasında yayılmıştır (Afyoncu, 2009: 496).

Sadrazam Semiz Ali Paşa'ya ait en eski belge Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakfiyeler Arşivi'nde 585 nolu Vakfiye Defterinin 16.sıra no'sunda kayıtlı H.973 tarihli Arapça Ali Paşa Vakfı⁵ olup Babaeski'de cami

⁴ Ali Paşa Enderun'daki eğitimini tamamladıktan sonra ilk olarak rıkâb ağalığı, sonra miralem (1545) ve yeniçeri ağalığına (1546), daha sonra Rumeli Beylerbeyliği (1550) ve akabinde vezaretle Mısır Beylerbeyliğine tayin edilmiş (1552-1553) ve 1561 yılında Rüstem Paşa'nın vefatından sonra Veziriazamlık görevine getirilmiştir (Danışmend, 1971: 335). Semiz Ali Paşa sadarete geçer geçmez o zamana kadar iyi yolda yürümeyen Avusturya ile sulh müzakerelerine önem vermiş ve müzakerelerde, hadiseleri kendi lehine kullanmak ve onlardan istifade etmek suretiyle büyük kabiliyet göstererek, Avusturya Elçisi Busbecq ile sadaretin ilk senelerinde sekiz senelik bir anlaşma akdine muvaffak olmuştur (Danışmend, 1971: 335). 1565 yılında vefat ettiğinde Eyüp Sultan'da bulunan türbesine defnedilmiştir (Allahverdi, 2016: 567-600).

⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü, Vakfiyeler Arşivi, 585 nolu Vakfiye Defterinin 16. Sayfa ve 16. sıra numarasında Ali Paşa İbni Hüseyin'e ait availi cemazilahir 973 tarihli Arapça Vakfiyesinin ayet hadis ve dua cümleleri hariç Yeni Defter No 1961, sayfa 441-452 deki Türkçe Tercümesinden istifade edilmiştir.

Şekil 2. Babaeski Semiz Ali Paşa Külliyesi kısmi restitüsyon projesi, medrese kısmı bugün mevcut değildir (Küçükkaya, 1989) / *The Babaeski Semiz Ali Paşa Complex the partial restitution project; the madrasah part doesn't exist today.*

dâhil hiçbir emlakten bahsedilmemektedir. Buna karşın anlatımdan yeni bittiği anlaşılan Edirne Ali Paşa Çarşısı dükkânları yapısal özellikleri, çevresiyle ilişkisi, sınırlarını belirleyen yapılarla birlikte ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Sinan'ın eserlerini belgeleyen kendi ağzından yazılmış risalelerde de cami ile medrese anılmakta fakat dükkânlar, kervansaray ile hamamın adları geçmemektedir (Mimar Sinan 1, 2). Bu yapıların Mimar Sinan'ın ölümünden sonraki tarihlerde ilave edilmiş olması muhtemeldir⁶.

Asıl vakfiyenin başladığı varakta hemen üst kısımda siyakat yazısıyla vakfiyenin içeriğine dair bir açıklama ile deftere kaydedildiği tarih yer almaktadır. Buna göre vakfiyenin sureti deftere 10 Zilkade 1287/1 Şubat 1871'de kaydedilmiştir. Arapça hazırlanan vakfiyenin tarihi evâil-i cemaziyel âhir 973/Aralık 1565-Ocak 1566'dır. Vakfiye azatlı kölesinin oğlu Muhammed Mustafa b. Abdülmennan'ında bulunduğu şahitler huzurunda düzenlenmiş, bu kişi mütevellî olarak tayin edilmiştir (Allahverdi, 2016: 567-600).

Vakfiyede vakıf eserleri ve bulundukları mahaller ve hudutları belirtildikten sonra Osmanlı coğrafyasının çeşitli yerlerinde bulunan vakıflardaki vazifelilere tahsis edilen ücretler tayin edilmiştir. Daha sonra vakfın vakıflarla ilgili şartlarına yer verilmiştir. Çiftliklerdeki tarlaların nasıl ekilip biçileceğinden, hasadın toplanıp, ambarlanması, kölelerin çalışma şartları ve çiftlik hayvanlarının bakımına kadar ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. "Baba[eski] kasabasında inşa edilen medrese ve camiin ihtiyacı olan hasır, kandil yağı, süpürge ihtiyaç oldukça alınır, bakım ve tamiri yapılır." (Allahverdi, 2016: 567-600) bilgisi de yer almaktadır.

⁶ 1569 da (Aslanapa, 1986: 441-452) 211 dükkandan oluşmuş Edirne Semiz Ali Paşa Camii akarlarıyla H.982(1574) de (Küçükkaya, 1990: 185; Gökbilgin, 1952: 486-519) yeni bir külliye inşasına başlanması, cami ve medresenin Sinan'ın tasarımıyla tamamlanması bu arada hamamın camiden önce

Semiz Ali Paşa'nın Edirne'deki emlakine ait bir diğer belge H.982 tarihli bir muhasebe evrakı olup "Ali Paşa'nın Babaeski'de bir camii, bunun için de bu kasabada hamam, kervansaray ve dükkânlar vardı" denmektedir (Gökbilgin, 1952: 486-519). Gökbilgin'in "XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası/ Vakıflar-Mülkler-Mukataalar" adlı kitabında 827 nolu dipnotundaki⁷ bilgilere göre kervansaray, hamam için cedit (yeni) sözcüğü tekrar tekrar kullanılmakta ve akarları toplamakla yükümlü Kasım Bey tarafından yaptırıldığı açıklanmaktadır⁸.

XVII. yüzyılda yaşamış ünlü seyyah Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde, "...Evvela şehrin doğu tarafında su kenarında Ali Paşa Camii, yapanı Süleyman Han Vezirlerinden Semiz Ali Paşa adıyla meşhur tedbirli bir vezirmiş, bu şehir içinde bir cami yaptırmış ki güya selatin camiidir. Hemen İstanbul'daki Topkapı içinde

bitirilmesi ve Edirne dükkânlarının gelirlerinin önceleri yeterli olması nedeniyle daha sonraki yıllarda kervansaray ve dükkânların inşasına devam edilmiş olması muhtemeldir.

⁷ "Muhasebe-i müfredat icar hayu hamam-ı cedit ve kervansaray-ı cedit ve sair dekakin (dükkânlar) der nefes-i kaza Babaeski'si Evkaf merhum ve mağfur seyit ve sehil sahib ül hayrat Veziriazam Ali Paşa nurullah merkada bi marifeti Kasım Bey cabi".

⁸ "Hüseyin Ayvansarayî Vefeyât-ı Selâtîn'inde Semiz Ali Paşa'nın hayratını, "...Baba-yı atık kasabasında bir kebîr camii ve bir çifte hamam ve çarşıda bir mâ-i leziz çeşmesi cârîdir" şeklinde kaydettiğine göre: muhtemelen XVIII. yüzyıl sonlarında medrese ve hanı harap olmuş, fakat çifte hamam ile çeşmesi mevcuttur. 982 tarihli muhasebe evrakında bunlar "hamâm-ı cedit" ve "kârbansaray-ı cedit" olarak kaydedildiklerine göre sonradan yapılmış olmalıdır" (Eyice, 2009: 427).

Ahmet Paşa Camii'ne benzer. Ama ondan aydınlık, süslü, mükemmel bir camidir. Medrese imaret, hanlar, dükkânlar hep bu Ali Paşa'nın hayrıdır.” demiş, ayrıca kasabada bir de hamam olduğundan bahsetmiştir.

H.1126 tarihli Baba-yı Atik Kadısı'na yazılmış, caminin ve hamamın onarılması gerektiğini belirten bir hükümden⁹ hamamın camiden 25 gün önce bittiği anlaşılmaktadır (Erdoğan, 1978: 122-188). Bu bilgilere göre; Semiz Ali Paşa 1565 (H.972) de ölümünden sonra (H.976) da Edirne Ali Paşa Çarşısı tamamlanmış (Ahmet Badi Efendi, 1932: Cilt: III: 368) ve dükkânlardan elde edilen gelirle (Peremeci, 1939: 85) kiralari toplamakla yükümlü Kasım Bey tarafından Mimar Sinan'a cami, medrese, kervansaray, hamam ve dükkânlardan müteşekkil bir küçük külliye daha Babaeski'de (H.982) 1575 tarihinde, Semiz Ali Paşa'nın ölümünden (1565) 10 yıl sonra yaptırılmış olmalıdır. Kaynak zikredilmeden belirtilen 1555, 1561 (Tuncel, 1974: 14) gibi muhtelif tarihler caminin esas inşa tarihi değildir. 1574 ve 1577 arasındaki masraflarını kaydeden inşaat defterinde o yıllarda da inşaatın devam ettiğini ifade edilmekte olup, 15 Eylül 1585'te mütevelliyeye gönderilen bir ferman, caminin önündeki son cemaat yerinin ve avlunun henüz tamamlanmadığı ve bu tarihte inşaat halinde olduğu anlaşılmaktadır (Necipoğlu, 2013: 519).

Trakya'nın XIX. yüzyıl boyunca yaşadığı istilâlar ve tahribat sonunda bu büyük külliye, medrese, kervansaray ve dükkânları (arasta) hiçbir iz kalmayacak surette ortadan kalkmıştır (Eyice, 2009: 427). Balkan Savaşı'nda da cami büyük ölçüde zarar görmesine, hatta minaresinin yıktırılmasına rağmen sonraları tamir edilmiş ve tarihi kaynaklarda adı geçen külliye yapılarından günümüze sadece cami ve hamam gelebilmiştir (Eyice, 2009: 427).

⁹ “Baba-yı Atik Kadısı'na Hüküm ki, Südde-i Saadetime mektup gönderip Baba-yı Atik Kasabasında vaki ülema ve suleha ve eimme ve huteba ve sairleri biisrihim meclis-i şer'e varup sadrazam nezaretinde olan evkaftan Ali Paşa'yı Cedit'in Kasaba-i mezburede bina eylediği camii şerif mürur-ı eyyam ile harabe müşrif olup ve 25 gün mukaddem (önceden gelen) hamamın dahi kazganı delinip, ol dahi harap olup ziyadesiyle her biri ücret çekmeleriyle vaki hali arz ve derun-ı arzda vezaif-i Baba-yı Atik ahalilerinden mufassal masharları olmakla vakf-ı mezburun mütevellî ve mürtelikaları camii mezkur ve hamam-ı merhumun ta'mirine raziler olup fukahayı hanefiye...deyu tasrih etmeleriyle kasaba-i mezburede olan camii şerif ve hamamın ta'mirleri galle-i vakıftan ta'mir için Evkaf-ı Merkume Müfettişi Mevlana Ahmed Ziyde ilmehü i'lam etmekle müşarünileyhin i'lamı mucibince şer ile keşif ve galle-i Vakıftan ta'mir ettirmek için yazılmıştır. Evahir-i C.Evvel 1126”.

Cami

Cami ile ilgili esaslı belgeler Mimar Sinan'ın Şair Sai'ye hikâye ettiği risalelerdir. “Tuhfetü'l Mi'marin'de; “*Camii Şerif-i Ali Paşa Veziria'zam der Babaeskisi*” ibaresi (Mimar Sinan 1), Tezkiretü'l Ebniye'de ise; “*Merhum Ali Paşa Camii*” ibaresi ile (Mimar Sinan 2), kayıtlara geçmiş olan cami için Ahmet Badi Efendi (H.1312) de hazırladığı çalışmasında “*H.1308'de vakfi envalinden ve ianat-ı ahaliden terakün eden akçe ile mükemmel bir tamir geçirmiştir.*” demekte ayrıca haziresinde Şeyh Mahmut Şuhuri adlı bir zatın gömülü olduğunu fakat bu zatın kişiliği hakkında bir bilgi bulamadığını belirtmektedir. Bu bilgilere göre caminin kible tarafında bir haziresi olmalıdır. Fakat hazire günümüzde mevcut değildir.

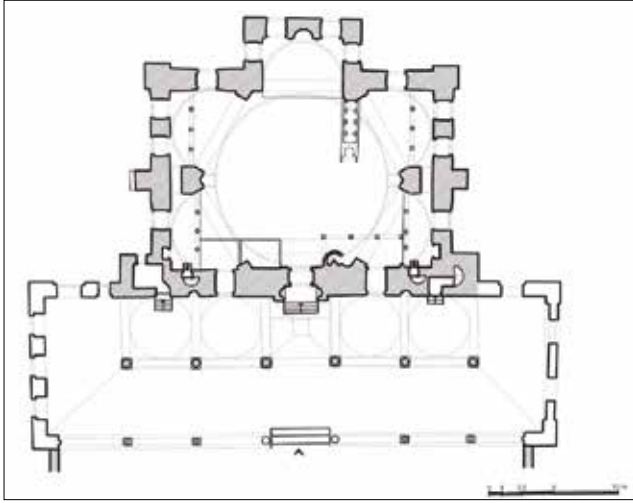
Caminin duvarla çevrili bahçe avlusunun ortasında on iki kenarlı bir şadırvan yer alır. Çift revaklı son cemaat mahalinden camiye girilir (Şek. 3, 4). İç revak, altı sütun ile taşınmakta olup ortada aynalı tonoz, yanlarda ise ikişer kubbe ile örtülüdür. Dış revak ise ahşap çatılı olup, kuzey yönünde altı sütun ile taşınırken yanlarda (doğu ve batı yönlerinde) ayaklar ile taşınmaktadır¹⁰ (Foto. 1-5).

Cami harimine iki yanı mihrabiyeli mermer bir cümle kapısından girilir (Foto. 6). Enine gelişmiş harim mihrap kısmında dışa taşma gösterir ve bu kısmın üstü yarım kubbe örtülü olup (Şek. 3, 4)¹¹ harim mekânına hâkim olan ana kubbe, iki yanda 2 şerden dört yarım kubbe olmak üzere 5 yarım kubbe ile mekân genişletilmiştir. Taşıyıcı duvar pâyeleri arasında kalan ara mekânlara, sütunlara oturan mahfiller yerleştirilmiştir¹².

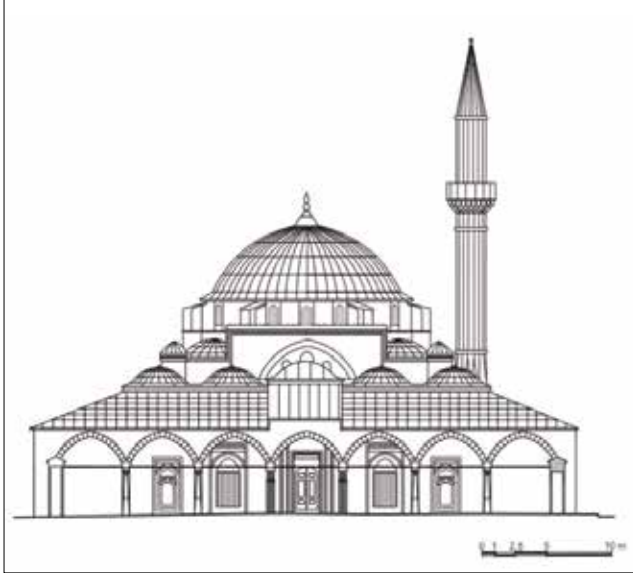
¹⁰ “Avlu ile esas son cemaat yeri arasında sekiz mermer sütuna oturan yedi sivri kemerli ikinci son cemaat yeri vardır. Yanlarda çıkıntı teşkil eden ve gerek avlu gerek cami duvarlarına organik biçimde bağlanan bu dış revak, diğer bazı benzerlerinde sanıldığı ve hatta iddia edildiği gibi sonradan ilâve olmayıp esas plana aittir. Bu dış revak üstündeki sütun başlıkları baklavıdır. Yalnız esas girişin iki yanında bulunan sütunların gövdelerinin alt kısımları daha kalın olup, başlıkları da daha zengin biçimde mukarnalıdır (stalaktitli).” (Eyice, 2009: 427).

¹¹ TUMFRA (Trakya Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Restorasyon ABD Arşivi); Rölöve çalışmaları, 1988-1989 yıllarında, Trakya Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü Rölöve Stajı kapsamında öğrencilere Yrd. Doç. Dr. A.Gülçin Küçükkaya nezaretinde yaptırılan çalışmalar olup, revize edilerek yeniden çizilmiştir.

¹² Eyice (2009) bu konuyu şöyle değerlendirmektedir; “Ali Paşa Camii, Mimar Sinan'ın İstanbul'da birkaç eserde değişik biçimlerde uyguladığı ve sonraki mimarların da kullandıkları (Beşiktaş'ta Sinan Paşa ve Ahmed Paşa, Kadırga'da Sokullu Mehmed Paşa, Üsküdar Atik Vâlide, Fındıklı'da Molla Çelebi, Cerrah Mehmed Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa camileri) altı destekli sistemin şimdiye kadar bilindiği kadarı ile taşradaki tek örneğidir.”

Şekil 3. Babaeski Semiz Ali Paşa Camii plan rölövesi 198 / Architectural survey of the plan of Babaeski Semiz Ali Paşa Mosque, 1989 (TÜMFRA).

Şekil 4. Babaeski Semiz Ali Paşa Camii ön cephe rölövesi, 1986 / Architectural survey of the front facade of Babaeski Semiz Ali Paşa Mosque 1986 (TÜMFRA).

Caminin orijinal inşaat kitabesi olmayıp, batı giriş kapısı üzerindeki tamir kitabesinden 1832 (H.1248) de esaslı bir restorasyon geçirdiği anlaşılmaktadır. Kitabesi şöyledir (Foto. 7) (Müderrişoğlu, 1993: 636);

1. Şehinşah, ibâdet-pîşe hân Mahmud hayr a' mâl
2. O, hamî-i şeriat âlemin emn ü emânıdır
3. Değil Hazreti Peygamber ve Zıll-ı Cenâb-ı Hak
4. Cihânın Padişâhı mehdi-i sahib-i zamanıdır.
5. Ali Paşanın etdi ma'bedin ta'mir gördüğün
6. Senây-ı cûdu hayr herkesin vird-i zebanıdır.
7. Salât-ı hamse de ol şâh-ı devrâna duâ kıl kim
8. Bu din ve devlet ve mülkün medâr-ı fahr-ı şânıdır.
9. Sipihr tâkına 'aynı şüreyyâ oldu târihim
10. Bu dil-cu câmiin muhyisi Han Mahmud şânıdır. -1248.

Fotoğraf 1. Cami kuzey cephesi ve şadırvan / The mosque's north facade and the fountain (Canitez, 2018).

Fotoğraf 2. Cami batı cephesi / The Mosque's west facade (Canitez, 2018).

Avlunun kuzeybatı köşesinde yer alan minaresi 1911-12'deki Bulgar istilası sırasında yıkılmış ve 1934'te yeniden inşa edilmiştir (Foto.8).

Camide Edirne Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 1986-1988 tarihleri arasında da restorasyon çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde, dışta taş duvar temizleme, derz yenileme, raspa etme, kaplama işleri, kubbe etrafının horasan harçla sıvanması ve pencere dışlıklarının yenilemesi, içeride alçı müzeyyen içlikler kalem işleri, taş işleri taş ve mermer temizliği yapılmıştır.

Cami içinde yapılan kalem işleri restorasyonu 1980'li yıllarda Edirne Selimiye Camii'nde çalışmış kalemkârlara ve bu restorasyonda izlenen yolu takip ederek yaptırılmış olup, burada da mevcut son dönem kalem işi süslemeler (Foto. 9ab, 10ab) sökülerek,

Fotoğraf 3. Cami güney cephesi / *The mosque's south facade* (Canitez, 2018).

Fotoğraf 4. Cami doğu cephesi / *The mosque's east facade* (Canitez, 2018).

Fotoğraf 5. Çift revaklı son cemaat mahali / *Latecomers' place with double portico* (Canitez, 2018).

Fotoğraf 6. Cami harim girişi / *The mosque's prayer hall's entrance* (Canitez, 2018).

Fotoğraf 7. Batı girişi / West entrance (Canitez, 2018).

analizlerle yer yer bulunmuş alt katman klasik dönem kalem işi dekorasyon ihya edilmeye çalışılmıştır¹³. Esasen sağlam bölgelerin ve klasik dekorasyonun tespiti için yapılan analizlerde Abdülhamid ve II. Mahmut dönemlerine ait olduğu düşünülen iki farklı Barok dekorasyon daha mevcuttur. Fakat bu restorasyonlar sırasında mevcut Barok süslemeler ya tamamen yok edilmiş ya da beyaz zemin altına gizlenmiştir¹⁴.

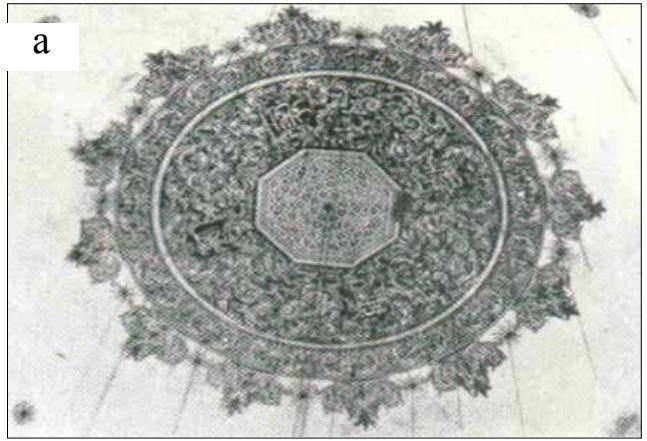
Babaeski Semiz Ali Paşa Camii kalem işi restorasyonlarında (1980'ler) kubbelerde kesin ve belirgin röprodüksiyonlarla orijinal klasik dekorasyonun tekrarı ile bir bütünlemeye gidilmesi

¹³ 1980'lerdeki Cami kalem işi restorasyonunda amaç; başlangıçta dökülmekte olan sıvanın desteklenmesidir. Fakat iskele kurulup, iç kubbe yüzeylerine ulaşıldığında sıva ve kalem işi erozyonunun artmakta olduğu anlaşılmış ve eldeki imkânlarla, bazı kısımlarda mevcut sıvanın desteklenerek korunmasına bazı kısımlarda ise sıvanın tamamen kaldırılarak yeni bir zemin oluşturulmasına ve bu zemin üzerine alt katmandan çıkarılan ve orijinal olduğu düşünülen klasik dönem kalem işi dekorasyonun bütün yüzeylere uygulanmasına karar verilmiştir (E.V.B.M.A.).

¹⁴ 1980'lerdeki restorasyonlarında mihrap üstü yarım kubbesi tamamen ana kubbe de ise alçı malakari göbek üzerindeki kalem işi rozetler, tığlar, pandantif flatoları klasik dekorasyonu uygun olarak yeniden yapılmışlardır. Son cemaat mahali kubbele- rindeki son devir Barok süslemelere dokunulmamıştır (E.V. B.M.A.).

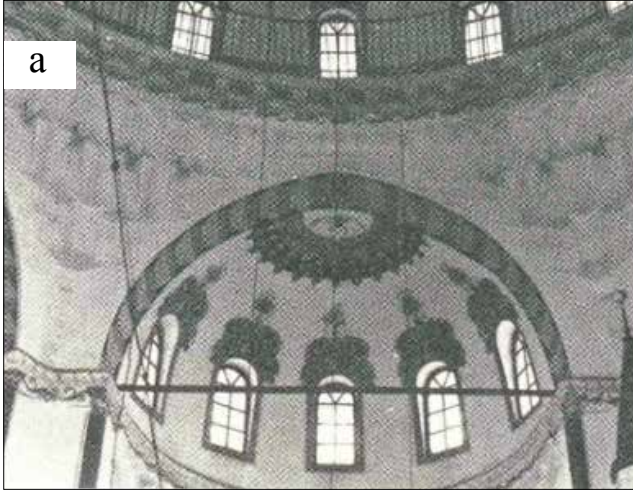

Fotoğraf 8. Balkan Harbi sırasında yıkılan minare / The minaret that collapsed during the Balkan War (E.V.B.M.A.).

Fotoğraf 9ab. Ana kubbe kalem işleri - restorasyon öncesi (Tuncel, 1973), restorasyon sonrası (Canitez, 2018) / Main dome's hand drawings - before restoration, after restoration (Canitez, 2018).

camii'nin genel iç dekorasyonuna kazandırdığı uygunluk açısından oldukça olumludur (Foto.11, 12). Fakat restorasyonda amaç tarihi belge değeri taşıyan özgün bütün malzeme ve teknikleri geleceğe ulaştırmaktır (Küçükaya,1992: 56-60). Eskiye gösteren belgelerin ortaya çıkarılması çok hassas bilgi ve denemelerle elde edilen yöntem ve malzemeler kullanılarak yapılmalıdır.

Fotoğraf 10ab. Cami mihrap önü yarım kubbe süslemesi 1986 restorasyonu öncesi (EVBMA), restorasyonu sonrası (Canitez, 2018) / The decoration of the half dome in front of the mosque's mihrab 1986 before-restoration after restoration (Canitez, 2018).

2013 yılında uygulanan restorasyon çalışmalarında ise son cemaat mahali ahşap konstrüksiyonunun tamir ve tahkimi yapılarak camide bozulan tüm kurşun kaplamalar yenilenmiştir (EVBMA) (Foto.13).

2018'de yerinde yapılan incelemede özellikle çevre zemin kotunun kısmen yükselmesi sonucu zeminden gelen kılcal yollardan yükselen suyun etkisiyle yosunlaşma, karama, liken oluşumu görülmektedir. Duvar yüzeylerinde yer yer çimento malzeme kullanımının neden olduğu kılcal çatlaklar ile kuzey beden duvarında sıva kabarma ve dökülmeleri gözlenmiştir (Foto. 14, 15, 16).

Medrese

Mimar Sinan'ın Tuhfetü'l Mi'marin'de "*Medrese-i Ali Paşa Der Babaeskisi*" ve Tezkiret'ül Ebniye'de "*Babaeski'de Merhum Ali Paşa Medresesi*" olarak tanımladığı Babaeski'deki Semiz Ali Paşa medresesi bugün mevcut değildir.

Fotoğraf 11. Semiz Ali Paşa Camii harimi / Praying area of the Semiz Ali Paşa Mosque (Canitez, 2018).

Fotoğraf 12. Doğu yan mahfil, 1986-1988 restorasyonu sonrası / The loge on the east side 1986-1988 after restoration (Canitez, 2018).

Fotoğraf 13. 2013 yılı restorasyon çalışmaları / Restoration work in 2013 (EVBMA)

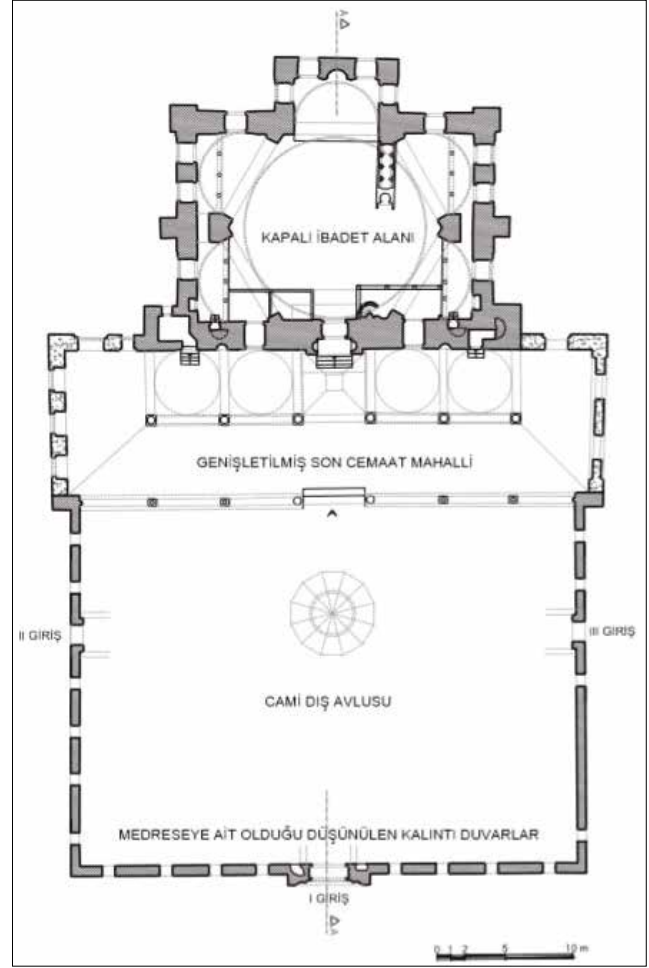
Fotoğraf 14. Zemin suyunun yükselmesi sonucu oluşan bozulmalar / *Deteriorations due to rising damp (Canitez, 2018).*

Fotoğraf 15. Zemin suyunun yükselmesi sonucu oluşan bozulmalar / *Deteriorations due to rising damp (Canitez, 2018).*

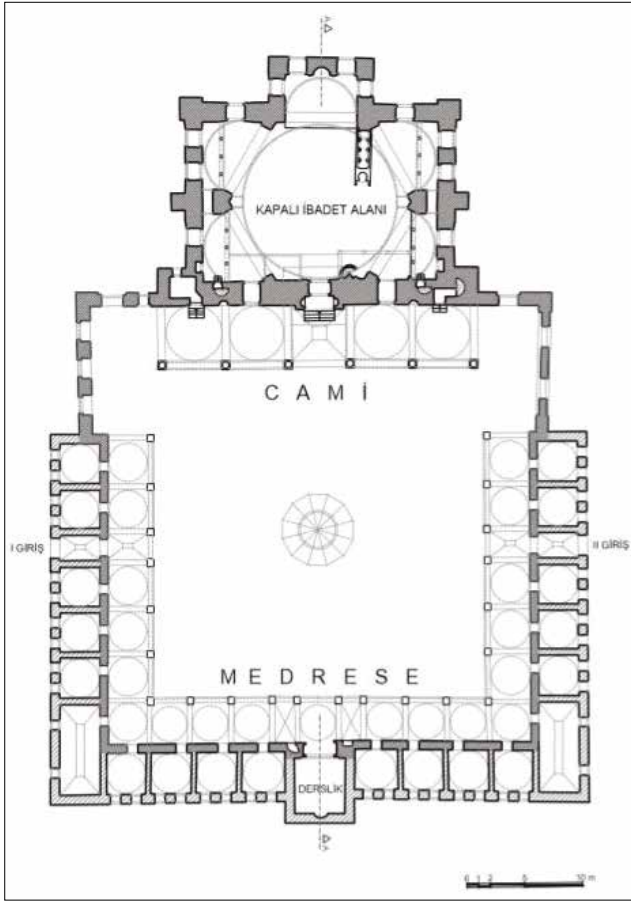
Fotoğraf 16. Son cemaat mahali derz boşalmaları ve çatlaklar / *Loss of mortars and cracks on the walls of the last prayer hall (Canitez, 2018).*

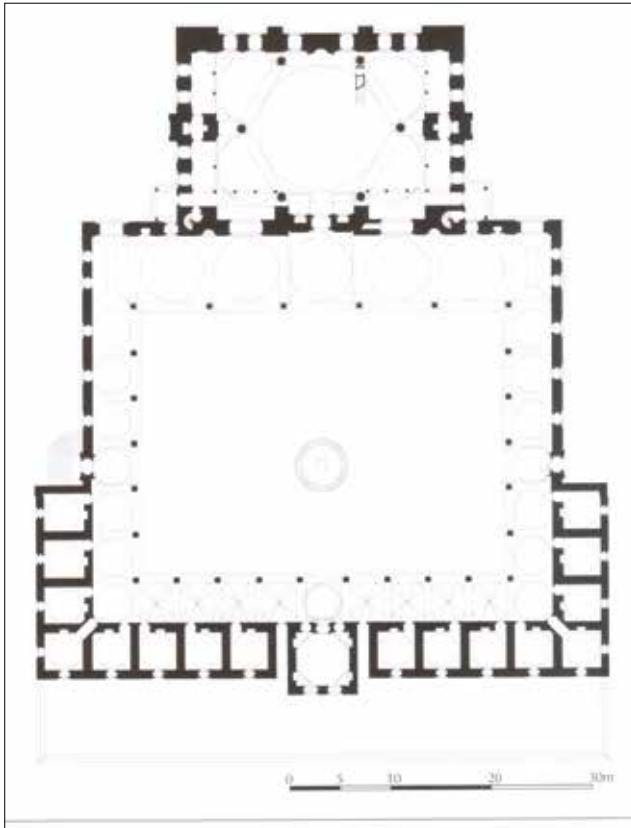
Şekil 5. Semiz Ali Paşa Camii plan rölovesi / *Architectural survey of Semiz Ali Paşa Mosque and its courtyard (TÜMFRA).*

Medresenin niteliklerine açıklık getiren bilgilerden en önemlisi Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Babaeski'de camiden bahsederken vurguladığı Topkapı'daki Ahmet Paşa Camii ile benzerliği (Şek. 5, 6, 7), ikinci önemli bilgi ise avlu girişi ve avlu duvarı-cami mekânı bağlantı noktalarındaki mevcut duvarlar üzerindeki medreseye ait olması muhtemel pek çok kalıntının olmasıdır (Foto.17, 18, 19). Evliya Çelebi'nin bahsettiği Topkapı Kara Ahmet Paşa Camii ve çevresindeki medrese odaları mimari pozisyon ve işleyişi ve hatta işçilikleri Babaeski Semiz Ali Paşa Camii ile karşılaştırmalı analize tabi tutulduğunda (Şek. 5-8abc) her iki yapının cami harimlerinin birbirlerinin benzeri olduğu, medrese odalarının da Babaeski'de aynı konumda cami avlusu etrafında yer alabileceği ihtimalinin değerlendirilmesiyle restitüsyon projesi yapılmıştır (Şek. 6).

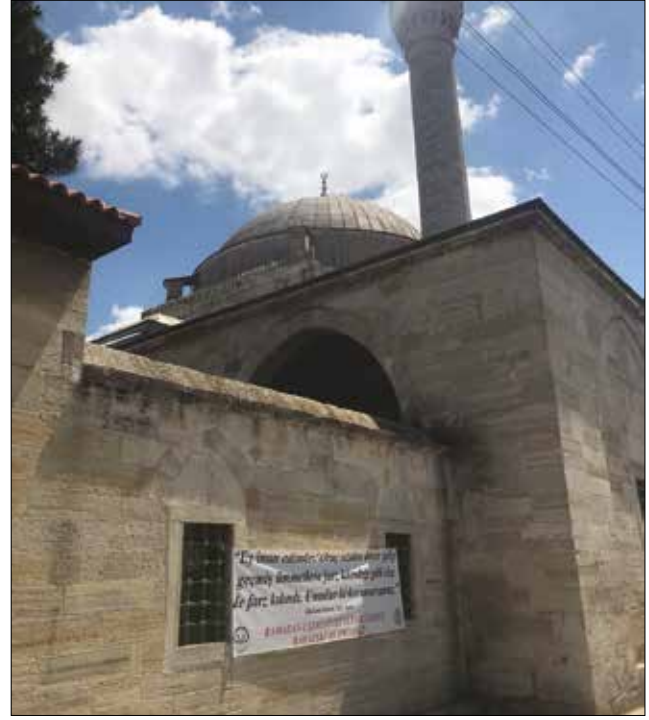
Ayrıca; Cami giriş avlusu etrafındaki duvar dokusu incelendiğinde (Foto. 17, 18, 19) çeşitli müdahalelerle özgün niteliklerini kaybetmiş bir duvar kalıntısı olması, iç ve dış duvar dokusunun farklı karakterlerde oluşuyla yenilenmiş olması ihtimalinin kuvvetli olduğu, mevcut pencerelerinde medreseye ait kapılar olabileceğidir. Burada olması muhtemel “revaklı bir

Şekil 6. Semiz Ali Paşa Camii ve Medrese planı restitüsyonu / *Semiz Ali Paşa Mosque ve Madrasah restitution project* (Küçükaya, 1989)

Şekil 7. Topkapı Kara Ahmet Paşa Camii ve Medresesi röhlövesi / *Architectural survey of the Topkapı Kara Ahmet Paşa Mosque and Madrasah* (Kuban, 2007: 316).

Fotoğraf 17. Batı avlu duvarı ile son cemaat mahali bağlantı detayı (muhdes bir uygulamayı işaret etmekte) / *Detail of the connection between the west courtyard wall and the latecomers' area (It indicates a later addition)* (Canitez, 2018).

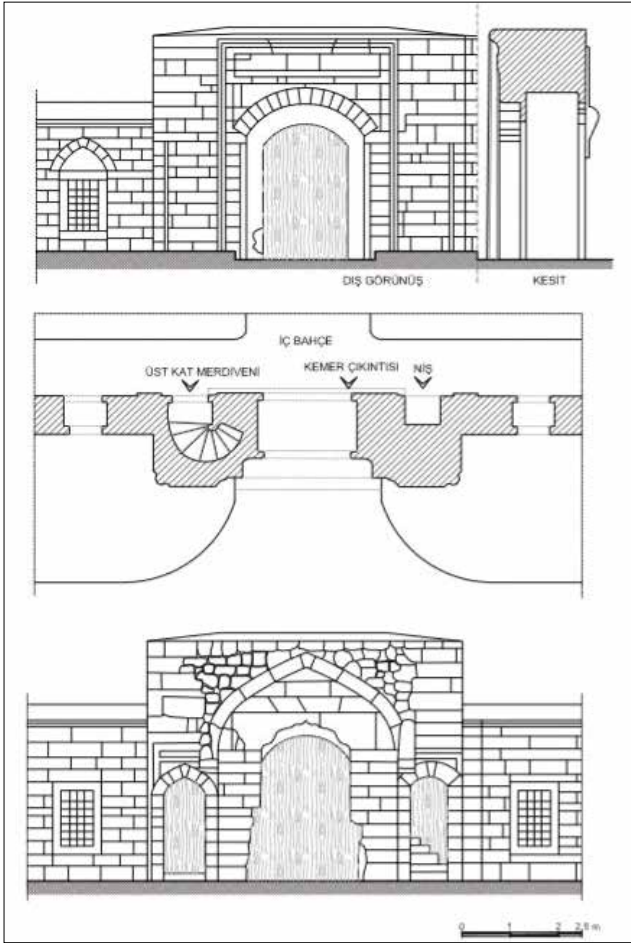
Fotoğraf 18. Kuzey avlu girişi dış görünüşü / *External view of the north courtyard entrance* (Canitez, 2018).

medrese” ihtimalini destekleyen avlu girişindeki yapı kalıntıları irdelendiğinde (Şek. 7, 8abc, Foto. 18, 19); kapı dışta kaş (Şek.8a), ve içte basık kemerli (Şek.8c) olup ayrıca sağında üç basamağı mevcut bir merdiven mekânı kalıntısı (Şek.8bc) solunda ise simetrik bir niş bulunmaktadır. Merdiven mekânı üst katta bir kitaplık katının (Tuncel, 1974: 14-16) ya da bir dersliğin girişi ya da iki katlı bir ana giriş kapısını düşündürmektedir¹⁵.

¹⁵ Eyice (2009: 427) bu kalıntıları şöyle değerlendirmektedir; “Caminin önünde üç taraftan girişi olan pencereli duvarla çevrili büyük bir avlu bulunur. Ortadaki esas kapı diğerlerinden daha gösterişli bir mimariye sahiptir. Bu kapının avluya bakan

Fotoğraf 19. Kuzey avlu girişi iç görünüşü-revak kalıntıları / Internal view of the north courtyard entrance - remains of the portico (Canitez, 2018)

Şekil 8abc. Cami avlusu esas giriş rölövesi (TÜMFRA, 1989) / A survey of mosque courtyard main entrance

tarafında görülen bazı izlerden, girişin üstünde evvelce sütunlara oturan köşk biçiminde bir oda bulunduğu tahmin edilebilir. Ancak burada kanaatimizce sundurma şeklinde sadece bir sakıf olabileceği de düşünülmelidir. Mehmet Tuncel'in evvelce burada bir kütüphane olduğu hakkındaki görüşüne katılmak mümkün değildir. Cami dışında kütüphane binaları ancak XVII. yüzyılda başlamaktadır.”

Ayrıca bu kısmın iç yüzünde muhtemel revaklara ait kemer izleri de mevcuttur. Cami avlusu etrafında revaklı avlusu olan medrese odaları ve girişin olduğu yerde de 2 katlı bir medrese dersliği olabileceği düşünülebilir (Şek.8c, 9, 10). Bu bilgilere dayanarak medresenin plan ve kesitine yönelik restitüsyon projesi yapılmıştır (Şek. 6, 10).

Hamam

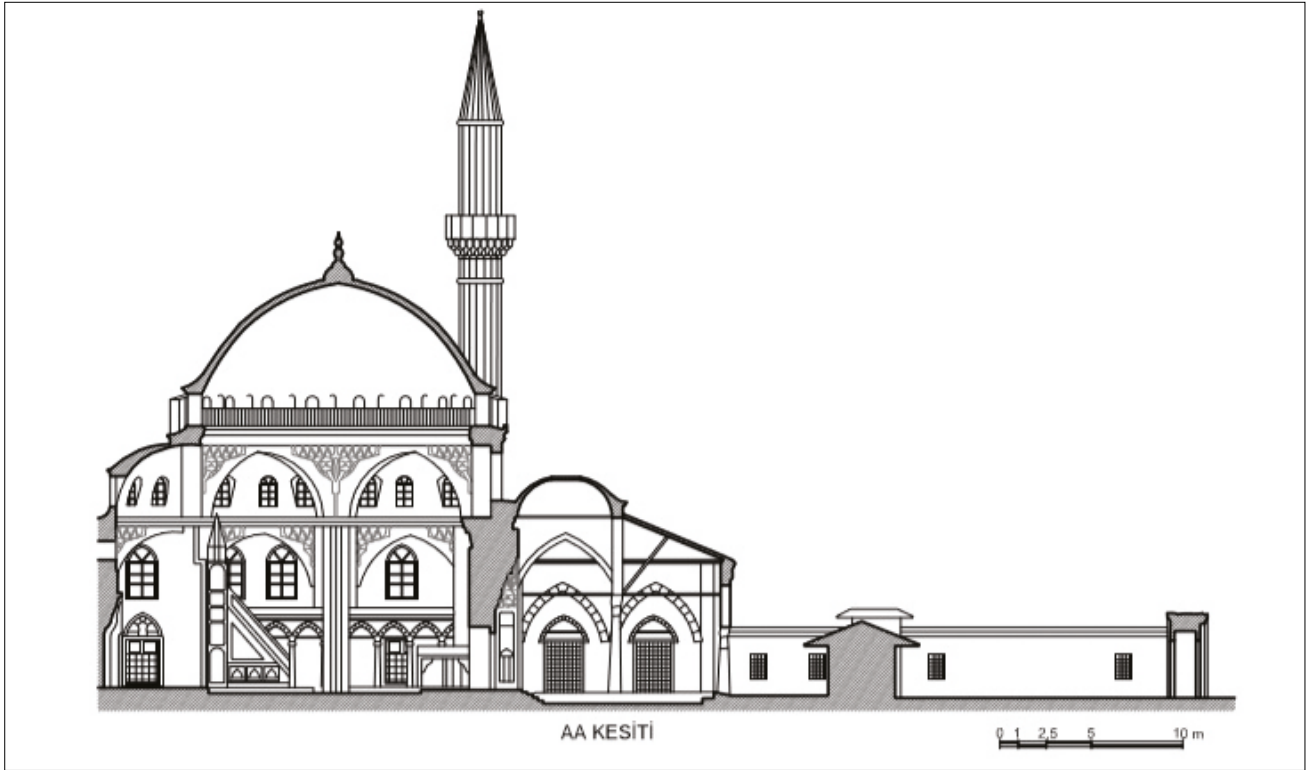
Kültür Bakanlığı, Kırklareli Kültür Varlıkları Envanteri'nde 39-02-719 no ile kayıtlı, Babaeski Hacı Hasan Mahallesi, 73 ada, 3 parselde kain, Fatih Camii karşısında yer aldığı için “Fatih Hamamı” olarak da bilinen hamamın (Şek.11); (H.1126) tarihi belgeye göre Semiz Ali Paşa vakfı geliri ile yaptırılmış olduğu ve inşasının camiden 25 gün önce bittiği anlaşılmaktadır¹⁶. 1989'da Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından esaslı restorasyonu yaptırılmıştır.

E5 yolu üzerinde Fatih Camii karşısında yer alan Semiz Ali Paşa Hamamı'na Fatih Caddesi üzerindeki XIX.yy yapısı oryantalist yaşmaklı ana kapıdan girilir (Şek.12). İki katlı soyunma mahali (camekân) klasik özelliklerini yitirmiş geç dönem yapısıdır. Üzeri muhtemelen önceleri kubbeli olan bu soğukluk mahalinin de Balkan Savaşları sonrası değişime uğramış olması ve düz çatı ile örtülmüş olması muhtemeldir (Foto. 20, 21 ve Şek.14). Yapının soğukluk kısmından sonra ılıkılık, üç ayrı mekândan oluşmaktadır. Ortadaki en geniş mekân geçiş holü niteliğinde olup 13 adet tepe ışıklığı olan aynalı bir tonozla örtülüdür¹⁷. İki yanlarda bulunan tuvalet ve usturalık mekânlarının üst örtüleri farklı düzenlemelerde olup mekân ölçüleri farklıdır (Şek. 13). Hamamın üçüncü ve en sıcak bölümü, Arapçada “Harara”(Aru, 1949: 35) adı verilen iç hamam (sıcaklık), köşelerde dört adet özel yıkanma hücreleri (halvetler) ile aralarında tonozlu umumi yıkanma eyvanlarından oluşur. Halvetler ve eyvanlarda 20 cm yüksekliğinde çepeçevre dönen mermer seki üzerinde sıcak-soğuk su tesisatı olan mermer kurnalar vardır.

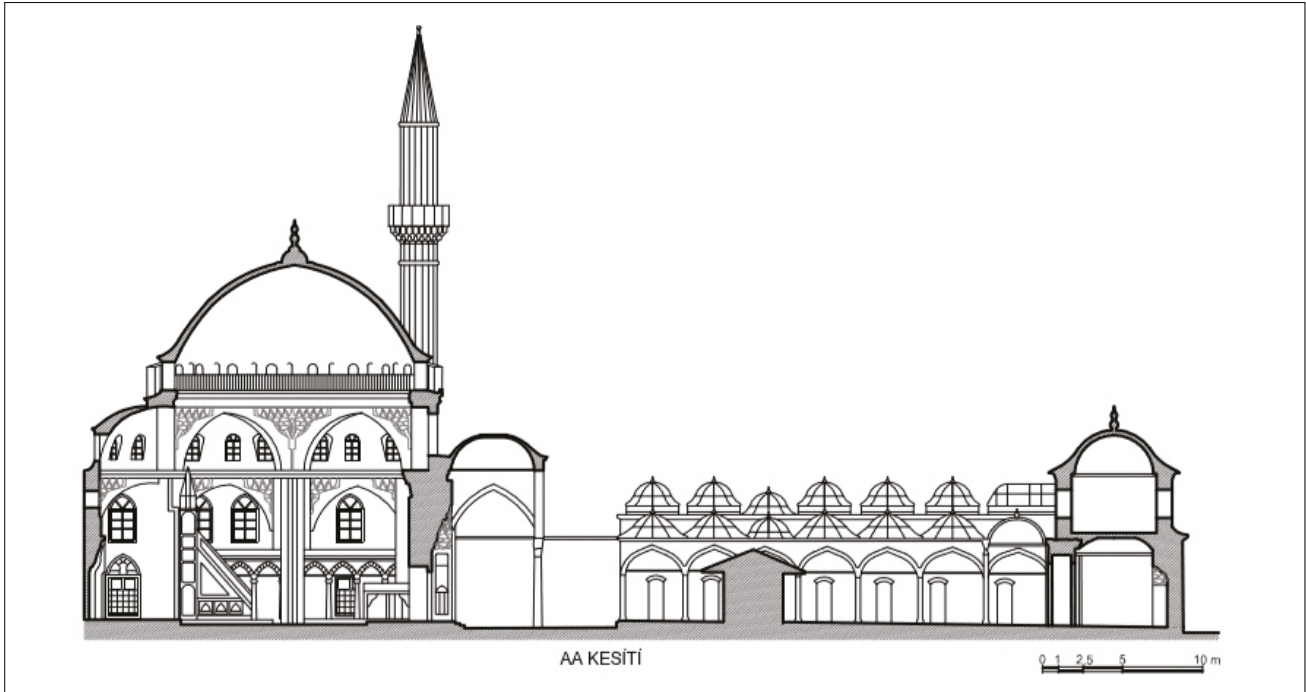
Ana kubbenin tam altında yer alan göbek taşı tek bir tepe ışıklığı ile aydınlanmaktadır (Şek. 14, 15, 16, 17). Külhan hamamın ısıtma merkezidir. Yaklaşık 1.5 m çapındaki kesme taş örgülü külhan ocağında yakılan odunlar bir taraftan sıcak su kazanını ısıttığı gibi çevresindeki taş kasnak üzerinde bırakılan deliklerden geçen alev ve duman cehennemlik adı verilen döşeme altındaki boşluklarda dolaşarak döşemeyi duvarlarda bırakılan kanallarda dolaşarak duvarları ısıtır ve yine tütekliklerden dışarı çıkar. Külhan önündeki baca ise kapak açıldığında dışarı vuran dumanın çekilmesini

¹⁶ Bkz. Dip not 7

¹⁷ 1989 da alınan rölöveler ve anlatım restorasyon öncesi durumu arz etmektedir.

Şekil 9. Babaeski Semiz Ali Paşa Cami ve Avlusu boyuna kesit- rölye / Longitudinal section of the Babaeski Semiz Ali Paşa Mosque and Courtyard –architectural survey (TÜMFRA, 1989).

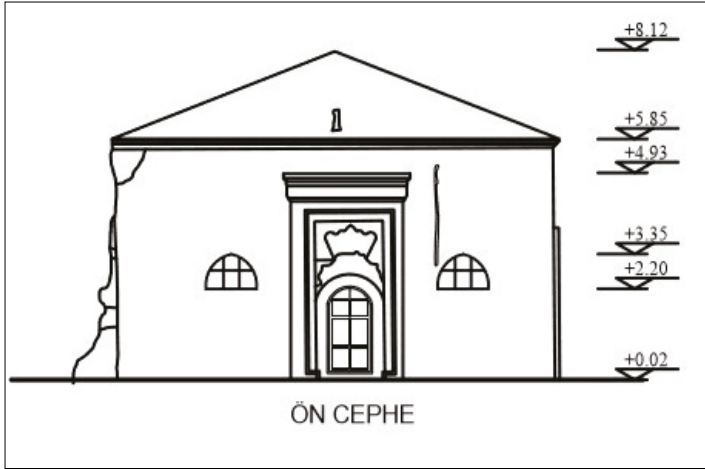
Şekil 10. Babaeski Semiz Ali Paşa Cami ve Medresesi boyuna kesit - restitüsyon projesi / Longitudinal section of the Babaeski Semiz Ali Paşa Mosque and Courtyard - restitution project (Kucukkaya, 1989)

temin içindir (Şek. 13, 18-19). Külhanın bulunduğu kısmın üzeri sıcak ve soğuk su depolarıdır.

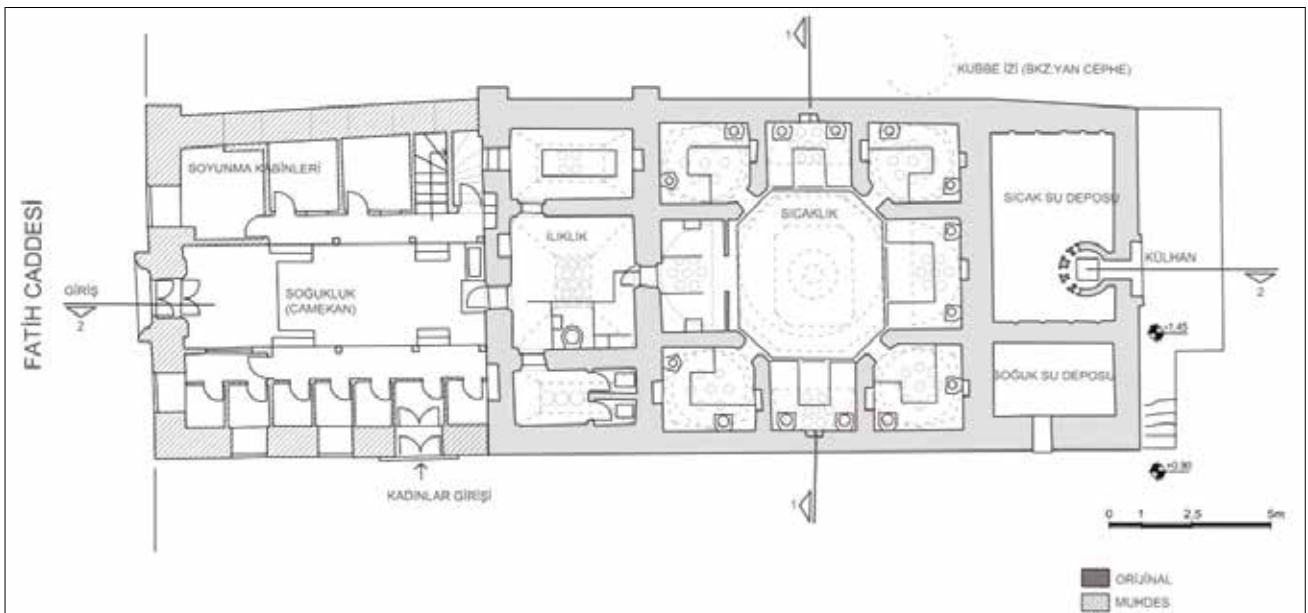
Günümüzde Edirne Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından şahsa kiralanmış olup aktif olarak kullanımına devam etmektedir. 2018 yılında hamamda yapılan incelemeler

Şekil 11. Kırklareli Kültür Varlıkları Envanterinde yer alan hamam yanındaki dükkan parselleri, eski dokudan günümüze gelen izlerdir / *The lots of the shops alongside the hammam which exist in the Inventory of Kırklareli Cultural Properties, are the traces of the past tissue (URL 5).*

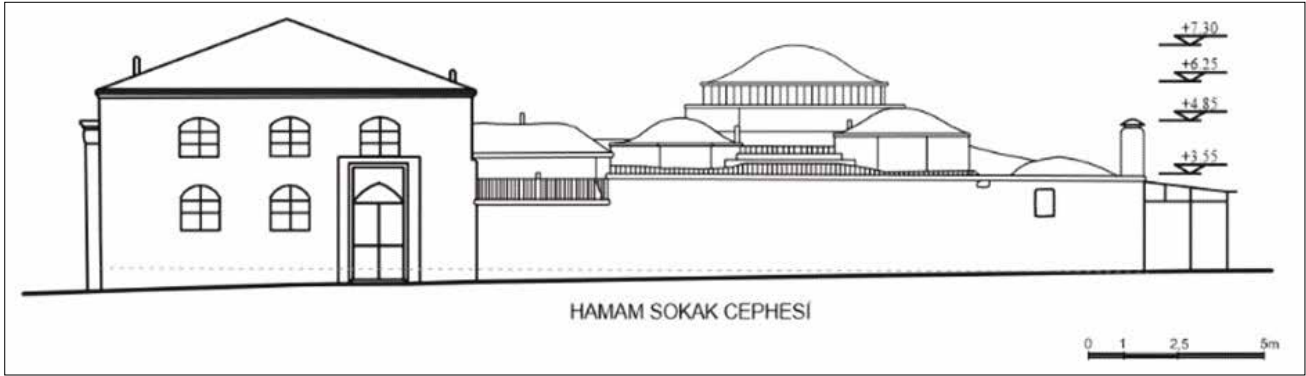
Şekil 12. Hamam girişi; 1989 restorasyonu öncesi ön cephe rölevesi (TÜMFRA, 1989) ve günümüzde hamam girişine ait fotoğraf (1989 restorasyonu sonrası) (Canitez, 2018) / *The hammam entrance; the architectural survey of the front facade before the restoration of 1989 (TÜMFRA., 1989) and the hammam entrance today (after the 1989 restoration) (Canitez, 2018).*

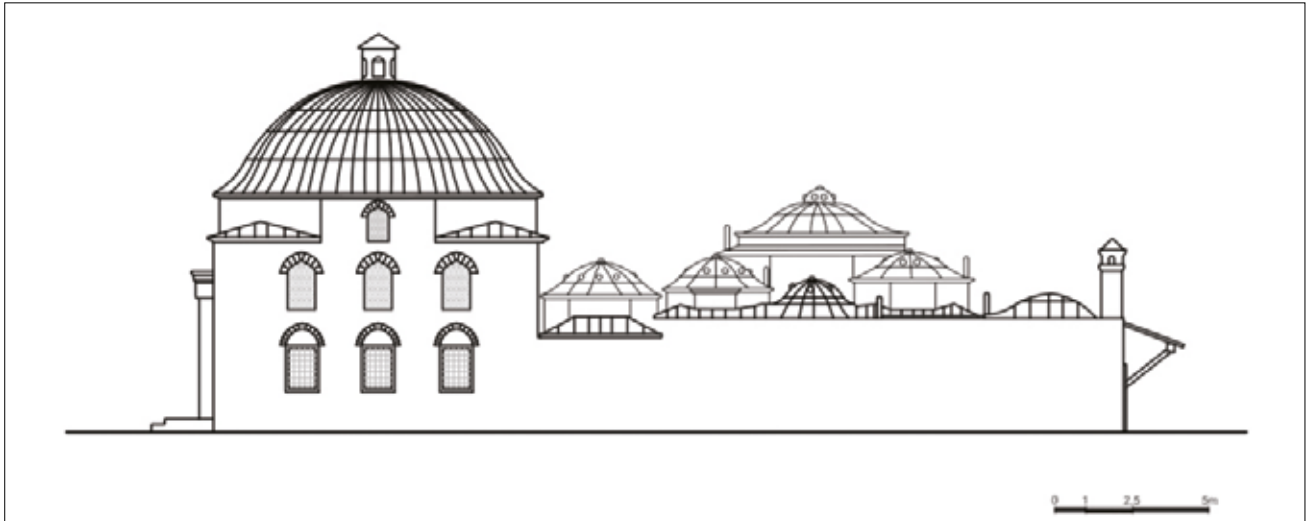
Şekil 13. Semiz Ali Paşa Hamamı 1989 Restorasyonu öncesi plan rölevesi / *Architectural survey of the Semiz Ali Paşa Hammam before the restoration of 1989. (TÜMFRA, 1989).*

göre, işletmeci tarafından yapılan bilinçsiz fiziki müdahaleler sonucu yapının büyük zarar görmüş olduğu gözlemlenmiştir (Foto.22, 23, 24, 25, 26).

Ilıklık mekânına eklenen kalorifer petekleri duvara fiziki müdahalede bulunularak asılmış (Foto.24), ılıkık mekânı solunda yer alan hücre şok havuzuna dönüştürülmüş ve eklenen merdivenle çıkış sağlanmış (Foto. 26). Hamamın ılıkık ve sıcaklık mekânlarında sonradan yapılan sıcak ve soğuk su tesisatları (Foto.25) yapıya zarar verdiği gibi görsel kirlilik de oluşturmaktadır. Yapıda yeni sıvanın uyumsuzluğuna bağlı yoğun nem problemi (koku) gözlenmektedir.

Şekil 14. Hamam doğu cephesi 1989 restorasyonu öncesi durumu / The east facade of the hammam, the restoration of 1989. (TÜMFRA, 1989).

Şekil 15. Hamam doğu cephesi restitüsyon projesi / The Hammam's east facade - restitution project (Küçükkaya, 1989).

Fotoğraf 20. Hamam, doğu cephe / Hammam's east facade (Canitez, 2018).

Fotoğraf 21. Hamam batı cephesinde, ikizi olduğuna dair duvarlar ve izler mevcuttur. / The Hammam's west facade embodies wall remains and traces of its twin (Canitez, 2018).

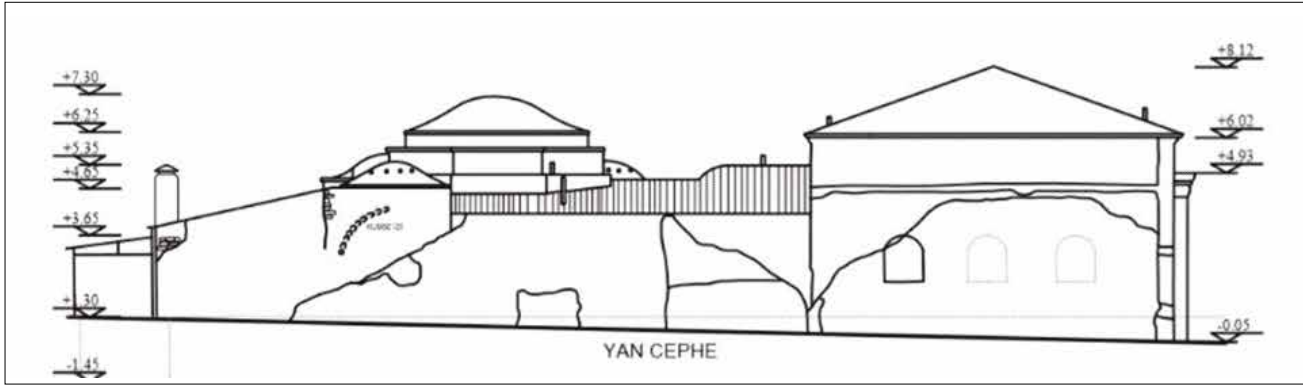
Kervansaray ve Dükkânlar

Semiz Ali Paşa'nın Edirne'deki emlakine ait bir belgede¹⁸ "Ali Paşa'nın Babaeski'de bir camii, bunun için de bu kasabada hamam, kervansaray ve dükkânlar

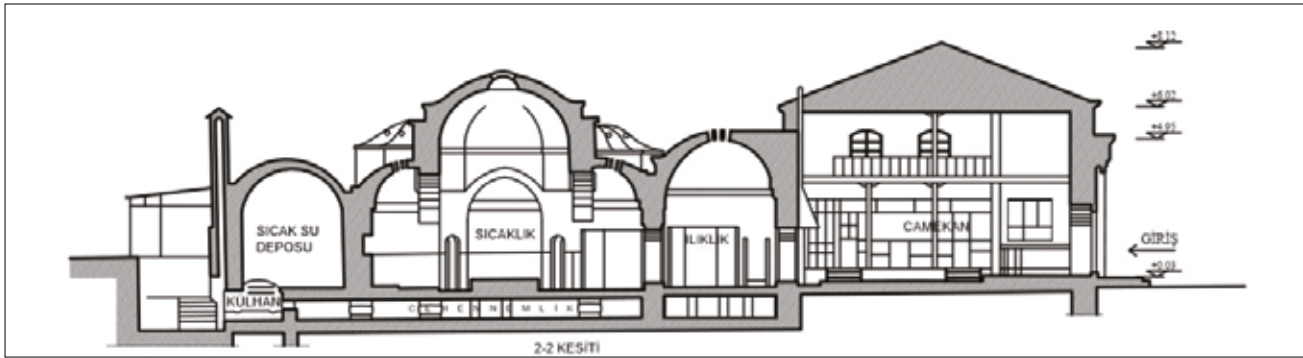
vardı" denmekte, 827 nolu dipnotundaki¹⁹ bilgilerine göre; dükkânların var olduğu ve yeni bir de kervansaray yapıldığı anlaşılmaktadır. Kervansaray günümüze gelememiş olsa da bugün mülkiyeti şahıs elinde olan Cami ve Hamam arasında, Fatih Caddesi üzerinde

¹⁸ H.892 tarihli bir muhasebe evrakı (Gökbilgin, 1952)

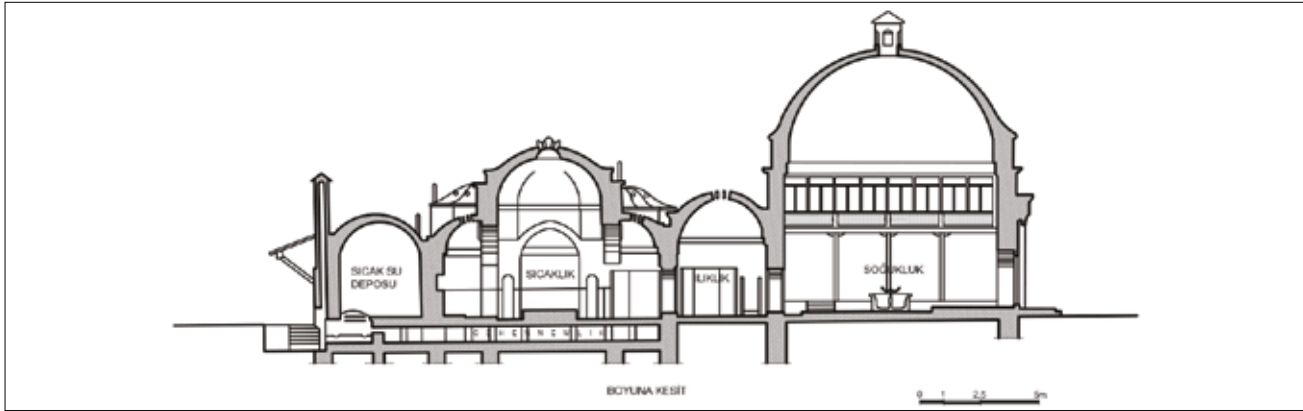
¹⁹ "Muhasebe-i müfredat icar hayu hamam-ı cedid ve kervansaray-ı cedid ve sair dekakin (dükkânlar) der nefes-i kaza Babaeski'si Evkaf merhum ve mağfur seyit ve sehil sahib ül hayrat Veziriazam Ali Paşa nurullah merkada bi marifeti Kasım Bey cabi".

Şekil 16. Hamam batı cephe rölövesi; 1989 Restorasyonu öncesinde sıvalı olan batı cephesinde sıva altında kalmasına rağmen hamamın yıkık olan ikizi rahatlıkla algılanabilmekteydi. (Şek.19) / *Although it was beneath the plaster at the plastered west facade before the restoration of 1989, the demolished twin of the hammam could easily be perceived.* (TÜMFRA, 1989).

Şekil 17. Cehennemlik, külhan, sıcaklık, ılıklik ve soğukluk kısımlarını gösteren kesit rölövesi / *The measured drawing of the section showing the underground hot air channels called cehennemlik, the furnace called külhan, the hot part called sıcaklık, the warm part called ılıklik and the cold part called soğukluk.* (TÜMFRA, 1989).

Şekil 18. Sıcaklık, ılıklik ve soğukluk kısımlarının muhtemel boyuna kesiti-restitüsyonu projesi / *Longitudinal section of the restitution project showing the hot, warm and cold parts* (Küçükaya, 1989).

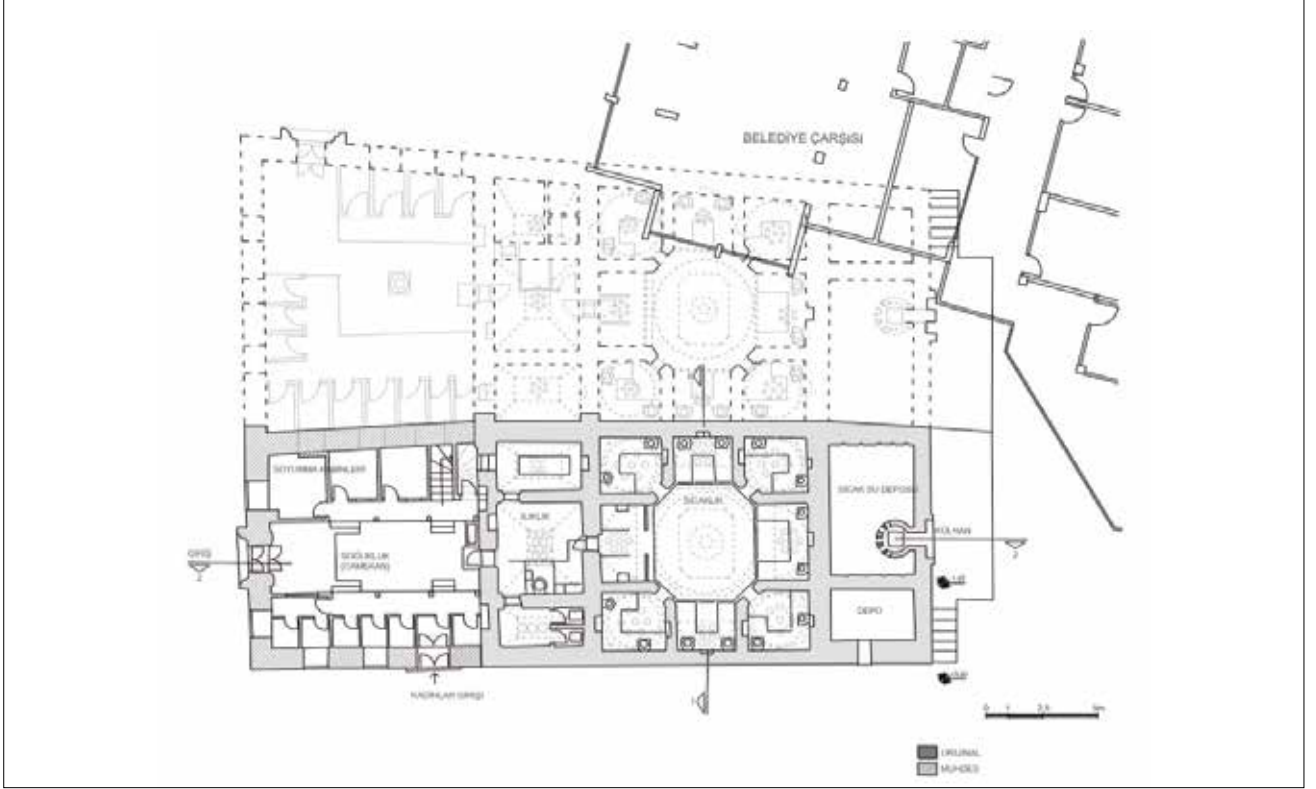
çarşı aksındaki (Şek. 3) dükkânların bir zamanlar Ali Paşa Vakfına ait olması ve günümüze gelene kadar yol genişletme, yenileme vb. nedenler ile özgün nitelikleri kaybetmiş olmaları muhtemeldir.

SONUÇ

Anıtsal yapılar, inşa edildikleri dönemin sosyo-kültürel ve ekonomik yapısını yansıttıkları gibi mimari ve süsleme anlayışları, yapı malzemesinin kullanım biçimi

gibi konularda bilgi edinmemiz ve öğrenmemiz için birer belgedirler. Kültür varlıkları olarak nitelendirilen anıtsal yapılar, taşıdıkları izlerle toplumun değişimi ve gelişimi ile ilgili somut veriler sunar ve ait oldukları yerin karakterinin ve kimliğinin oluşumuna katkı sağlarlar. Bu nedenlerle de korunmaları gerekmektedir.

Doğal afetler, savaşlar, yangınlar, hatalı imar faaliyetleri, bilinçsiz müdahaleler gibi etmenlerden dolayı tahribe uğrayan tarihi yapıların korunması için restorasyonlarla

Şekil 19. Hamamın çifte hamam olması durumunda muhtemel yapı / The possible structure of the twin hammam (Restitüsyon Projesi, Küçükkaya, 1989).

Fotoğraf 22. Hamam soyunmalık kısmı / The disrobing area of the hammam called soyunmalık (Canitez, 2018).

Fotoğraf 23. Hamam ılıklik muhdes giriş kapısı / The later added entrance door to the hammam's warm section (Canitez, 2018).

Fotoğraf 24. Hamam ılıklik kısmında yapılan fiziki müdahaleler ve nem sorunu / The physical interventions made in the hamam's tepid section and the humidity problem (Canitez, 2018)

Fotoğraf 25. Hamam sıcaklık kısmında yapılan müdahaleler ve nem sorunu / *The interventions made in the hammam's hot section and the humidity problem (Canutez, 2018).*

çeşitli müdahaleler gerçekleştirilmektedir. Bu müdahalelerin yapının bütünlüğüne ve özgünlüğüne zarar verilmeden gerçekleştirilmesi için doğru restitüsyon projeleri oluşturulması gerekmektedir.

Çalışma konusu olan Semiz Ali Paşa Külliyesi, bu bağlamda ele alınmış ve külliye'nin unsurlarından olan medrese ve hamam için tarihi belge araştırması, mevcut izlerin değerlendirilmesi ve karşılaştırmalı çalışmalar yapılarak restitüsyon projeleri oluşturulmuştur. Külliye'nin sadece cami onarımı değil tahribatsız yöntemler (non-destructive techniques) kullanılarak, avlusunda yer alması muhtemel medrese, kervansaray ve dükkanlar ile hamamın toprak altında kalmış olan kalıntıları ve mevcut duvarlarındaki dönemsel ilavelerin analizleri yapılarak, restitüsyon projelerinin geliştirilmesine ilişkin öneriler sunulmuştur. Böylece doğru restitüsyon projeleriyle doğru restorasyon projeleri üretilebilecek ve gelecek nesillere doğru bilgiler aktarılabilecektir.

Fotoğraf 26. Hamam ılıklik kısmından havuza çıkış sağlayan muhdes merdiven / *The later added staircase that provides the connection between the pool and the hammam's warm section (Canutez, 2018)*

Semiz Ali Paşa Külliyesi'nin mevcut özgün niteliklerinin korunarak gelecek nesillere tüm değerleriyle aktarılması ve yapıya ilişkin belgelerin yapının bütüncül olarak korunmasına katkı sağlanması amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmanın, daha sonra yapılacak olan restitüsyon ve restorasyon çalışmalarına rehber olması hedeflenmektedir.

KISALTMALAR

(EVBMA) Edirne Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi
(TÜMFRA) Trakya Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Restorasyon ABD Arşivi

KAYNAKLAR

AFYONCU, E., 2009.

“Semiz Ali Paşa”, İslam Ansiklopedisi, cilt: 36; sayfa: 496, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul.

AHMET BÂDÎ EFENDİ, 1932.

Riyaz-i Belde-i Edirne, Cl-II-III, Edirne.

AKALIN, Ş., 1988.

Ebu'l Hayr-ı Rumi, Saltuk-Name, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 809, Ankara.

ALLAHVERDİ, R.Ş., 2016.

“Semiz Ali Paşa'ya Ait Bir Vakfiye ve Sınırname”, Sosyal ve Liberal Bilimlerde Yeni Yönelimler, (Ed. Hasan Babacan, Sevilay Öner), s.567-600, Ankara.

ANDREASYAN H.D., 1949.

Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No:1073, İstanbul, 1964

ARU, K.A., 1949.

Türk Hamamları Etüdü, İ.T.Ü. Yayını, İstanbul.

ASLANAPA, O., 1986.

Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul.

Cedid Ali Paşa Vakfiyesi; 585 numaralı Vakfiye Defterinden 16. Sayfa; Cemazilahir 973 tarihli Arapça Vakfiyesinin ayet ve hadis ve dua cümleleri hariç Yeni Defter No 1961, S.441-452 deki Türkçe tercümesinden.

DANIŞMEND, İ. H., 1971.

İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C.2, İstanbul.

ERDOĞAN, M., 1978.

Osmanlı Devrinde Trakya Abidelerinde Yapılan İmar Çalışmaları, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, C.6-7, s.122-188, İstanbul.

EVLİYA ÇELEBİ, 1970.

Seyahatname, C.I-X, İstanbul, 1938 (H.1314); Yayınlayan Mehmet Zillioğlu, C. I-12, İstanbul.

EYİCE, S., 2009.

“Ali Paşa Camii Babaeski’de XVI. yüzyıla ait cami”, İslam Ansiklopedisi, cilt: 36; sayfa:427, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul.

GÖKBİLGİN, M. T., 1952.

XV., XVI. Asırda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar, İstanbul Üniversitesi Yayını, No: 508, s.486-519 İstanbul.

KARAÇAM, N., 1970

Bütün Yönleriyle Kırklareli ve İlçeleri, s.225, Yaylacık Matbaası, İstanbul.

Kırklareli İl Yıllığı 1967.

KUBAN, D., 2007.

Osmanlı Mimarisi, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul.

KÜÇÜKKAYA, A. G., 1990.“Mimar Sinan Dönemi Edirne-Belgrad Arası Menzil Yapıları Hakkında Bir Deneme”, Vakıflar Dergisi, XXI, 183-254, Ankara.

KÜÇÜKKAYA, A.G., 1992.

“Revival Clasic Restorasyon Anlayışı ile Kalem İş Restorasyonunda Yitirdiklerimiz, Eski Cami”, Mimarlık, 92/2,s.56-60.

MİMAR SİNAN (1), 1965.

“Tuhfetü'l Mi'marin” Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri (Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserlerine Dair Metinler), Çeviren Rıfkı Melül Meriç, Türk Tarih Kurumu Yayını, Seri No 1, s.15-55, Ankara.

MİMAR SİNAN (2), 1965.

“Tezkiretü'l Ebniye” Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri (Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserlerine Dair Metinler) Çeviren Rıfkı Melül Meriç, Türk Tarih Kurumu Yayını, Seri No 1, s.56-129, Ankara.

MÜDERRİSOĞLU, M.F., 1993.

16.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

NECİPOĞLU, G., 2013.

Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür, Çev.Gül Çağalı Güven, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 440, İstanbul.

BABAESKİ SEMİZ ALİ PAŞA KÜLLİYESİ

ÖZÖN, M. N., 1965.

Büyük Osmanlıca Türkçe Sözlük, İstanbul.

PEREMECİ, Osman Nuri, Edirne Tarihi, Edirne Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınlarından, Sayı 6. İstanbul, 1939.

TUNCEL, M., 1974.

Babaeski, Kırklareli, Tekirdağ Camileri, Ankara.

İNTERNET KAYNAKLARI

URL 1 (2018)

Salname (1892), Babaeski Belediyesi Web sitesi

<http://www.babaeski-bld.gov.tr/WebSite/Display.aspx?ContentID=47>

URL 2 (2018)

Kültür Bakanlığı, “Babaeski Cedid (Semiz) Ali Paşa Camii”, Kırklareli Kültür Varlıkları Envanteri, Envanter No; 39-02-726, <http://www.kirklarelienvanteri.gov.tr/anitlar.php?id=222>

URL 3 (2018)

Kültür Bakanlığı, “Babaeski Özel İdare Binası”, Kırklareli Kültür Varlıkları Envanteri, Envanter No; 39-02-724, <http://www.kirklarelienvanteri.gov.tr/anitlar.php?id=184>

URL 4 (2018)

Kültür Bakanlığı, “Babaeski Merkez Konak”, Kırklareli Kültür Varlıkları Envanteri, Envanter No; 39-02-725, <http://www.kirklarelienvanteri.gov.tr/anitlar.php?id=199>

URL 5 (2018)

Kültür Bakanlığı, “Babaeski Osmanlı (Fatih) Hamamı”, Kırklareli Kültür Varlıkları Envanteri, Envanter No; 39-02-719

<http://www.kirklarelienvanteri.gov.tr/anitlar.php?id=186>

TARİHİ BİR SU YOLU AKSI: URFA HALİLÜRRAHMAN SU YOLU GÜZERGAHININ MİMARİ DOKUSU VE KORUMA SORUNLARI

A HISTORICAL WATERWAY AXIS: ARCHITECTURAL TEXTURE AND CONSERVATION PROBLEMS OF URFA HALİLÜRRAHMAN WATERWAY ROUTE

Hatice Kübra İLHAN * - Tülay ÇOBANCAOĞLU **

Makale Bilgisi

Başvuru: 10 Eylül 2018

Hakem Değerlendirmesi: 19 Eylül 2018

Kabul: 30 Mayıs 2019

DOI Numarası: 10.22520/tubaked.2019.19.007

Article Info

Received: September 10, 2018

Peer Review: September 19, 2018

Accepted: May 30, 2019

DOI Number: 10.22520/tubaked.2019.19.007

Özet

Geçmiş 12.000 yıl öncesine dayanan Urfa Şehri'nin adı tarih boyunca suyla beraber anılmıştır. Antik dönemlerde şehrin en önemli akarsularından biri olan Daysan Nehri'nin zaman içinde yatağının yönü değiştirilmiş fakat nehrin tarihi bölgenin içinden geçen eski güzergahı günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Günümüzde “Halilürrahman Suyu” olarak adlandırılan Halilürrahman Gölü'nden doğuya doğru akan su; elli yıl öncesine kadar, hanlardan, hamamlardan, camilerden, evlerden geçerek insanların su ihtiyacını karşılamış, çevresine özgün ve estetik bir değer kazandırmıştır. Geçmişte aktığı güzergah boyunca yöresel ve anıtsal mimarinin en güzel örneklerinin görüldüğü su yolu aksında günümüzde bir tahribat söz konusudur. Yerli halk tarafından bilinen fakat hak ettiği değer ve korumayı görmeyen bu tarihi su yolu ve güzergah boyunca devam eden geleneksel doku tahribatı devam ettiği sürece yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu çalışmada “Halilürrahman Suyu” olarak bilinen su yolunun kentsel doku bağlamında incelemesi yapılmış, su yolu güzergahının kaybolmaya başlayan mimari değerleri ve koruma sorunları tespit edilmiştir. Çalışmada; kültür mirasımız yönünden çok değerli olan bu güzergahın önemini daha görünür kılmak, güzergahın mimari kimliğinin korunmasına yönelik önerilerde bulunarak sürdürülebilirliğine katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Halilürrahman Su Yolu, Urfa, Kültürel Miras, Tarihi Çevre, Geleneksel Doku, Bütünleşik Koruma.

* Y.Mimar, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Tezli Yüksek Lisans Mezunlu, e-posta: haticekubrailhan@hotmail.com

** Dr.Öğr.Üyesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Restorasyon Anabilim Dalı, e-posta: tulay.cobancaoglu@msgsu.edu.tr

Bu çalışma, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Restorasyon Tarihi Çevre Değerlendirmesi Programında, Hatice Kübra İLHAN tarafından Yrd.Doç.Dr. Tülay ÇOBANCAOĞLU danışmanlığında gerçekleştirilen, “URFA HALİLÜRRAHMAN SU YOLU AKSININ (ANTİK DAYSAN NEHRİ) KENTSEL DOKU BAĞLAMINDA İNCELENMESİ, HİNDİYE TEKKESİ VE LEYLİCİLER EVİ'NİN KORUMA ÖNERİSİ” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Abstract

The city Urfa, whose history dates to 12 000 years ago has always been mentioned with water. The watercourse of the River Daysan, one of the foremost rivers of the city in ancient times was altered through time, but the ancient route of the river running through the city has managed to exist so far. Its water flowing eastward from the Lake Halilürrahman, today called ‘Halilürrahman Water’, met the water needs of people running through inns, public baths, mosques and houses as late as 50 years ago and earned its surrounding with a unique and aesthetic value. Today, there is a kind of damage in the watercourse axis which once represented one of the most decent local and monumental examples of architecture throughout its course. The historical waterway well known by the local people but not acquiring due respect, value and conservation as well as the traditional structure along its course is facing destruction as long as the damage it is exposed to continues. In this study, the waterway known as Halilürrahman Water has been scrutinized with respect to civic texture and the architectural values of the watercourse already facing destruction as well as the problems related to its preservation have been identified. Within the scope of this study, it is both aimed to make the significance of this watercourse invaluable to our architectural heritage more explicit and contribute to its sustenance by putting several suggestions as to its preservation.

Keywords: Halilürrahman Waterway, Urfa, Cultural Heritage, Historical Environment, Traditional Texture, Integrated Conservation.

GİRİŞ

Tarihi çevreler kentin kimliğini yansıtan, tarihi değer, anı değeri, özgünlük değeri gibi birçok değeri bünyesinde barındıran, kültürel mirasımızın korunması gerekli alanlarıdır. Kültür ve medeniyetin dünyaya yayıldığı bölge olarak kabul edilen ve arkeoloji literatüründe “Bereketli Hilal” olarak adlandırılan topraklar üzerinde yer alan Şanlıurfa’nın, Örencik Köyü’nde yapılan kazılar neticesinde tarihinin; MÖ 10.000’e kadar uzadığı ortaya çıkmıştır (Schmidt, 2007, s.102). Tarih boyunca adı suyla beraber anılan şehrin, suyla bütünleşmiş olan mimarisi Osmanlı Dönemi’ne kadar varlığını sürdürmüştür. Osmanlı Dönemi’nde “Halilürrahman Suyu” olarak bilinen, Halilürrahman Gölü’nden doğuya doğru akan su, bir çok yapıda açığa çıkarak çevresindeki mimari yerleşimin biçimlenişine katkıda bulunmuş, ortak kullanım mekanları oluşturarak şehrin kültürel gelişimine katkı sağlamıştır. Şehir için büyük öneme sahip bu güzergah üzerinde var olan geleneksel dokuda 1960’lardan itibaren; alınan fazla göç, yol açma çalışmaları, betonun kullanımıyla tahribat başlamıştır. Güzergah üzerinde var olan nitelikli yapıların yıkılması, özgün mimari öğelerin kaldırılması ve kaçak yapıların artması geleneksel dokuyu olumsuz yönde etkilemiştir. Bu çalışma kapsamında bu güzergahın, geleneksel mimariyle olan ilişkisi kapsamlı bir şekilde incelenmiş, su yolu güzergahının kaybolmaya başlayan mimari değerleri ve koruma sorunları, yapılan analiz ve gözlemlerle ortaya çıkarılmış, güzergahın mimari kimliğinin sürdürülebilirliğini sağlamak için öneriler getirilmiştir.

Çalışma; Halilürrahman Suyu’nun geçtiği yapılar ve aksın doğu surlarına kadar olan bölümünü kapsamaktadır. Bu çalışma kapsamında; ilk aşamada; güzergah ile alakalı literatür verileri ve güzergahın günümüzdeki durumu değerlendirilmiş, ikinci aşamada; doku analizleri yapılmış, güzergah boyunca devam eden geleneksel mimarideki koruma sorunları ve bozulmalarının temel nedenleri sorgulanmıştır. Üçüncü aşamada ise; su yolunun ve su yolu güzergahındaki geleneksel dokunun, korunması ve sürdürülebilirliğine yönelik öneriler getirilmiştir.

HALİLÜRRAHMAN SU YOLU TARİHSEL GELİŞİMİ

Urfa Şehri’nin tarihi kesimlerini antik çağlarda batıdan çevreleyen ve güneyde şehrin içinden geçen Daysan Nehri tarih boyunca şehrin en önemli akarsuyu olmuştur. Aramiler Dönemi’nde Aramice ya da Süryanice “Daisan, Daysan, Daişan yada Dayşan” olarak adlandırılan nehir daha sonra Selevkoslar ve

Romalılar döneminde Skirtos adıyla anılmıştır¹. Nehir için kullanılan her iki isim de “sıçrayan” anlamına gelmektedir. Özellikle tarihin eski dönemlerinde derenin kış ve bahar aylarında taşkınlarla sebep olması bu isimlerin kullanılmasında etkili olmuştur (Hayes, 2002, s.22). 525 yılında Jüstinyen bendenin inşa edilmesinden önce, bugün şehirde Haleplibahçe olarak adlandırılan ve Halilürrahman Gölü’nün batısından şehre giren Daysan Nehri, etrafına canlılık veren önemli bir akarsu özelliğindeydi². Nehir buradan şehre girdikten sonra Halilürrahman ve Ayn Zeliha göllerine karışmakta ve bu göllerden de beslendikten sonra doğuya doğru akmaktaydı. Su; doğudaki surlarda açılmış olan ikinci bir su kapısından sur dışına çıkmaktaydı (Şahinalp, 2005, s.35). Şehri çok kez sel basmasından dolayı dönemin Bizans İmparatoru Jüstinyen o dönem Bizans’a bağlı bir eyalet durumunda olan şehir için bir bent yaptırmış³

Fotoğraf 1 - Jüstinyen su bendi (ŞKVKK Arşivi) / Justinian water bend

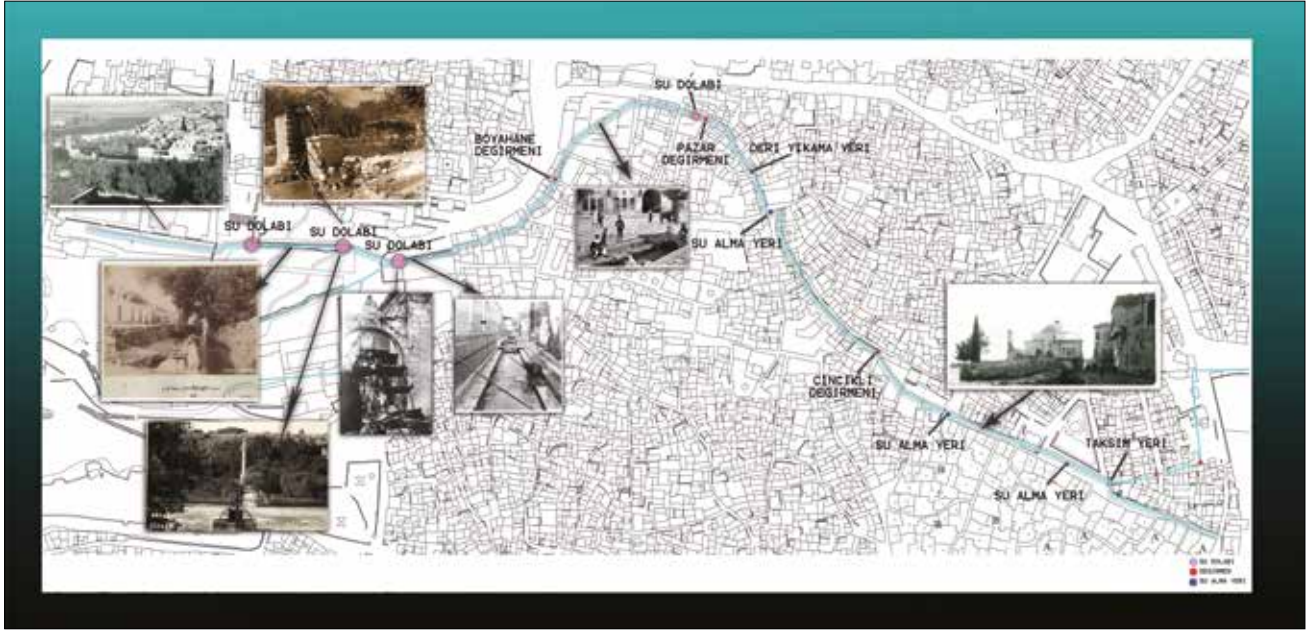
¹ “Bu dere Süryanice Daysan, Yunanca Skirtos adını taşır ve bu her iki kelime de “zıplayan, sıçrayan” anlamına gelir” (Segal, 1970).

² SEGAL(1970) “The Blessed City Edessa” kitabında kral sarayı da olmak üzere birçok asilzadenin köşkünün dere yatağının hemen kenarında olduğunu söylemektedir. Derenin batıdaki su kanalları ve kapaklarından şehre girip, doğudaki su kanalları ve kapaklarından şehri terk ettiğini, derenin taşmasından kaynaklı sel baskınları olduğundan bahsetmektedir.

“Urfa muhafaza altına alınıp kapatıldı, hendekler kazılarak surlar onarıldı, şehrin kapıları taşlar ve kayalarla berkiltildi, çünkü yıpranmışlardı. Ve aynı zamanda, ırmağın akıntılarından (o zaman Daysan Irmağı şehrin içinden geçiyordu) kimse içeri girmesin diye demir çubuklar geçireceklerdi” (Mar Yeşua Vakaynamesi, 1958, s.31).

³ “201, 403, 413 ve 525 senelerinde meydana gelen şiddetli yağmur sonucu dere taşarak şehre girişinde surları yıkmış, saray ve evler su altında kalmış, büyük bir zaiyat meydana gelmiştir” (Karakaş, 2009, s.284-285).

“552 (24 Şubat 1103-23 Şubat 1104) tarihi başlarında, Urfa şehri Allah’ın şiddetli gazabına uğradı. Küçük haftanın perşembe günü, tufanı andıran bir su baskını vuku buldu. Hava, yukarı tabakalarda o kadar teraküm etti ki gökyüzü tufanda olduğu gibi

Şekil 1 - Halilürrahman su yolu güzergahı üzerinde eskiden var olan değirmenler (Haz.: H.Kübra İlhan) (Haritada kullanılan görseller Cihat Kürkçüoğlu ve Yasin Küçük Arşivi'nden alınmıştır.) / Formerly existing mills on Halilürrahman Waterway Route.

ve nehrin yönünü değiştirerek sur dışından akmasını sağlamıştır (Açanal, 1997, s.29). Fakat yeraltından kaynayan sular sur içinde bazı alanlarda yeryüzüne çıkarak güneydoğuya doğru akmaya devam etmiş, eski güzergahın Haleplibahçe'den sonraki bölümü günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.

Günümüzden yaklaşık elli yıl öncesine kadar güzergah üzerinde bir çok değirmen ve su dolabı bulunmakta, insanlar bunlardan faydalanmaktaydı (Şek. 1).

HALİLÜRRAHMAN SU YOLUNUN (ANTİK DAYSAN DERE YATAĞI GÜZERGAHI) YERLEŞİM ÖZELLİKLERİ VE GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU

Çalışma kapsamında incelenen su yolu güzergahında günümüzde bir takım yeni yapılaşmalar mevcuttur. Günümüzde Balıklıgöl'den sonraki güzergah takip edilebilmekte ve bu güzergah üzerinde bir çok anıtsal yapı bulunmaktadır (Şek. 2). Eski çağlarda Justinyen Su Bendi yapılmadan önce, Direkli Vadisi'nden çıkarak Haleplibahçe Mevkisi'ne gelen nehir yatağının bulunduğu alanda günümüzde mozaik müzesi ve arkeoloji müzesi bulunmaktadır (Foto 2).

Fotoğraf 2 - Kale eteğinden Haleplibahçe Mevkisi'ne doğru bakış (Foto.: Mehmet Koyuncu Arşivi) / View from the castle skirt towards Haleplibahçe.

Suyun takip ettiği güzergahın kapsadığı alanın tarihi süreç içerisindeki gelişimi yeni döneme ait unsurların bir öncekinin yerini almasıyla gerçekleşmiştir, dolayısıyla alan çok katmanlı bir mimari kesite sahiptir. Büyük bölümü kentsel sit alanı sınırları içerisinde kalan su yolu güzergahı 2010 yılında Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından "Halilürrahman Suyu Tahliye Kanalı" olarak tescillenmiştir (Şek.3). Güzergah boyunca su; farklı kanal ve piyarlarda⁴ açığa çıkmaktadır (Şek.4).

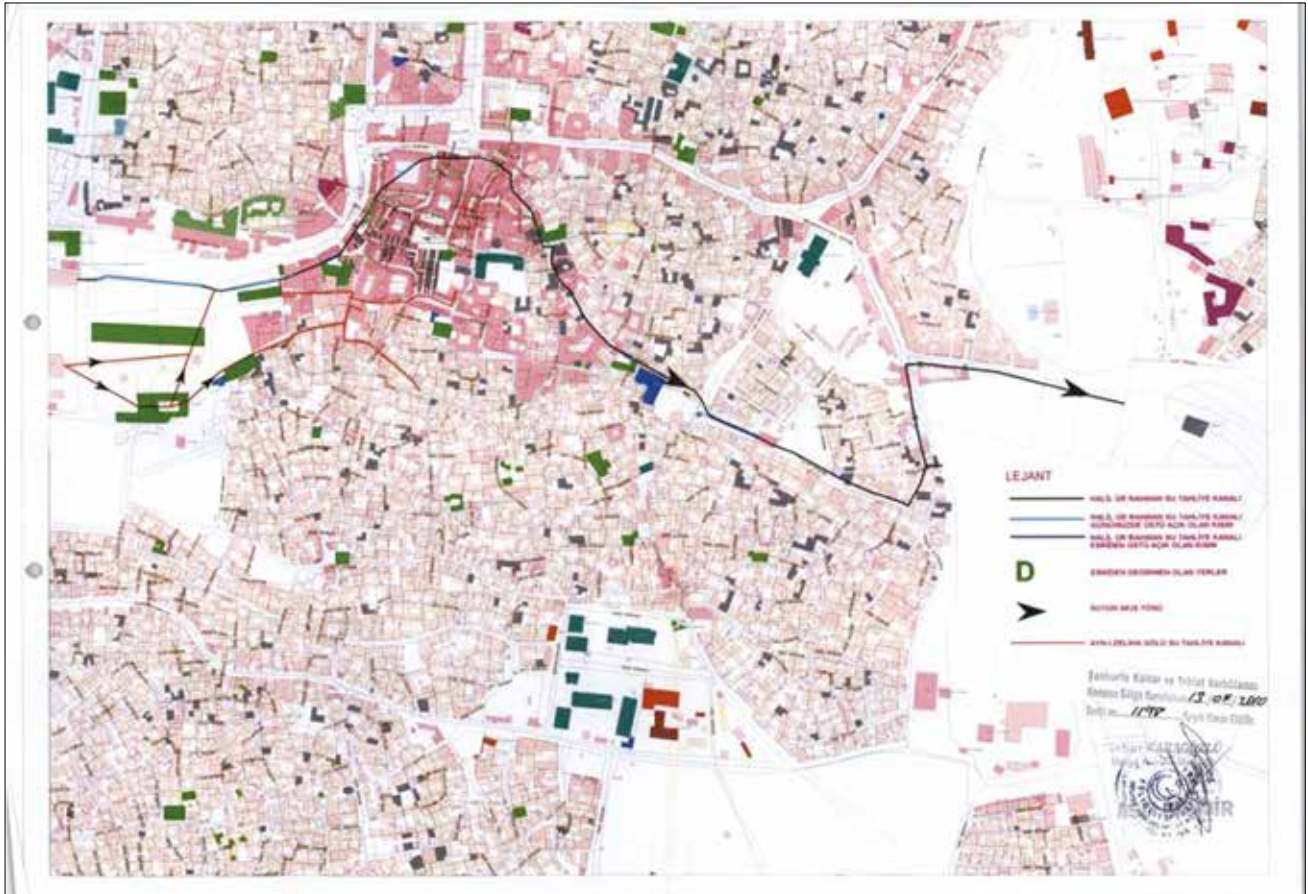
çadırdayan şimşekler ve gürlmelerle dolu" (Urfalı Mateos, 1987, s.220-221).

"Urfa'yı yakından takip eden Jüstinyen İmparator olunca kentin imarı ve kentten geçen Daysan Nehri'nin mecrasını değiştirmek için birçok mühendis ve işçi gönderir. Nehrin akış istikameti değiştirilir; suyun dere yatağından geçişini kontrol altına alan ve risk ihtimalini ortadan kaldıran küçük bir baraj veya taşkın önleme duvarı da yapılır. Bu duvarın kalıntıları günümüzde mevcuttur" (Güler, 2016, s.21).

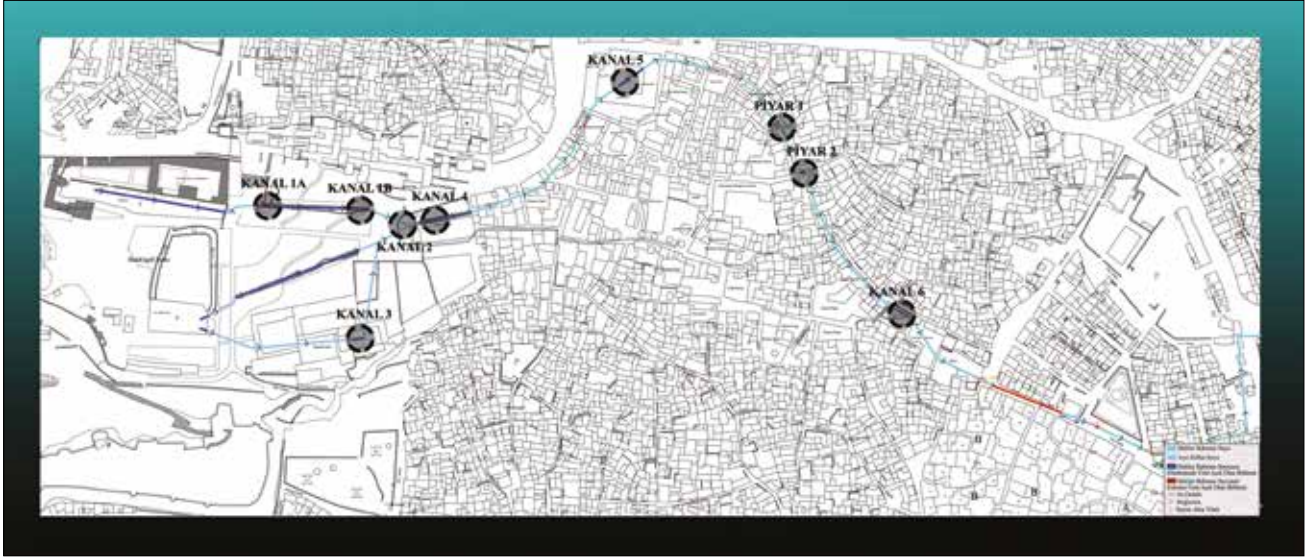
⁴ Piyar: Yerel dilde yer altından kaynayan suyun yer yüzüne çıktığı alan olarak kullanılan kelime, "pınar" anlamına gelmektedir.

Şekil 2 - Halilürrahman su yolu güzergahı üzerinde var olan anıtsal yapılar (Haz.: H.Kübra İlhan) / Monumental structures on Halilürrahman waterway route.

Şekil 3 - Güzergah 2010 yılında Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından tescillenmiştir. Siyah olan çizgi Halilürrahman su tahliye kanalını göstermektedir. (ŞKVKK Arşivi) / The route was registered in 2010 by the Regional Council for the Conservation of Cultural properties of Şanlıurfa. The black line shows Halilürrahman water drainage canal.

Şekil 4 - Halilürrahman su yolu güzergahı üzerinde belgelenen kanal ve piyarları gösteren harita (Haz.: H.Kübra İlhan) / The map showing the channels and springs on the rute of Halilürrahman waterway.

Fotoğraf 3 - Halilürrahman Gölü (Balıklıgöl) (Foto.: H.Kübra İlhan) / Halilürrahman Lake (Balıklıgöl).

Fotoğraf 4 - Ayn Zeliha Gölü (Foto.: H.Kübra İlhan) / Ayn Zeliha Lake.

Günümüzde su yolunun başlangıç noktasını tarihi şehrin en eski yerleşim bölgesi olan, Halilürrahman ve Ayn Zeliha göllerinin bulunduğu plato oluşturmaktadır. Antik doku katmanları üzerine kurulu olan bu bölge, doğuya doğru eğimli bir topoğrafik yapıya sahiptir. Alanda koruma anlamında ilk düzenleme; 1996-2000 yılları arasında tamamlanan Dergah ve Balıklıgöl Düzenleme Projesi ile yapılmış, alan manevi ve tarihi dokuya uygun bir görünüme kavuşmuştur. Platonun içerisinde iki kola bölünmüş olarak bulunan Halilürrahman Suyu'nun ilk kolu Halilürrahman Gölü'nden plato boyunca doğuya doğru akmakta (Foto.3/5/6), ikinci kolu Ayn-Zeliha Gölü'nden çıkarak (Foto.4) yer altından doğuya doğru akmakta Mevlid-i Halil Cami (Dergah Cami)'ye gelmekte ve Cami'nin avlusunda açığa çıkmaktadır (Foto.7).

Halilürrahman ve Ayn-zeliha Göllerinin suları

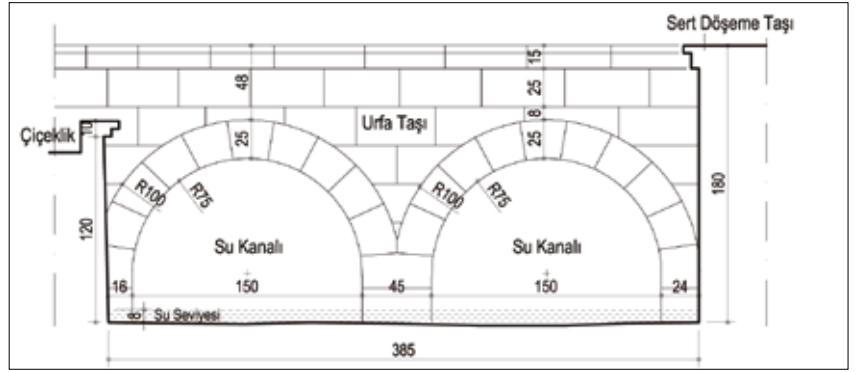
Mecmaül Bahr⁵ denilen yerde birleşmekte (Foto.8) buradan Hasan Paşa Camisi'ne ulaşmaktadır. Eski dönemlerde bu sular birleşmeden önce Balıklıgöl suyunun üzerinde iki adet su dolabı, sular birleştikten sonra Hasan Paşa Cami'nin doğusunda bir adet su dolabı bulunmaktaydı (Şek.1).

Hasan Paşa Camisi'nde de bir kısmı açıktan akan su (Foto.9), yer altından Narıncı Cami'ye gelmektedir. Eskiden su Narıncı Cami'de açığa çıkmakta, bu su ile abdest alınmaktaydı (İlhan, C.). Günümüzde su burada yüzeye çıkmadan Kuyumcu Pazarı, Boyahane Çarşısı'nın altından geçerek (Foto.11/12), Gümrük Hanı'na ulaşmaktadır.

⁵ Mecmaül Bahr : İki denizin birleştiği yer anlamına gelmektedir (Kürkçüoğlu, 1993).

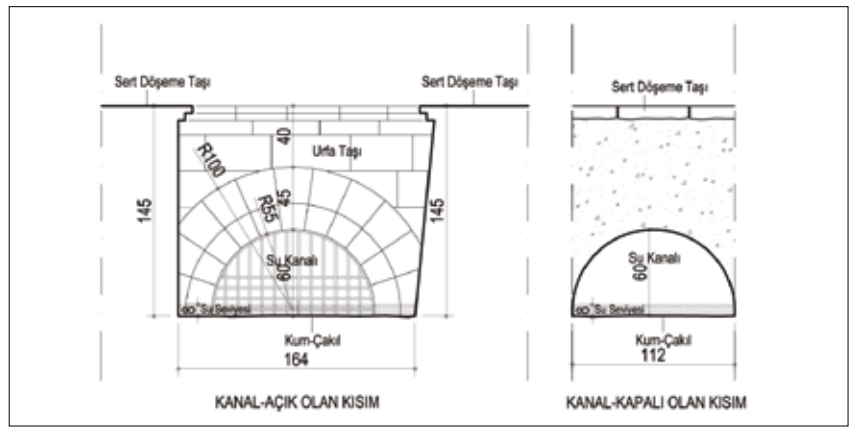
Fotoğraf 5 - Balıklıgöl Platosu'nda bulunan su kanalı Kanal 1A (Foto.: H.Kübra İlhan) / *Water canal in Balıklıgöl Plateau – Canal 1A.*

Şekil 5 - Kanal 1A – Kesit (Çizim: H.Kübra İlhan) / *Canal 1A- Section*

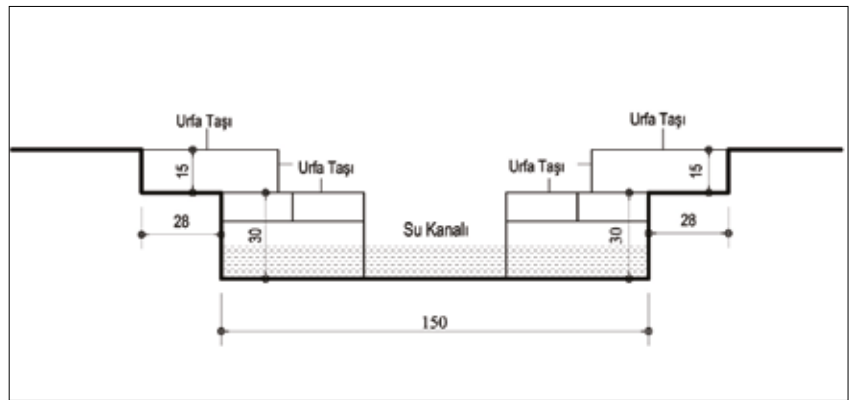
Fotoğraf 6 - Balıklıgöl Platosu'nda bulunan su kanalı Kanal 1B (Foto.: H.Kübra İlhan) / *Water canal in Balıklıgöl Plateau – Canal 1B*

Şekil 6 - Kanal 1B – Kesit (Çizim: H.Kübra İlhan) / *Canal 1B – Section*

Fotoğraf 7 - Mevlid-i Halil Cami avlusunda açığa çıkan Ayn Zeliha suyu - Kanal 3 (Foto.: H.Kübra İlhan) / *Ayn Zeliha Water flowing through the courtyard of Mevlid-i Halil Mosque.*

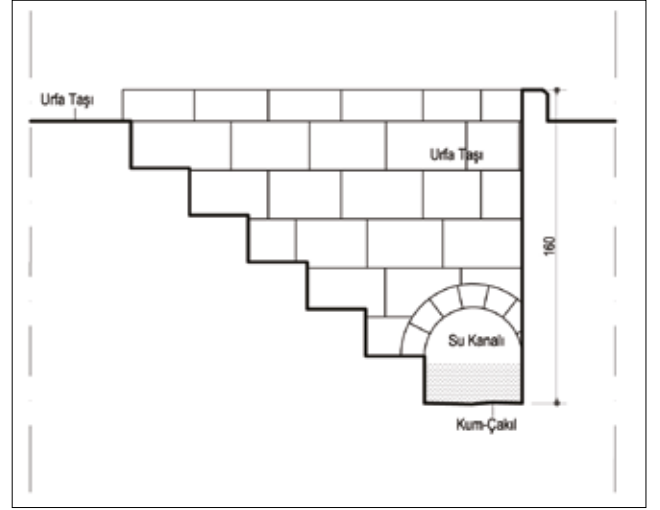
Şekil 7 - Kanal 3 – Kesit (Çizim: H.Kübra İlhan) / *Canal 3 – Section.*

Ceketçi esnafı tarafından kullanılan Boyahane Çarşısı sıralı tonozlu dükkanlardan oluşmaktadır. Osmanlı Dönemi'nde çarşının altında ortasından Halilürrahman Suyu'nun aktığı kemerli, tonozlu mekanların olduğu, ipliklerin ve kumaşların yıkandığı bilinmektedir. Çarşı, iplik ve kumaş boyama sanatının terk edilmesi ve rutubetli olması nedeniyle kırk yıl önce kapatılmıştır (Kürkçüoğlu, 2011, s.19).

Su yolu güzergahı üzerinde yer alan tarihi yapıların büyük çoğunluğunu Osmanlı Dönemi'ne ait kagir yapılar oluşturmaktadır. Osmanlı Dönemi'nde şehirler vakıf eserler etrafında gelişirdi. Şehrin sosyal merkezi olan vakıf kurumu, bünyesinde cami, medrese, mektep, kütüphane, hamam, türbe, çeşme, han, imaret ve hastane yerleri ihtiva ederdi. Bu kuruma bağlı hizmetler imaret sitesi veya külliye şeklinde mekânda yer alırdı. İmaret siteleri yeni oluşturulacak

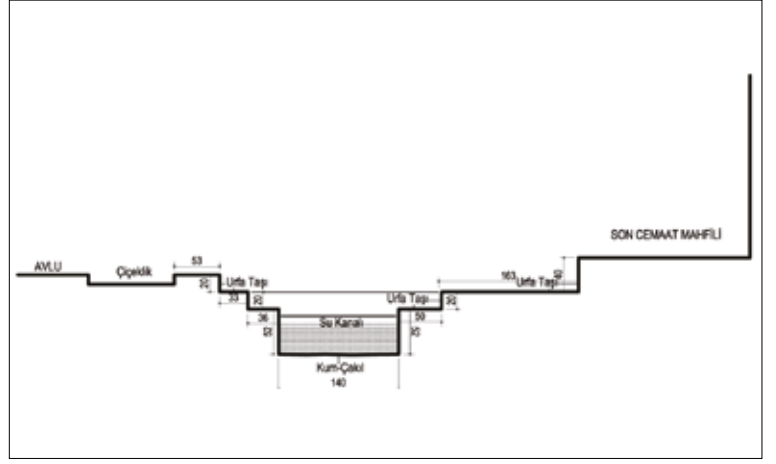
Fotoğraf 8 - Mecmaül Bahr - Kanal 2 (Foto.: H.Kübra İlhan) / *Mecmaül Bahr - Canal 2.*

Şekil 8 - Kanal 2 - Kesit (Çizim: H.Kübra İlhan) / *Canal 2 – Section.*

Fotoğraf 9 - Hasan Paşa Camisi'nin avlusunda açığa çıkan su - Kanal 4 (Foto.: H.Kübra İlhan) / *The water flowing through the courtyard of Hasan Paşa Mosque.*

Şekil 9 - Kanal 4 - Kesit (Çizim: H.Kübra İlhan) / *Canal 4 – Section.*

Fotoğraf 10 - Narıncı Cami (Foto.: H.Kübra İlhan) / *Narıncı Mosque.*

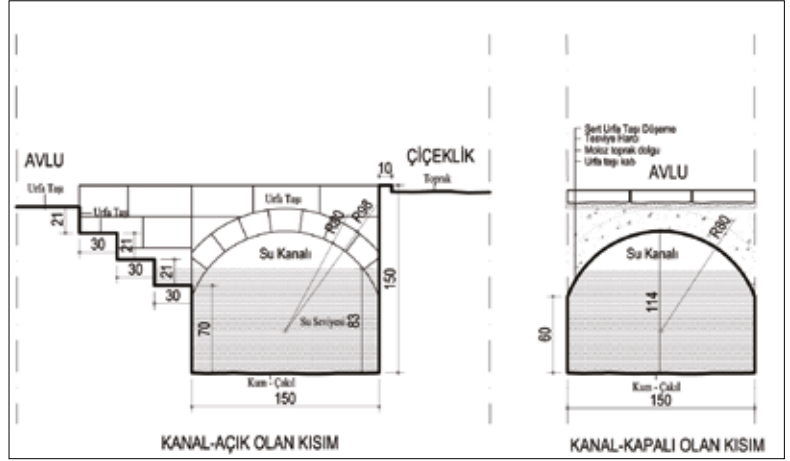
Fotoğraf 11 - Kuyumcular Çarşısı (Foto.: H.Kübra İlhan) / *Jewelers Bazaar.*

Fotoğraf 12 - Boyahane Çarşısı (Foto.: H.Kübra İlhan) / *Dyehouse Bazaar.*

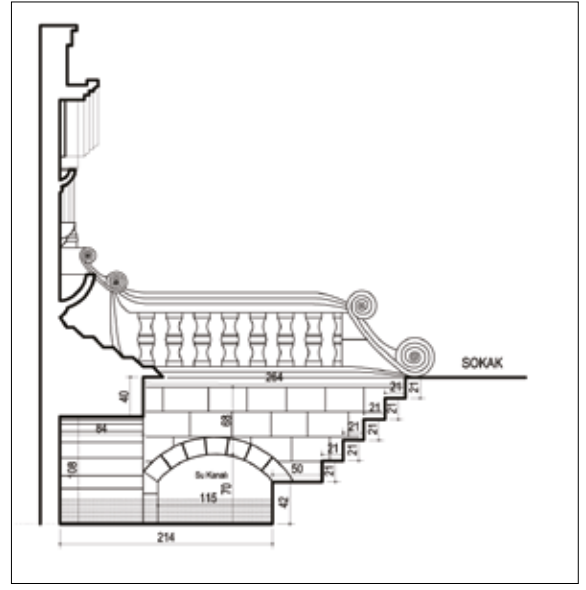
Fotoğraf 13 - Gümrük Hanı'nda açığa çıkan Halilurrahman Suyu – Kanal 5 (Foto.: H.Kübra İlhan) / *Halilurrahman Water flowing through the Gümrük Han.*

Şekil 10 - Kanal 5 - Kesit (Çizim: H.Kübra İlhan) / *Canal 5 – Section.*

Fotoğraf 14 - Kuşçular Mevki'ndeki piyar– Piyar 1 (Foto.: H.Kübra İlhan) / *The spring in Birdseller Place – Spring 1.*

Şekil 11 - Piyar 1 - Kesit (Çizim Cevher İlhan'dan alınarak düzenlenmiştir.) / *Spring 1- Section.*

semtlerin çekirdeği olur veya yeni kurulacak şehirlerin gelişimine katkı sağlardı (Yenen, a.g.m., s. 439-442). Cami ve hanların yoğun olarak yer aldığı Balıklıgöl'den sonraki bu bölge bir çeşit ticari çekirdektir. Konut alanlarının bu sosyal ve ticari çekirdeğin çevresinde şekillendiği görülmektedir. Osmanlı Dönemi'nde esnaf kuruluşu olan Ahi Evran teşkilatı bu ticari bölgede teşekkül etmiştir (Ahi Evran kelimesi Urfa insanları tarafından dönüştürülmüş, halk arasında, ticari alan içerisinde geçen bu suya ahırvan denilmiştir).

Gümrük Hanı'nda bir bölümü açıktan akan (Foto.13) ve sonrasında Pazar Camisi'ne gelen su yine yer altından Kumlu Hayat Hanı'ndan geçerek kuşçuların olduğu sokağa gelmekte, burada basamakla inilen bir piyarda (kuş sebili) açığa çıkmaktadır (Foto. 14). Kuşçuluk Şanlıurfa'da folklorik bir öğe olup halk uğraşları arasında başta gelmektedir.

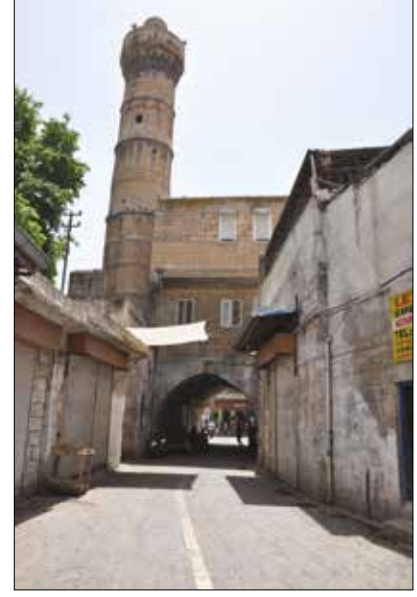
Kuşçuluk, şehirde, “kuşçu kahvehanesi”, “kuş borsası” gibi hala yaşayan mekanların oluşmasına neden olmuştur (Foto.15/16). Bu mekanların büyük bölümü, su yolu üzerindeki bu bölgede bulunmakta, Urfa'da kuşçulukla uğraşanlar burada toplanmaktadır. Öncesinde geleneksel konutların bulunduğu bu alan günümüzde ticaret alanlarına dönüşmüş, muhdes betonarme eklentiler yapılmıştır. Alt katı genelde tonozlu kagir yapı olan bu ticari yapıların, üst katı betonarmedir. Dabbakhane Camisi'nin de bulunduğu, şehirde Dabbakhane olarak adlandırılan bölgede açığa çıkan Halilurrahman Suyu'ndan dolayı eski dönemlerde kürkçülük, dericilik, dabakçılık çok gelişmiş, bu mesleği yapan insanlar bu bölgede toplanmışlardır (Foto.17).

Fotoğraf 15 - Kuşçuların olduğu alan
(Foto.: H.Kübra İlhan) / *The place of
Birdsellers.*

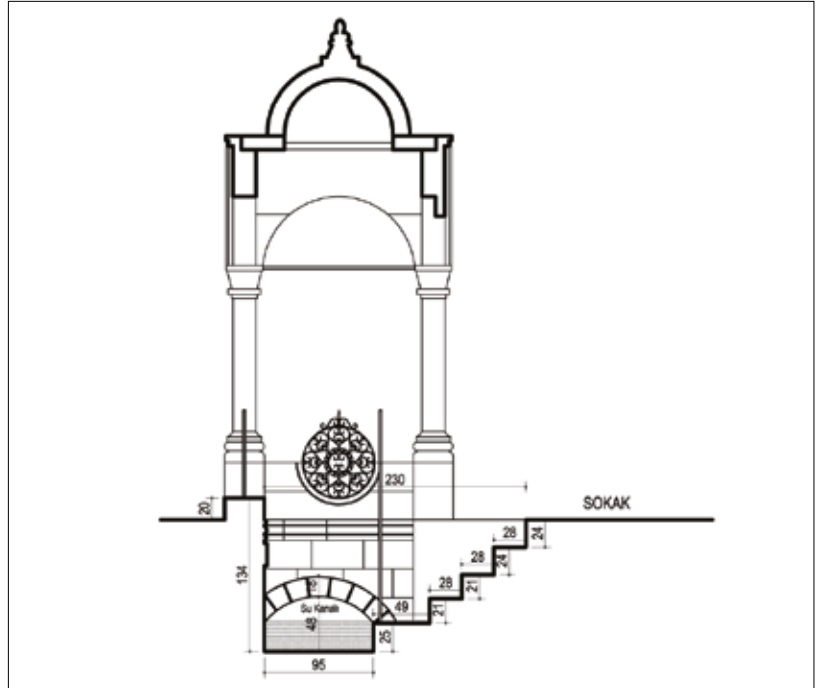
Fotoğraf 16 - Kuşçuların olduğu alan
(Foto.: H.Kübra İlhan) / *The place of
Birdsellers.*

Fotoğraf 17 - Dabbakhane Cami
(Foto.: H.Kübra İlhan) / *Dabbakhane
Mosque.*

Fotoğraf 18 - Dabbakhane Cami güneyindeki
piyar-Piyar 2 (Foto.: H.Kübra İlhan) / *The spring
in the south of Dabbakhane Mosque – Spring 2.*

Şekil 12 - Piyar 2 - Kesit (Çizim Cevher İlhan'dan alınarak düzenlenmiştir.) / *Spring
2- Section.*

Önceden Kelleci Çayı denilen bu mevkide dericiler bulunmakta ve deri yıkama işlemini burada yapmaktalardı. İki binli yıllarda hem Balıklıgöl suyunun azalması, hem de suya kanalizasyon karışması burayı kullanılamaz hale getirmiş, dericiler belediye tarafından gösterilen başka bir alana taşınmışlardır. Bu piyarlar 2009 yılında belediye tarafından tekrar elden geçirilmiş, yapılan

projelendirme çalışması sonrasında günümüzdeki şeklini almıştır (Şek.12). Su yolu güzergahı boyunca en fazla kaçak yapıların, muhdes eklentilerin yoğunlaştığı alanlardan biri olan Kelleci Sokak'ta 2-3 katlı betonarme binalar yapılmış, öncesinde konut olan yapılar, ayakkabı imalathanelerine dönüştürülmüştür.

Fotoğraf 19-20-21 - Eski dönemlerde avlusunda Halilürrahman Suyu'nun açığa çıktığı 269 ada 3 no'lu parseldeki ev (Foto.: H.Kübra İlhan) / The house, in the block no: 269 / lot no: 3, through the courtyard of which Halilürrahman Water ran formerly.

Ticari alanların yoğunlaştığı bölgeden sonra güneydoğuya doğru yer altından akmaya devam eden Halilürrahman Suyu geleneksel sivil mimarlık ürünlerinin yoğun olarak bulunduğu konut alanına gelmektedir. Eskiden bu alanda bulunan ve bazı evlerin içinden geçen su yolunun genel olarak avluda bulunan bir ya da iki basamakla inilen bir açıklık olduğu bilinmektedir. Yapıların eski sahiplerinden alınan bilgiye göre; sabahın erken saatlerinde alınan suyun temiz olduğu ve bu suyun içme suyu olarak kullanıldığı, ayrıca suyun; çamaşır, bulaşık yıkama ve diğer temizlik faaliyetlerinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu su yolu açıklıklarının sonraki dönemlerde suyun kirlenmesi ve kötü kokular yayması nedeniyle yapı sahipleri tarafından kapatıldığı görülmektedir. Güzergah üzerinde bulunan, eski dönemlerde büyük ailelerin yaşadığı geleneksel konutlar, zaman içerisinde ailelerin küçülmesi ile birlikte briket eklentilerle ikiye, üçe bölünmüş, başka ailelere kiraya verilmiş, betonarme

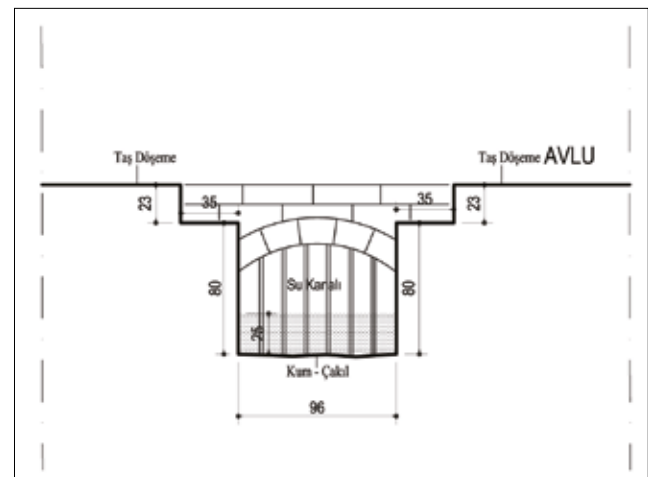
eklentilerle özgünlüğünü kaybetmeye başlamıştır. Öncesinde Halilürrahman Suyu'ndan faydalanabilen konaklar şehirde çok özel sayılırken, günümüzde ne yazık ki önem ve değerini kaybetmiştir (Foto.19/20/21).

Konutlardan geçerek Hızanoğlu Camisi'ne gelen su, Cami'nin avlusunda açığa çıkmaktadır (Foto.22). Burada kot farkıyla aşağı inerek, akışını hızlandırmaktadır. Sonra yer altından geçerek günümüzde otopark olarak kullanılan meydana gelmektedir.

Daha önceleri bu alanın “Karapiyar” olarak adlandırılmasına neden olan piyar, günümüzde artık yoktur. Burada açığa çıkan suyun üstü kapatılmış, çevresinde geleneksel dokuyu bozan uygulamalar yapılmıştır (Foto. 23).

Fotoğraf 22 - Hızanoğlu Cami avlusunda açığa çıkan su - Kanal 6 (Foto.: H.Kübra İlhan) / The water flowing through the courtyard of Hızanoğlu Mosque – Canal 6.

Şekil 13 - Kanal 6 - Kesit (Çizim: H.Kübra İlhan) / Canal 6- Section.

Fotoğraf 23 - Hızanoğlu Camisi'nin doğusundaki meydan (Foto.: H.Kübra İlhan) / The square in the east of the Hızanoğlu Mosque.

Fotoğraf 24 - Alay Sokak (Foto.: H.Kübra İlhan) / Alay Street.

Fotoğraf 25 - Alay Sokak (Foto.: H.Kübra İlhan) / Alay Street.

Su eski dönemlerde Karapiyar'dan Çakeri Cami'ye kadar bir kanal içerisinde açıktan akmakta, çevresi mesire yeri olarak kullanılmaktaydı. Önceleri yeşil alan olan Alay Sokağın kuzey bölümünün neredeyse tamamı günümüzde iki katlı betonarme binalarla dolmuştur. Sokağın güneyinde bulunan nitelikli evlerde bölünmeler, eklentiler yapılarak özgün dokuya aykırı müdahalelerde bulunulmuştur (Foto. 24-25). Eskiden sokakta açıktan akarak Çakeri Camisi'ne gelen ve burada Cami'nin altında tonozlu bir geçitten geçip, sonrasında da bahçelere giden güzergahın tamamı, günümüzde kapalı durumdadır.

Osmanlı Dönemi'nde şehrin ağırlıklı olarak ticaretle uğraşan Yahudi nüfusunun kaldığı Kendirci Mahallesi'nde günümüzde ağırlıklı olarak Arap nüfus kalmaktadır. Beş sene öncesine kadar çoğunlukla köyden kente göçen insanların kaldığı bu bölge, günümüzde bunlarla beraber iç savaştan kaçıp Türkiye'ye sığınan Suriyelilerin de barındığı bir yerleşim haline gelmiştir.

Doğuya doğru ilerleyen Alay Sokak, doğusundaki cadde ile son bulmakta, yolun karşısında da Doğu Surları bulunmaktadır. Şanlıurfa Belediyesi tarafından 2010 yılında doğu surlarını koruma projesi kapsamında surlarda restorasyon çalışmaları yapılmış, zabıta merkezi olarak işlevlendirilmiştir.

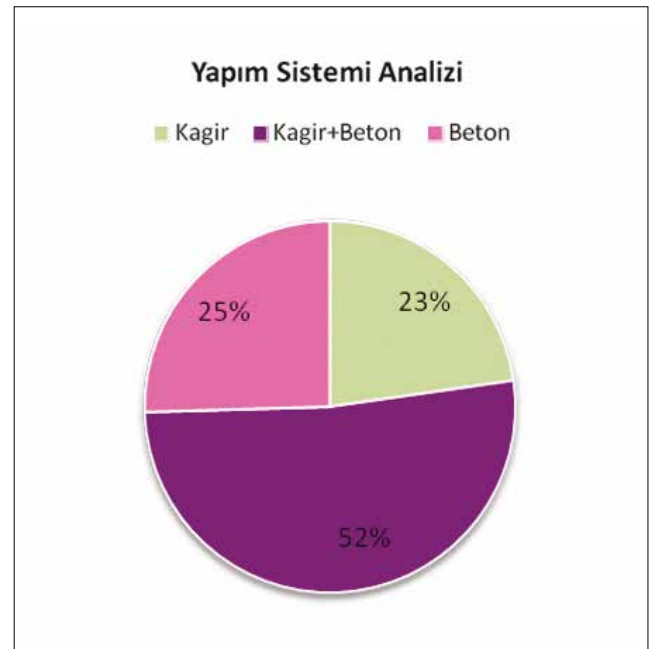
TARİHİ SU YOLUNUN DOKU ANALİZLERİ

Tarihi aks üzerinde, suyun geçtiği yapıların ve suyun sokak ortasından geçtiği bölümlerde sokağın kuzey ve güneyinde bulunan yapıların analizleri yapılmıştır. Güzergahın kapsadığı mahalleler; Göl Mahallesi, Tepe Mahallesi, Pınarbaşı Mahallesi, Türkmeydanı Mahallesi ve Kendirci Mahallesi'dir. Güzergaha dahil olan sokaklar ise; Keçeciler Sokak, 1204. Sok. (Dabakhane Sok.), 1201. Sok. (Kelleci Sok.), 1190. Sok. (Hızanoğlu

Sok.), ve Alay Sokak'tır. Tarihi bölge içerisinde var olan on dört mahalleden beş mahalle bu güzergah üzerinde bulunmaktadır.

Yapım Sistemi Analizi

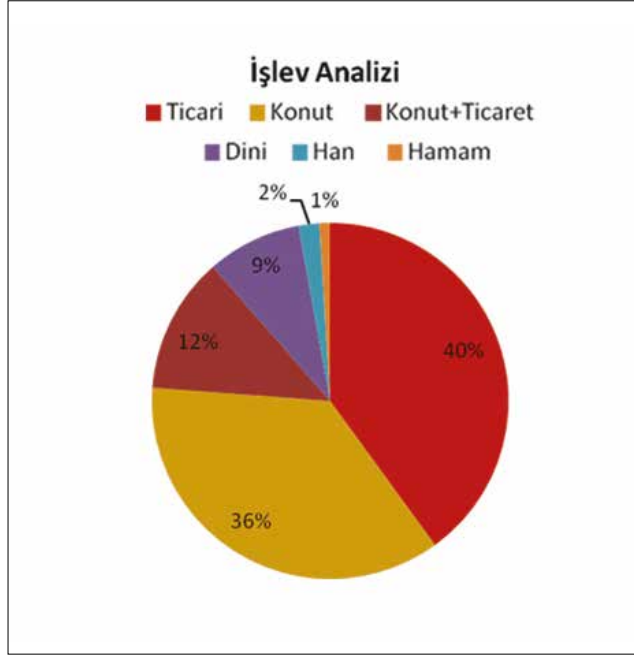
Aks üzerinde üç farklı yapım sistemi mevcuttur. Bunlardan birincisi; kagir yığma taş olan yapılardır. Kagir sistemli olan yapılara zaman içerisinde betonla müdahaleler ve muhdes eklentiler yapılmıştır. Bu eklentili yapılar ikinci grubu oluşturmaktadır. Üçüncü gruba ise; sonradan yapılmış olan betonarme yapılar oluşturmaktadır. Alay Sokağın kuzeyinde bulunan yapılardan Çakeri Cami harici tamamı betondur. Dabbakhane Sokaktan (1204. Sok.) Alay Sokağa kadar güzergah boyunca, yer yer betonarme yapılar

Çizelge 1 - Halilürrahman Su Yolu Güzergahı üzerinde bulunan yapıların yapım sistemleri dağılımını gösteren grafik (Haz.: H.Kübra İlhan) / Graphic showing the distribution of the construction systems of the buildings on the Halilürrahman Waterway Route.

bulunmaktadır. Anıtsal yapılar ve sivil mimarlık örneklerinin çoğu ise kagir olup, beton eklentisi olan yapılardan oluşmaktadır. Tamamı kagir olup özgün haliyle eklentisiz bir şekilde günümüze ulaşan yapı az sayıdadır.

İşlev Analizi

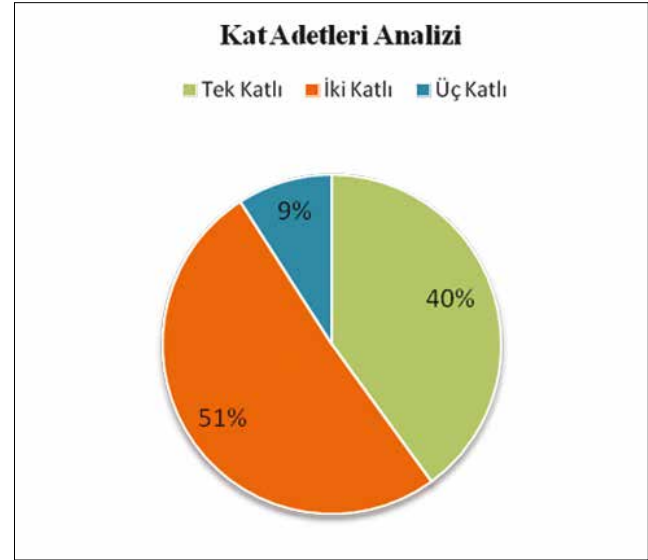

Çizelge 2 - Halilürrahman Su Yolu Güzergahı üzerinde bulunan yapıların işlev dağılımını gösteren grafik (Haz.: H.Kübra İlhan) / Graphic showing the distribution of the functions of the buildings on the Halilürrahman Waterway Route.

Tarihi aks üzerindeki yapıların işlevleri konut, konut+ticaret, ticaret, dini yapı, han(ticaret) ve hamam olmak üzere altı gruba ayrılmıştır. Su yolunun geçtiği ana aks üzerinde; 9 adet cami, 2 adet han, 1 adet hamam, ticari yapılar ve geleneksel sivil mimarlık ürünleri olan konut yapıları bulunmaktadır. Ana aksın batı bölümü, ticari bölgenin yoğunlaştığı, Hanlar Bölgesi'nde kalan alandır. Konut alanları ağırlıklı olarak doğuya doğru yoğunlaşmaktadır. Aks üzerinde kadastral haritaya işlenmemiş fakat mevcutta var olan iki adet piyar ve bir adet çeşme bulunmaktadır.

Kat Adetleri Analizi

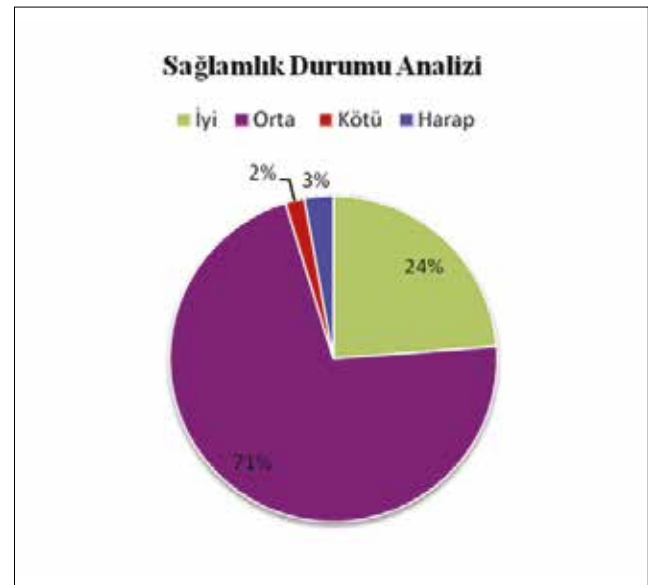
Büyük çoğunluğunu tek kat ve iki katlı yapıların oluşturduğu aks üzerinde üç katlı yapılar da bulunmaktadır. Genel olarak güzergah üzerindeki anıtsal yapılar tek katlı, konutlar iki katlıdır. Güzergah üzerinde; sonradan yapılan betonarme yapıların bir bölümünün üç katlı olduğu görülmektedir. 1201. Sokakta, 1190. Sokakta ve Alay Sokakta üç katlı betonarme yapılar bulunmaktadır.

Çizelge 3 - Halilürrahman Su Yolu Güzergahı üzerinde bulunan yapıların kat adetleri dağılımını gösteren grafik (Haz.: H.Kübra İlhan) / Graphic showing the number of floors of the buildings on the Halilürrahman Waterway Route.

Sağlamlık Durumu Analizi

Tarihi aks üzerinde yer alan yapılar incelendiğinde büyük bir bölümünün sağlam olduğu fakat yapılarda dönem dönem müdahale ve eklentilerin olduğu görülmektedir. Güzergahın büyük bir bölümü; statik açıdan ne çok iyi ne de çok kötü durumda olan yapılardan oluşmaktadır. Harap durumda olan nitelikli yapılar Alay Sokak'ta bulunmaktadır. Bu yapılar; içerisinde kimsenin yaşamaması ve uzun yıllardır bakım onarım görmediklerinden dolayı yıkılma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Yapılara acilen müdahale edilmesi gerekmektedir.

Çizelge 4 - Halilürrahman Su Yolu Güzergahı üzerinde bulunan yapıların sağlamlık durumunu gösteren grafik (Haz.: H.Kübra İlhan) / Graphic showing the state of structural condition of the buildings on the Halilürrahman Waterway Route.

Sağlamlık durumu analizinde;

İyi: Statik açıdan iyi durumda olup, taşıyıcı sistemi zarar görmemiş olan yapıları,

Orta: Malzeme bozulmaları ve eklentileri olup, statik açıdan ne çok iyi ne de çok kötü durumda olan yapıları,

Kötü: Taşıyıcı sistemi büyük oranda zarar görmüş fakat çökmeleri olmayan yapıları,

Harap: Taşıyıcı sisteminin taşıyıcılık özelliğinin yok olduğu, çökmeleri olan yapıları ifade etmektedir.

Özgünlük Durumu Analizi

Tarihi aks üzerinde yer alan yapılar incelendiğinde, plan ve cephe özellikleri bozulmamış, günümüze kadar sağlam ve özgün detaylarıyla kalabilmiş örneklerin olduğu görülmektedir. Özgün detaylara sahip olan fakat sonradan müdahaleye maruz kalarak beton eklentiler yapılan yapılar da mevcuttur. Bir de geleneksel dokuyu bozan, sonradan yapılmış olan betonarme binalar mevcuttur.

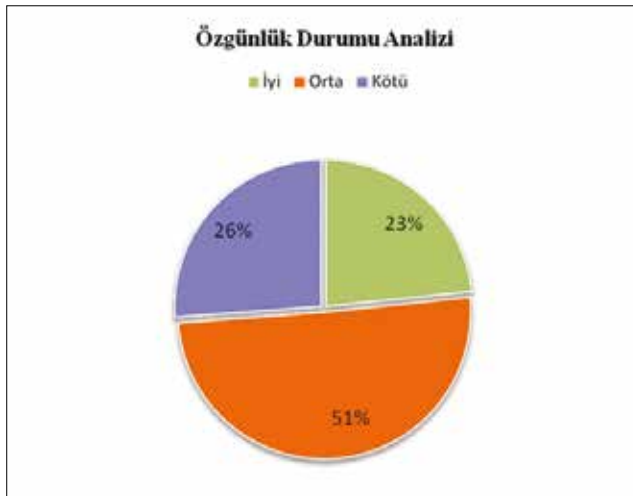
Bu doğrultuda aks üzerindeki yapıların özgünlük durumu analizinde;

İyi: Nitelikli ve çok müdahaleye maruz kalmamış yapıları,

Orta: Nitelikli fakat betonarme eklentileri olan yapıları,

Kötü: Özgün dokuyu bozan, sonradan yapılmış betonarme yapıları ifade etmektedir.

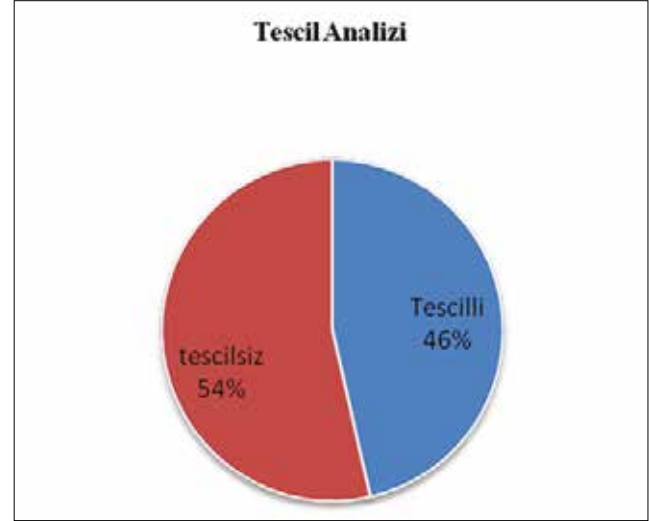
Aksın büyük bir bölümü nitelikli olup betonarme ve muhdes eklentileri olan yapılardan oluşmaktadır.

Çizelge 5 - Halilürrahman Su Yolu Güzergahı üzerinde bulunan yapıların özgünlük durumunu gösteren grafik (Haz.: H.Kübra İlhan) / Graphic showing the authenticity of the buildings on the Halilürrahman Waterway Route.

Tescil Durumu Analizi

Halilürrahman Suyu'nun güzergahı üzerinde; dokuz adet cami, bir adet tekke, iki adet han, iki adet kabaltı, 8 adet tarihi çarşı ve pazar (bu çarşı ve pazar içerisinde birçok dükkanı kapsamaktadır) tescilli olup, sivil mimarlık örneği olan on sekiz adet tescilli konut bulunmaktadır.

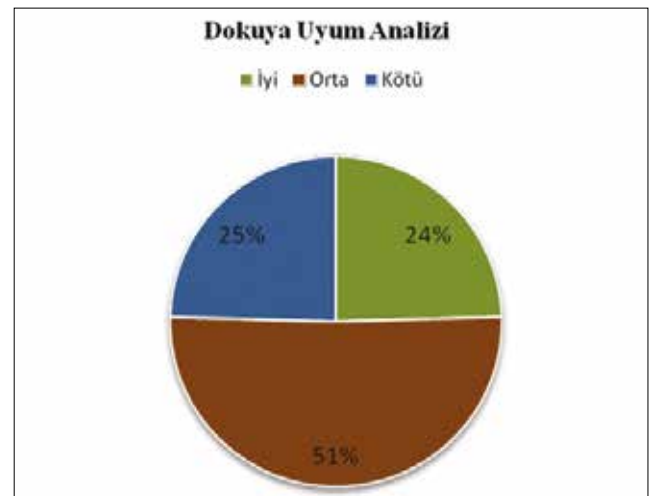

Çizelge 6 - Halilürrahman Su Yolu Güzergahı üzerinde bulunan yapıların tescil durumunu gösteren grafik (Haz.:H.Kübra İlhan) / Graphic showing the registration status of the buildings on the Halilürrahman Waterway Route.

Dokuya Uyum Analizi

Aks üzerinde tarihi ve geleneksel doku hala mevcuttur. Fakat yapılara sonradan yapılmış olan betonarme ve muhdes eklentiler özgün dokunun bozulmasına neden olmaktadır. Dokuya uyum analizinde;

İyi: Dokuya uygun, nitelikli ve dış cephesi Urfa taşı olan yapıları,

Çizelge 7 - Halilürrahman Su Yolu Güzergahı üzerinde bulunan yapıların dokuya uyum dağılımını gösteren grafik (Haz.:H.Kübra İlhan) / Graphic showing the compatibility of the later additions to the existing historic tissue on the Halilürrahman Waterway Route to the texture.

Orta: Dokuya uyumlu fakat betonarme eklentileri olan yapıları,

Kötü: Sonradan yapılmış betonarme ve dokuya uyumsuz yapıları ifade etmektedir. Dokunun büyük çoğunluğu dokuya uyumlu fakat muhdes ve beton eklentileri olan yapılardan oluşmaktadır.

SU YOLU GÜZERGAHINDA TARİHİ DOKUNUN KORUMA SORUNLARI

Fiziksel Sorunlar

Su yolu güzergahında ortaya çıkan fiziksel sorunların başında, modern yapı isteklerinin artması ile yeni yapılaşma sonucu geleneksel dokunun bozulması gelmektedir. Zaman içerisinde gelişen bu değişim ile geleneksel yapı yüzdesi azalan bu güzergahta, altyapı sorunları, alınan göç sonucu hızlı nüfus artışı, yapısal bozulmalar da eklenince, özgün doku kaybolmaya başlamıştır. Yıkılan geleneksel yapıların yerine yapılan ve sayıları hızla artan betonarme binalar ve ekler alanın geleneksel dokusuna aykırı bir görünüm ortaya koymuştur (Foto. 26-27).

Özgün işlevini kaybeden bu alandaki geleneksel evlerin bir bölümü atölye, imalathane gibi ticari

Fotoğraf 26 - Hızanoğlu Sokak
(Foto.: H.Kübra İlhan) / Hızanoğlu Street.

Fotoğraf 27 - Alay Sokak (Foto.: H.Kübra İlhan) / Alay Street.

Fotoğraf 28 - 271 ada 8 parsel
(Foto.: H.Kübra İlhan) / Block no: 271 / Lot no: 8.

Fotoğraf 29 - 268 ada 12 parsel (Foto.: H.Kübra İlhan) / Block no: 268 / Lot no: 12

Fotoğraf 30 - 269 ada 3 parsel - Öncesinde avlusunda su alma yeri olan, sonradan bu açıklık kapatılan bir ev (Foto.: H.Kübra İlhan) / Block no: 269 / Lot no: 3 - A house with water stock in the courtyard formerly, the opening was closed afterwards.

Fotoğraf 31 - Karapiyar - Eskiden suyun açığa çıktığı Karapiyar denilen alanda, açıklığın üstü sonradan kapatılmıştır (Foto.: H.Kübra İlhan) / Karapiyar- In the area known as Karapiyar, where the water was springed out formerly the opening was closed afterwards.

Fotoğraf 32 - 216 ada 3 parsel (Foto.: H.Kübra İlhan) / Block no: 216 / Lot no: 3.

Fotoğraf 33 - 269 ada 2 parsel (Foto.: H.Kübra İlhan) / Block no: 269 / Lot no: 2.

Fotoğraf 34 - Hızanoğlu Sokak (Foto.: H.Kübra İlhan) / Hızanoğlu Street.

Fotoğraf 35 - Alay Sokak (Foto.: H.Kübra İlhan) / Alay Street.

Fotoğraf 36 - Dabbakhane Sokak
(Foto.: H.Kübra İlhan) / *Dabbakhane Street.*

Fotoğraf 37 - Alay Sokak (Foto.: H.Kübra İlhan) / *Alay Street.*

amaçlarla kullanılmış, sonradan yapılan bölünme ve eklentilerle yapılara zarar verilmiştir (Foto. 28-29).

Halilürrahman Suyu'nun zamanla kirlenmesi ve oluşturduğu kötü koku nedeniyle geçtiği evlerde, avluda ortaya çıktığı açıklıklar, ev sahipleri tarafından kapatılmıştır. Bu değişim geçmiş dönemlerde suyla bütünleşmiş olan geleneksel dokunun bu özelliğini yitirmesine neden olmuştur (Foto. 30-31).

Yağış, sıcaklık, rüzgar, bağıl nemlilik ve güneş gibi atmosferik faktörler, zaman içerisinde güzergah üzerinde bulunan yapıların malzemelerinde hasar ve bozulmalara neden olmuştur (Foto. 32). Yapıların çoğunun zamana bağlı malzeme eskimelerinin yanı sıra bakımlarının da yapılamaması fiziksel bozulmaları ortaya çıkarmıştır. Yüksek maliyetli bakım, onarım masrafları, yapıların düşük gelir gruplu kullanıcıları tarafından karşılanamadığından, hasarlar artarak günümüze gelmiştir. Günü kurtarmak adına özgün olmayan yapı malzemeleri ile yapılan onarımlar özgün dokunun kaybolmasına neden olmuştur (Foto.33).

Kullanıcılar tarafından ısıtma amaçlı duvarlardan çıkarılan soba boruları, tabelalar cepheyi bozmaktadır (Foto.34). Ayrıca cephelerdeki tesisat boruları, klima motorları, yerel yönetimin iletişim ve elektrik hizmetleri ulaştırmak amacıyla yapıların cephelerine monte ettiği veya sokak içinde bulunan; kablolar, sigortalar, taşıyıcı demir profiller vb. malzemeler yapılarda tahribata yol açmakta ve geleneksel doku silüetinde görsel kirlilik oluşturmaktadır (Foto.35).

Geleneksel dokuda var olan sokaklar dar olması nedeniyle araç trafiğine uygun bulunmamakta, buna rağmen

sokaklarda araç geçişinin olması, bulunan boş alanlara araçların park edilmesi yapılarda fiziksel tahribata neden olmaktadır (Foto. 36-37)

Sosyolojik Sorunlar

Gelişen teknoloji ve değişen yapı sistemleri ile birlikte, eski evlerin modern binalardaki rahatlık ve konforu sağlamadığı düşünülmüş, burada yaşayan yerli halk birer birer betonarme binalara taşınmıştır. Avlulu evlerde avludan ulaşılan mutfak, wc gibi birimlerin modern binalarda iç içe olması, yeni evlerin ısıtma sistemlerinin olması insanlara daha cazip gelmiş, hayatlı evlerinden taşınmalarına neden olmuştur.

Burada yaşayan yerli halkın apartman dairelerine taşınmasıyla, genellikle köyden kente göç eden insanlar bu yapılara yerleşmiş, insanların bilinçsiz kullanımıyla yapılardaki ve bölgedeki tahribat artmıştır. Özellikle son dönemde bu alan, iç savaştan kaçan Suriyelilerin yoğun olarak yaşadığı bir yer haline gelmiştir. İnsanların kültür varlığı, koruma, onarım gibi konularda yeterince bilgi sahibi olmayışı bu alandaki tahribatı hızlandırmıştır. Bu alandaki yapılar dönem dönem müdahale görmüş olsa da insanlardaki bilinçsizlik nedeniyle, yapılan müdahaleler yapılar için bakımdan ziyade tahribata dönüşmüştür.

Eski dönemlerde geniş aile yapısına sahip olan şehirde, erkek çocukları evlendikten sonra aynı evde kalmaya devam eder, gelin bu eve gelir, evin her bir odasında bir aile kalırdı. Eskinin büyük aile yapısının yerini günümüzde çekirdek aile yapısının alması, evlerin bölünmesine neden olmuş, niteliksiz eklerle bölünen evler özgünlüğünü yitirmeye başlamıştır.

Ekonomik Sorunlar

Günümüzde genellikle gelir düzeyi düşük olan insanların yaşadığı bu bölgede, evlerin kapsamlı onarımları yapılamamaktadır. Tarihi yapılar için finansman olarak Kültür Bakanlığı hibe, Toki kredi olanakları sağlasa da bu çoğu zaman yeterli olmamaktadır. Devletin olanaklarının doğru yönlendirilmesi ve halkın da kişisel ya da örgütlenerek ekonomik olanaklarıyla korumayı desteklemesi, başarılı koruma uygulamalarının yürütülmesi için kaçınılmaz zorunluluktur.

Yasal Sorunlar

Koruma araçlarının başında yasalar gelmektedir. Bu yasalara bağlı olarak alınan koruma kararları, korumayı sağlayan bir diğer etkin araçtır. Ülkemizde, plan yapma, yaptırma, denetleme ve onaylama konusundaki yetki ve sorumluluk, koruma planı kavramının ortaya çıkması ile daha da dağıldığından, koordinasyon ve iletişimin kurulmasında güçlüklerle karşılaşmaktadır (Can, 1993, s.312).

Belediye, koruma kurulları gibi korumada etkin kurumlarda, bu konuda uzman ve tecrübeli yeterli sayıda personelin barındırılmaması tarihi yapıların projelendirme ve uygulama aşamasında sorunlara neden olmaktadır. Belediyelerde sadece tarihi yapıların uygulama kontrollüğü için bile ayrı bir birimin oluşturulması gerekmektedir.

Halk uygulamada katılımcı olarak yer almalı, kurumlar da bunu desteklemelidir. Bu durumun olmaması uygulamada problemlere yol açmaktadır. Halkın koruma konusunda bilinçlendirilip, uygulamanın bir parçası haline getirilmesi gerekmektedir.

Kurumlar arası çatışmadan kaynaklanan durumlar uygulamada güçlüklerle, sürenin uzamasına, işin durdurulmasına kadar varmaktadır. Kurumlar koordinasyon halinde çalışmalı, koruma konusunda sonuç odaklı olmalılardır.

Koruma geniş kapsam ve ölçekte ele alınmalı, bütüncül bir yaklaşımla irdelenmelidir. Günümüzde kurumlar tarafından tekil olarak yapılan projelendirme çalışmaları, bütünde yetersiz kalmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Halilürrahman Su Yolu Aksı, antik dönemlere dayanan geçmişi ve geçirdiği tarihsel süreç içerisinde

oluşan dokusuyla, kültürel mirasımız yönünden çok büyük bir değere sahiptir. Bu güzergahın günümüz yaşam koşullarıyla bütünleştirilerek yaşatılması ve gelecek nesillere aktarılması kent kimliğinin devamlılığı bakımından gereklidir.

Yapılan inceleme ve tespitlerde Halilürrahman Suyu'nun, yerleşimin etrafında şekillenmesini sağlayan en büyük faktör olduğu görülse de, geleneksel mimarinin kendi içerisinde yapısal olan biçimlenişini çok etkilemediği görülmüştür. Yapılar Halilürrahman Suyu'ndan faydalananak şekilde konumlanmış fakat bu konumlanma yapıların kendi iç plan kurgusunda çok bir farklılığa sebep olmamış, yapılar plansal olarak döneminin mimari üslubuna göre şekillenmiştir. Örneğin konutlarda genel olarak avluda açığa çıkan su; konutların plan ve cephe tipolojisinde bir farklılığa neden olmamış, yapılar; çevrelerindeki diğer geleneksel konutlar gibi inşa edilmiştir. Bu yapılarda diğer geleneksel konutlardan farklı olarak avluda suyun açığa çıktığı alanlar bırakılmıştır. Aynı durum güzergah üzerinde bulunan cami, han gibi anıtsal yapılar için de geçerlidir. Örneğin Gümrük Hanı'nda açığa çıkan su; hanın iç plan düzeninde bir değişikliğe neden olamamış, yapının çağdaşlarından farklı olarak avlusunda Halilürrahman Suyu'ndan faydalananak açıklıklar bırakılmıştır. Bu yapıların büyük bölümü günümüze ulaşmıştır ama neredeyse tamamında bir tahribat söz konusudur. Türkiye'nin en fazla Suriyeli sığınmacıyı barındıran şehirlerinden biri olan Urfa'daki demografik değişim her alanda olduğu gibi, bu güzergah üzerinde de etkisini göstermiştir. Eskiden bu güzergah üzerinde yaşayan yerel halkın yeni yerleşim bölgelerindeki betonarme binalara taşınmasıyla yerini daha çok kırsaldan göç ederek buraya gelen kullanıcılara bırakan alan; sığınmacıların da bu bölgeye gelmesiyle sosyal ve kültürel olarak daha büyük bir değişime uğramıştır. Kullanıcıların koruma konusunda bilinçsiz olması güzergahtaki tahribatı daha da hızlandırmış, zaten bozulmaya uğramış yapılar ve planlar (özellikle konutlarda), özgünlüğünü tamamen yitirme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Sonradan alana yerleşen kullanıcıların bu su yolu güzergahı ve güzergahın tarihi geçmişi ile alakalı bir bilgiye sahip olmayışı, eskiden kentsel ölçekte bilinen ve kentin bir kimliği olan güzergahın, bütüncül algısının yok olmasına neden olmuştur.

Çalışma kapsamında tespit edilen koruma sorunlarını çözmek ve güzergahın sürdürülebilirliğini sağlamak için aşağıda genel hatları ile ele alınan öneriler geliştirilmiştir.

Çevresel ve Yapısal Ölçekte Öneriler

Günümüzde Balıklıgöl'den başlayan su yolu, geçtiği yapıları dolaylı yoldan birbirine bağlamakta ve bir bütünlük oluşturmaktadır. Bu nedenle bu alanda yapılacak koruma çalışmaları tekil olarak değil, bütüncül olarak yapılmalı, suyun geçtiği hatlarda açılması mümkün olan yerlerde su açığa çıkarılarak, yapılarla yeniden ilişkilendirilmelidir.

Güzergah ile alakalı hazırlanacak doku ölçeğindeki mimari çalışmalar; sadece cephe ve sokak elemanlarını iyileştirmeye yönelik değil, tescilli yapıların kendi içindeki ve birbirleriyle ilişkili mimari ve altyapı sorunlarını çözebilecek, tescilsiz yapıların ise geleneksel doku ile uyumunu sağlayacak nitelikte olmalıdır. Tarihi yapıların algısını zayıflatan, dokuya uyumsuz yapılar özellikle cephe düzenlenmeleri açısından ele alınmalı ve silüete uygun hale getirilmelidir.

Tarihi yapıların özgün malzeme, cephe detay ve oranları değiştirilmemeli, irdelenecek detaylı restitüsyonları sonrası restorasyonları yapılmalıdır.

Günümüzde artık olmayan değirmenlerden; alanı uygun ve rekonstrüksiyonu mümkün olan Boyahane ve Pazar Değirmeni sembolik de olsa yeniden yapılmalı, kentsel ölçekte sergilenmelidir.

Güzergah boyunca tabelalar, saçaklar ve kaldırımlar için tarihi dokuya uygun, standart bir düzenleme getirilmelidir. Elektrik, telefon, aydınlatma gibi altyapı sistemleri yeniden düzenlenmelidir.

Aks üzerine turistler için yönlendirici tabela ve bilgilendirme panoları konulmalıdır. Tarihi dokunun karakteristik özelliklerini taşıyan dar sokaklarda, araç trafiği güçlükle yapılmakta, araç geçişi sırasında konutlar zarar görmektedir. Bundan dolayı bu aksın bir bölümü yayalaştırılmalı ve bunun için bir ulaşım planlaması yapılmalıdır.

Eski Urfa bölgesindeki diğer tarihi akslarla, su yolu aksı arasında bağlantılar kurulmalı, kentin tarihi dokusundaki bütünlük daha iyi algılanmalıdır.

Sosyo-Ekonomik Öneriler

Bu aks üzerinde eskiden var olan zanaatlarla alakalı (kürkçülük, dericilik, köselecilik) sergi atölyeleri açılmalıdır.

Zamanında aks üzerinde ilim ve bilime yönelik birçok medrese bulunmakta, buralarda dersler verilmekteydi.

Günümüzde bu yapılar tekrar bilimsel amaçlı; kütüphane, tarih araştırma merkezi gibi işlevlerle kullanılmalıdır.

Tarihi aks güzergahındaki kapsamlı restorasyonu yapılan yapıların yaşatılması için; kültürel aktivitelerin gerçekleştirilebileceği sosyo-kültürel merkezler, müze, meslek edinme kursları gibi işlevlerle tarihi yapıların yeniden kullanımı sağlanmalıdır. Bu yapılara sosyal ve kültürel işlevin yanı sıra, butik otel, kafeterya, restoran gibi işlevler verilerek ekonomide bir girdi oluşturulmalıdır.

Güzergah üzerinde yer alan mevcut sosyal alanlar canlandırılmalı ve sosyal aktiviteler doku geneline yayılmalıdır.

Güzergah üzerinde yaşayan insanlar hem koruma konusunda hem de güzergahın tarihi geçmişi ve önemi hakkında bilgilendirilmeli ve bilinçlendirilmelidir.

Güzergah üzerinde yaşayan Suriyelilere yönelik dil ve meslek edindirme kursları açılarak, şehre ve alana olumlu entegrasyonları sağlanmalıdır.

Yasal-Yönetmelik Açısından Öneriler

Bu alanda yetki sahibi olan kurumlar koordinasyon halinde çalışmalı, koruma konusunda sonuç odaklı olmalılardır.

Güzergah ile alakalı bir alan yönetim planı hazırlanmalıdır. Yapılar tekil olarak değil çevresel değerlendirilmeli, fiziksel, işlevsel özellikleri ve geçirdikleri tarihi süreçlerle de bağ kurularak korunabilmelidir. Tarihi doku ölçeğinde yapılması düşünülen her çalışma; mevcut koruma imar planı/ imar planı hükümlerine bağlı kalmanın yanı sıra, bu güzergah ile ilgili hazırlanacak alan yönetim planında da mutlaka tanımlanmalıdır.

Her aşaması ayrı bir uzmanlık ve hassasiyet gerektiren tarihi yapıların koruma ve onarım sürecinde, uygulama aşamasının düzenli aralıklarla takip edilmesi gerekmektedir. Bu alanda yapılacak koruma çalışması esnasında, sorumlu kurum bünyesinde uygulama kontrollüğü için ayrı bir birim oluşturulmalı, alanın tarihi dokusuna ve güzergahın bütünlüğüne zarar verecek hiçbir uygulamaya izin verilmemelidir.

**Su Yolunun Yapısal ve Coğrafik Yönden
Korunmasına Yönelik Öneriler**

Fırat ve Doğu Anadolu'dan gelen bir yer altı nehrinin kolu olan Daysan Nehri'nin, eski çağlarda yönü değiştirilmiş olsa da Balıklıgöl ve Ayn Zeliha gölleri hala kuzeyde Direkli'den gelen kaynak suları ile beslenmektedir. Günümüzde kuzeye doğru da takip edilebilen Haleplibahçe'den Direkli'ye kadar olan vadi havzası boyunca yapılaşmaya izin verilmemeli, bu alanlarda kaynak sularını kesecek, su akışını önleyecek hiç bir engel olmamalıdır.

Güneyde tarihi kesimde suyun içinden geçtiği tonozlu yolun düzenli olarak bakım ve onarım çalışmaları yapılmalı, tıkanan yollar açılmalıdır.

Günümüzde kirli durumda olan su temizlenerek, filtrasyon sistemi uygulanmalıdır. Yılda iki kez suyun temizlenmesi sağlanmalıdır.

KAYNAKLAR

- AÇANAL, H., 1997.
“Urfa Tarihi”, Ankara: Şurkav Yayınları.
- CAN, C., 1993.
“Kentsel Koruma Alanları ve Koruma Sorunları”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 36 (1-2), 307-314. Erişim adresi: <http://dtcfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dtcf/article/view/4858/4765>
- GÜLER, S.E., 2016.
“Urfa Tarihinden Sayfalar”, Eyyubiye Belediyesi Yayınları, Ankara.
- HAYES, E.R., 2002.
“Urfa Akademisi”, Yaba Yayınları, İstanbul.
- İLHAN, C.*
Sözlü Kaynak
- KARAKAŞ, M., 2009.
“Urfa’nın Kültür ve İnançlar Serüveni”, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- KÜRKÇÜOĞLU, A.C., 1993.
“Şanlıurfa Su Mimarisi”, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- KÜRKÇÜOĞLU, A.C., KÜRKÇÜOĞLU, S., 2011.
“Şanlıurfa Çarşıları-Hanları ve El Sanatları”, Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- KÜRKÇÜOĞLU, A.C., 2011.
“Urfa: Fotoğraflarla Evvel Zaman İçinde”, Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- MADRAN, E., ÖZGÖNÜL, N., 2005.
“Kültürel ve Doğal Değerlerin Korunması”, TMMOB Mimarlar Odası Yayınları, Ankara.
- MAR YEŞUA VAKAYİNAMESİ, 1958.
“Urfa ve Diyarbakır’ın Felaket Çağı: 494-507” (Çeviren: Mualla YANMAZ), Şehir Matbaası, İstanbul.
- SEGAL, J.B., 1970.
“The Blessed City Edessa”, Oxford University Press.
- SCHMİDT, K., 2007.
“Göbekli Tepe”, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ŞAHİNALP, M.S., 2005.
“Şanlıurfa Şehri’nin Kuruluş ve Gelişmesi”, Doktora

Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

URFALI MATEOS., 1987.
“Urfalı Mateos Vakaynamesi ve Papaz Grigor’un Zeyli” (Çeviren: Andreasyan, H.D.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

YENEN, Z., 1999.
“Osmanlı Dönemi Türk Kentinde Planlama Kültürü”, III. Eyüpsultan Sempozyumu, İstanbul. s. 439-442.

ARŞİV KAYNAKLARI

Cevher İlhan Arşivi

Cihat Kürkçüoğlu Arşivi

Mehmet Koyuncu Arşivi

Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi

Yasin Küçük Arşivi

PUBLIC SPACE AS CULTURAL RESOURCE

KÜLTÜREL KAYNAK OLARAK KAMUSAL MEKÂN

Tülay ZIVALI TURHAN *

Makale Bilgisi

Başvuru: 22 Mayıs 2019

Hakem Değerlendirmesi: 27 Mayıs 2019

Kabul: 30 Mayıs 2019

DOI Numarası: 10.22520/tubaked.2019.19.008

Article Info

Received: May 22, 2019

Peer Review: May 27, 2019

Accepted: May 30, 2019

DOI Number: 10.22520/tubaked.2019.19.008

Abstract

Bosnia and Herzegovina is known by its multi-ethnic structure. The country's population consists of three major ethnic groups: Bosniacs (Bosnian Muslims), Croats (Bosnian Catholics) and Serbs (Bosnian Orthodox). Their relation through history varies, ranging from co-existence and respect to tensions and armed conflict. The armed conflict between 1992-1995 was one of the worst crises between the three ethnicities within the region. The hope was that the rebuilding in 2004 will encourage the definition of a new common identity of the country. Today, -for almost 25 years after war- in a lot of cities the consequences of the war are still remarkable; not only by observing the condition of buildings or spaces, but also in the way the public sphere has developed in these cities. It is interesting to understand this social interaction. Therefore, this paper investigates socio-spatial relations in Mostar, owning a remarkable cultural heritage but also known as the city which suffered due the consequences of having these historical sites. The research elaborates on the ethnographic study conducted as a part of a master thesis conducted in 2013. It aims at discovering the similarities between the two existing major ethnic groups regarding the spatial setting they belong through examining the socio-spatial patterns of each interest group. The objective is to seek for a common definition of public space in the context of Mostar despite of the ethnic differences.

Keywords: Ethnic diversity, public space, Mostar, cultural resources, socio-spatial patterns.

* Araş. Gör. Tülay ZIVALI TURHAN, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Ankara, e-posta: tturhan@ybu.edu.tr

Özet

Bosna-Hersek çok etnikli yapısıyla bilinmektedir. Ülkenin nüfusu üç ana etnik gruptan oluşmaktadır: Boşnaklar (Bosnalı Müslümanlar), Hırvatlar (Bosnalı Katolikler) ve Sırlar (Boşnak Ortodokslar). Tarih boyunca bu grupların ilişkileri, birlik ve beraberlik içinde yaşamaktan gerginlikler ve silahlı çatışmaya kadar farklılık göstermiştir. 1992-1995 yılları arasındaki savaş, bölgedeki üç etnik grup arasındaki en kötü krizlerden birine neden olmuştur. 2004 Yılında kentin yeniden yapılandırma çalışmalarından beklenen, ülkenin yeni bir ortak kimliğinin tanımlanmasını teşvik edeceği yönündeydi. Oysa bugün, -savaşın neredeyse 25 yıl sonrasında - birçok şehirde savaşın sonuçlarının izdüşümünü görmek sadece binaların veya mekânların mevcut durumunu gözlemleyerek değil, aynı zamanda kamusal alanın bu şehirlerde ne yöne doğru geliştiğini gözlemleyerek mümkündür. Bu doğrultuda kentte mevcut durumun sosyal etkileşimi anlamak ilginç sonuçlar doğurabilir. Bu kapsamda çalışma, göze çarpan bir kültürel mirasa sahip olan ancak aynı zamanda bu tarihi alanlara sahip olmanın sonuçları nedeniyle acı çeken kent olarak bilinen Mostar'daki sosyo-mekânsal ilişkileri incelemektedir. Makale, konuyu 2013 yılında yürütülen bir yüksek lisans tezi üzerinden detaylandırmak ve tanımlanmış iki ana etnik gruplarının bulunduğu mekânsal ortam içinde sosyo-mekânsal yapılarını inceleyerek benzerlikleri ortaya koymayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada hedef, grup farklılıklarına rağmen Mostar bağlamında ortak bir kamusal alan tanımlı yapabilmektir.

Anahtar Kelimeler: Etnik çeşitlilik, kamusal alan, Mostar, kültürel kaynaklar, sosyo-mekansal modeller.

INTRODUCTION

Through modern history, the borders of Bosnia and Herzegovina changed many times. Claiming territory and oppressing the ‘others’ is not new within this context. As noted by Calame and Charlesworth (2009, p. 2): *“Partitioned cities act as a warning beacon for all cities where intercommunal rivalry threatens normal urban functioning and security. Every city contains ethnic fault-lines or boundaries that give shape to “good” and “bad” neighbourhoods and lend local meaning to “the other side of the tracks.”* Public space plays a critical role in these urban settings, but the essence to create a shared and diverse public space through urban planning remains vague. The design, the users and the use of public space determine the main idea about the place. The design focuses on the factors of the physical built environment that can create a successful space as Gehl (2006) and Whyte (1980) are arguing. The demographical characteristics focus on the underlying social barriers to equitable public space access and use (Mitchell 2003). Public space is always contested through

while the same person’s perception and comprehension may show changes over time too. The social position, activities, the change of environment and the impact, age, gender, the social environment of an individual create differences in perception and understanding. These variables are closely connected with culture and cultural image (Fig. 1). Experience is a factor that has an impact on environmental perception. Since the person’s perception of his environment is directly related to time, his experiences in the space are effective in strengthening the perception and in creating an environmental image in person.

EVALUATION OF SUCCESSFUL PUBLIC SPACE IN THE CITY

Urban open space is one of the components of city that forms and transfers during the history of a nation in several periods. In the late 1960’s, Whyte began applying direct observation techniques from the social sciences to the study of urban spaces. Direct observation was the most fruitful technique and the user experience was the

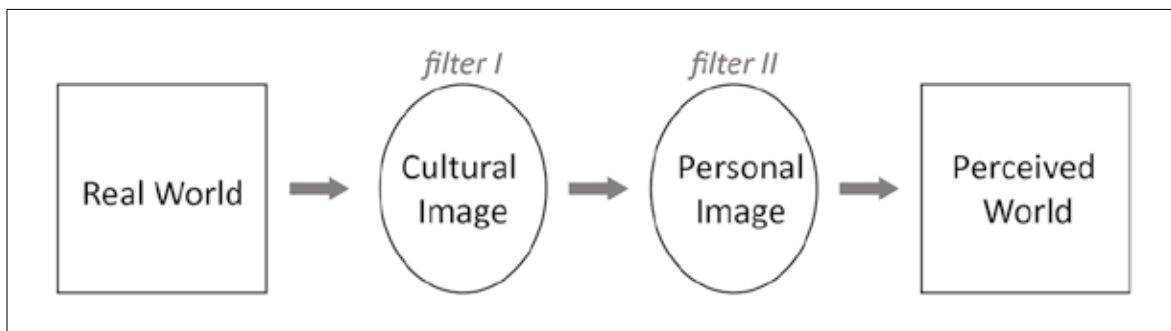

Figure 1. Spatial Comprehension Process (Rapoport, 1977) / *Mekânsal Kavrama Süreci (Rapoport, 1977)*

the existence of various kinds of people and is made in the very contradictions that take place in it through interconnected but often exclusive intimacies and their spaces. Some groups with social norms may be self-segregating on public space and affect how and whether people have the opportunity to engage with others. On the other hand, it is a challenge to seek for similarities between the different communities in order to be able to create conditions for shared space.

‘Space building’ meets different disciplines such as sociology and psychology regarding the fact that it is unthinkable that the creation and the meaning of space is independent of people. Since people’s perception of space is crucial, it is important to understand this perception as well as to measure it. Perceiving and comprehending may be different according to individuals,

most important aspect. From the 60’s on, the postmodern movement focused on the socio-spatial quality (the relationship between places and pattern of activity). Over the years, there has been a split of sorts amongst urban designers over what constitutes urban quality or the sense of place. The writings of Jane Jacobs, Kevin Lynch, Gordon Cullen and Christopher Alexander became authoritative works for the school of Urban Design.

Cullen emphasizes with a rational objective classical view in the discipline on physicality. He states that connecting diverse structures in order to create a “demonstration of art of the city”. So should various specialist corporate with each other. It will express the spirit and glossiness of the living environment. According to Cullen, people perceive and rate their environment by visual ability or visual sense.

Jacob's 'Death and Life of Great American Cities' (1961) is based largely on behaviour observations that Jacobs made while a resident in New York's Greenwich Village. Her perspective enabled her to describe empathetically what it is like to live on a street where people look out their windows at passers-by, children play on the sidewalk in view of neighbours and parents, and shopkeepers serve as news outlets and street guardians.

Alexander and Lynch mainly emphasize on the psychology of place and they support their statement through the notion of 'mental maps' which function as internal guides to the urban environment. This approach is the romantic subjective view of urban design. Because in a way, they rely on people's senses to describe and value a place. In his book (1960), Lynch emphasizes the importance to recognize the structure of space specifically through imageability /legibility.

Life Between Buildings: Using Public Space (2006) describes the public space as one of the most important elements of the city and describes it as the place where people meet, socialize and experience the city. Gehl distinguishes between necessary/functional activities, optional/recreational activities and social activities in public spaces as evaluation tools. Necessary activities take place regardless of the quality of the physical environment, while optional activities depend on what the place has to offer for the users. Thus, the quality of public space does not affect the necessary activities, but it does affect the optional activities. If all types of activities occur on a certain public space, communal space become meaningful. Communal spaces in cities and residential areas become meaningful and attractive when all activities

of all types occur in combination and feed off each other. Gehl refers to Whyte's (1980) approach and the research 'Project for public spaces (PPS)' as he tries to define the functionality of small-scaled contacts and encounters. Street activity and quality are critical for a vital urban life (Gehl et al., 2006). Streets and other public spaces that are linked to these streets has potential to improve the human activity and so the social interaction of them. It is crucial in such a case where human activity and sharing space is sensible, observe the human behaviour. In order to evaluate public spaces in different locations and different contexts around the world, PPS has found that successful ones have four key qualities. They developed 'The Place Diagram' (Fig. 2) as a tool to help people in evaluating any place. The criteria are been used to value the detected public spaces and thus detect successful public spaces.

Comfort & Image

Comfort and Image requires a physically well-arranged public space. It is crucial if a space can present itself and has a good image by the users. A good image derives from positive perception. Variables as safety, cleanliness, availability of places to sit availability and the possibility for choice for places to sit, the level of maintenance etc. are determinants for measuring if the place is comfortable and if the place is favourable by the users.

Access & Linkages

Accessibility describes the ability -both visual and physical- to reach activities and other users but also resources, services and information needed to be able to perform on the certain place. Successful places are depending on variables as circulation, connectivity, proximity etc.

Sociability

Sociability explains the possibility and need to encounter with others on a certain public space. Sociability not only increases vitality in public spaces but also allows people to connect and to exchange information. It influences also their attachment to the place itself, because they feel a stronger sense of place. Variables as interactive, cooperative, stewardship etc. increases the value of sociability.

Uses & Activity

Uses and activities, when attractive for people, are the main reason for people to go to public space again and again. Activities are the basic building blocks of a place. When there is nothing to do, a space will be empty and

Figure 2. Quality criteria for successful public space (Zivali, 2013) / Başarılı kamusal alan ölçütleri (Zivali, 2013)

that generally means that something is wrong. Variables as vital, active, sustainable, useful are critical measures to determine if a place meet the sufficient requirements in order to distinguishes successful urban places from each other and attach people to a certain place.

THE CASE OF MOSTAR

Ethnic classification in the context of Bosnia and Herzegovina is associated with the religious facet. Not only does ethnic group contain a sense of race and tribe, a consciousness of kind, nationalism, it also must contain a spiritual foundation. According to Weber “*group interest without ‘spiritual wings’ are lame*” (Bendix, 1977, p. 47), so he contends that religious facets are the core of the identity of ethnic groups. Religion helps to generate meaning, reinforcement and justification for group interest. It supports to generate ideology of the life process expressed in action. The largest ethnicities within Bosnia and Herzegovina are Bosniacs, who identify themselves as Bosnian Muslims; Croats, who identify themselves as Bosnian Catholics; and Serbs, who are identified as Bosnian Orthodox. The 20th century (and even before) conflicts were indeed caused by this occurrence. Still, today’s political arena reflects the complexity of the phenomenon.

The political divisions of Bosnia and Herzegovina is a result of the post-war Dayton Agreement, which recognized a second layer of government in Bosnia and Herzegovina, comprising two entities: the Federation of Bosnia and Herzegovina (FBiH), where mostly Bosniacs and Croats are settled, and the Republika Srpska (RS) where mostly Serbs are settled and a third

small autonomous entity named Brčko in the North (Fig. 3). These entities have representative capitals -where Sarajevo is the capital of the Federation of Bosnia and Herzegovina and Banja Luka the capital of the Serbian Republic of Bosnia- (Fig. 3) and are divided in a politically complex canton system within. Mostar is situated in the Federation of Bosnia and Herzegovina and is the capital of the Herzegovina region and belongs the Herzegovina-Neretva Canton. The city is embedded by hills and has a rich and fruitful natural landscape (Photo. 1).

Before war, Mostar was one of the most treasured and liveable cities of former Yugoslavia due to its strategic setting, cultural heritage, natural sources and its intermingled population. The symbolic division is worldwide known by the destruction of the Old Bridge (*Stari Most*) in 1993 which connected for centuries long the western -mainly Croat- part and the eastern -mainly Muslim- part of the city. The spatial development of the city lies parallel to the natural setting and the socio-economic conditions (Fig. 4). First mentioning of the city of Mostar according to Turkish documents was during the last quarter of the 15th century. The historic city area of Mostar was formed according to the usual pattern for Ottoman cities with business zones (*čaršija*) and residential zones (*mahala*). It is the result of the interaction between natural phenomena and human creativity over a long historical period. The key structures that shaped the city were the Old Bridge with fortified towers and city walls. The structures in the historical core are simple, logical and functional, spontaneous with an exceptional relationship with their ambience. The arrangement of the historic city area, in order to preserve the original values, ensures the survival of outstanding cultural diversity, and illustrates the effectiveness of restoration techniques

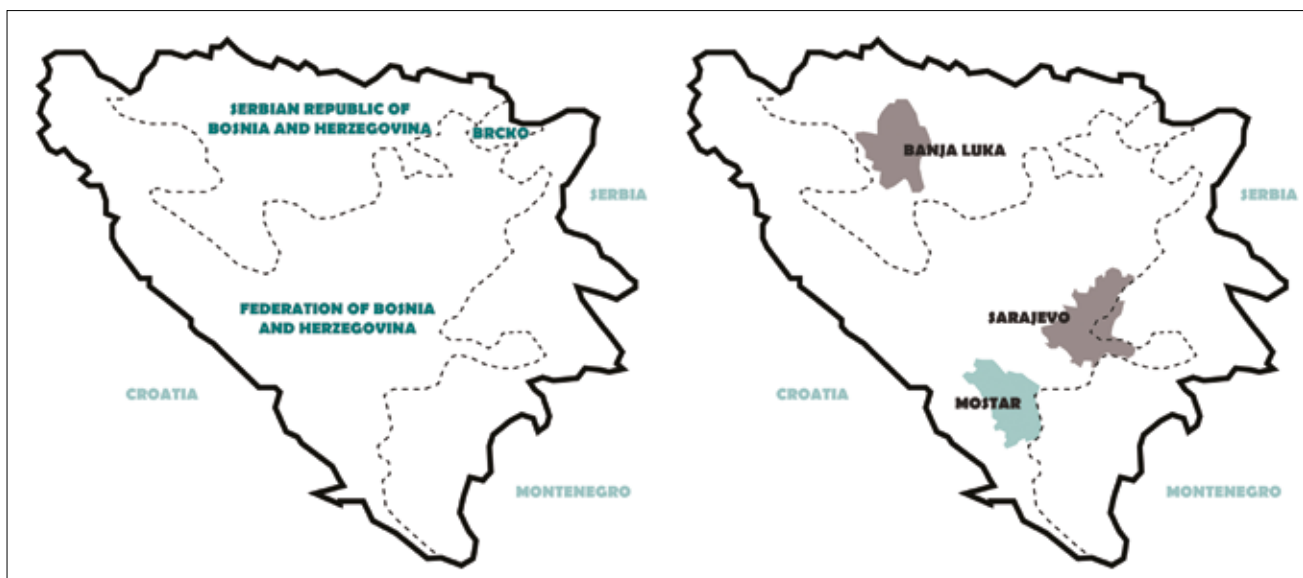

Figure 3. The entities within Bosnia and Herzegovina, their capital cities and the location of Mostar (Zivali, 2013) / *Bosna Hersek'te entiteler, başkentleri ve Mostar'ın konumu* (Zivali, 2013)

Photograph 1. Panoramic view of Mostar (author, 2012) / *Mostar'a panoramik bakış (yazar, 2012)*

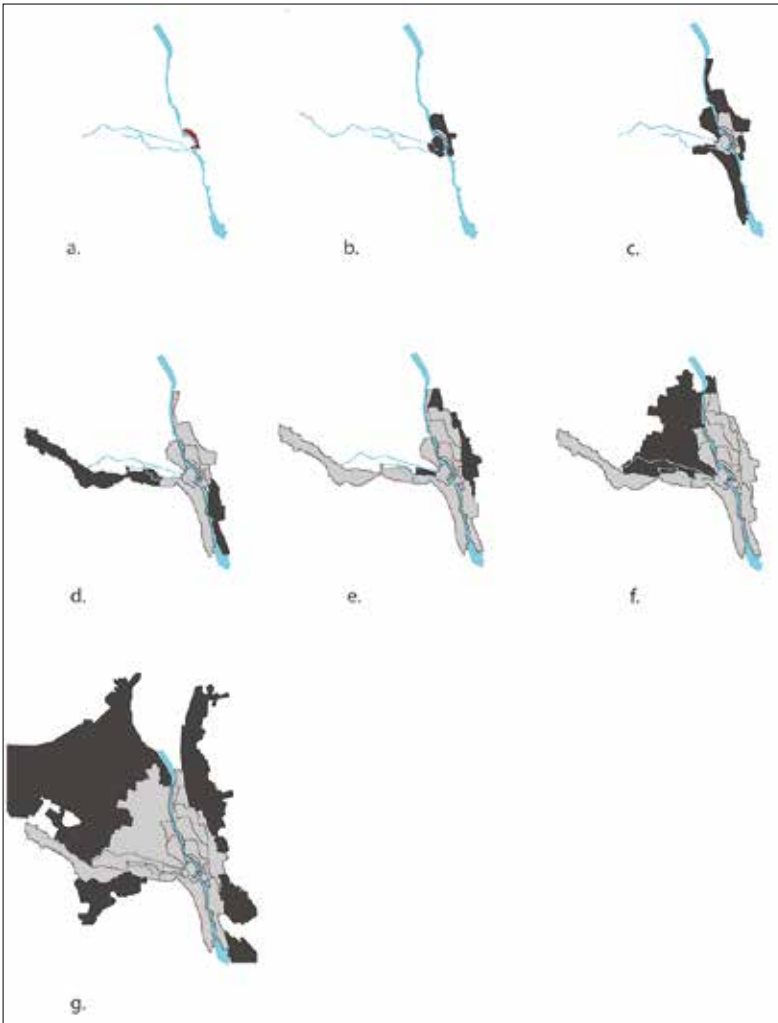

Figure 4. The spatial development of Mostar; a. Settlement to 1488 (beginning of the Turkish occupation); b. Development to 1588 (construction of the Old Bridge); c. Development to 1620; d. Development to 1700; e. Developments to 1878 (end of the Turkish occupation); f. Developments to 1918 (end of Austro-Hungarian occupation); g. Development to 1997. (Zivali, 2013) / *Mostar'ın mekansal gelişimi; a. 1488'e kadar gelişimi (Türk işgalinin başlangıcı; b. 1588'e kadar gelişimi (Mostar köprüsü'nün inşası); c. 1620'ye kadar gelişimi, d. 1700'e kadar gelişimi; 1918'e kadar gelişimi (Avusturya-Macaristan'nın işgalinin sona ermesi). G. 1997'ye kadar gelişimi. (Zivali, 2013)*

throughout the centuries. As a result of the construction of the old bridge in the 16th century the city grew on both sides of the riverbank.

After the growing economy during the Ottoman occupation, Austro-Hungarians also revived the economic fortunes of the town by initializing industrial production in Mostar. Industrial areas were shaped in the north-west of the city and a new railway line connected the inner city to these areas (Yarwood, 1999; Pašić, 2004). The rail track was on the Bulevar itself at that time. The residential areas expanded to the west side of the Bulevar. In the 21st century the city expanded towards the hills the city is embedded in as outer villages. A shift from socialism to market-economy made it possible to develop in metal-, tobacco- and food-industry. The transition from the socialist to free market let also to the privatisation of nationalised properties, which often resulted in ownerships being disputed in longwinded juridical processes which causes a gap in reconstruction of buildings and the city structure. Due to this, illegal constructions increased radically in the post-war period. This resulted in a lack of strategic planning in the city which is still noticeable today.

During war the production of industries stopped and barely recovered in the post-war period. Currently, the economy in the western side is based on trade and industry, while the economy in the historic centre in east is based on tourism (D'Alessio, 2007).

The river can be read as a unique element in the centre. The green structure is fragmented through the city and is not connected to each other. Types are forest (natural) green, city park, inner block green, sport fields and organic landscape (hills and mountains). The traffic structure follows the river direction. There is a strong north-south traffic connection. Three main roads are situated on this direction and the Bulevar is one of them. The former frontline during war, today's psychological division line between

Figure 5. Ethnic distribution in the municipality of Mostar and the Bulevar crossing through the heart of the city centre (Zivali, 2013) / Mostar belediyesinin etnik dağılımı ve Bulevar'ın kent merkezdeki konumu (Zivali, 2013)

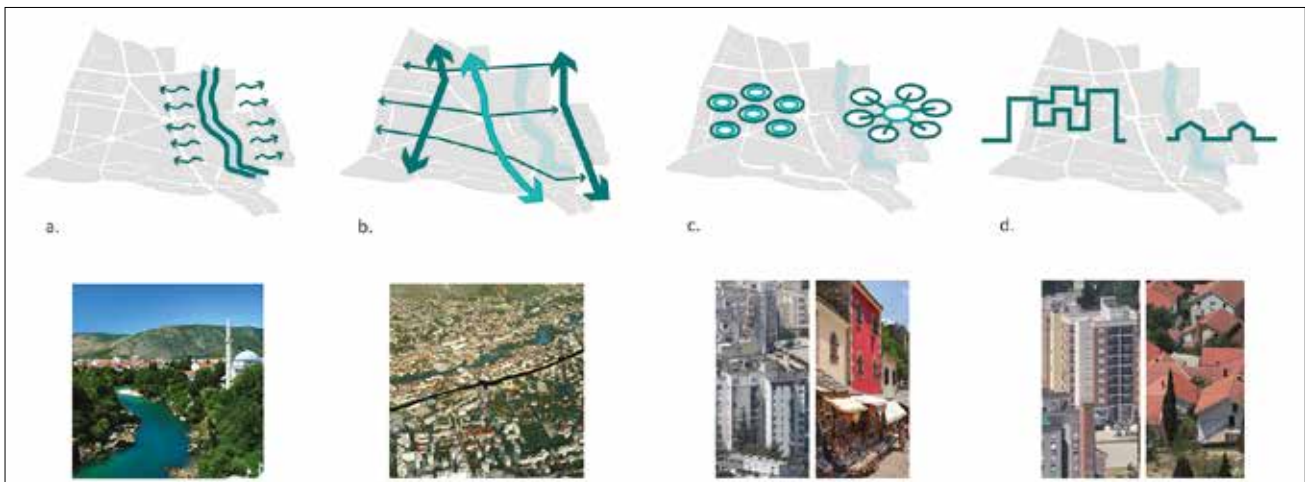

Figure 6. Main conclusions conducted from the spatial analysis of Mostar; a. River works as green divider; b. Main infrastructure is situated in north-south direction, while the east-west directions are secondary; c. West Mostar has a polycentric model, while East Mostar has a monocentric model; d. Housing types in west are mainly mixed high rise building blocks with mixed facilities, while in east private houses with private gardens. / *Mostar'ın mekansal analizinden çıkan sonuçlar; a. Nehir doğal ayırıcı işlevi görmektedir; b. Kentte ana hatlar kuzey-güney yönündedir, doğu-batı aksaları ikincildir; c. Batı Mostar'ın çok merkezli bir modeli var; Doğu Mostar da tek merkezli bir modele sahiptir; d. Batı'da karma fonksiyona sahip yüksek katlı konut blokları mevcut iken, doğuda özel bahçeli tek katlı veya dubleks konutlar bulunmaktadır.*

West Mostar and East Mostar goes through the heart of the city. The east-west connection is of secondary importance and less dense in the city. The pedestrian paths are the only structure that has no division and is connected through all the main spots in the city. The five bridges that joins west and east are a part of this pedestrianized infrastructure. Housing types differ in east from west. Residential buildings in east are small scaled and have private gardens and garages, while in west the housing typology is build up as apartment block with public plinths.

This affects the living area of both sides. The east part has residential neighbourhoods separated from public facilities. They must travel to an area with public facilities, while the west part exists of public facilities within the building or building block.

USER PATTERNS IN MOSTAR

An ethnographic study conducted in 2013 on the site reveals the city use regardless what the ethnicity of people are. Thus, the main objective of the field study

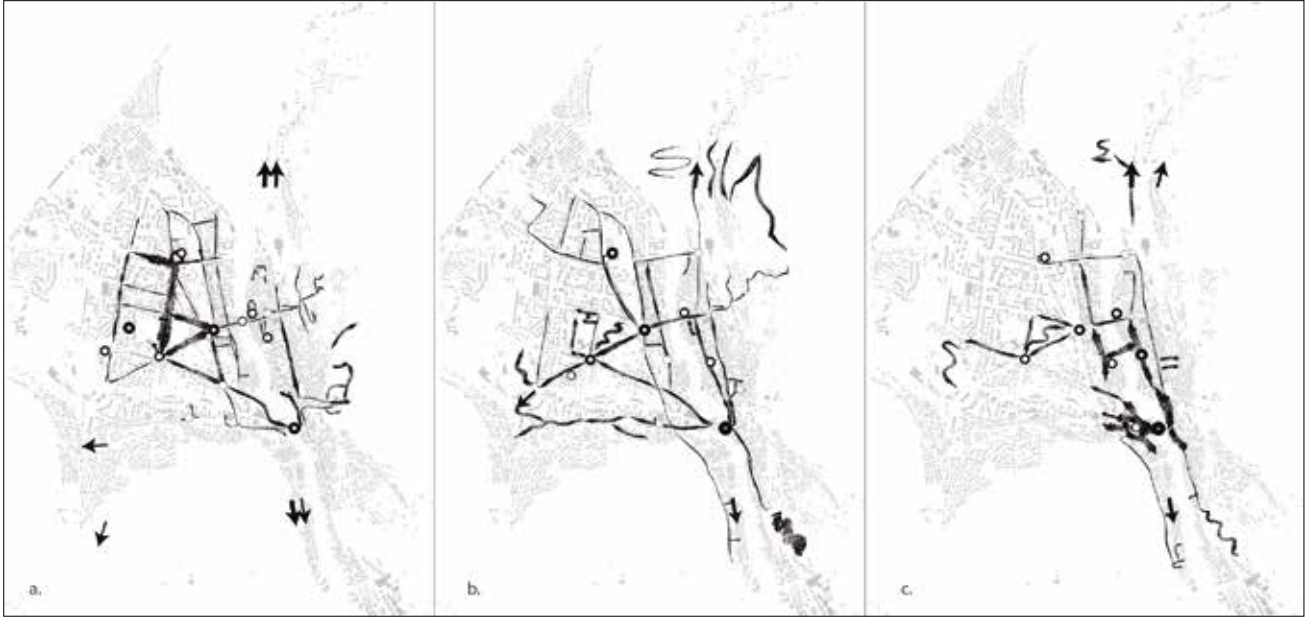

Figure 7. User patterns of participants in West Mostar (a), the Bulevar (b) and East Mostar (c) (Zivali, 2013) / *Batı Mostar'da (a), Bulevar'da (b) ve Doğu Mostar'da (c) bulunan katılımcıların kullanıcı dağılımı (Zivali, 2013)*

was to explore the user patterns of the residents and seeking for common public spaces used by everyone. Three main spots each in West, East and on the Bulevar are selected to ask people walking by about their use pattern. A total of 45 participants are asked to draw on the city map of Mostar the routes they usually use daily, weekly, monthly and occasionally. Finally, they are asked what their meeting spots are within the centre if they are meeting a someone. These resulted in movement maps which reveals the user patterns of each area (Fig. 7).

Participants in West Mostar are daily present in the direct neighbourhood. They use social facilities along the wide, straight lanes on the West side of the Bulevar. Zrinjavac Park is a central spot that is been used during daytime. The walkability rate of the city is high as the users walk through the whole city. Participants cross the Bulevar via the Spanish Square, the Musala Square and the Old Bridge. Participants explain they weekly go to the East to visit the Old Town. Besides, they go to the northern outskirts during weekend. Their yearly destinations are mainly in the West of Bosnia and Herzegovina or Croatia. Meetings with others take place at the Rondo, the Spanish Square, Mepas Mall and at several corners on the Bulevar. It seems that club ART is an important spot for the youth.

The use patterns of the participants who are interviewed on the Bulevar is distributed through the whole city center. Their daily use take place on both sides of the main road. Participants cross the Bulevar via the Spanish Square and cross the river by the northern bridge (Carinski Bridge) and the Old Bridge. A few times per

year, people go to the villages on the hills around the city (e.g. Podvezje) to their seasonal residences for gardening activities. Meetings with others take place at the Rondo, the Spanish Square, Mepas Mall and the Old Bridge. Club ART is again an important meeting place for young people, especially during the weekend.

The participants stay mainly at the East part of the city. The Brace Fejica Street, the main shopping street, and the Old Town are the most popular destinations of this area. A mixture of local and authentic shops in this part covers the daily needs of the people. For weekly shopping, people go to the Mepas Mall on the west or to big malls in the northern and southern suburbs. Participants cross the river by the Musala Bridge and the Old Bridge and cross the Bulevar via the Spanish Square. On yearly basis, the participants stay mostly at the Eastern part of the city. Meetings with others take place at the Rondo, the Spanish Square, Mepas Mall, Musala Square and the Old Bridge. In addition, it is interesting to note that the corners of the bridges are used to meet others. Club ART is again an important meeting place for young people, especially during the weekend.

Main findings from the interviews and observations are as following:

An overall result is that 100% of the participants visit the Old Town at least once a week. There can be stated that the Old Town area is embraced by everyone and seen as a common value and that ethno-cultural values does not have an influence to neglect this area.

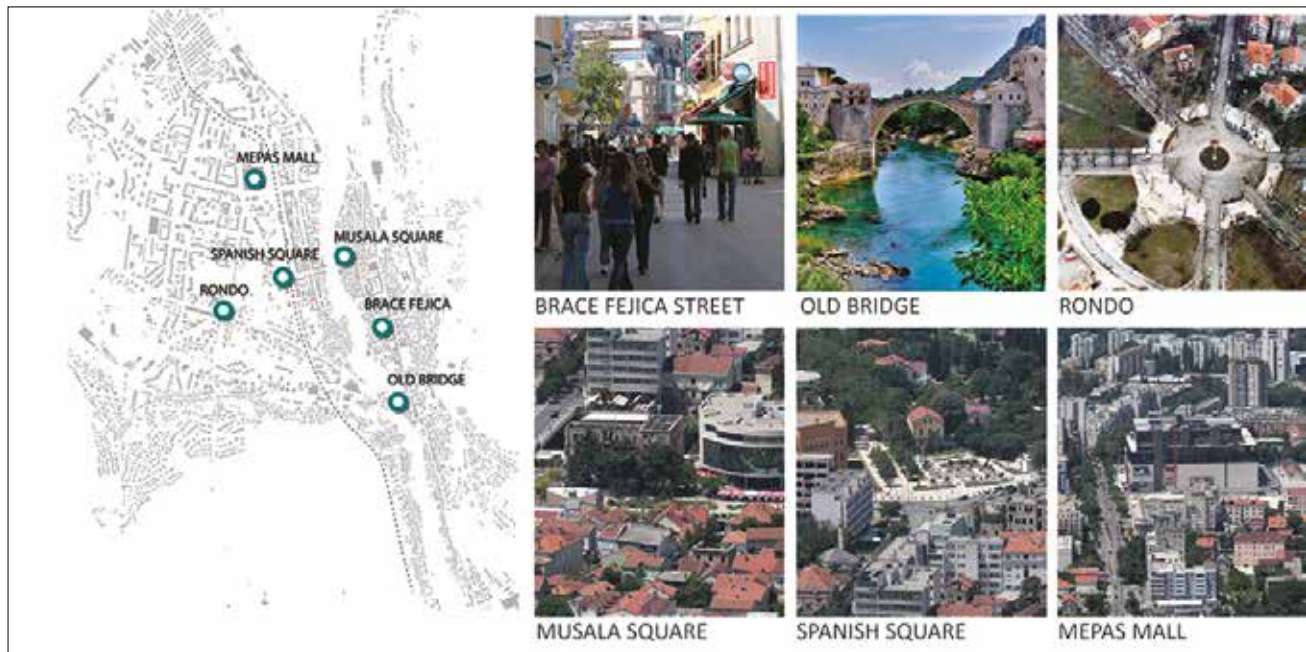

Figure 8. Meeting points used by all the participants can be considered as successful public spaces (Zivali, 2013) / Tüm katılımcılar tarafından kullanılan buluşma noktaları başarılı kamusal alanlar olarak kabul edilebilir (Zivali, 2013).

According to the maps, the participants interviewed in the west are more sprawled in the city, while the participants in the east stay in the east in a greater extend.

There are different signs of representation of ethnic values in the city. The language on both sides differ from each other -even it is hard to recognize-. In East Mostar people tend to use Ottoman words more. One can find regularly Croatian flags in the Western part, while on the eastern part green Islamic flags are noticeable.

The division though is not only based on ethnicity, as we expected. The structure of the city is built very logically and has a high rate of legibility, where the two 'sides' have different purposes to favor the city.

People tend to use the bike through the centre. The potential lies especially by the youth and students that are going to the north campus, but there are simply no bicycle paths and space reserved for bicycles.

Mepas Mall is especially used by young adults and people who go out during the evening. The users are mixed and are coming from all over the town.

The Spanish Square is used frequently by more than 80% of the participants. The place functions as a crossroad for people who come there especially daily and weekly.

There are certain public spaces through the whole town which are used by all of the participants. These are the Brace Fejica Street, the Old Bridge, the Rondo, the

Musala Square, the Spanish Square and Mepas Mall (Fig.8).

The successful public spaces are evaluated according to the quality criteria in order to grade and discover common values over public space (Fig. 9). According to the results, shared values are translated into conditions which describes a common sense of public space;

- Public space in Mostar encourages human contact and social activity. People like to greet each other and encounter. They have a flexible agenda when it comes to meeting, so they do not make a strict appointment but meet by chance. They use free time (e.g. lunch time during working days) to socialize, mostly outside.
- Public space in Mostar promotes centrality. Centrality scores higher than comfort. Even there are not a lot of benches to sit, people create initially space to sit. For other activities too, the users are not seeking for specific urban designs and like to experience flexibility and to take initiative to 'create their own public spaces'.
- Public space represents and reflects the local culture or/and history. People are bounded to historical and cultural values. They play chess -a traditional game- on public space and drink 'Bosanska kahva' (Bosnian coffee). Some say that 'coffee connects'.

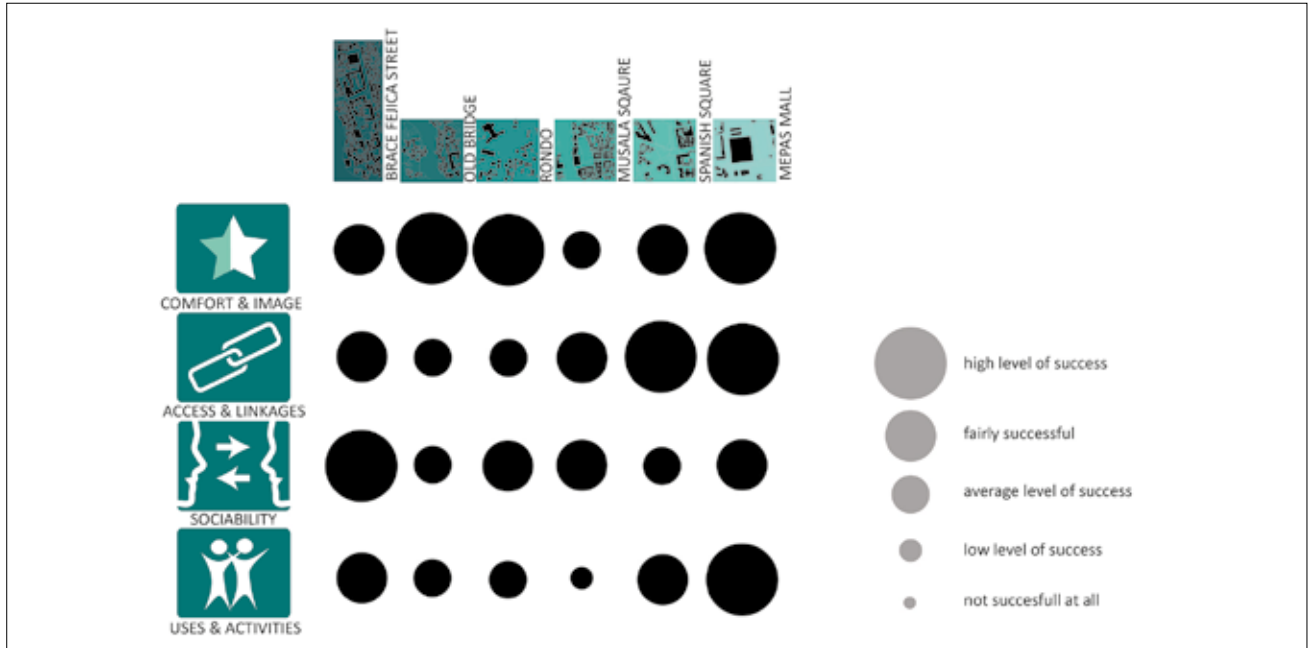

Figure 9. Successful public space scores (Zivali, 2013) / Başarılı kamusal alan puanları (Zivali, 2013)

Photograph 2. Public space as a cultural resource (Flickr, 2012; Zivali, 2011) / Kültürel kaynak olarak kamusal alan (Flickr, 2012; Zivali, 2011)

CONCLUSION

This paper investigates socio-spatial relations in Mostar. The research elaborates on a previous ethnographic study aims to discover similarities between the two existing major ethnic group regarding the spatial setting they belong through examining the socio-spatial patterns of each defined interest group. The objective is to seek for a common definition of public space in the context of Mostar despite its group differences. By exploring and evaluating an (hidden) existing layer of public space, a common meaning for successful public space has been formed. The approach in Mostar opens a new field of debate within the context of Bosnia and Hercegovina. However, a divided city is unnatural and presumably temporary, but viewing today after more the two decades, the city working with the persistence of parallel institutions maybe it can be assumed as two cities. The restored bridge, in addition to its symbolic value, has its characteristic role as the place of meeting in the urban matrix of the city. Thus, while the case of Mostar reveals a concept as divided city in its social and urban structure, there is a layer of public space that unites the city. The strength of this layer of public space carries cultural characteristics that are shared values of the 'Mostarian' citizens through centuries. These specific characteristics reflects public space as a cultural resource. This might be a potential to create conditions to rehabilitate by implementing cultural inventory as a part of cultural planning.

A question that raises is that if it is possible to implement this approach in a similar context -and if yes- a similar result is expected. An opportunity to retest the approach might give an insight on if and how the perception of public space according to the users of Mostar has been changed over time. Another selection might be another town in a similar context. The social facet of Mostar determines the spatial use of the city. The major ethnic groups are equally ranged in the city, thus there are no dominant groups which causes oppression or suppression one over the other. Sarajevo, the capital city of Bosnia and Herzegovina, - and known as the Jerusalem of the West (which is another subject open for debate)- might be understand as a united city with much more shared spaces and a mixed living. The polycentric city model of Mostar makes it possible to enhance their own residents of the neighbourhoods. The linear city of Sarajevo has a moreover monocentric model over a polycentric model. In Sarajevo there is a majority-minority relation between ethnic groups. Though, there is no evidence that there will occur a certain oppression/suppression, but it is worth to mention that the relation between

the groups and the socio-spatial relation is expected to differ than in Mostar. The motivation to test this approach on a city as Sarajevo might widen up the current issue on cultural resilience and peacebuilding in the region.

REFERENCES

- ALTMAN, I., & CHEMERS, M. M. (1980). *Culture and Environment*, Cambridge: Cambridge University Press.
- BENDIX, R. (1977). *Max Weber: an intellectual portrait*. Berkeley: University of California Press.
- CALAME, J. & CHARLESWORTH, E. (2009). *Divided cities: Belfast, Beirut, Jerusalem, Mostar, and Nicosia*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- CORVALAN, A. & VARGAS, M. (2015). *Segregation and Conflict: An Empirical Analysis*. Journal of Development Economics, 116 (C), 212–222. doi: 10.1016/j.jdeveco.2015.05.002
- D'ALESSIO, V. (2007). *Divided and Contested Cities in Modern European History. The Example of Mostar, Bosnia-Herzegovina*. In *Divided and Contested Cities*, 451-478.
- ESTEBAN, J., MAYORAL, L. & RAY, D. (2012). *Ethnicity and Conflict: An Empirical Study*. American Economic Review, 102(4), 1310-1342. doi: 10.1257/aer.102.4.1310
- GEHL, J. (2006). *Life between Buildings: Using Public Space* (J. Koch, Trans.). Copenhagen: The Danish Architectural Press.
- HILLIER, B. (1998). *Space is the Machine: A Configurational Theory of Architecture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HILLIER, B. (2008). *Space and Spatiality: What the Built Environment needs from Social Theory*. The International Journal of Research, Development and Demonstration, 36(3), 216-230. doi: 10.1080/09613210801928073
- JACOBS, J. (1961). *The Death of Life of Great American Cities*. New York: Random House.
- LOZANO, E. E. (1993). *Community Design and the Culture of Cities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LUCHETTA, A. (2009). *Mostar and the Loss of its (partial) Uniqueness: A History, 1990-2009*. Geneve: Geneve University.
- LYNCH, K. (1960). *The Image of the City*. Cambridge: MA Joint Center for Urban Studies.
- MITCHELL, D. (2003). *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space*. New York: Guilford Press.
- PAŠIĆ, A. (2004). *A Short History of Mostar*. Conservation and Revitalization of Historic Mostar, 5-12. Geneve: The Aga Khan Trust for Culture.
- RAPOPORT, A. (1977). *Human Aspects of Urban Form*. Oxford: Pergamon Press Ltd.,
- TUAN, Y. (1977). *Space and Place; The Perspective of Experience*, Minneapolis: University of Minesota.
- WHYTE, W. (1980). *The Social Life of Small Urban Spaces*. New York: Project for Public Spaces.
- YARWOOD, J. (1999). *Rebuilding Mostar: Urban Reconstruction in a War Zone*. Liverpool: Liverpool University Press.
- ZIVALI, T. (2013). *Bridging the Bulevar; Transforming the Former Frontline in Mostar by Using the Existing Public Space in the City*. Delft: TU Delft.

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE KAMUSAL MEKÂNDA MODERNLİĞİN TEMSİLİ: ISPARTA KENTİ ÖRNEĞİ

REPRESENTATION OF MODERNISM IN PUBLIC SPACE IN EARLY REPUBLICAN PERIOD: THE CASE OF ISPARTA

Ülkü ÇELEBİ GÜRKAN *

Makale Bilgisi

Başvuru: 30 Ocak 2019

Hakem Değerlendirmesi: 11 Şubat 2019

Kabul: 30 Mayıs 2019

DOI Numarası: 10.22520/tubaked.2019.19.009

Article Info

Received: Jenuary 30, 2019

Peer Review: February 11, 2019

Accepted: May 30, 2019

DOI Number: 10.22520/tubaked.2019.19.009

Özet

Kentler farklı kültürlerin, sınıfların ve toplumsal grupların bir arada yaşadığı, bir araya gelerek etkileşim içerisinde girdiği ve bu özellikleri ile kamusal bir yaşam biçiminin ortaya çıktığı yerleşmelerdir. Kamusal mekânlar kentsel mekânda toplumsal olayların gerçekleştiği bir zemin olarak kentli ile çevresi arasındaki ilişkiyi şekillendiren fiziksel ve sosyo-kültürel bir olgudur. Farklı fiziksel, sosyal, ekonomik ve kültürel katmanların bir araya gelerek sosyal yaşamın mekânı oluşturduğu kentsel örüntülerin omurgasını oluşturan kamusal mekânlar, tarihsel süreç içerisinde sürekli değişen ve dönüşen mekânlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Cumhuriyet döneminde temelleri atılan modernite projesiyle yeni bir toplum oluşturma hedefini gerçekleştirmede kamusal mekânlar önemli bir rol oynamaktadır. Kamusal mekânlar yeni kurulan ulus devletin vatandaşlarını modern yaşam ve mekânlara ulaştırma isteği karşısında büyük dönüşümlere sahne olmuştur. Bu çalışmanın amacı; Erken Cumhuriyet döneminde (1923-1950) küçük bir Anadolu kenti olan Isparta’da ortaya çıkan modern yaşam kurgusunun ve bu kurgunun var olduğu yeni kamusal mekânların irdelenmesidir. Çalışma kapsamında öncelikle kamusal mekân kavramı ve modernleşme ile geçirdiği değişim incelenmiş, daha sonra Erken Cumhuriyet döneminde kamusal mekân algısı ve ideolojik yaklaşımlara değinilmiştir. Bu süreçte Isparta kentinde ortaya çıkan sosyal yaşama yer verilerek kamusal mekânlar üzerinden dönemsel bir okuma gerçekleştirilmiştir. Çalışmada ulaşılabilen resmi belge, rapor, döneme ait kitap ve dergiler, fotoğraf ve haritalardan yararlanılmıştır. Bunun yanında kentlilerin kamusal mekânların nasıl içselleştirdiğini ve bu mekânlarda nasıl davrandığını anlamak için dönemin gazete yazıları, gezi notları ve sözlü tarih çalışmaları da geçmişe ait durum tespit aracı olarak kullanılmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçlar Isparta kentinde Erken Cumhuriyet Döneminde kurgulanan kamusal mekânların Cumhuriyet modernleşmesinin devlet merkezli, rasyonel, seküler ve kolektif

* Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Burdur,
e-posta: ulku.celebi@gmail.com

anlayışı ile şekillendiğini ve yaşanan sürecin ülke geneliyle uyumlu çizgide devam ettiğini göstermektedir. Bu bağlamda Erken Cumhuriyet döneminde devlet eliyle yürütülen modernleşme projesinin Isparta kenti kamusal mekânlarında karşılığını bulduğu sonucuna varılabilir.

Anahtar Kelimeler: Kamusal mekân, Cumhuriyet Dönemi, Modernleşme, Modern Yaşam, Isparta.

Abstract

Cities are the places where different cultures, classes and social groups live together, get into interaction, and where public life style emerges as a consequence. Public spaces is a physical and socio-cultural phenomenon that shape the relationship between the people and their environment as a ground where social events take place in urban space. Public spaces, which form the backbone of urban patterns, the combination of different physical, social, economic and cultural layers to create space of social life, are seen as constantly changing and transforming places today, as they have been in the historical process.

Public spaces play an important role in realizing the goal of creating a new society with the modernity project, foundations of which were established during the Republican era. Public spaces have undergone major transformations with the desire to bring the citizens of the newly established nation state to modern life and spaces. The aim of this study is to analyze the modern life emerging in Isparta, a small Anatolian city in the Early Republican period (1923-1950), and public spaces that are the reflections of the modern life. In the scope of the study, first of all, public spaces and their transformation with modernization are examined. As the second step, perception of the public space and ideological approaches in the the Early Republican period are described. A systematic reading of the social life and spaces of the Republican period in Isparta was conducted through public spaces. In this work, official documents, reports, books and magazines, photographs and maps of the period are used. Besides, newspaper articles, travel notes and oral history studies are also used to demonstrate this historical situation. The results of the study show that public spaces of the early Republican period in the Isparta are shaped by state-centered, rational, secular and collective conception of the modernization of the Republic. In this context, it can be concluded that the modernization project carried out by the state during the Early Republican period has found a response in the public spaces in the Isparta.

Keywords: Public Spaces, Republican Period, Modernization, Modern Life, Isparta.

GİRİŞ: KAMUSAL MEKÂN KAVRAMI VE MODERNLEŞME: ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRKİYE'SİNDE KAMUSAL MEKÂNDA YAŞANAN TEMEL DÖNÜŞÜMLER

Kentler barındırdıkları yaşamın tarihsel, kültürel, ekonomik ve toplumsal koşullarına bağlı olarak mekânsal özellikleri ve nitelikleri devamlı değişen yapılarıdır. İnsanların birbirleriyle iletişim kurarak ortaya çıkardığı çeşitli ilişki biçimlerinden oluşan sosyal örgütlenme biçimleri kenti en genel kamusal alan yapar (Sennett, 1999: 62). Arent'e göre kamu alanında var olan her şey herkes tarafından görülebilir ve duyulabilir, dolayısıyla kamusaldır. İnsana ait öznel duygu ve düşünceler bile bireysel olmaktan çıkarılıp kamusal açıklığa sunulabilecek uygun bir biçim kazanamazlarsa belirsiz ve bulanık kalırlar. İnsanın duygusal varlığı kamusal bir alanın varlığına bağlıdır (Arendt, 1994: 51-52). Bu mekânlarda "öteki" ile karşılaşp temas eden kentli birey, bu sayede algısal ve sosyal ihtiyaçlarını karşılarken kendi kamusal ve özel kimliklerini yeniden üretme şansını yakalar. Aynı zamanda kentsel morfolojinin vazgeçilmez öğelerinden biri olan kamusal mekânlar yapılı çevre ile açık alanlar arasında denge kurarken, kentsel mekânda yarattıkları değişikliklerle kent hareketlerine farklı zeminler oluşturarak kentsel mekânın algılanmasına-deneyimlenmesine olanak verirler.

Batı toplumlarında 18. yüzyılda başlayan ve doğrusal bir ilerleme gösteren modernleşme; ekonomik, politik ve kültürel değişimlerdeki süreçler ile karakterize edilen ve sanayileşme, demografik yapı değişimi, kentleşme, kitlesel iletişimin yaygınlaşması, ulus devletler, kapitalist dünya pazarı, rasyonel planlama, bilginin ve üretimin standartlaşması gibi süreçlere dayanan çok boyutlu bir olgudur (Berman, 2004; Harvey, 2006: 24). Modernleşme süreci ile birlikte kentlerin barındırdığı kamusal mekânların niteliği de değişmiştir. Modern kentin tanımlanmış ve tasarlanmış kentsel kamusal alanları tüm kentlilere açık olan ve bütün sosyal sınıfların içerisinde rahatça hareket edebildiği erişilebilir mekânlardır (Giddens, 1994; Kurtuluş, 2006: 10; Gökgür, 2008: 16). Geleneksel yaşam tarzını hızlı ve radikal biçimde değiştiren modernizm insanın kendisini, çevresini ve toplumsal ilişkilerini düzenleyebilme gücünü temsil etmektedir. Toplumsal düzen ve bütünlüğü ön planda tutar. Modernizm kuramcılarının biri olan Georg Simmel modern hayatın köklerinin kent yaşamında yattığını ileri sürmektedir (Simmel, 2006: 93). Modernizmle birlikte kent-kır, konut-işyeri ve kadın-erkek arasındaki ilişkiler gelenekselden farklı yeni özellikler kazanmıştır. Kenti aynılık, evrensellik ve rasyonellik ilkeleri üzerinden kurgulanan modern düşünce birey-toplum-kent yapısını etkilemiş ve aralarındaki ilişkileri değiştirmiştir. Dolayısıyla modern dönem kent ideolojisi ile yeni bir

kamusallık tanımlanmış; yeni toplumsal yapılanma ve üretim biçimleri kamusal mekânların yeniden kurgulanmasını gerektirmiştir. Kamusallık ve kamusal mekân ise modern kenti betimlemeye yarayan temel kavramlar arasındadır. Modern kentin planlanmasında herkese açık kamusal mekânların varlığı önemli rol oynamaktadır. Modern toplumun merkezi olarak görülen bu mekânlar insanları topluma bağlayan fonksiyonel ve ritüel faaliyetlerin gerçekleştiği, toplumu birbirine bağlayan ortak bir zemin olarak görülmektedir (Carr vd., 1992: 52).

Türkiye'de ise modernleşme süreci dört dönemde ele alınabilmektedir. Bunlar; XIX. yüzyılın ikinci yarısından Cumhuriyet'e kadar geçen süre (Osmanlı modernleşmesi), Cumhuriyetin ilk yıllarından 1950'li yılların ikinci yarısına kadar olan süre (Erken Cumhuriyet Dönemi), Erken Cumhuriyet dönemi ilkelerinin gerilemeye başladığı 1950'li yılların ikinci yarısından 1980'lerin başına kadar olan süre ve 1980 sonrası sonrasidir (Tekeli, 2001: 19). Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde (1923-1950) modernleşme hareketleri, Batıda kendiliğinden gelişen bir süreç halinde ortaya çıkan modernleşmenin aksine, süreci besleyen altyapılara ve aktörlere bakılmaksızın toplumsal bilinci oluşturacak ulus devletin kurulmasında araç olarak kullanılmıştır. Osmanlı modernleşmesinin çekingen ve sentezci uygulamalarının aksine daha köktenci ve bütüncüdür (Tekeli, 1995: 53). Sürecin taşıyıcı gücünün devlet seçkinleri olduğu ve dolayısıyla modernleşmenin bir devlet politikası olarak algılandığı bu dönemde (Arıtan ve Sayar, 2009: 20) Jürgen Habermas'ın modern toplumun biçimlenmesinin sağlayan merkezi bir alan olarak tanımladığı kamusal mekân (Habermas, 2010: 96) Cumhuriyet ideolojisini aktaran bir sahne ve aktör olarak yerini almıştır.

Cumhuriyetin modernleşme projesi iki temele dayanan bir proje olarak özetlenebilir. Projenin birinci ayağı modern yaşam ve ortaya konan yeni yaşamsal öğretiler üzerine yoğunlaşırken, diğer ayağı bu öğretiler için kurgulanan yeni kamusal mekânların şekillendirilmesi ile ilgilenmiştir (Bayraktar, 2016: 68). Bu bağlamda Erken Cumhuriyet döneminde çok sayıda öncü kamusal mekân modeli geliştirilmiştir. Söz konusu modeller, rasyonel, seküler, kolektif ve devlet merkezli bir modernleşme anlayışını yaşama geçirmiştir. Seküler ve kolektif özellikler gösteren kent içi parkların yanı sıra halkevleri, köy enstitüleri, sanayi yerleşkeleri ve devlet çiftlikleri de halkın kültürel gelişimini ve eğitimini hedefleyen kamusal mekânlar olmuştur. Bunun yanında Cumhuriyet modernleşmesinin temel kriterlerinin imar planı çalışmalarında meydan-bulvar-kamu yapıları dizgesi olarak ele alınarak somutlaştırıldığı görülmektedir (Arıtan, 2008: 49-50). Arıtan (2008)'ın da vurguladığı üzere Erken Cumhuriyet döneminde devlet halka

kamusal mekân hizmeti sunan ve başkent Ankara’da var edilemeye çalışılan kamusal mekânları diğer kentlere yaymaya çalışan asal güçtür.

Bu çalışmanın amacı Erken Cumhuriyet döneminde küçük bir Anadolu kenti olan Isparta’da ortaya çıkan modern yaşam kurgusunun ve bu kurgunun var olduğu yeni kamusal mekânların irdelenmesidir. Cumhuriyet modernleşmesinin yeni bir toplum yaratma hedefinin en somut izlerinin kamusal mekânda görülebileceği savından hareketle çalışma Isparta kentinde Erken Cumhuriyet döneminde (1923-1950) inşa edilen kamusal mekânlara ve bu mekânlarda şekillenen yeni toplumsal yaşantıya odaklanmaktadır. Çalışmanın ana çerçevesini belirleyen unsur kamusal mekândır. Bu doğrultuda çalışmada öncelikle Erken Cumhuriyet döneminde benimsenen kamusal mekân modellerine değinilmiştir. Araştırmanın kavramsal yapısını literatür taraması oluşturmaktadır. Bu süreçte ortaya çıkan sosyal yaşama yer verilerek kamusal mekanlar üzerinden dönemsel bir okuma gerçekleştirilmiştir. Çalışmada ulaşılabilen resmi belge, rapor, döneme ait kitap ve dergiler, fotoğraf ve haritalardan yararlanılmıştır. Bunun yanında kentlilerin kamusal mekânların nasıl içselleştirdiğini ve bu mekânlarda nasıl davrandığını anlamak için dönemin gazete yazıları, gezi notları ve sözlü tarih çalışmaları da geçmişe ait durum tespit aracı olarak kullanılmıştır.

ISPARTA KENTİNDE CUMHURİYET SONRASI YAŞANAN MEKÂNSAL VE TOPLUMSAL DEĞİŞİM

Erken Cumhuriyet döneminde merkezden uzak bir Anadolu kenti olan Isparta’da modern ve yeni toplumsal yaşama ilişkin uygulamalar 1950’li yıllara kadar büyük önem taşımaktadır. Cumhuriyetin ideolojik ve mekânsal olarak inşa edildiği bu süreçte modernleşmeyi temel alan devlet; modern yaşamı ve bu yaşamın sergilendiği kamusal mekânları birer araç olarak ele almıştır. Bu çalışmanın amacı Erken Cumhuriyet döneminde Isparta kentinde ortaya çıkan modern yaşam kurgusunun ve kamusal mekânlarda yaşanan dönüşümün ortaya konmasıdır. Çalışmanın bu bölümünde Erken Cumhuriyet döneminde Isparta kentinin ekonomik, sosyal ve kültürel ortamında yaşanan değişimler, kentin kültürel hafızasında varlığını koruyan kamusal mekânlar üzerinden ve kurgulanan yeni yaşamsal aktiviteler ile birlikte ele alınmaya çalışılmıştır.

Isparta’da Erken Cumhuriyet Döneminin (1923-1950) Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Ortamı

Göller Yöresinin merkezinde yer alan Isparta kentinin ilk yerleşim yeri doğu-batı yönünde akan Isparta (Belönü) Çayı çevresidir. Osmanlı Döneminde küçük bir Anadolu kasabası görünümünde olan Isparta, Cumhuriyet’in ilanından sonra eski yapısını ve yüzölçümü belli bir süre

korumuştur. İlk resmi nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılında kent nüfusu 44,663 olup, merkez nüfusu 15.854 kişidir. 1940 yılında ise kent nüfusu 42.511 kişi olarak saptanmıştır (URL-1). Cumhuriyet dönemine geçiş sürecinde Isparta ana gelişim akslarından uzakta, orta büyüklükte bir Anadolu kenti görünümünü sergilemektedir.

Cumhuriyet’in ilanına kadar tarımsal üretimin yoğunlukta olduğu küçük bir Osmanlı kenti mekânsal oluşumuna sahip olan Isparta, genel olarak Erken Cumhuriyet Dönemi’nden itibaren gelişmeye başlamıştır. Cumhuriyet’in ilanından sonra Isparta kentini modernleştirme çalışmaları başlamış, özellikle 1923-1938 yılları arasında yoğunlaşan imar faaliyetleri ile kent merkezinde Hükümet Konağı, Belediye Binası, Gar Binası, İş Bankası ve Halkevi Binası ile birlikte Isparta Büyük Parkı inşa edilmiştir. Böylece kent merkezinin yeni kurulan Cumhuriyet’in gücünü simgeleyen bir fonksiyon üstlendiği görülmektedir. Cumhuriyet’in ilanından sonra sürdürülen “ülkeyi demir ağlarla örme” ideali kapsamında 1912 yılında İzmir-Aydın demiryolu uzantısında yer alan Eğirdir demiryolu tamamlanmış, 1936 yılında ise demiryolu ağı Isparta’ya ulaşmıştır (Foto. 1). Demiryolu ulaşımı kentin gelişimi önemli ölçüde etkilemiştir.

Kentin toplumsal yapı ilişkilerini şekillendiren temel değişkenlerden biri ekonomidir. Isparta kentinde bu dönemde halıcılık ve gül endüstrisi ekonomik ve sosyal açıdan önemli yer tutmaktadır. Geçmiş 12. yüzyıla dayanan halıcılık faaliyetleri 19. yüzyıla kadar geleneksel biçimde sürdürülürken 1928 yılında Isparta İplik fabrikası kurularak Isparta halılarının ilmek ve yün iplikleri imal edilmeye başlanmıştır. Ayrıca fabrika içerisinde boya, dokuma ve yıkama bölümleri de açılmıştır (Katırcıoğlu, 1958: 77) (Foto. 2). Cumhuriyetin eserlerinden biri olarak görülen Isparta İplik Fabrikası’nın boyama ve yıkama tesisatı sayesinde Isparta halıcılığı Burdur, Konya, Afyon ve Denizli kentlerinde hızla yayılmıştır (Dirik, 1938’den aktaran Küçükerman, 1990: 151).

Yağ gülü üretiminde Türkiye ekonomisinde birinci sırada yer alan Isparta kentinde 19. yüzyıla kadar geleneksel yöntemlerle yapılan gülcülük faaliyetlerinde, 1930’lu yıllardan sonra atölye tipi üretimden fabrika üretimine geçilmiştir. Cumhuriyet’in I. Beş Yıllık Kalkınma Planı doğrultusunda başlayan imar faaliyetleri kapsamında 1935 yılında modern Gülyağı Fabrikası inşa edilerek gülyağı üretiminde standart yakalanmış ve kentte gülcülük faaliyetleri gelişmiştir (Ünal, 1935: 120) (Foto. 3). Bu fabrikanın yanına 1952 yılında Fransız SITA şirketi tarafından 10 yıl sonra Gülcüler ve İstihsal ve Satış Kooperatifi’ne devredilmek üzere bir konkret (kalın gül yağı) fabrikası inşa edilmiştir (Katırcıoğlu, 1958: 59). I. Beş Yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde kentte kurulan iki

Fotoğraf 1. Tren Garı-1936(Anonim, 2001) / *Isparta Spinning Factory-1928.*

Fotoğraf 2. İplik Fabrikası-1928(Anonim, 2001) / *Isparta Rose Oil Factory-1935.*

Fotoğraf 3. Gülyağı Fabrikası-1935(URL-2) / *Isparta Train Station-1936.*

tesisten diğeri ise 1934 yılında faaliyete geçen Keçiborlu Kükürt Fabrikasıdır. Ayrıca bu dönemde kentte bir un fabrikası, Güzel Isparta Rakı Fabrikası (1928) ve Isparta Şarap Fabrikası (1936) kurulmuştur (Isparta Sanayi ve Ticaret Odası İstatistikleri, 2000).

Şekil 1. Profesör Oelsner tarafından hazırlanan Isparta kent planı / *Oelsner Plan for Isparta City*.

Kentin bu dönemde kültürel yapısını şekillendiren önemli unsur yeni kurulmuş Cumhuriyetin modernleşme söylemidir. Erken Cumhuriyet döneminde modernleşme projesi toplumsal yaşam köklü bir şekilde değişmiştir. Siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal alanlarda yaşanan değişimler toplumun gündelik yaşamında önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Toplumun eğitilmesi bu dönemde modernleşme hareketinin ana söylemlerinden biri olmuştur. Bu doğrultuda ülke geneline paralel olarak Isparta’da eğitim ve öğretim hizmetlerine büyük önem verilmiştir. 1928-1929 öğretim yılında kentteki 89 ilkokul ve bir ortaokul mevcuttur (Anonim, 1938: 50-51). Isparta Halkevi (1923) ve Gönen Köy Enstitüsü (1939) Cumhuriyetin modernleşme projesinin ve ulus-devlet idealine ulaşma hedefinin kentteki diğer önemli bileşenleridir. Bu yapılar toplumsal yapıyı şekillendirirken, aynı zamanda yeni tasarım yaklaşımları ile yapı çevreyi de biçimlendirmektedir. Ulusun kendini inşa etmesi yapı çevrenin ve kamusal mekânların inşası ile eş zamanlı görülmüştür. Bir yandan yeni yollar ve yapılar inşa edilerek kentsel mekân Cumhuriyetin ilkeleri doğrultusunda modernleşirken bir yandan toplumsal yaşantı tüm bireylerin bir araya gelebileceği kamusal mekânların açılması ile hızla değişmektedir.

Erken Cumhuriyet Modernleşmesinin Isparta Kentindeki Kamusal Mekânlara Etkisi: Modern Yaşam ve Kamusal Mekân Kurgusu

Cumhuriyet devriminin yarattığı her alanda yeniden yapılanma hareketi ve Ankara’nın başkent ilan edilmesi ile birlikte diğer kentlere model olması sonucunda 1930’lu yıllardan itibaren Anadolu kentlerinin “devlet eliyle” planlanma çalışmaları başlamıştır (Tekeli, 1998: 112). Bu bağlamda Isparta kenti imar planı için çalışmalar 1935 yılında başlamış, 1939 yılında Isparta Belediyesine vekâleten Dâhiliye Vekâleti Belediyeler Fen Heyeti Şefliği tarafından kentin hâlihazır haritası çıkartılmıştır (Aydar, 1944: 1639). Profesör Gustav Oelsner ve Doç. Kemal Ahmet Aru tarafından hazırlanan Isparta imar planı 1943 yılında tamamlanmıştır (Şek. 1)¹. Oelsner planında Isparta’nın ilk yerleşim yeri olan Belönü Çayı çevresi ve kent merkezindeki anıt türü yapılar korunurken, kuzeydoğu ve kuzeybatı yönlerde yeni gelişim aksları oluşturulmuştur. Ana akslara bağlanan ara yolların dik olması yeni kent dokusunun, organik dokulu merkezin

¹ Anonim 2001’den alınan Olsner İmar Planı üzerine işlenmiştir.

Levha 1. İstasyon Caddesi Erken Cumhuriyetin modernleşme projesinin kentteki önemli simgelerinden biridir (Anonim, 2001) / *The İstasyon (station) Street is one of the important symbols of the modernization project of the Early Republic in the Isparta city.*

aksine, ızgara biçimli düzgün geometrik düzende olmasını sağlamıştır. İmar planında modernist kent planlama pratiğinin benimsendiği görülmektedir. Oelsner ve Aru plan kararlarında en fazla ulaşım sistemi, kamu yapıları ve meydanlar üzerinde durmuşlardır (Isparta İmar Planı Raporu, 1943). Kent planında korunan tarihi çekirdek Yeni Hükümet Konağı, Halkevi binası, sinema, otel, gazino gibi mekânlar ve Büyük Isparta Parkı adı verilen park ile politik ve bürokratik merkez özelliğinin yanında kamusal merkez olarak gelişmiştir. Kentin kurulduğu günden itibaren kamusal nitelik taşıyan bu alanın kamusal işlevini sürdürdüğü görülmektedir.

İmar planında İstasyondan kent merkezine ulaşan İsmet İnönü Caddesi (İstasyon Caddesi) Erken Cumhuriyetin modernleşme projesinin kentteki önemli simgelerinden biridir. 20 metre genişliğinde çift yönlü olarak açılan cadde, beşer metre genişliğindeki ağaçlandırılmış kaldırımları ve refüjleri ile modern bir aks olarak ortaya çıkmıştır (Isparta İmar Planı Raporu, 1943: 1615). Demiryolları modernist yaşam kültürünü yerele taşıırken, İstasyon Caddesi üzerinde yer alan yeni kamu yapıları ve modern binalarla kentte Cumhuriyet'in modernleştirme projesinin dönüştürücü müdahalesinin gözle görünür simgesi haline gelmiştir. Aynı zamanda cadde kentlilerin sosyalleşmek gezindiği, “piyasa yaptığı”, kamusal bir mekandır (Lev. 1).

Isparta kenti imar planında yer alan kamusal mekânlarla ilgili kararlara göz atıldığında; gar binası önünde bir İstasyon Meydanı, caddenin merkezle bağlandığı yerde yer alan Halkevi Binasını önünde ise Halkevi Meydanı düzenlendiği ve bu meydanların İstasyon Caddesi ile birbirine bağlandığı görülmektedir (Şek. 1). Gar binası ile başlayan ve Cumhuriyetin ilkelerine göre içeriği belirlenen bu yeni “modern” aks, pek çok Anadolu kentinde olduğu gibi, Hükümet Konağı ve geniş halk kitlelerinin eğitildiği Halkevi Binası ile sonlanmaktadır. Bunun yanında genç Cumhuriyetin resmi törenlerinin yapılması ve resmigeçitlerin seyredilebilmesi içinse Hükümet Konağı'nın önünde 5000 kişi kapasiteli büyük

Fotoğraf 4. Hükümet Meydanında Cumhuriyetin Onuncu Yıl Kutlama Töreni (URL-2) / *Turkish Republic's 10th year celebrations in Isparta Government Square-1933.*

bir meydan düzenlemesi yapılmıştır (Isparta İmar Planı Raporu, 1943: 1618) (Foto. 4). Bu bağlamda Isparta için hazırlanan kent planının, başkent Ankara'da başlayan ve Anadolu kentlerine örnek oluşturan “bulvar-meydan-devlet yapıları dizgesi” kent modeli ile planlandığı göze çarpmaktadır.

Cumhuriyetin ilanından sonraki süreçte modernleşen kent yaşamı yeni kamusal merkezlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Modern yaşamın davranış kalıplarının sergilendiği bu mekânlar, özel mekân olan “ev” dışındaki sosyal yaşamı da şekillendirmektedir. Bu mekânlardan en çok bilinen ve kullanılan Isparta Büyük Parkı'dır. Isparta kentinin en eski kamusal mekânlarından biri olan Isparta Büyük Parkı, Cumhuriyetin ilanından sonra başlayan modernleşme hareketi kapsamında Anadolu kentlerinde başlatılan sosyal dönüşüm projelerinden biridir. 1929 yılında açılan park, 1934 yılında yeniden düzenlenmiştir. Dikdörtgen formlu parkın enine eksenini Eski Belediye Binası önündeki Tören Caddesi'nden Jandarma Komutanlığı ve Dairesi'ne, boyuna eksenini ise Hükümet Konağından Tümen Karargâhı ve Mahfel Binası'na kadar uzanmaktadır². Parkın konumu ve Hükümet binası ile

² Park için seçilen alan Osmanlı döneminde askeriyenin “talim-hane meydanı” olarak işlev görmüştür.

Levha 2. Parkın Çevresindeki Kamu Yapıları a-Eski Belediye Binası (1925) (Anonim, 2001); b-İş Bankası Binası (1924) (URL-2), c- Hükümet Konağı (1940) / *Public buildings around the urban park a-Old Municipality Building (1925), b-İş Bank Building (1924) c- Government Building (1940).*

ilişkisi Cumhuriyet kenti imajını güçlendirecek şekilde seçilmiştir. Yeşil alanın oldukça fazla olduğu Isparta'da kent merkezindeki park kamusal yeşil alan olmanın ötesinde, ideolojik üst kurgu içerisinde rol oynamıştır. Bir yandan yeni devletin modern bireyinin sergilendiği modern bir kamusal mekân iken diğer yandan milli kutlamalarla siyasi söylemler için araçsallaştırılmıştır. Bu bağlamda Kenan Hakkı Yontaç tarafından 1931 yılında yapılan Atatürk Anıtı, 1932 yılında Isparta Büyük Parkı'nın doğu bölümünün merkezine yerleştirilmiştir. Bu tarihten itibaren kentteki resmi bayram ve törenler park içerisinde yapılmaya başlanmış; park Cumhuriyetin ulus-devlet ideolojisini simgeleyen bir rol de üstlenmiştir. Batısında yer alan "Tören Caddesi" ile birlikte çeşitli tören ve kutlamalarla Cumhuriyet coşkusu burada yaşanmıştır. Osmanlı döneminde cami, hamam ve bedesten gibi ticari kullanımlarla çevrelenen park Cumhuriyet ideolojisi ile yeniden şekillenmiş; parkın çevresine Belediye Binası (1925), İş Bankası (1924)³, Hükümet Konağı (1940), Halkevi (1940) gibi kamu yapıları inşa edilmiştir (Lev. 2). Böylece kurulan yeni devletin gücünü simgeleyen kamu yapıları kent merkezinde sergilenmeye başlamıştır. Bu bağlamda Cumhuriyetin önemli kentsel mekân stratejilerinden birinin kamusal mekânı devlet erkinin sembollerini taşıyan bir sahneye dönüştürmek olduğu söylenebilir.

Parkın içerisine inşa edilen dört adet süs havuzu kenarında oturup dinlenmek ve rahatlamak amacıyla kullanılmıştır. Yeşilin ve suyun parkın iki temel ögesi olduğu görülmektedir. Bunun yanında parkta bir adet mızıka pavyonu yer almaktadır. Parkın yer altı elektrik ve su tesisatı da yapılmıştır. Isparta Büyük Parkı, Cumhuriyet'in ilanından sonra değişim sürecine giren Isparta kentinde 1930-1940'lı yılların sosyal yaşamında geniş bir yer tutmaktadır (Lev. 3). Park; pek çok kamu yapısı ile yakın ilişki içerisinde olması; sosyal yaşam içerisinde kadın ve erkeği birleştirici bir rol üstlenmesi; anma törenleri, resmi bayramlar, halkevi etkinlikleri

ve küçük çaplı spor yarışlarına ev sahipliği yapması nedeniyle bu dönemde kentin en anlamlı kamusal alanı haline gelmiştir. Devlet eliyle tasarlanan bu seküler kamusal mekânla birlikte kent yaşamında yeni sosyal pratikler de şekillenmiş ve yaygınlaşmıştır. Çevresinde yer alan lokanta, otel, sinema, gazino gibi yapılarla⁴ kentlilerin buluşma, dinlenme, eğlenme gibi etkinliklerini gerçekleştirdiği kamusal alanda yer alan Büyük Park Isparta'da modern yaşamın simgesi olmuş; kentin modern yüzünü temsil eden bir mekân olarak o döneme ait kartpostallarda ve kent kitaplarında yerini almıştır. Isparta Büyük Parkı günümüzde Atatürk Parkı olarak varlığını sürdürmektedir. Ancak sosyal pratikler üretme ve toplumsal yaşantıyı dönüştürme amacının zamanla terkedildiği görülmektedir.

Kent merkezinin geçirdiği dönüşüm sürecinde Hükümet Konağı'nın inşasını Halkevi Binası izlemiştir. Halkevleri kamusal dönüşümlerin birebir tecrübe edilebildiği, Cumhuriyet modernleşmesine özgü kriterlerin tamamını yansıtan mimari modellerdir (Aritan, 2008: 52). Isparta Halkevi 24 Şubat 1923 tarihinde açılmış ve 1940 yılında kadar eski Türkocağı binasında faaliyet göstermiştir. Erken Cumhuriyet dönemi modernleşme hareketinin simgesi olarak yapımına başlanan yeni halkevi binası modern yaşamın inşası açısından önemli bir dönemeç olmuştur. 1938-1940 yıllarında inşa edilmiş yeni Halkevi binası o dönemde kent yaşamında önemli rol almış modern bir yapıdır. Halkevinde modern yaşamın sergilenmesi amacıyla özel günlerde çeşitli toplantı, konser, balo ve piyangolar düzenlenmiştir. 1934 yılında resmi bayramlar ve yılbaşı balosunun haricinde halkevinde 5 adet ulusal konser düzenlenirken, 27 adet müzikli gece eğlencesi yapılmıştır. Yine her yedi günde bir olmak üzere yapılan aileli gece toplantıları da Isparta halkının katıldığı etkinlikler arasındadır (Aksu, 1935: 153). Haftalık aile toplantılarında piyano, keman ve saksafondan oluşan caz orkestrası görev almakta ve halkın "asri musiki"

³ Isparta'da ilk sinema gösterimi 1925 yılında alt katı sinema, da-iresi, üst katı genel belediye meclis salonu olan Belediye Binası içerisinde yapılmıştır (Katırcıoğlu, 1958). Eski Belediye Binası ve İş Bankası yapıları 1960'lı yıllarda yıkılarak kent hafızasından silinmiştir.

⁴ Isparta'da Cumhuriyetin getirdiği modern yaşam içerisinde gazino ve lokantalar oldukça önemlidir. Parkın hemen yanında yer alan Şehir Otelinin zemin katı 1940 yılında Şehir Gazinosu ve Şehir Lokantasına çevrilmiştir. Bu gazinolarda gezici saz şairleri tarafından halka şiir ve müzik dinletileri sunulmuştur (Katırcıoğlu, 1954).

a

b

c

d

Levha 3. Isparta Büyük Parkı a-1929 (Anonim, 2001) b-1932 (URL-2) c-1940 (URL-2) d-Parkta düzenlenen 23 Nisan töreni - 1930 (Anonim, 1938) / Isparta Great Park a-1929 b-1932 c-1940 d-23 April National Sovereignty and Children's Festival celebrations in Great Park-1930.

Levha 4. Isparta Halkevi Binası-1943 ve Halkevi Meydanı-1965 (Ertem, 1943; Anonim, 2001) / Isparta Halkevi Building (Community Centre)-1943, and Halkevi Square-1965.

ihtiyacını karşılamaktadır. (Anonim, 1938: 142). Yine Halkevi'nde 1942 yılında 5 konferans, 6 aile toplantısı, 2 çaylı dans ve 2 balo tertip edilmiştir. (Anonim, 1941-1942). Isparta halkevi sahne olduğu modern yaşam kadar mimari karakteri ile de Cumhuriyet modernleşmesini simgelemektedir. Rasyonel ve yalın bir mimari anlayışla inşa edilmiştir (Lev. 4). Yapının mimari projeleri 1939 yılında Bayındırlık Bakanlığı (Nafia Vekaleti) tarafından hazırlanmıştır. Zemin katında 500 kişilik Halk Sineması bulunurken birinci katta kütüphane ve okuma odaları yer almaktadır. Sinema salonunun her iki yanında, yazları fuaye olarak da kullanılabilen, üzeri kapalı teraslar mevcuttur. Katlar arası erişimi sağlayan merdivenler

giriş holünün sağ ve sol tarafında bulunmaktadır (Sayar, 1939). Halkevi Binası mimari kimlik açısından Erken Cumhuriyet Dönemi yapı karakteristiğini taşımaktadır.

Halkevinin güneydoğu yönünde temsiller için Halkevi Meydanı düzenlenmiştir. Halkevinde, temsil kolunun kurulduğu 1932 yılından itibaren her ay en az bir tiyatro oyunu sergilenmektedir. Bu temsiller kimi zaman yapının önünde yer alan halkevi meydanında gerçekleşmekte ve tüm halkın izlenimine sunulmaktadır (Anonim, 1938: 143) (Foto. 5). Halkevlerinde yapılan tiyatro çalışmaları çağdaşlaşma yolunda Cumhuriyetin moderniteyi tüm ülkeye yayma çalışmaları içerisinde değerlendirmektedir

Fotoğraf 5. Isparta Halkevi Temsil Kolu-Bir Oyundan Sonra-1943 (Ertem, 1943) / A theatrical play in the Community Centre-1943.

(Karadağ, 1988: 143). Bu bağlamda Isparta’da, özellikle Ankara ve İstanbul başta olmak üzere, farklı şehirlerden gelen tiyatrolar sergilenmiştir. Örneğin İstanbul Şehir Tiyatroları turne kapsamında 29-31 Mayıs 1939 tarihlerinde Halkevinde temsiller gerçekleştirmiştir (BCA-490.01-4.20.4. nolu Arşiv Belgesi). Tiyatronun yanı sıra Halkevinde bulunan sinema ve radyo cihazları (Şeker, 2011: 49) kentin sosyal yaşamını renklendirmiştir. Radyo Erken Cumhuriyet döneminde inkılapların yerleştirilmesinde ve ulus devlet oluşturma sürecinde kullanılan etkili bir araçken, aynı zamanda etkin bir ev eğlencesidir. Isparta’da 1938 yılında 91 adet radyo bulunmaktadır (Doğaner, 2009: 382). Isparta Halkevi sahnelenen tiyatro oyunları, gösterilen sinemalar, radyo tiyatroları, verilen konferanslarla kısa zamanda kent için bir cazibe merkezi haline gelmiştir. 1951 yılında alınan Halkevlerinin kapatılması kararıyla birlikte bir süre Halk Sineması olarak kullanılan yapı 1980-1985 yılları arasında yıkılarak kent hafızasından silinmiştir.

Erken Cumhuriyet dönemi Türkiye’inde düşük olan sağlık düzeyini yükseltmek ve sağlıklı genç nesiller yetiştirmek amacıyla spor ve beden terbiyesi politikalarına önem verilmiştir (Bozdoğan, 2002: 91). Bu politikalarla birlikte kentlerde jimnastik ve spor salonları, stadyumlar, spor sahaları, parklar gibi kamusal mekânlar ortaya çıkmıştır.

Isparta’da spor kulüpleri kentin sosyal yaşamında büyük önem taşımaktadır. 1934 yılında Isparta’da köylere ve kazalara geziler düzenleyen, 15 kişiden oluşmuş bir bisiklet kulübü mevcuttur (Aksu, 1935: 153) (Foto. 6). Bunun yanında Halkevinin spor kulübü tarafından yılın belirli günlerinde tenis, koşu, voleybol, kayak, güreş, binicilik, masa tenisi ve atış müsabakaları gibi Isparta halkını heyecanlandıran turnuvalar düzenlenmiş, Eğirdir Gölü’nde yüzme ve kürek yarışları yapılmıştır (Lev. 5). Kimi zaman bu turnuvalar Burdur, Denizli ve Antalya illerinin katılımıyla şehirlerarası nitelik kazanmıştır. Bu amaçla Halkevi bahçesi tiyatro temsillerinin yanında antrenman sahası olarak da kullanılmıştır (Anonim, 1941-1942). Bunlara ek olarak batı kökenli sporlardan biri olan tenis Erken Cumhuriyet dönemi Isparta’sında yeni mekânlar, sporcular ve taraftarlar edinmiştir. Bu dönemde Halkevi meydanında bir adet tenis kortu bulunmakta, burada şehir içi ve şehirlerarası tenis turnuvaları düzenlenmektedir (Anonim, 1947: 2180) (Lev. 5). Tenis kortu 1950 yılında Halkevlerinin kapatılmasından sonra kaldırılmıştır (Şenol, 2006: 80-81).

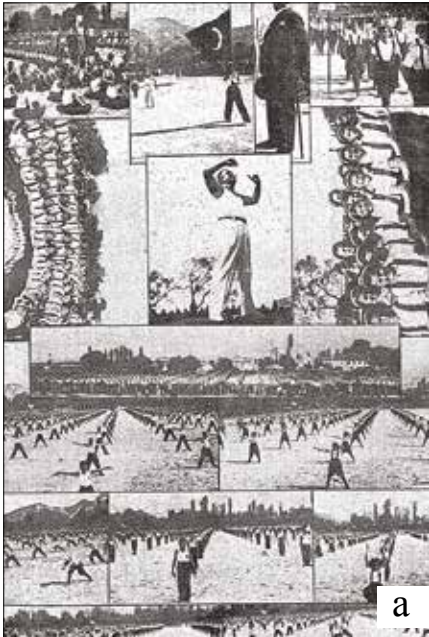
Isparta Stadyumu için 1936 yılında Ankara 19 Mayıs Stadyumu mimarı olan Paolo Vietti – Violi tarafından bir avan proje hazırlanmış (Malandra ve Zanolı, 2016: 20), ancak uygulama projesi maliyetinin yüksek olması nedeniyle proje uygulanamamıştır (BCA-90.01.569.2266.1. nolu Arşiv Belgesi). Isparta Atatürk Stadyumu Oelsner’in planında görüldüğü şekilde İstasyon Caddesi üzerine yapılmıştır (Şek. 1). 1938 yılında tribünleri inşa edilen stadyum, 1940 yılında törenle açılmıştır. Açılışa istinaden 1939 ve 1940 yıllarında Atatürk koşuları düzenlenmiştir (Anonim, 2001: 217). Stadyum inşa edildikten sonra kentte Cumhuriyetin ulusal mesajlarının somutlaştırıldığı ulusal kutlama pratiklerinin mekânı olmuştur. Ayrıca stadyum milli bayram kutlamalarının yanında okulların jimnastik faaliyetleri için kullanılmıştır. Atatürk Stadyumu kentteki temsil gücü yüksek kamusal mekânlardan biridir. Stadyumda spor yapan gençler, yetiştirilen sağlıklı ve güçlü yeni neslin sergilenmesi amacıyla Cumhuriyet modernleşmesinin çarpıcı imajları olarak dönemin dergi ve kitaplarında yer almıştır (Lev. 6).

Fotoğraf 6. Isparta Bisiklet Kulübü Isparta Büyük Parkında-1934 (Anonim, 2001) / Isparta Bicycle Club in the Isparta Great Park-1934.

Levha 5. Eğirdir Gölünde Kürek Takımı ve Isparta Halkevi Tenis Kortu 1940'lı yıllar (URL-2) / Rowing Team (Eğirdir Lake), and Tennis Court-1940's.

Levha 6. Genç ve Sağlıklı Neslin İfşası a- Isparta Stadyumunda 19 Mayıs Bayramı Kutlamaları-1938 (Ün Dergisi, 1938) b-Tören Caddesinde yürüyüş (Anonim, 2001) / The revelation of young and healthy generation a-May 19 Youth and Sports Day celebrations in Isparta Stadium, b- Walking on Ceremonial Street.

Cumhuriyetin ilk yıllarında kentte yer alan resmi yapıların bahçeleri de yeni benimsenen modern yaşama ait pratiklerin sergilendiği kamusal mekânlar olarak kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin Tümen Karargâhı binasının bahçesinde yer alan yüzme havuzu ve dans pisti Ispartalı gençler için önemli bir çekim noktası haline gelmiştir (Çakmakçı, 2011).

Isparta kentinde mesire yerleri önceki dönemde olduğu kadar Cumhuriyet sonrası sosyal yaşamda da önemli bir yer tutmaktadır. Ispartalıların yaz aylarında gittikleri mesirelerden en bilineni soğuk sularıyla ünlü olan Ayazmana, Minas mesireleri ile Kiraz bahçeleridir (Foto. 7). Bunların yanında Arıkaltı, Zambaklı, Sidre mesireleri de yazları Isparta halkının vakit geçirdiği yerlerdir. Su sesi içerisinde dinlenen, ut ve gramofon çalınarak dans edilen bu bahçelere bayram günleri yakın köy,

kasaba ve şehirlerden kalabalıklar akın etmektedir (Dallıoğlu, 1936: 821). Kentte Osmanlı döneminden beri kutlanan Kiraz Bayramı; Erken Cumhuriyet döneminde de kent dışı sosyal aktiviteler arasında önem taşımaktadır. Mayısın son haftası başlayan ve üç hafta süren bayram boyunca toplu kır gezilerinin düzenlendiği kiraz bahçelerinde gramofonlar çalınır danslar edilmekte, ziyafetler verilmektedir (Ertem, 1938: 743) (Foto. 8). Cumhuriyet öncesi dönemde semazen gösterileri yapılan, Kuran-ı Kerim okutularak kadın ve erkeğin ayrı yerlerde kutladığı kiraz bayramı Cumhuriyet döneminde kadın ve erkek hemen herkesin bir arada eğlendiği seküler hale dönüşmüştür. Kentin sosyal yaşamında önemli yeri olan kamusal mekânlardan bir diğeri de kentin çevresindeki bağ ve bahçelerde yer alan kır kahveleridir. Mayıs ayında açılan ve sonbaharın sonuna kadar işletilen kahveler genellikle akan

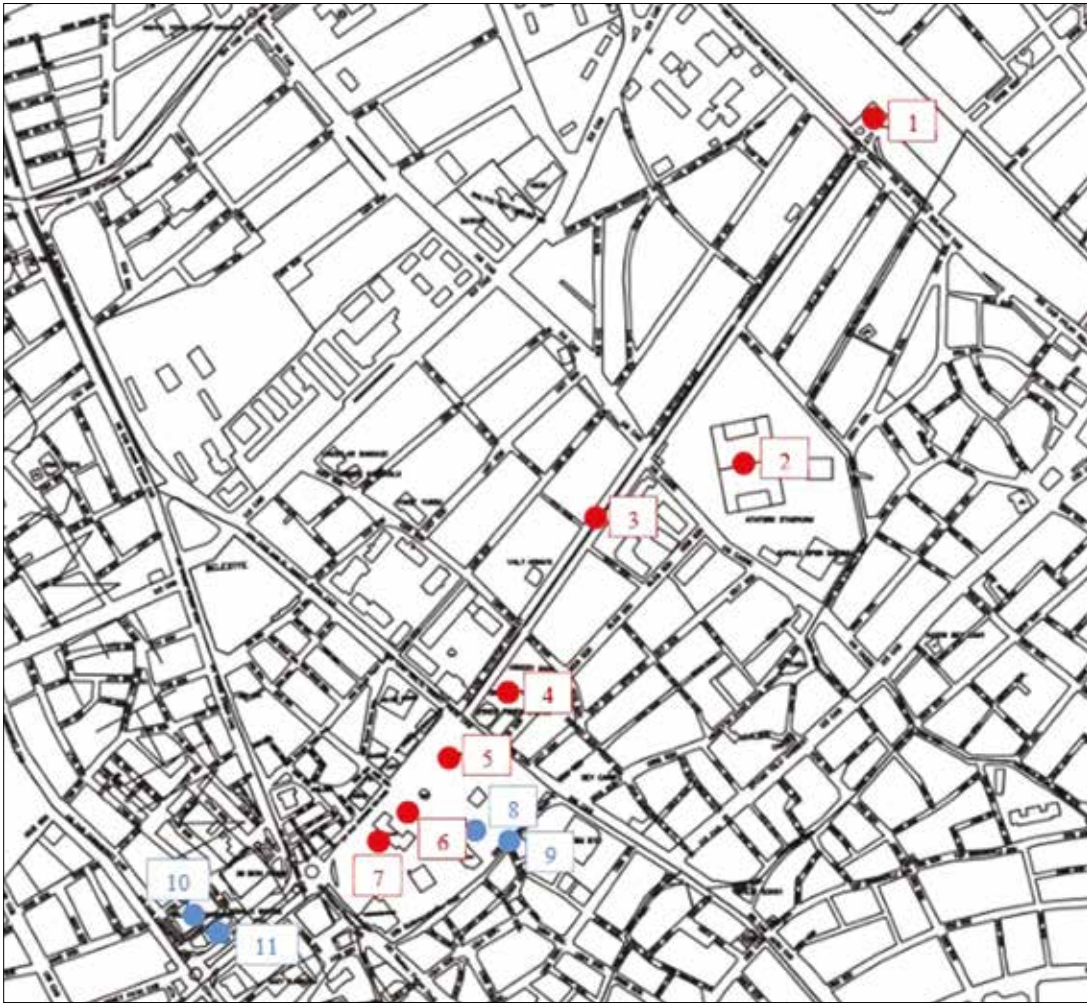
ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE KAMUSAL MEKÂNDA MODERNLİĞİN TEMSİLİ: ISPARTA KENTİ ÖRNEĞİ

Fotoğraf 7. Ayazma Mesireliği-1930'lu yıllar (Anonim,1983) / *Isparta Ayazmana Picnic Area-1930's.*

Fotoğraf 8. Isparta Kiraz Bayramı-1930'lu yıllar (Bayram Aygün) / *Isparta Cherry Festival-1930's.*

Şekil 2. Erken Cumhuriyet Dönemi Kamusal Mekânlarının Kent İçerisindeki Konumu (Altlık: Isparta Belediyesi) / *Location of Public Spaces of the Early Republican Period in the City.*

sular yakınına kurulurken; Isparta halkının “temiz ve saf havalar içinde yorgunluklarını giderdiği” ve sosyalleştiği yerlerdir (Katırcıoğlu, 1958: 132-135).

Bu bölümde kentin Erken Cumhuriyet döneminde ortaya çıkan modern yaşam kurgusu ve bu kurgunun var olduğu yeni kamusal mekânlar irdelenmiştir.

Başkent Ankara'yı örnek alan diğer Anadolu kentleri gibi Isparta kentinde de Erken Cumhuriyet döneminde ulus devletinin kurulmasına ve ulusal bütünlüğün kuvvetlendirilmesine yardımcı olmak ve benimsenen modern yaşama ait yeni yaşamsal pratiklerin gerçekleşeceği mekânlar yaratmak amacıyla kentin mekânsal örüntüsü içerisinde

yeni kamusal mekânlar yaratılmıştır. Isparta için hazırlanan kent planında modernist kent planlama pratiğinin benimsendiği; kent planının başkent Ankara’da başlayan ve Anadolu kentlerine örnek oluşturan “bulvar-meydan-devlet yapıları dizgesi” kent modeli ile planlandığı görülmektedir. Devletin gücünün realize edildiği somut örneklerden biri olan ve halkın kültürel gelişimini hedefleyen Isparta Halkevi de sözü edilen bulvar-meydan-devlet yapıları dizgesi üzerinde yer alan model uygulamadır. Bu dönemde kentin mekân üretiminde kamusalığa önem verilmiş, modern yaşam biçimi ve pratiklerinin kazandırılacağı mekânların yaratılması hedeflenmiştir. Isparta Halkevinde kadın ve erkeğin kamusal yaşamdaki birlikteliğini örgütleyecek, kadının sosyal yaşama katılımını sağlayacak çeşitli etkinlikler gerçekleştirilirken, bu etkinlerin mekânsal karşılıkları kentte gözle görünür bir değişim yaratmıştır. Bunun yanında Isparta Büyük Parkı da kentte ortaya çıkan seküler kamusal mekânların en önemlilerinden biridir. Tarihsel süreç içerisinde etkin bir şekilde kullanılarak kentsel imge niteliği kazanan ve kentin kültürel hafızasında önemli yer edinen bu mekânlar Cumhuriyet modernleşmesinin temel kriterlerinin zayıflamaya başladığı 1950’li yıllarda başlayan müdahalelerle ortadan kalkmaya başlamıştır (Şekil 2).

SONUÇ

Isparta kentinde Cumhuriyetin ilanı sonrasında geliştirilen kamusal mekânlarla birlikte toplumsal yapıyı değiştirecek çeşitli sosyal pratikler de şekillenmiş ve yaygınlaşmıştır. Bu etkinlikler ve gerçekleştirildikleri kamusal mekânlar kentte değişim yaratmıştır. Cumhuriyetin öngördüğü modernleşme projesinin etkileri kamusal mekânın geçirdiği dönüşümde somut olarak izlenebilmektedir. Isparta kenti örneğinde de görüldüğü görüldüğü üzere bu dönemde halka kamusal mekân hizmeti sunulmasında asal güç olan devlet kamusal mekânda ideolojik olarak simgelenmektedir. Kamusal mekân yeni devletin varlığını vatandaşlarına ileten, iktidarı meşrulaştıran bir araçtır. Diğer bir değişle Erken Cumhuriyet döneminde kamusal mekânın politik-ideolojik ilişkilerin bir ürünü olduğu söylenebilir. Buna rağmen halka açık mekânların varlığının modern ulusun inşasında önemli bir rol oynamış oldukları gözden kaçırılmaktadır.

Cumhuriyetin ilanından sonra Isparta kentindeki kamusal mekânlar modernleşme projesiyle yeni bir biçim almaya başlamıştır. Kent merkezinde planlı müdahaleler ile şekillenen, devletin gücünü simgeleyen kamu yapıları ile çevrelenen rasyonel ve devlet

merkezli kamusal mekânlar ortaya çıkarken; mesire yerleri gibi uzun yıllar varlığını sürdüren kamusal mekânların ise kadınlı erkekli ortak kullanımları temel alan seküler biçime büründüğü görülmektedir. Gar binası ile başlayan, İstasyon Meydanı, İstasyon Caddesi, Hükümet Konağı, Tören Meydanı, Büyük Park ve Atatürk Anıtı mekânsal kurgusuyla belirginleştirilen kent merkezi; taşra görünümü küçük bir Anadolu kenti olan Isparta’nın başkent Ankara’yı rol model almasının mekânsal temsilidir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar Isparta kentinde Erken Cumhuriyet Döneminde kurgulanan kamusal mekânların Cumhuriyet modernleşmesinin devlet merkezli, rasyonel, seküler ve kolektif anlayışı ile şekillendiği ve yaşanan sürecin ülke geneliyle uyumlu çizgide devam ettiğini göstermektedir. Bu bağlamda Erken Cumhuriyet döneminde devlet eliyle yürütülen modernleşme projesinin Isparta kenti kamusal mekânlarında karşılığını bulduğu sonucuna varılabilir. Çalışmanın diğer bir hedefi de günümüzde ülke çapında hızla yitirmekte olduğumuz modern dönemde şekillenen mekânlara dair izlerin sürülmesidir. Sözü edilen dönemin izini sürmek kentsel-kamusal mekânın bugününü anlama yönünde katkı sunmaktadır.

KAYNAKLAR

- AKSU, F. (1935).
Evimizin Bir Yılı. *Ün Dergisi*, 1(10-11-12), 151-154.
- Anonim (1938).
Isparta'da 15 Cumhuriyet Yılı. Isparta: Isparta Valiliği Yayını.
- Anonim (1941-1942).
Halkevi Çalışmaları. 8(91-96), 1316.
- Anonim (1947).
Ün Dergisi, 14(160-162), 2180-2181.
- Anonim (1983).
Isparta İl Yıllığı. Isparta: Isparta Valiliği İl Özel İdare Müdürlüğü Yayınları.
- Anonim (2001).
Isparta İl Yıllığı. Isparta 1880–1980. Isparta Valiliği İl Özel İdare Müdürlüğü Yayınları, Isparta: Seçil Ofset.
- ARENDT, H. (1994).
İnsanlık Durumu (Bahadır Sina Şener, Çeviri). İstanbul: İletişim Yayınları.
- ARITAN, Ö. (2008).
Modernleşme ve Cumhuriyetin Kamusal Mekân Modelleri. *Mimarlık Dergisi*, Sayı:347, 49-56.
- ARITAN, Ö.; SAYAR, Y. (2009).
İzmir Sümerbank Basma Sanayi Yerleşkesi ve Dönüşüm Süreçleri. *Ege Mimarlık Dergisi*, 2009/3(70), 20-25.
- AYDAR, K. (1944).
Isparta İmar Planı ve Tatbikatına Dair Düşünceler. *Ün Dergisi*, 10(118-119-120), 1635-1639.
- BAYRAKTAR, A.N. (2016).
Başkent Ankara'da Cumhuriyet Sonrası Yaşanan Büyük Değişim: Modern Yaşam Kurgusu ve Modern Mekânlar. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, Haziran 2016, 4(1), 67-80.
- BCA, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivleri Kataloğu, 490.01-4.20.4. nolu arşiv belgesi <https://www.devletarsivleri.gov.tr>
- BCA, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivleri Kataloğu, 90.01.569.2266.1. nolu arşiv belgesi <https://www.devletarsivleri.gov.tr>
- BERMAN, M. (2004).
Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor (Ümit Altuğ ve Bülent Peker, Çeviri). İstanbul: İletişim Yayınları.
- BOZDOĞAN, S. (2002).
Modernizm ve Ulusun İnşası-Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari Kültür (Tuncay Birkan, Çeviri) İstanbul: Metis Yayınları.
- CARR, S.; FRANCIS, M.; RIVLIN, L.G.; STONE, A.M. (1992).
Public Space. New York: Cambridge University Press.
- ÇAKMAKÇI, G. (2011).
Kişisel Görüşme (Görüşme Tarihi:23 Mart 2011)
- DALLIOĞLU, H.T. (1936).
Ağa Pınarı. *Ün Dergisi*, 5(58), 821-822.
- DIRİK, K. (1938).
Türk Halıcılığı ve Cihan Halı Tipleri. İstanbul: Alaattin Kırıl Basımevi.
- DOĞANER, Y. (2009).
Atatürk Döneminde Radyo. *Türkler*, 18, 377-382.
- ERTEM, E. (1938).
Isparta'da Kır Gezintileri. *Ün Dergisi*, 5(52-53), 742-743.
- ERTEM, E. (1943).
Isparta Halkevinin Bir Yıllık Çalışmasına Toplu Bakış. *Ün Dergisi*, 9(109-110-111), 1531-1535.
- GIDDENS, A. (1994).
Modernliğin Sonuçları (Ersin Kuşdil, Çeviri). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- GÖKGÜR, P. (2008).
Kentsel Mekânda Kamusal Alanın Yeri. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- HABERMAS, J. (2010).
Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü (Tanıl Bora ve Mithat Sancar, Çeviri). İstanbul: İletişim Yayınları.

- HARVEY, D. (2006). *Postmodernliğin Durumu* (Sungur Savran, Çeviri). İstanbul: Metis Yayınları.
- Isparta İmar Planı Raporu (1943). Prof. Ölsner ile Doçent Yüksek Mimar Kemal Ahmet Aru'nun Hazırladığı Isparta Şehri İmar Planı Raporu, *Ün Dergisi*, 10(116-117), 1615-1622.
- Isparta Sanayi ve Ticaret Odası İstatistikleri (2000). Isparta: Isparta İli Ekonomik Raporları.
- KARADAĞ, N. (1988). 1932-1951 Yılları Arasında Halkevleri Tiyatro Çalışmaları. *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, 8(8), 135-177.
- KATIRCIOĞLU, N. (1958). Bütün Isparta. Ankara: Bereket Matbaası.
- KURTULUŞ, H. (2006). Kentsel Dönüşüme Modern Kent Mitinin Çöküşü Çerçevesinden Bakmak. *Planlama Dergisi*, 2006/2, 7-11.
- KÜÇÜKERMEN, Ö. (1990). Batı Anadolu'daki Türk Halıcılık Geleneği İçinde İzmir Limanı ve Isparta Halı Fabrikası. İstanbul: Sümerbank/Sümerhalı Yayınları.
- MALANDRA, M.P.; ZANOLİ, G. (2016). Paolo Vietti Violi. Cenni Biografici. Architettura E Sport: Paolo Vietti Violi. İtalia: Catalogo delle mostre.
- SAYAR, S. (1939). Isparta Halkevi Projesi. *Ülkü Dergisi*, 13(78), 556-558.
- SENNETT, R. (1999). *Gözün Vicdanı: Kentin Tasarımı ve Toplumsal Yaşam* (Süha Sertabiboğlu ve Can Kurultay, Çeviri). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- SİMMELE, G. (2006). *Modern Kültürde Çatışma* (Tanıl Bora ve Nazire Kalaycı, Çeviri). İstanbul: İletişim Yayınları.
- ŞEKER, KADİR (2011). CHP Parti Müfettişlerinin Isparta ve İlçe Halkevi Raporları (1940-1942). Süleyman Demirel Üniversitesi, *Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2011 (24), 37-50.
- ŞENOL, S. (2006). A'dan Z'ye Isparta'nın El Kitabı. Isparta: Göltaş Kültür Dizisi.
- TEKELİ, İ. (1995). Bir Modernite Projesi Olarak Türkiye'de Kent Planlaması. *Ege Mimarlık Dergisi*, 5(16), 51-55.
- TEKELİ, İ. (1998). Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması. Sey, Y. (Ed.) 75. *Yılda Değişen Kent ve Mimarlık* içinde 1-24, İstanbul: Tarih Vakfı Yayını.
- TEKELİ, İ. (2001). Modernite Aşılırken Kent Planlaması. Ankara: İmge Kitapevi.
- ÜNAL, K., 1935. Gülcülük. *Ün Dergisi*, 1(8), 199-121.
- URL-1. www.tuik.gov.tr
- URL-2. <https://www.tarihtarih.com>

İSLAM DÜNYASINDA BİYOGRAFİ YAZIMI VE RESİMLENMESİ

BIOGRAPHICAL WRITINGS AND THEIR ILLUSTRATIONS IN THE ISLAMIC WORLD*

Aslıhan ERKMEN **

Makale Bilgisi

Başvuru: 24 Mayıs 2019

Hakem Değerlendirmesi: 27 Mayıs 2019

Kabul: 30 Mayıs 2019

DOI Numarası: 10.22520/tubaked.2019.19.010

Article Info

Received: May 24, 2019

Peer Review: May 27, 2019

Accepted: May 30, 2019

DOI Number: 10.22520/tubaked.2019.19.010

Özet

İslam yazınında biyografik metinler için “tezkire” terimi kullanılmaktadır. Tezkirecilik, tarih biliminin bir kolu olarak ortaya çıkan ve temeli Hz. Muhammed’in hadislerinin derlenmesi geleneğine dayanan bir edebî tür olarak dokuzuncu yüzyıldan itibaren ilgi görmüştür. Arap, İran, Osmanlı dünyasında, çeşitli meslek dallarında ün kazanan kişilerin hayat hikâyelerinin bir araya getirildiği bu eserler arasında en çok rağbet edilenler şair, evliya, sanatçı tezkireleridir. Metinleri kendi içlerinde birtakım farklılıklar göstermekle birlikte, kişilerin doğum yerleri, biliniyorsa doğum tarihleri, soyları, aldıkları eğitimler, görevleri, varsa eserleri, eserlerinden örnekler ve ölüm tarihleri tezkirelerde mevcut olan ortak bilgilerdir. Günümüze ulaşan tezkirelerin çok azı, üretildiği bölgedeki dönem üslubunu yansıtan resimlerle zenginleştirilmiş ve bu tezkirelerdeki hâl tercümesinde sözel ifadelerle tanıtılan kişinin, görsel imgeye dönüşmesi sağlanmıştır. Resimli tezkireler ile ilgili bu araştırmada, İslam dünyasında -Müslüman Hindistan örnekleri hariç- dokuz ayrı tezkirenin musavver nüshalarının hazırlandığı tespit edilmiş; bunlardan Mecâlisü’l-‘Uşşâk adlı eserin ise on sekiz farklı resimli kopyası saptanmıştır. En erkeni on beşinci yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen resimli tezkirelerin İran ve Osmanlı örnekleri arasında üslup açısından önemli farklılıklar görülmektedir. İran coğrafyasında hazırlanan eserlerdeki tasvirler, hâl tercümesinde yer alan bir hikâyenin görselleştirilmesi şeklinde iken, Osmanlı örneklerinde kişilerin imgeleri portre niteliği taşımaktadır. Resimli ve resimsiz tezkirelerin sayısının on altıncı yüzyılın son çeyreğinde artması ise dikkati çeken bir bulgu olarak ortaya koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tezkire, biyografi, İslam resim sanatı, minyatür, Meşâ’irü’ş-Şu’arâ, Mecâlisü’l-‘Uşşâk.

* Bu araştırma İstanbul Teknik Üniversitesi (BAP 37492) ve TÜBİTAK tarafından desteklenmiştir.

** Öğr. Gör. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü / Güzel Sanatlar Bölümü, Ayazağa Kampüsü, Maslak/İstanbul, e-posta: erkmena@itu.edu.tr

Abstract

In Islamic literature, the term “tazkira” is used for biographical texts. Tazkira writing emerged as a branch of history starting from the ninth century, based on the tradition of compiling the hadith of Prophet Muhammad. Among the most popular tazkiras are the biographies of poets, sufis, and artists in the Arabic, Iranian and Ottoman realm. Although the texts of tazkiras differ from each other, the birth places (and the dates if known), descendants, personal education, jobs, examples from their works, and the dates of their death are common information in the biographies of individuals. Only very few of the extant biographical writings were enriched with paintings, reflecting the style of the period in the region where they were produced. In this study on illustrated tazkiras in the Islamic world -except the examples from Muslim India- nine different works were determined with paintings where eighteen illustrated copies of a single work entitled *Majalis al-‘Ushshaq* are identified. In terms of style, there are significant differences between the Iranian and Ottoman examples of which the earliest work dating the first half of the fifteenth century. While the depictions in the tazkiras prepared in the Iranian geography are the narrative visualizations of a story in the entry; the depictions of the people in the Ottoman examples bear portrait character. The increase in the number of both illustrated and unillustrated tazkiras in the last quarter of the sixteenth century is also discovered as a remarkable finding.

Keywords: Tazkira, biography, Islamic art of painting, miniature, *Masha’ir al-Shu’ara*, *Majalis al-‘Ushshaq*.

GİRİŞ

Biyografi, en yalın tanımıyla, kişinin hayat hikâyesinin gerçekçi bir dille kaleme alınmasıdır. Yazının bulunmasından bu yana varlığını sürdürdüğü düşünülen biyografik anlatılarda en sık rastlanan hikâyeler hükümdarlar, devlet adamları, komutanlar, sanatçılar, ruhban sınıfı üyeleri gibi kimselere aittir. Söz konusu eserlerde, kişilerin hayatına ilişkin veriler yaşadıkları dönemde etkin oldukları kurumlar ve iletişim içinde bulundukları diğer kişilerle birlikte ele alınmakta; bu bağlamda tarih ve biyografi bir arada kurgulanmaktadır. “Tarihsel biyografi” adı verilen tür de bu kurgunun sonucunda ortaya çıkmış; biyografik yönü bireyi merkeze alırken, tarihsel bakışı ortak yapı ve olaylara odaklanmıştır. Batı’da biyografiyle ilgili yapıtlardan söz edilirken tarihsel biyografi ve onu destekleyen otobiyografik nitelikte yazın, edebî biyografi, biyografik romanlar, vb. diğer türler de dikkate alınmaktadır. Bunların yanı sıra biyografi psikoloji, sosyoloji, antropoloji, tarih ve edebiyat bilimlerine de katkı sağlayan veriler içeren bir tür olarak giderek önem kazanmakta, güncel araştırmalara kaynaklık etmektedir (Possing, 2001: 1213).

İslam dünyasında biyografik literatür, hadis ve tarih disiplinlerinin bir uzantısı şeklinde ortaya çıkmış ve özgün bir dal haline gelmiştir. Zamanla bağımsız bir yazı türü olarak gelişen biyografi, İslam coğrafyasında Doğu ve Batı tarihçiliğinden farklı bir konumdadır. Zira İslam tarihçiliği Hz. Muhammed’in hayatı ve faaliyetlerinin incelenmesi ile başlamıştır (Stewart-Robinson, 1964: 60). Biyografi yazını da Müslüman bilginlerin Kur’an araştırmaları, hadis yorumları ve peygamber soyunun saptanması gibi çalışmaları nedeniyle İslam diniyle paralel ilerlemiş ve dinsel kökenlerinden dolayı önemli bir yere sahip olmuştur (İsen, 1995: 211). Bununla beraber klasik Arap biyografisinin sadece muhaddislerin yaşam öykülerini bir araya getirmek şeklinde gelişmediği, en azından onlar kadar eski şair, hafız, fıkıh âlimi gibi kişilerin biyografilerinin de bulunduğu bilinmektedir (Cooperson, 2000: 1-2).

İslam edebiyatının, kaynağı “Tabakât” denilen, kişilerle ilgili bilgileri çeşitli sınıflara ya da rütbelere (yani tabakalara) göre sıralama düzenini izleyen kitaplara dayanan “tezkire” türü, anma, hatıra getirme, yâd etme anlamları bulunan “zıkır” kelimesinden türetilmiştir. Tezkireler en geniş kullanım alanını belli meslekte şöhret sahibi olmuş şahıslarla, özellikle şairlerin hâl tercümelerinden bahsedip, şiirlerinden örnekler aktaran eserlerde bulmuştur (Karahana, 1979: 226). Biyografik sözlük niteliğindeki eserler olan “tezkire”ler, Arap-Müslüman entelektüel hayatının ayrıntıları üzerinde çalışan araştırmacılara kaynak olmuş; fakat epeyce bir zaman

kavramsal analize tabi tutulmadıklarından, yöntembilim açısından ayrıntılı olarak incelenememişlerdir (Khalidi, 1973: 53).¹

Erken dönem tezkirelerinde pek çok meslek grubundan şahsın toplu hayat hikâyeleri tezkirelerin konusunu oluşturmakta; ağırlıklı olarak şair ve evliyaların biyografileri kaleme alınmaktaydı. Şiir alanında ilk örnek Muhammed b. Sallâm el-Cumahî’nin (ö. 845-46) *Tabakâtü’ş-Şu’arâ* (Şairler Topluluğu) adlı eseridir. Bu ve bunu izleyen tezkireler İslamiyetin ilk yüzyıllarındaki edebiyat faaliyetleri hakkında bilgiler içermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Önceleri tabakalara ayrılarak dizilen, şiirlerinden örnekler verilerek sıralanan şairler, zamanla biyografik eserlerde yaklaşım ve yöntemlerin de değişmesiyle, daha farklı biçimlerde sınıflandırılmaya başlanmıştır. Bu tutum tezkirelerde tabaka sistemiyle belirginleşen köken, kabile, sosyal konum, mezhep, vb. ayrımlarının da ortadan kalkmasına olanak vermiştir (Stewart-Robinson, 1964: 61-62; İsen, 1995: 212).

İslam dünyasında tezkire yazıcılığı geleneği on ikinci yüzyılın sonuna kadar temel olarak aynı biçimde devam etmiş; bu döneme değin ağırlıklı olarak Arapça yazılan eserlerin on ikinci yüzyılla birlikte Farsça olarak da kaleme alınmaya başladığı görülmüştür (Stewart-Robinson, 1964: 62; İsen, 1995: 212-213). On beşinci yüzyıldan itibaren ise kimi tezkirelerin musavver (resimli) nühalı hazırlanmaya başlamış; devrin sanat üslubunu yansıtan bu eserler yeni bir resimli el yazması türünün doğmasını sağlamıştır.

İSLAM DÜNYASINDA RESİMLİ BİYOGRAFİLER

İslam sanatında tasvirli kitapların çoğunluğunu edebiyat eserleri ve tarih konulu yazmalar oluşturmaktadır. Bunların dışında, aralarında biyografik nitelikte metinler de bulunan değişik türde eserin resimli nüshalarına da rastlanmaktadır. Genellikle düz yazı olarak yazılan tezkireler, içerik bakımından hem tarih, hem de şairlerle ilgili olanlarında şiir örnekleri bulunduğundan edebiyat türü içine dahil edilebilirler. Musavver tezkirelerin tasvirleri, üretildikleri dönemin resim üslubunu

¹ Tezkirelere ilişkin bu kapsamda yapılan araştırmalarda temel başlıklar, yazarın bu türde bir eser kaleme almasının ardındaki “dürtü”ye, müellifin eseri ele alışı “yöntem”ine, esere dahil edilecek kişilerin “seçim”ine, söz konusu kişilerle ilgili “kaynak”lara, verilen bilgilerin “doğru” ve “nesnel” olup olmadığına, tarih ve kültür araştırmaları içinde anılan eserlerin “değer”ine odaklanmaktadır. Tezkirelerin giriş bölümleri olan “mukaddime”leri araştırmacılara veri sağlarken, tezkirelerin içeriğinin de üretildikleri dönemin sosyal koşullarına ışık tutmak açısından önemleri yadsınamaz. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Abbott, 1957: 1-31; Gibb, 1962: 54-58; Stewart-Robinson, 1964: 57-65; Açıköz, 1999: 413-421.

yansıtmakta, kimi zaman yazıldıktan birkaç yüzyıl sonra istinsah edilmiş bir nüsha dahi resimlenmek için seçilebilmektedir.

Araştırmalar sonucu, biyografi türünde yazılmış ve resimlenmiş, dünyanın çeşitli müze ve koleksiyonlarında korunan dokuz farklı eser saptanmıştır. Bu makalede biyografik nitelikteki resimli eserler İran ve Osmanlı örnekleri olarak iki bölüm altında incelenecek ve kronolojik sırada tanıtılacaktır. Tasvirli tezkiyeler arasında resimlenmek için tercih edilen örneklerin başında gelen ve günümüzde musavver on sekiz nüshası saptanmış olan *Mecâlisü'l-'Uşşâk* yazmaları ise ayrı bir başlıkta ele alınacaktır.

İRAN COĞRAFYASINDA RESİMLİ BİYOGRAFİLER

Farsça tezkiyeler arasında, şair, yazar ve saraya mensup bir entelektüel olan Nizâmî Arûzî Semerkandî'nin (ö. 1155-6?) *Çahâr Makâle* (Dört Söylev) (yakl. 1152-55) adlı yapıtı ayrı bir yerde değerlendirilmelidir. Adından da anlaşılacağı gibi eser dört bölümden oluşmakta ve hizmetleriyle bir hükümdarın başarısı için vazgeçilmez nitelikte olan dört tür aydından söz etmektedir. Bunlar; yönetimi idame ettiren kâtip, şiirleriyle icraatların ve zaferlerin ölümsüzlüğünü sağlayan şair, meseleleri astrolojik verilere göre düzenleyen müneccim ve bedeninin esenliğinden sorumlu olan hekimdir ve söz konusu kişilerin gayretli çalışmaları hükümdarın saltanatının devamı için gereklidir. Yazar Nizâmî Arûzî de eserini dört bölüme ayırarak, her bölümde kâtiplik, şairlik, astroloji ve tıp alanlarında usta olan kişilerin hayatlarından anekdotlar aktarmıştır. *Çahâr Makâle* hem biyografik nitelikte bir *pendnâme* (öğüt kitabı, nasihatnâme)² olarak düzenlenmesiyle öncülü tezkiyelerden farklılaşmakta, hem de yazarı Nizâmî Arûzî'nin kişisel ilişkileri sonucu elde ettiği bilgilere dayanan en eski ve özgün örneklerden biri olarak önem taşımaktadır (Browne, 1921: xi-xii, 11-12; Karahan, 1979: 226).

Çahâr Makâle'nin Timur'un torunu Baysungur Bahadır Han'ın (ö. 1433) *kitâbhânesi* için Herat'ta Farsça nesir şeklinde hazırlanan 5 Rebiülevvel 835 / 11 Kasım 1431 tarihli el yazması nadir bir resimli nüshadır.³ TİEM'de korunan musavver *Çahâr Makâle* eserin hem bilinen en eski tarihli kopyası hem de yegâne resimli örneğidir. Ortaçağ İslam dünyasının çeşitli meslek gruplarından seçkin kişileriyle ilgili pek çok ilginç bilgileri ve kimi isimler hakkındaki en erken kıssaları içeren eserin resimli

bir kopyasının hazırlanmış olması da el yazmasına ayrı bir değer katmaktadır.⁴ Şehzâde Baysungur Bahadır Han İslam kitap sanatlarının önemli hâmilerindendir. El yazma eserlerin üretildiği *kitâbhânesi* şehzâdenin himâyesinde devrin özgün eserlerini veren bir sanat merkezi olarak faaliyet göstermiştir. *Çahâr Makâle*'nin bu *kitâbhânenin* özel ve biricik eserlerinden biri olduğu ve "Baysungurî üslup" denilen biçim anlayışının temel niteliklerini taşıdığı düşünülmektedir (Sims, 1976: 375-376; Lentz, 1985: 113-116).

Mütevazı bir nüsha olan TİEM'deki *Çahâr Makâle*'nin istinsah yeri ve tarihi ketebesindeki kayıttan okunmakta, fakat müstensihinin ismi silindiğinden kim tarafından temize çekildiği anlaşılamamaktadır. Ketebe satırlarında kalan kısım "el-sultânî" nisbesidir. Nisbenin sarayla bağlantısı olan bir hattata ait olduğu, bu kişinin aynı dönemin ünlü müstensihleri Azhâr el-Sultânî ya da Şemseddin el-Sultânî olabileceği ileri sürülmüştür (Lentz, 1985: 113). Eserle ilgili yayınlarda bazı yaprakların nüshadan çıkarılmış olduğu ve bunlar arasında tasvirli sayfaların da olabileceği belirtilmiştir. TİEM nüshasında bulunan dokuz tasvire ek olarak, en az iki resimli sayfanın daha olması gerektiği; bunlardan birisinin Minnesota'daki Minneapolis Institute of Arts'ta, 51.37.30 numarada kayıtlı musavver yaprak olduğu öne sürülmüştür (Sims, 1976: 385-386, fig: 3). Eserin tasvirlerinden biri mukaddime kısmında, ikisi kâtip, üçü şair, üçü de hekim bölümlerinde yer almaktadır. Müneccimlerle ilgili kısmında hiçbir tasvir bulunmamakta; el yazmasından çıkarılan yapraklar da bu bölüme ait olmadığından, herhangi bir müneccimin resmedilmek üzere seçilmediği kanısı doğmaktadır (Sims, 1976: 384).

Çahâr Makâle'de, biyografisi verilen kişilerin hayatlarından yazarın aktarmaya değer bulduğu önemli ya da ilginç olaylar yer alırken, tasviri yapılan kişiler de metinle ilişkili kompozisyonlar içinde gösterilmektedirler. Resmi oluşturan figür, peyzaj, eşya, vb. ana öğeler her zaman referanslarını metinden almaktadır ve işlevlerinden dolayı görsele taşınmışlardır.

² Resimli nasihatnâmeler için bkz: Parlador, 2011: 16-23; Parlador, 2016: 29.

³ Türk ve İslam Eserleri Müzesi (TİEM) 1954. Eser TİEM Koleksiyonu'na Âşir Efendi Kütüphanesi'nden intikal etmiştir. Eserin metni için bkz: Browne, 1921. TİEM nüshası için bkz: Sakisian, 1929: 43-45; Çığ, 1959: 74-75; Sims, 1976: 375-409.

⁴ Eserin müzehhep yuvarlak zahriyesi y. 1a'da bulunmaktadır ve zahriyenin içinde Baysungur'un adı geçen temellük kitabesi yazılıdır. Aynı sayfada biri büyük diğeri küçük iki adet vakıf mührü de yer almaktadır. Mühürlerden küçük olanında Arapça "Yâ rabbe'l-Mustafâ Bellig makâsidenâ" (Ey Mustafa'nın Rabbi bizi maksatlarımıza ulaştır) yazmakta; silik olduğu için net okunamayan diğer mührüde ise "... el-fakîr ilâ'llâhi'l-kâdir Mustafa el-..... ibn-i Mustafa ..." yazısı seçilebilmektedir. Çığ (1959) bu mührün Mustafa aşir bin Mustafa adlı bir zata ait olduğunu belirtmektedir (75). İki mührü arasında ise el yazısıyla Arapça olarak "Hâzâ mimma vakaftü ve zamemti ilâ kütüb-i hazreti'l-vâlidî aleyhi'r-rahmetü bi şürûtihi" [Bu (kitap) babamın kitapları arasına ilave ettiğim ve şartlarını yerine getirerek vakfettiğim kitaplardandır.] notu düşülmüştür. Mühürler ve yazıların okunmasındaki yardımları için Seyit Ali Kahraman'a teşekkür ederim.

Ebû Rızâ bin Abdüsselâm'ın Türkistan kırsalında seyahat ederken *nesnâ* adlı vahşi insanları görmesi sahnesindeki metinde sözü geçen uzun saçlı, çıplak figür (y. 6b) (Sims, 1976: 384-385), İbni Sinâ'nın (ö. 1037) tedavi ettiği, kara sevdadan mustarib hasta yatağındaki genç (y. 43b) (Sims, 1976: 389-390) gibi öğeler resimleri metinle ilişkilendiren ana unsurlardır. Kompozisyon düzeni de bu ilişki bağlamında kurulmuş; her bir görsel eleman metinle orantılı bir şekilde tasvirde yerini almıştır.

Yazar Nizâmî Arûzî, *Çahâr Makâle*'nin her bölümünün başında o kısımda bahsedilen meslek grubunun tanımını ve hükümdar için işlevini açıklarken, her bölümün sonuna da kendi hayatından bir kısma eklemiştir. Bunlardan hekimleri anlatan bölümün sonundaki otobiyografik hikâye görsel imgeye dönüştürülmüş, böylece müellifin portresi de eserde kendisine yer bulmuştur (Erkmen, 2014: 4-6).

Çahâr Makâle'nin resimlerinin, Şah Ruh (sal. 1405-1447) zamanında hazırlanmış bazı el yazmalarına katkıda bulunan ama fırçası henüz olgunluğa erişmemiş genç bir sanatçıya ait olduğu düşünülmektedir ve eserde ağırlıklı olarak Herat'ta geçen sahnelerin tasvir edildiği de dikkati çekmektedir (Sims, 1976: 397; Grube, 1979: 158). Bu sahnelerden biri, tanınan en eski İran şairi Rûdakî'yi, Samânî Emiri Nasr bin Ahmed (sal. 914-943) ile Herat'ta gösteren tasvirdir (Foto. 1). Nizâmî Arûzî, şairle ilgili bölümde resme konu olan kıssayı ayrıntılarıyla anlatır: Kış aylarını başkent Buhara'da, bahar ve yaz aylarını ise Semerkand veya sırayla Horasan'ın başka şehirlerinde geçiren emir, bir sene kış sonlarında sırası gelen Herat'a doğru yola çıkmıştır. Kentin dışındaki geniş ve verimli vadilerde ilkbaharı ve yazı geçirmiş, fakat mevsim bitiminde Buhara'ya dönmeden bölgede kışlamıştır. Ertesi yıl yeniden bahar geldiğinde, bölgenin topraklarının sunduğu nimetlerden memnun kalarak yazın yine aynı yerde kalmıştır. Bu durum dört yıl boyunca devam etmiş; emir zamanını Buhara'ya dönmeden Herat'ta geçirmiştir. Ordunun ileri gelenleri dört yıl boyunca ailelerinden ayrı kaldıklarından geri dönmeyi istemiş; fakat bunu emire bir türlü ifade edememişlerdir. Sonunda çareyi, emirin tavsiyesini dinleyeceğine inandıkları şair Rûdakî'ye gitmekte bulmuşlardır. Şairden emiri Buhara'ya dönmek konusunda ikna etmesini istediklerinde Rûdakî, Nasr bin Ahmed'in etkilenmesi için Buhara'nın ne kadar keyifli bir yer olduğunu anlatan dokunaklı bir kaside yazmıştır. Sabah, sazandelerin müziği eşliğinde kasideyi dinleyen emir şiirden çok duygulanarak, çıplak ayakla atına atlamış ve aceleyle Buhara'nın yolunu tutmuştur (Browne, 1921: 34-36).

Çahâr Makâle'nin şairler bölümünün ilk tasviri olan resimde, bej renkli zeminine çiçekli bitkiler ile taşların altından fışkıran kısa otların yerleştirildiği, iki ağacın

Fotoğraf 1 - Şair Rûdakî, Samânî Emiri Nasr bin Ahmed ile Herat'ta, Nizâmî Arûzî, *Çahâr Makâle*, 1431, TiEM 1954, y. 22a (Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nin izniyle). / Poet Rudaki is with Samanian Amir Nasr bin Ahmad in Herat

gölgelediği az eğimli bir tepede eğlence meclisi görülmektedir. Tasvirin orta kısmında yere serilmiş bezemeli halının üstünde sağda emir Nasr bin Ahmed, solda şair Rûdakî oturmaktadır. Bıyıklı olarak tasvir edilen emirin başındaki altın rengi kenarlı başlık, kıyafetinin yakasındaki bezeme ile bir omzuna aldığı içi kürklü kaftanı onun konumunu işaret eden göstergelerdir. Dizleri üzerinde oturan şair ise göğüs kısmına doğru kaldırdığı sol elinde bir kase tutmaktadır. Resmin sol alt köşesinde *çeng* ve def çalan kişiler metinde bahsedilen sazandeler olmalıdır.

Emirin ve bir hizmetkârın dışında diğer figürlerin koyu tonlardaki az işlemeli kıyafetleri, gri renkli, ince gövdeli bir ağacın çerçevesinin üst kenarı ile kesilmiş tepesi, kalabalığa kaçmadan yeterli sayıda kullanılmış kap-kacak ve bitki gibi elemanlar on beşinci yüzyılın ortalarındaki Timurlu resim sanatının sade tasvir anlayışının karakteristik özellikleri olarak nitelendirilebilirler (Sims, 1976: 395).

İslam dünyasında, on beşinci yüzyılın sonlarından itibaren biyografik nitelikteki metinlerin yazılmasında bir artış görülmektedir. Aslen bir Nakşibendi şeyhi

olan ünlü mutasavvıf ve şair Mevlâna Nureddin Abddurrahman Câmî -Molla Câmî- (ö. 1493) İslam tezkireciliği için önemli bir isimdir. Molla Câmî, ünlü İslam âlimlerinden Abdullah el-Ensârî el-Herevî'nin (ö. 1089) *Tabakâtü'l-Süfiya*'sını (Sufiler Topluluğu) düzeltilmiş ve genişletilmiş şekilde 1478'de tekrar yazar ve eser, erkek-kadın büyük evliyaların hayat hikâyelerini içeren *Nefahâtü'l-Üns min Hazerâti'l-Kuds* (Mübarek Hazretlerinden Dostların/Kardeşlerin Nefesleri) adını alır (Storey, 1953: c. 1, b. 2, 954-956; Rypka, 1968: 452; Damar, 2007: 321).⁵ Farsça şu'arâ tezkireleri içinde en çok zikredilen örneklerden biri Devletşâh b. Alaü'd-devle (ö. yakl. 1494-95) tarafından 1487'de tamamlanan ve *Devletşâh Tezkiresi* adıyla tanınan eserdir (Storey, 1953: c. 1, b. 2, 784-85). İslamiyet'in başlangıcından Devletşâh'ın zamanına kadar yaşamış 149 şairin hâl tercümesini içeren eserde, yazarın çağdaşı şairlerle ilgili bilgi de bulunmaktadır (Stewart-Robinson, 1964: 63; Lugal, 1977; Karahan, 1979: 226).

Biyografik metinlerdeki bu artışa paralel olarak on altıncı yüzyıldan itibaren bu metinlerin resimlenmesi de hız kazanmıştır. Şah İsmâ'il'in (sal. 1502-1524) oğlu Sâm Mirzâ (ö. 1566) tarafından 1550-1552 tarihleri arasında yazılan, on beşinci yüzyıl başından on altıncı yüzyılın ortalarına kadar yaşamış İran şairlerinin hâl tercümelerini içeren *Tuhfe-i Sâmî* (Sâm'ın Hediyesi) adlı eser, günümüze ulaşan erken tarihli resimli tezkirelerden biridir. *Tuhfe-i Sâmî*, öncelikle Şah Tahmâsp'a (sal. 1524-1576) ithaf edilmiştir ve yedi bölüm (*sahifa*) olarak düzenlenen tezkirede yedi yüzü aşkın şairin kısa biyografileri ile eserlerinden en az bir mısra örnek verilmektedir (Storey, 1953: c. 1, b. 2, 798-800; Reinert, 1960: 1012; Ashraf, 1966: 82; İsen, 1995: 213). Hindistan'da bulunan bilinen yegâne musavver kopyanın ketebesindeki kayda göre ise müstensih Muhammed Kıvâm eş-Şirâzî (1569'da sağ) tarafından istinsah edilen nüsha 652 şairin biyografisini içermektedir.⁶ *Devletşâh Tezkiresi*'nin eklemelerle genişletilmesi olarak nitelendirilen *Tuhfe-i Sâmî*, biyografik metinlere katılan tarihî ve siyasal veriler, coğrafi mekânların ayrıntılı betimi, kimi zaman basit ve sade, kimi zaman süslü kullanılan anlatım dili, şairlerin ilgi çekici yönlerinin kısa cümlelere sığdırılması, müstehcen hikâyelerden kaçınılması gibi özellikleriyle Sâm Mirzâ'nın bir tezkireci olarak titiz yaklaşımını sergilemektedir (Kazi, 1960: 82-86).

Resimli *Tuhfe-i Sâmî*'de biri sultanın av sahnesini canlandıran takdim tasviri, dokuzu şairleri betimleyen sahneler olmak üzere on resim bulunmaktadır. Tasvirlerin genel üslubu yüzyıllar boyu İslam kitap sanatlarının önemli bir merkezi olan Şiraz'da on altıncı yüzyılın ortalarından itibaren görülen örneklerle yaklaşmaktadır. Çerçeve ile sınırlanmış kalabalık kompozisyonları, ince uzun figürleri, bir arada kullanılmış parlak ve zıt renkleri, iç mekânların yüzeylerini süsleyen nakışları, dış mekânlardaki iri yapraklı bitkileri (Robinson, 1958: 88-89; Gray, 1961: 140-142) ile *Tuhfe-i Sâmî*'nin tasvirleri dönemin üslubunu yansıtmaktadır. Resmedilen şairler metinle doğrudan ilişkili, kimi zaman tasvirli sayfadaki yazı alanında resmin konusu verilen kompozisyonlarla görsele taşınırken, şairlerin hayatlarından dikkat çekici bir olay ya da meslek yaşamlarıyla ilgili belirgin bir ayrıntı tasvirin konusu olarak seçilmiştir. Genellikle kalabalık kurgulanmış sahnelerde resmedilen şair ya tasvirin merkezine diğer figürlerden ayırt edilecek şekilde yerleştirilmiş ya da metinde verilen kıssanın anlatımcı bir üslupla tasvire yansıtılmasıyla kolayca tanınabilir hale gelmiştir. Bazen de şair mesleğini (kadı, müderris, va'iz) icra ederken gösterilmiştir (Erkmen, 2011, 34-35). Eserde biri takdim tasvirini diğeri şair resimlerini yapan iki sanatçının çalıştığı anlaşılmakta, fakat söz konusu nakkaşlarla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (Khandalavala ve Khan, 1986: 7-8).

Kimsesiz bir gezgin-şair ve coşkulu bir âşık olan Cefayi Astrabâdî'nin (ö. yakl. 1390-95) biyografisine eşlik eden ve eserin son bölümünde yer alan tasvir, kalabalık kompozisyonu ve zengin dış mekân elemanlarıyla eserin genel üslubunu yansıtmaktadır (Foto. 2). Zemini yeşil çimenlerle kaplı, tepelik bir arazinin merkezinde, başlarındaki sarıkları yere düşmüş, bir kolları yumrukları sıkılmış halde havada, diğer elleriyle birbirlerinin sakallarını tutarak kavga eden iki figür görülmektedir. Tasvirin arka planındaki tepelerin gerisinde, çerçevenin iki yanında ve resmin alt kısmında her yaştan ve sınıftan pek çok figür, hayret ve merak jestleriyle kavgayı izlemektedir. Metne göre Cefayi Astrabâdî yolda giderken, rakibi olan kötü huylu bir şaire rastlamış ve hain yaradılışlı bu kişinin kendisini taciz etmesi üzerine onunla kavgaya tutuşmuştur. Resim alanı içindeki yazılar da söz konusu kavgayı anlatan dizelerdir (Khandalavala ve Khan, 1986: 8). Altın renginin salyangoz biçimli bulutlarla kaplı gökyüzünü boyamakta kullanıldığı, zengin renk yelpazesine sahip tasvirde yirmiden fazla figür, çok renkli, nakışlı kıyafetleri, farklı açılardan betimlenmeleri, şaşkınlıklarını belirten jestleriyle on altıncı yüzyılın ortalarında Şiraz'da görülen resim üslubunun karakteristik öğeleri olarak öne çıkmaktadır (Erkmen, 2011: 36).

⁵ Kimi kaynaklarda Farsça yazılan ilk biyografiler arasında Molla Câmî'nin *Bahâristân*'ı (1486) da sayılmaktadır. Her ne kadar antoloji ya da biyografi olarak kaleme alınmamış olsa da sekiz bölümden (*meclis*) oluşan söz konusu eserin yedinci bölümünün yirmi sekiz şairin hâl tercümesine ayrılmış olması, onu bir çeşit tezkire olarak da değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

⁶ Salar Jung Müzesi Kütüphanesi (SJML), Tad. 7; Ashraf, 1966: 82, no: 535; Khandalavala ve Khan, 1986: 4-9.

Fotoğraf 2 - Bir hainin Cefayi Astrabâdî'ye saldırması, Sâm Mirzâ, *Tuhfe-i Sâmî*, 1550, SJML Tad. 7, y. 168a (Khandalavala ve Khan, 1986: Pl. C). / *Jafai Astrabadi being attacked by a villain*.

Tuhfe-i Sâmî'nin bilinen resimli tek nüshasının, müellifi henüz hayattayken ve eseri tamamladığı sanılan yıl⁷ civarında resimlenmiş olması, ilk anda musavver el yazmasının Sâm Mirzâ için hazırlanmış olabileceği düşüncesini akla getirmektedir. Söz konusu nüshanın da içinde olduğu bir grup SJML resimli el yazmasını yayımlayan Khandalavala ve Khan'a göre (1986) eser şehzâde için onun emrindeki sanatçılar tarafından hazırlanmıştır (3 ve 7). Öte yandan yazarın, ağabeyi Şah Tashmâsp'a baş kaldırarak 1534-35'te isyan etmesinden sonra şahın kendisini affetmesi sonucu Tebriz'e götürüldüğü ve Kahkaha Kalesi zindanına atılmasıyla sonuçlanacak 1561-62'deki ikinci isyanına kadar ağabeyiyle birlikte kaldığı (Alışık, 2009: 61) göz önüne alınırsa, Sâm Mirzâ'nın Şiraz'a hiç gitmediği anlaşılmaktadır. Oysa *Tuhfe-i Sâmî* Şiraz'lı meşhur bir hattat tarafından istinsah edilmiş ve yine aynı şehirde resimlenmiştir. Dolayısıyla şehzâde tarafından hazırlanmış olması ihtimali iyice zayıflamaktadır. Yine de eserin, yazarı hayattayken, Şiraz'daki ticarî kitap

üretim ortamında resimlenmek için seçilmesi, tanınmış bir hattat tarafından kopyalanması⁸, zengin tezhiplerle bezenmesi⁹ onun bizzat Sâm Mirzâ tarafından sipariş edilmese de bir şekilde şehzâde için hazırlanmış olduğu fikrini canlı tutmaktadır.¹⁰

Tezkirelere konu olan meslek grupları arasında ilk sırayı şairler almakla birlikte, evliyaların hâl tercümelerini içeren biyografik metinlerin sayısı azımsanamaz. Evliya tezkireleri hem tasavvufun ilkelerini yaymak, hem meşhur evliyaları zikrederek ölümsüzleştirmek, hem de okuyucuların evliyaların hayatlarından ders çıkarmasını sağlamak amaçlarını taşımaktadırlar. Musavver tezkireler içinde en çok resimlenenler de evliya tezkireleridir.

Tabakât kitapları tarzında evliyaların hâl tercümelerine dair yazılan ve başlığında "tezkire" kelimesini içeren ilk Farsça eser Ferîdüddin Attâr'ın (ö. 1221) kaleme aldığı, *Tezkiretü'l-Evliyâ* (Evliyalar Tezkiresi) adlı, büyük sufilerin hayat hikâyeleriyle birlikte bazı vecizelerini ve mucizelerini aktaran nesir yapıttır. Attâr'ın ölümünden yaklaşık bir yıl önce, 1220'de telif edilen eser ilk yazıldığında içinde yetmiş iki evliyanın biyografisi yer alırken, sonradan istinsah edilen bazı nüshalarına yirmi beş evliya daha eklenmiştir (Storey, 1953: c. 1, b. 2, 930-931; Uludağ, 1984: 27). Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*'da Arapça ve Farsça yazılmış pek çok eseri kaynak olarak kullanmışsa da tezkiresi, kendisinden önceki benzer eserlerin bir taklidi değil, özgün bir biyografi derlemesi olarak dikkat çekmektedir ve selefi örneklerden daha gelişmiş bir tezkire olarak haleflerine de model oluşturmuştur (Uludağ, 1984: 10).

Türkiye'de ve dünyadaki el yazma kütüphanelerinde çok sayıda kopyası bulunan mensur *Tezkiretü'l-Evliyâ*'nın sadece bir nüshası resimlidir.¹¹ Biri çift sayfa takdim

⁷ *Tuhfe-i Sâmî*'nin tamamlanma tarihi kesin değildir. Çeşitli koleksiyonlardaki tasvirsiz nüshalarında genellikle bitiş tarihi 957 / 1550 olarak verilir. Bombay nüshasında 956 / 1549 kaydı bulunmaktadır (Storey, 1953: c. 1/2, 799, dn. 1). İçerdiği bilgilerin kesin tarihi bilinenlerine göre çağdaşı eserlerle yapılan karşılaştırmalardan, eserin yazılmasının yaklaşık 1543'te başlamış olacağı saptanmış; tamamlanma tarihinin de en erken 1548 olacağı ileri sürülmüştür (Kazı, 1960: 89).

⁸ Eserin müstensihî Kıvâm eş-Şirâzî'nin verimli bir katip olduğu, 1537-1567 yılları arasında, farklı konularda pek çok eser istinsah ettiği çeşitli kütüphanelerdeki müstensihî imzalı nüshalardaki kayıtlardan anlaşılmaktadır (Guest, 1949: 58-60; Robinson, 1958: 121-123; Karatay, 1961: 371). 1590'larda aktif görünen Kıvâm bin Muhammed Şirâzî'nin ise farklı bir kişi olduğu saptanmıştır (Uluç, 2006: 189, dn. 13). Bu verilerden hareketle, Sâm Mirzâ'nın tezkiresinin Kıvâm eş-Şirâzî tarafından, 1550-1567 yılları arasında Şiraz'da istinsah edildiği söylenebilir. Sâm Mirzâ'nın 1566'da öldüğü düşünülecek olursa, musavver nüshanın müellifi hayattayken tamamlanmış olduğu da kesin gibidir.

⁹ Eserde lacivert ve altın renklerin hakim olduğu çift sayfa unvân tezhibi, kimi sayfa kenarlarında halkâr hayvan, kuş, ağaç motifleri bulunduğu ve metnin başladığı sayfanın satır aralarının yıldız ve minik çiçek motifleriyle bezenildiği belirtilmektedir (Khandalavala ve Khan, 1986: 4).

¹⁰ *Tuhfe-i Sâmî*'yle ilgili notlarını ve görüşlerini benimle paylaşan Dr. Barbara Schmitz'e teşekkür ederim.

¹¹ TİEM, 1966. Eser TİEM Koleksiyonu'na Konya Sadreddin Kunevî türbesinden intikal etmiştir. Çığ, 1953: 79.

tasviri olmak üzere yirmi yedi resim içeren TİEM nüshasında betimlenen evliyaların, toplam doksan yedi kişi içinden belli bir ölçüt gözetilerek seçilmiş oldukları anlaşılmaktadır. Resim programına dahil edilen evliyaların biri hariç tümünün hayat hikâyesine eserde geniş yer verilmesi ve tamamının dönemlerinin en tanınmış şahsiyetleri olması, ölçütün niteliği hakkında fikir vermektedir (Erkmen, 2007: 67). Yine de resmedilen kişiler arasında “önemli-daha az önemli” gibi bir ayrımın yapılmadığı, Semnun Muhib gibi metindeki en kısa hâl tercümelerinden birine sahip olan evliyanın da betimlenmesinden anlaşılmaktadır. Tasvirler konu olan diğer sufilerin ise eserde haklarında en çok bilgi, vecize, menkıbe ve kıssa aktarılan kişiler oldukları, bunların arasında bir kadın evliyanın da yer aldığı saptanmıştır (Foto. 3).¹²

Râbia el-Adeviyye’nin tasviri, kendisinin hacca gitmeye azmederek bir kervan eşliğinde yola çıkması ama merkebinin çölde ölmesi üzerine yola kendi imkanlarıyla devam etmesinin anlatıldığı bölümdedir ve merkep öldükten sonraki anı görselleştirmektedir. Ağaçsız, yavru ağzı rengindeki zemin çöl fikrine işaret ederken, kervanın göstergeleri olarak dağların arkasında sıralanmış develer görülmektedir (Erkmen, 2007, 34-35).

Tezkiretü’l-Evliyâ’nın tasvirleri genel olarak bahsi geçen evliyanın hayat hikâyesindeki olaylardan birinin bir anına odaklanmakta; kurgu metinden doğrudan yararlanılarak oluşturulmakta; seçilen sade görsel elemanlar hikâyedeki ana öğeleri betimlemektedir. Attâr’ın eserinde sadece evliyaların hayat hikâyeleri değil, vecizeleri ve mucizeleri de yer aldığından, resimlerin konuları çoğunlukla bu anlatılar arasından seçilmiştir. Seçimin neye göre yapıldığı bilinmemekle birlikte, genellikle evliyaların hayatında önemli yer tutan, onları evliya yapan sebeplerin ipuçlarını veren olayların betimlendiği anlaşılmaktadır. Zira bu tezkirede hâl tercümeleleri kişinin nerede doğduğu, nerede öldüğü, ne gibi eğitimler aldığı, kimleri yetiştirdiği gibi belirgin bilgilerden çok, onun inancının büyüklüğünü ifade eden olaylar bütünü olarak kurgulanmıştır. Dolayısıyla tasvirler de evliyanın hayatının bunun gibi kayda değer anlarından seçilmiştir (Erkmen, 2007, 66).

Açıkça portre özelliği taşımayan, genellikle anonim figürler olarak betimlenen evliyalar *Tezkiretü’l-Evliyâ*’da anlatımcı / hikâyeci diye adlandırılan tarzda resmedilmişlerdir. Bu tarz betimlemede tasvir konusunu metinden almakta, genellikle ilgili kıssaya yakın bir sayfada konumlandırılmakta, ana figürün yanı sıra yardımcı figürler ile metinde sözü geçen diğer ayrıntılar da görsel elemanlar eşliğinde düzleme aktarılmaktadır. Hâl tercümesi verilen kişinin hayatından hangi kesitin

Fotoğraf 3 - Râbia el-Adeviyye’nin hacca giderken çölde merkebinin ölmesi, Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, 16. yüzyılın ikinci yarısı, TİEM 1966, y. 33a (Türk ve İslam Eserleri Müzesi’nin izniyle). / *Death of Rabia al-Adaviyya’s donkey in the desert on her way to the Kaaba*

aktarılabileceğini metnin belirlediği, kişilerin ilginç özelliklerinin, statülerini yansıtan olayların, ibret verici öykülerin ağırlıklı olarak resmedildiği görülmektedir. Bu bağlamda *Tezkiretü’l-Evliyâ*’ görsel aktarmaya uygun, çok sayıda mucizeye ve menkıbeye yer vermektedir. Kompozisyonun genellikle merkezinde betimlenen evliya, tasvir edilmek üzere seçilen kıssadaki mekân, çoğunlukla yanında başka kişiler olduğu halde ve metinde bahsedilen nesnelerle birlikte yerleştirilmiştir. Böylece sözel ifade-görsel imge ilişkisi doğrudan kurulabilirken, tasvirlerin konuları da metin okunarak kolaylıkla belirlenebilmektedir.

Tezkiretü’l-Evliyâ’nın tasvirleri iki farklı elden çıkmış görünmektedir ve resimlerin büyük bölümü, üslup ve kompozisyon kuruluşu bakımından, bazı *Kıssasü’l-Enbiyâ* nüshaları ile benzerlik göstermektedir. Figürlerin birbiri ardına sıralandığı yerleştirmeler, kompozisyonun en gerekli elemanlara indirgendiği sade bir tasvir anlayışı, çok ayrıntılı ve nakışçı olmayan bezemeler öne çıkan özellikler arasındadır (Milstein ve diğ., 1999: 48-51). Nitekim bu ana özellikler dışında çevre düzenlemeleri, bitkiler, figürlerdeki ayrıntılar açısından da *Tezkiretü’l-Evliyâ* tasvirlerindeki kimi unsurlar musavver *Kıssasü’l-Enbiyâ* nüshalarınıninkilerle neredeyse birebir aynıdır.

¹² Eserin tasvirlerinin konuları için bkz: Erkmen, 2007.

İstinsah yeri, tarihi ve müstensih adı bulunmayan TİEM *Tezkiretü'l-Evliyâ*'sının üretim yerini belirleyebilmek ve yaklaşık olarak tarihlendirmek için *Kıyasü'l-Enbiyâ*' nüşhaları bir başlangıç noktası oluşturmaktadır. Milstein ve diğ. (1999), musavver *Kıyasü'l-Enbiyâ*' yazmalarında üç ana üslup belirlemişler; ayrıca tek başına bir grup oluşturmayan ama diğer üç üsluptan birine de dahil edilemeyen dördüncü bir alt bölüm de saptamışlardır (41-63). TİEM *Tezkiretü'l-Evliyâ*'sının tasvirleri bu sınıflandırmadaki üçüncü grup ile yakın ilişki içinde görünmektedir. Tüm tasvirleri üçüncü üslubun özelliklerini taşıyan nüshalardan New York Public Library'deki bir *Kıyasü'l-Enbiyâ*' 1577 tarihli'dir.¹³ Bazıları biçimsel ayrılıklar göstermekle birlikte genel olarak üçüncü grubu yansıtan tasvirlerle sahip nüshalar arasından TSMK'de korunan bir diğer eser de 1575-1576 tarihli'dir.¹⁴ Söz konusu gruptaki nüshaların tezhip ayrıntıları da eserlerin belli bir döneme ve bölgeye atfedilmelerini olanaklı kılmaktadır (Milstein ve diğ., 1999: 53-55). Öte yandan on altıncı yüzyılın ikinci yarısında Şiraz'ın ticarî el yazma üretim merkezi olduğu bilinmekte (Uluç, 2006); fakat bölgedeki başka önemli kentlerde de değişik içerikte sanatlı kitap üretimi yapıldığı, Şiraz'da resimlenmek için tercih edilmeyen bazı kitapların, *Şahnâme* nüshalarının ve Kur'an-ı Kerim'lerin Şiraz dışındaki Safevî topraklarında Osmanlı okurlar için hazırlandığı düşünülmektedir (Çağman-Tanırdı, 2008: 155). Bu verilerden yola çıkarak, TİEM *Tezkiretü'l-Evliyâ*'sının, 1565-1585 yılları arasında etkin olan, Safevî egemenliğindeki Horasan bölgesinde üretilen sanatlı el yazmalarından biri olabileceği ileri sürülebilir.¹⁵

Önemli bir diğer biyografik nitelikte eser, Safevî Tarikatı'nın kurucusu olan ve Safevî Hanedanı'na (1501-1736) adını veren (Browne, 1956: 32) Şeyh Safiyyüddîn Erdebilî'nin (ö. 1334) hayatını ve fikirlerini içeren *Tezkire-i Şeyh Sefieddîn İshak Erdebilî* olarak da tanınan *Safvetü's-Safâ*'dır. İbn Bezzâz'ın (ö. 1358'den sonra) 759 / 1357-58'de kaleme aldığı *Safvetü's-Safâ* aracılığıyla şeyhin fikirleri bir araya getirilmiş ve gelecek nesillere aktarılmıştır (Kutlu ve Parlak, 2008: 22). *Safvetü's-Safâ* I. Şah İsmâ'il (sal. 1501-1524) ve Şah Tahmâsp (sal. 1524-1576) devirlerinde Safevîlerin kökenlerine ilişkin "resmi söylem"i yerleştirmek amacıyla eklemeler ve çıkarmalarla yoğun olarak tahrif edilmiştir (Babinger, 1960: 801; Kutlu ve Parlak, 2008: 97). Bir mukaddime, on iki bâb ve bir hâtmeden oluşan eserin günümüze çok sayıda Farsça nüshası ve gerek tamamının gerekse belli kısımlarının Türkçe

çevirileri ulaşmıştır. Bunlardan ilki ve en kapsamlısı *Tezkire-i Şeyh Sefieddîn* adını taşımaktadır.¹⁶ Şirazlı bir katip olan Muhammed bin Hüseyin Nişâtî (ö. 1550?) tarafından 949 / 1542 yılında tercüme edilen eserde katibin bazı bölümleri, kişi adlarını ve olayları Şiîliğe uyarladığı saptanmıştır (Kutlu ve Parlak, 2008: 27-28). Ağırlıklı olarak şeyhin hayatından kesitler sunan eser, Şeyh Safiyyüddîn ile yolları kesişen devrin diğer evliyaları ve önemli kişileri hakkında bilgi veren içeriğiyle dikkati çekmektedir.

Safvetü's-Safâ'da şeyhin hayatı, deneyimleri, fikirleri, menkıbeleri ve öğütleri kronolojik bir sırayla verilmektedir. Vefatından sonra ortaya çıkan sıradışı olayların da aktarıldığı eserin, bugün Aga Khan Müzesi'nde (AKM) korunan yegâne musavver nüshasında¹⁷ bu ayrıntılı anlatımın resim programına da yansıtıldığı görülmektedir. Yazıldıktan yaklaşık üç yüz yıl sonra, Şaban 990 / Eylül 1582'de, ticarî el yazma üretiminin merkezi konumundaki Şiraz'da, Safevî şahı Muhammed Hüdâbende'nin (sal. 1578-1788) devrinde hazırlanan tezkirenin bilinen tasvirli tek nüshasında on dört resim bulunmaktadır. Şeyh tasvirlerde yer alsa da almasa da anlatımcı betimlemelerin genellikle metni doğrudan görselleştirme amacı taşıdığı söylenebilir. Mucizeler, felaketler, savaşlar, doğaüstü olaylar, vb. çeşitlilikte sahneleri içeren on dört tasvir esere dağılmış durumdadır. Şeyhin menkıbe ve kehanetlerine ayrılan yedinci bölüm dört tasvir ile en çok resmedilen kısımdır. Onu şeyhin hayatının ilk yıllarını anlatan birinci bölümdeki üç tasvir izlerken, bazı bölümlerde sadece birer tasvir yer almaktadır (Canby, 2009: 130; Erkmen, 2017: 49).

Eserin ilk bölümünde bulunan bir betim, hem Hz. Muhammed'i içermesi, hem de İslam görsel kültürünün farklı öğelerini içinde barındırmasıyla dikkati çekmektedir. Peygamberin rehberliği ve şeyhin gelişinin habercisi olması üzerine hikâyeler içeren on birinci kısımda yer alan bu resim, Hz. Muhammed'in "Beni rüyada gören, gerçekten beni görmüştür. Çünkü şeytan benim şeklime giremez" (Buhârî) hadisi ile bağlantılı olarak incelemeye olanak veren bir metne sahiptir. Buna göre Pîr Serâc'dan nakledilen hikâyede, Serâc'ın babası Ali Parnikî'nin gördüğü bir rüyaya referans verilmektedir. Ali Parnikî rüyasında şeyhi, elinde yeşil bir asa tuttuğu halde kalabalıklara düzen getirmeye ve onları "sancak sahibi" Hz. Peygamber'in gölgesi altına yerleştirmeye çalışırken görmüştür. Bu esnada Hz. Peygamber de şeyhin yanında durmaktadır (Bazzâz, 1582: 115a-115b; Şah, 2007: I, 438) (Foto.4).

¹³ New York Public Library (NYPL) Spencer Pers. ms. 1; Schmitz, 1992: 111-21.

¹⁴ TSMK B. 250; Karatay, 1961b, 47, no: 127.

¹⁵ TİEM *Tezkiretü'l-Evliyâ*'sı ile ilgili monografik bir çalışma bu makalenin yazarı tarafından yayıma hazırlanmaktadır.

¹⁶ Londra British Library (LBL), Or. 7576/I; Rieu, 1879: 281.

¹⁷ AKM 264; Erkmen, 2017.

Fotoğraf 4 - Ali Parnikî'nin rüyasında Hz. Muhammed ve Şeyh Safiyyüddîn Erdebilî, İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, 1582, AKM 264, y. 159b. (Erkmen, 2017: 52) / *Pîr (elder) Ali Parniqî's dream of the shaykh with Prophet Muhammad*

İslam kültürünün çeşitli öğelerini bir arada sunan bu çok katmanlı tasvir bir yandan Mi'râc, diğer yandan Kıyamet anlatılarından da unsurlar barındırmasıyla el yazmasının öne çıkan betimidir. Resmin merkezinde biri deve, diğeri de insan başlı binek olan Burâk üzerinde iki kişi görülmektedir ve ikisinin de yüzleri peçe ile örtülü, başlarının etrafı alevden hâle ile çevrilidir. Deve üzerindeki figürün elinde, ucunda yeşil sancak bulunan uzun bir çubuk vardır. Sol kenarda ayakta duran iki adam, resmin alt kısmındaki yarı çıplak ve ellerini merhamet istemesine kaldırmış olan kişileri izlemektedir. Söz konusu yarı çıplak insanların başında, ellerinde alev saçan gürzler bulunan iki iblis görünümlü figür, kollarını kaldırmış olarak beklemektedir. Resmin üst kısmında altı melek, ellerindeki kaplarda altın rengi nûrlarla yüzü peçeli adamlara doğru yönelmişlerdir. Meleklerden birinin başında taç bulunmaktadır. Yüzü peçeli figürler ile yarı çıplak adamlardan oluşan grup arasında kır sakallı bir adamın durduğu da dikkati çekmektedir. Resmin sağ üst köşesinde altın rengi bir güneş ışınlarını saçmaktadır.

Safvetü's-Safâ'nın bu özel tasvirinde yer alan katmanların anlamlarını İslam kültürünün unsurları arasında aramak mümkündür. Öncelikle rüyaların İslam geleneğindeki yerine değinmek gerekmektedir. "Hakiki rüya" ilahî olana giden olası bir yol olduğundan, rüyalar mistik becerilerle ilişkilendirilir (Edgar, 2011: 7). Ayrıca İslam'daki rüyalar, öteki dünyadan hakikati aktaran bir aracı olarak görülmektedir (Kinnberg, 2008: 30). Dolayısıyla tarihî metinlerdeki rüya anlatımlarının dinî ve siyasî işlevleri de görmezden gelinmemelidir. Öte yandan rüyada peygamberi görmek daha da önem taşıyan, doğrudan hadisle ilişkili, özel bir durumdur. Söz konusu tasvirin olduğu bölümde, Şeyh Safiyyüddîn'in İslam'ın gerçek lideri olarak Peygamber tarafından müjdelanmesi ve onaylanması ile ilgili sözel anlatılar, birçok kişinin gördüğü rüyalar aracılığıyla aktarılmaktadır (Şah, 2007; Erkmen, 2017: 53).

Görsele yansıtılan ise bu anlatımdan çok daha fazlasıdır. Genel kompozisyon şemasında Peygamberin Burâk'ın üzerinde olması sebebiyle tasvir, ilk bakışta Mi'râc ikonografisinin imge dağarcığını çağrıştırmaktadır. On altıncı yüzyılda sıklıkla resmedilen Mi'râc sahnelerinde Hz. Peygamber peçeli yüzü ve alevden hâlesi ile gökyüzünde, insan başlı bineği Burâk'ın üstünde, Başmelek Cibrâ'il'i takip ederken görülür. Bazen Kâbe de bu betime eklenmektedir (Gruber, 2008; Gruber, 2009). *Safvetü's-Safâ*'da Kâbe yoktur ama diğer unsurlara ek olarak başka bir yüzü peçeli figür yer almaktadır ve bu durum figürlerin kimliklerinin belirlenmesi açısından sorun teşkil etmektedir. Burâk üzerindeki figürün Hz. Muhammed olduğu varsayımını, onun daha büyük ve öncü durumda gösterilmiş -dolayısıyla daha kutsal birine işaret eden- deve üzerindeki figürü izliyor olması çürütmektedir. Dahası deveye binen bu kişinin elinde metinde de sözü geçen sancağı tutması onun peygamber olduğuna işaret etmektedir. Bu noktada Burâk'ın üstündeki kişinin kimliği yeni bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu da tasvirdeki Kıyamet Günü öğeleri ile cevaplanmaya çalışılabilir.

Dünyanın sonu ile ilgili yaygın inanış Hicrî 1000 yılının (Miladî 1591-1592) "Zamanın Sonu" olacağı şeklindedir (Bağcı ve diğ., 2006: 196). Böylece on altıncı yüzyılda pek çok kehanet, kıyamet, ahiret konulu eserler kaleme alınmış ve bazıları da resimlenmiştir. Bunlar arasındaki *Falname* yazmaları Kıyamet Günü ile ilgili kimi tasvirleri de içermektedir. On altıncı yüzyılda görselleştirilen iki kıyamet anlatısındaki¹⁸ birtakım unsurlar *Safvetü's-Safâ*'daki tasvirdekilerle benzeşmektedir. Bunlar arasında

¹⁸ Söz konusu Kıyamet Günü tasvirlerinden biri Sächsische Landesbibliothek und Universitätsbibliothek (SLUB) Dresden'de E445, y. 19b'de, diğeri ise Harvard University Art Museums'da (HUAM) 1999.302'de bulunmakta ve ikisi de 1550-1560 yılları arası Kazvin'ine atfedilmektedir (Farhad ve Bağcı, 2009; Erkmen, 2017: 54-56).

Hız. Peygamberin başında hâle, yüzünde peçe olduğu halde yeşil bir sancak altında oturması ve yanında yine yüzü örtülü, başı hâleli bir figürün ayakta durması (SLUB nüshası), yarı çıplak insanların varlığı (SLUB ve HUAM nüshaları), elinde alevli gürz tutan iblis (SLUB) ve olayları izleyen anonim kişiler (SLUB ve HUAM nüshaları) sayılabilir (Erkmen, 2017: 53-55). Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda *Safvetü's-Safâ*'daki tasvirin döneminin resim üslubuna ait öğeleri taşıyan bir anlayışa sahip olduğu söylenebilir. Yine de tasvirdeki kişilerin kimlikleri hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla ancak toplanan verilerden ve sözel ifade-görsel imge üzerinden giderek bir varsayım ortaya koymak mümkündür.

Tezkire metninde peygamberden “sancak sahibi” olarak bahsedildiğinden ve hem bazı Mi'râç hem de Kıyamet Günü betimlerinde peygamber yeşil bir sancak altında gösterildiğinden deve sürücüsünün Hız. Peygamber olduğu öne sürülebilir. Bu durumda Kıyamet Günü betimlerinde peygamberin yanında bulunan Hız. 'Alî'nin de Burâk sürücüsü olduğu düşünülebilir. Öte yandan Şeyh Safiyyüddîn'in tasvirdeki yeri de tartışmalıdır. Metne göre Ali Parnikî rüyayı gören kişidir, onu oğluna anlatmıştır. Tasvirin sol kenarındaki iki kişi Ali Parnikî ve oğlu olarak yorumlanırsa; resmin merkezindeki turuncu cüppeli, kır sakallı adam da, yarı çıplak kişileri peygamberin taşıdığı yeşil sancağa doğru yönelttiği metinden anlaşılan Şeyh Safiyyüddîn olarak değerlendirilebilir (Erkmen, 2017: 56). Şeyh Safiyyüddîn'in tasvirdeki varlığı ne kadar alışılmadık olsa da, özellikle Şah İsmâ'il dönemindeki peygambere özgü bir örnek üzerinden vekâlet ve kerâmetlerin sıralanmasını amaçlayan Safevî Şii şiiri ile evliyaların ve din büyüklerinin hayat hikâyelerinin derlenmesi projeleri bağlamında şaşırtıcı değildir (Gruber, 2011: 55).

AKM *Safvetü's-Safâ*'sı istinsah yeri ve tarihi bilgilerini de içermektedir.¹⁹ 1582 yılında Şiraz'da hazırlanan eser, genel kodikolojisi ve resim programı ile dönemin üslup özelliklerini taşımaktadır. Kompozisyon kurgusu, canlı renk kullanımı, figürlerin değişik açılardan gösterildiği kalabalık ortam betimleri, yüzeylerdeki ayrıntılı bezemeler, vb. nitelikler 1580'lerdeki Şiraz üretimleri ile paralellik göstermektedir (Uluç, 2006: 319). Belirtilmesi

gereken bir diğer nokta ise, *Safvetü's-Safâ*'nın orijinal metninin “Şiileştirilme”sine yönelik çabanın, eserin musavver nüshasının resim programına yansımamış olduğudur (Erkmen, 2017: 70).

Âlimler ve sanatçılara zengin bir entelektüel ortam sunan Herat'ta yaşamış; tasavvuf, edebiyat ve çeşitli dinî konularda pek çok eser vermiş olan Molla Câmî'nin, çağın önde gelen devlet ve kültür adamı Ali Şîr Nevâî'nin (ö. 1501) ricasıyla 1478 tarihinde kaleme aldığı *Nefahâtü'l-Üns* adlı eseri bir diğer musavver tezkiredir. Altı yüzden fazla evliyanın hâl tercümesinin yer aldığı eserde evliyaların sıralanışı kronolojik ya da alfabetik değildir. *Nefahâtü'l-Üns* yazarın kendi zamanına kadar gelen kayda geçmiş-geçmemiş neredeyse tüm evliyalara içerdiğinden bir çeşit tasavvuf tarihi olarak da görülmektedir (Togan, 1945: 20; Kut: 1976, 78-79; Okumuş, 1988: 97; Uludağ, 2006: 521).

Nefahâtü'l-Üns'ün bilinen iki musavver nüshasından biri, ketebesinde 1003 / 1595 tarihi bulunan, dokuz tasvir içeren ve Osmanlı yönetimindeki Bağdat eyaletinde üretildiği düşünülen (Milstein, 1990: 105-106) kopyadır.²⁰ Diğeri ise 1012 / 1603 yılında Agra'da Ekber Şah'ın (sal. 1556-1605) kütüphanesi için Abdürrahim Kâtib (“Amber Kalem”) tarafından istinsah edilen ve Babürlü Dönemi'ne ait on yedi resimle süslenmiş nüshadır.²¹

DCBL *Nefahâtü'l-Üns*'ünün tasvirleri evliyaların mucizelerini, dönemlerinde gerçekleşen bazı olayları, tarikat ritüellerini görselleştirmektedir. Bunlar arasından Yahya b. 'Ammâr eş-Şeybânî Nişâpûrî'nin (ö. 1017) tasviri iki farklı mekânı ve zamanı tek düzlemde bir araya getirmesiyle dikkati çekmektedir (Foto. 5). Tam sayfaya yayılarak yazı alanının dışına taşan tasvirin büyük bölümünde, Hız. Muhammed'in minberden cemaate hitap edişi betimlenmiştir. Yüzündeki beyaz peçe ve başını kuşatan alevden hâle peygamberin alâmetleridir. Minberin yanında sol alt köşede, aynı şekilde yüzü beyaz peçe ile örtülü Hız. 'Ali ve yanında oğulları Hız. Hasan ve Hız. Hüseyin, başlarının etrafı hâlelerle çevrili olarak oturmaktadır. Fizyonomik özellikleri, yaşları, kıyafetleri çeşitlilik gösteren büyük bir kalabalık yüzünü peygambere dönmüş, onu dinlemektedir. Resmin arka planındaki dikdörtgen pencereden iki kişi içeriye bakmaktadır (Erkmen, 2011: 52).

¹⁹ AKM *Safvetü's-Safâ*'nın diğer kayıtları da önemlidir. Y. 509a'da 1281 / 1864-65 tarihini taşıyan ve “Tahmâsb el-Hüseynî” ibaresi okunan, tuğra biçimli bir mühür vardır. Aynı yapraktaki bir başka kayıt ise kitaba sahip olan bir kişinin kitabı satmayacağına yönelik ahdına ilişkin bilgi içerir. Ne mührün ne de ahdın sahibinin kimliği açıktır. Kayıtlarla ilgili yardımlarından dolayı Garo Kürkman, Dr. Abolala Soudavar ve Hamid Hosseinzadehmehdikhani'ye teşekkür ederim.

²⁰ Dublin Chester Beatty Library (DCBL), T 474; Minorsky ve Wilkinson, 1958: 112-113; Milstein, 1990: 105-106.

²¹ LBL, Or. 1362; Rieu, 1879: c: 1, 350; Titley, 1977: 69; Losty, 1982: 92-93, no: 69; Leach, 1995: 310-320.

Fotoğraf 5 - Yahya b. 'Ammâr'ın, peygamberin olduğu gibi, kendisinin de halifeleri olacağını söylemesi, Molla Câmi, *Nefahâtü'l-Üns*, 1595, DCBL T. 474, y. 177b. (Milstein, 1990, Levha No: VIII) / Yahya b. 'Ammâr saying that, he will have a successor, just as Muhammad had four khalifa

Metne göre Yahya b. 'Ammâr peygamberin dört halifesi gibi kendisinin de ruhânî mirasçısı olacağını cemaatine duyurmaktadır. Bu söylem, resmin sağ üst köşesindeki çerçeve dışına taşmış bölümde, tıpkı peygamber gibi minbere oturmuş olduğu halde üç kişilik cemaatine, iki eliyle peygamberin vaazını işaret eden evliyada görselleşmiştir. Peygamberin halifelerinden Hz. 'Ali ile on iki imamın ikincisi ve üçüncüsü olan oğulları Yahya b. 'Ammâr'ın söz ettiği peygamberin ruhânî takipçileri olarak resimde yer almaktadırlar (Renard, 2008: 36, fig. 3). Tasvirin önemi, evliyanın hayat hikâyesinin "ulvî" bir anını aktarması ve bunu yaparken de görsel öğeleri çarpıcı bir kurguyla kullanmasıdır. Bir evliya biyografisinde olması muhtemel dinsel ve mucizevî göndermeler, peygamber tasviri ve daha önceki devre ait bir sahne ile tasvirde yer bularak, hem metni görsele taşır, hem de evliyanın görüşlerini ölümsüzleştirir.

DCBL *Nefahâtü'l-Üns*'ünün dokuz resminin çoğu evliyaların hayatlarından bir kesiti anlatımcı üslupla

tasvir etmektedir. Bu bağlamda *Tezkiretü'l-Evliyâ* ile görsel açıdan benzerlik gösteren Câmi'nin eserinde birden fazla evliyayı aynı sahnede buluşturma, evliyaların mucizelerini resmetme gibi ortak konular bulmak mümkündür. Mansur el-Hallâc'ın (ö. 922) biyografisine eşlik eden idam sahnesi (y. 79b) *Mecâlisü'l-'Uşşâk* nüshalarında da sık rastlanan bir ikonografi olarak, evliya tezkirelerinde kimi hikâyelerin benzer biçimlerde resmedildiğini düşündürmektedir. Nitekim Mansur el-Hallâc'ın çarpıcı yaşam öyküsü, *Nefahâtü'l-Üns*'ün Hindistan nüshasına da konu olmuş; ancak bu sefer evliyanın öldürüldükten sonra cenazesinin yakılması ana tema olarak seçilmiştir (Leach, 1990: 312, 314).²² DCBL *Nefahâtü'l-Üns*'ünün tasvirlerinde çerçeve dışına taşan kompozisyonlar, yaş, kıyafet, görünüm bakımından çeşitlilik gösteren figürler, basit elemanlar eşliğinde aktarılan geniş mekânlar, lacivert, koyu kahverengi, kırmızı gibi renkler de dönem ve eyalet üslubunun karakteristik özellikleri olarak belirgindir (Milstein, 1990: 56-71).

Musavver tezkireler arasında Kadı Ahmed ibn Mir-Münşi el-Hüseynî'nin (ö. yakl. 1606) yazdığı, *Gülistân-ı Hüner* (Hüner Bahçesi) olarak bilinen *Hattatlar ve Nakkaşlar* (yakl. 1596-7) adlı bir sanatçı biyografisi de yer almaktadır. "Giriş" bölümünde Kadı Ahmed kalemin ve hat sanatının doğuşundan bahsetmektedir. İzleyen bölümlerde sülüs, ta'lik ve nesta'lik hatla eser veren sanatçıları kronolojik olarak sıralayan Kadı Ahmed, "Sonuç" bölümünü musavvirler, mücellitler (ciltçiler) ile halkâr (yüzey altınlama), kağıt boyama, kat'ı (kağıt oyma) alanlarında usta olan kişilere ayırmıştır (Minorsky, 1959: 11-27). Eserin en önemli özelliği, on altıncı yüzyıl Safevî kitap sanatı ve sanatçıları üzerine yazılmış önemli bir bilgi kaynağı olmasıdır.²³ Şairler, evliyalar, büyük din bilginleri, vb. şahısların hayat hikâyelerini derleyen

²² Hindistan'da istinsah edilen musavver *Nefahâtü'l-Üns* nüshası diğerinden yaklaşık on yıl sonra, farklı bir coğrafyada ve kendine özgü bir üslupta resimlenmiştir. Tüm resimleri numaralandığından orijinalinde otuz tasvir olduğu anlaşılan eserin, on yedi resmi bugün LBL nüshasıyla birlikte ciltlenmiştir. Yedi tasvir bu nüshadan ayrılmış olarak DCBL'deki *Ferheng-i Cihângirî* (Cihangir'in Lügâtı) içinde (Losty, 1982: no: 69); bir diğeri de Edwin Binney Koleksiyonu'ndadır (Leach, 1995: 313). LBL nüshasının kimi tasvirlerinin altında Babürlü nakkaşlara ait olduğu sanılan atıf imzalar bulunmaktadır (Titley, 1977: 69; Seyller, 2000: 179-183).

²³ Yapılan araştırmalar ve yayınlar İran'da hazırlanan kimi murakka' (albüm) önsözlerinde sanatçı biyografilerine yer verildiğini göstermektedir. 1544-45 yıllarına tarihlenen ve "Behram Mirza Albümü" olarak bilinen (TSMK H. 2154) murakka'nın girişine, Safevî hükümdarı Şah Tahmâsp'ın sarayında hattat olan Dost Muhammed'in yazdığı önsöz bunlar arasında en önemlilerindendir (Thackston, 2001: 4-17). Sanat tarihsel bir bakış açısıyla kaleme alınan metin, birçok sanatsal yaratıyı bir araya getiren albümlerin kuramsal çerçevesi içinde kendisine yer bulan biyografik anlatının ilk kez bu denli kesin ifadesi olarak görülmektedir (Roxburgh, 2005: 19, 35, 251, 278-94).

kitaplar arasında az sayıdaki sanatçı biyografilerinden biri olarak *Gülistân-ı Hüner*, Safevî İran'ında vücuda getirilen pek çok eserin ve sanatçılarının tanınmasına olanak sağlamaktadır (Storey, 1953: c. 1, b. 2, 1074).

Gülistân-ı Hüner'in içerdiği sanatçılar hakkındaki bilgiler genellikle erken dönem kaynaklarına dayanırken; Kadı Ahmed'in, Şah Tahmâsp'ın yeğeni şehzâde İbrahim Mirzâ'nın (ö. 1577), devrin hat sanatı konusunda önemli gelişme merkezi sayılan sarayında tanıştığı pek çok çağdaş hattatla ilgili ilk elden verileri aktardığı da anlaşılmaktadır (Müller, 1960: 379). *Gülistân-ı Hüner*'in 1596-97'ye tarihlenen nüshası yegâne resimli sanatçı biyografisi olması açısından önem taşımaktadır.²⁴ Minorsky'nin monografik çalışmasında (1959) el yazmasının günümüze ulaşan dört kopyasından sadece iki tanesinin resimli olduğu belirtilmektedir; fakat bu nüshalardan Rusya'da korunduğu söylenen ikincisine ulaşılammıştır.²⁵ Moskova'daki nüsha Şah 'Abbâs (sal. 1588-1629) ve Ebû Mansûr Ferhâd Han Karamânî'ya (ö. 1599)²⁶ ithaf edilmiştir (Minorsky, 1959: 15).²⁷ İçindeki, İsfahan üslubuna atfedilen sekiz tasviri, on altıncı yüzyılın sonuna, 1590-1600 civarına, tarihlenebilir. Zahoder ve Minorsky'nin yayınlarındaki iki musavver nüshanın resimlerine bakıldığında, günümüzde yeri bilinmeyen eserlerdeki büyük tahribat olmakla birlikte, ikisinin aynı konuları tasvir ettikleri ve kompozisyon olarak da hemen hemen birebir kurgulandıkları görülmektedir (Zahoder, 1947: şek. 1-8; Minorsky, 1959: şek. 2-8).

Gülistân-ı Hüner'deki tasvirlerden beş tanesi hat sanatıyla ilgili bölümlerde yer alıp, sözü geçen hattatı tasvir ederken; üçü nakkaşlar, varakçılar, halkâr ustaları, kat'ı ustaları, aherciler gibi iş kollarında eser veren sanatçılara ayrılan dördüncü bölümdedir ve bunlardan ikisi isim verilmeden anlatılan nakkaşların öykülerine eşlik etmektedir. *Gülistân-ı Hüner*'in kimlikleri belli

sanatçılarının tasvirleri iki farklı şemada ele alınmıştır: İlk grup, talebeleri ile birlikte ellerindeki yapraklara meşk eden hattatı iç mekânda gösteren, bu arada mekânın dışını da tasvire dahil eden kompozisyonudur. Diğer grupta ise hattat veya nakkaş bir hükümdarın huzurunda, yine elinde bir sayfa tutarak betimlenmiştir. İbrahim Mirzâ hem hattatlara ayrılan bölümde, hem de eserin dördüncü bölümünde huzurunda sanatçılar olduğu halde iki kere betimlenmiştir. Musavver tezkirelerde, özellikle *Çahâr Makâle*, *Mecâlisü'l-'Uşşâk* gibi metinlerin musavver nüshalarında rastlanan bu durum *Gülistân-ı Hüner* özelinde hattat ve nakkaşların Safevî sarayındaki önemini de vurgular gibidir (Erkmen, 2011: 51). Ünlü hattat Yâkût el-Müstâ'sımî (ö. yakl. 1298) ise yatay olarak iki düzleme ayrılmış resmin üst kısmında, bir minarenin şerefesinde tek başına sanatını icra ederken kurgulanmıştır (y. 19).

Hattatları sultanla birlikte gösteren tasvirlerden birinde devrin önemli sanatçılarından Üstad 'Alî Rızâ Tebrîzî (1628'de sağ) Şah 'Abbâs'ın huzurunda betimlenmiştir (Foto. 6) ve eserin "nesta'lik hatla yazanlar" bölümünde yer almaktadır (Minorsky, 1959: 171-173). Kadı Ahmed, daha önce eserin "sülûs hatla yazanlar" kısmında Mevlanâ 'Alâ-bek Tebrîzî'nin öğrencisi olduğunu söylediği hattatla ilgili kısaca bilgi vermekte; sanatçının iki yıl boyunca Karamanlı Ferhâd Hân'la beraber Horasan ve Mâzandarân'da dolaştığından bahsetmektedir (Minorsky, 1959: 80). Daha sonra Şah 'Abbâs'ın Kazvin'deki sarayında hükümdarın himâyesine giren 'Alî Rızâ, zamanla şahın güvenini kazanarak en yakınındaki kişilerden biri haline gelmiştir. Şiir de yazmış olan sanatçı, Şah 'Abbâs'ın İsfahan'ı başkent yapmasıyla bu kente gitmiş ve burada bazı büyük camilerin hatlarını yazmıştır (Minorsky, 1959: 172; Arnold, 1965: 146).

Gülistân-ı Hüner'deki tasvirde Şah 'Abbâs, tepelik bir arazide sazandeler eşliğindeki iştret meclisinde görülmektedir. Eflatun renkli zemine serilmiş halının üzerinde bağdaş kurmuş oturan şahın karşısındaki 'Alî Rızâ Tebrîzî, dizine dayadığı kağıda muhtemelen bir hat nakşetmektedir. Resmin alt kısmında biri def, diğeri ud benzeri bir çalgı çalan iki müzisyen ile dizlerinin üzerinde doğrulmuş elindeki meyve tabağını şaha uzatan bir hizmetkâr görülmektedir. Şahın emrindeki diğer iki hizmetkâr ise ana figürlerin arkalarında ayakta dururlar. Tasvirin arka planında tepe, altın rengine boyanmış, salyangoz biçimli bulutlarla doldurulmuş gökyüzüne yükselmektedir.

Bu eserin musavver nüshalarının hazırlanmasında Kadı Ahmed'in hamisi, kitapsever ve sanatçı dostu devlet adamı Ferhâd Han Karamânî'nin rolü olmalıdır. Tarihsiz olan ve hem genel anlamda, hem de resimler özelinde epeyce yıpranmış durumdaki el yazmasının

²⁴ Moskova State Museum of Oriental Art (MSMOA), No: 444 - II.

²⁵ *Gülistân-ı Hüner*'in ikisi resimli olmak üzere bilinen üç nüshası karşılaştırılarak hazırlanan metin 1947 yılında Rus dilbilimci Zahoder tarafından Rusça'ya tercüme edilmiştir. 1959'da ise -sonradan ulaşılan bir başka resimsiz nüshanın da eklendiği- İngilizce tercüme Minorsky tarafından yayımlanmıştır.

²⁶ Ferhâd Han, Şah İsmâ'il'in çocukluk yıllarından başlayarak Safevî şahları için çalışan Şirvanlı Karamânî ailesindendir (Eskender Munshi, 1986: 63, 67). Ferhâd Han'ın 1590-1599 yılları arasında yoğun politik işlerinin yanı sıra dönemin sanatçılarıyla da ilgilenmesinin, Şah 'Abbâs'ın sanatı destekleyici kişiliğinin olgunlaşmasında rolü olduğunu düşündürür. Ferhâd Han Karamânî'nin adı başka eserlerde de geçmektedir (Çağman-Tanırdı, 1996: 52-54).

²⁷ Ferhâd Han gözden düşerek, 1599'da Şah 'Abbâs tarafından idam ettirilmiştir. 1606 civarında tamamlanan ve revize edilmiş bir başka *Gülistân-ı Hüner* nüshasında Şah 'Abbâs ve Ferhâd Han'ın isimleri önsözden çıkarılmıştır. Aynı nüshada pek çok biyografik bilgide ekleme, çıkarma, kısaltma ve güncelleme de yapılmıştır (Eslami, 2001).

Fotoğraf 6 - Şah 'Abbas, Üstad 'Alî Rızâ Tebrîzî ile birlikte, Kadı Ahmed, *Gülistân-ı Hüner*, 1596-97, MSMOA 444 II, y. 126. (Zahoder, 1947) / Master 'Ali Riza Tabrizi is with Shah 'Abbas

tasvirleri on altıncı yüzyılın sonunda, başkent İsfahan'da filizlenen üslubun özelliklerini taşımaktadır. En önemli nakkaşı Rızâ-yi 'Abbâsî (Aka Rızâ olarak da bilinir) olan "İsfahan üslubu" tasvirlerinin erken örneklerinde 1570'li ve 1580'li yıllardaki Kazvin saray üslubunun yansımaları görülmektedir. Üslubun karakteristik özellikleri olan kontürleri kalınca, kimi zaman bir hat çizgisi gibi ahenkle çizilen ince, uzun figürler, iki farklı renkte kumaşla serbest sarılmış sarıklar, gevşek bağlanmış kuşaklar, taşların çevresindeki yeşil yapraklı, sade bitkiler (Canby, 1996: 24-25) *Gülistân-ı Hüner*'in de görsel öğeleri olarak dikkati çekmektedir. Öte yandan her ne kadar temel kompozisyon düzeni bu üslubun bir örneği gibi görünse de tasvirlerin bazılarında, figür ve doğa elemanlarının kontürlerinin üzerinden kalınca bir fırçayla gidilerek müdahale edildiği anlaşılmaktadır.²⁸

²⁸ Bu bulgu Zahoder tarafından da saptanmış ve müze envanterine kaydedilmiştir (Minorsky, 1959: 35).

OSMANLILAR'DA RESİMLİ BİYOGRAFİLER

On altıncı yüzyıl, Osmanlılar'da biyografik nitelikte eserlerin yoğun bir şekilde kaleme alındığı ve özellikle çok sayıda orijinal şair tezkiresinin yazıldığı bir dönem olmuştur. On altıncı yüzyılın ortalarından yirminci yüzyılın başlarına kadar, ağırlıklı olarak ulemâ sınıfına dahil yazarlar tarafından yazılan yirmi dört şair tezkiresi saptanmıştır (Stewart-Robinson, 1965: 57-59). Bunun yanı sıra devlet adamları, âlim ve şeyhler ile sanatçıların da biyografilerini içeren eserler bulunmaktadır.²⁹ Askerî ve siyasî alanda gücünün zirvesine on altıncı yüzyılda erişen Osmanlı İmparatorluğu'nda bu çağda hanedanın ve hanedana yakın soylu kişilerin hâmilğinde kitap sanatında da önemli miktarda üretim yapılmış; çeşitli konularda pek çok te'lif eser vücuda getirilirken bunların kimileri resimlenmiştir. Bu gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel ve entelektüel alanda da verimli bir dönemin içine girdiğine işaret etmektedir. Şu'arâ tezkireciliği açısından bilinen en önemli eserlerin de anılan devirde kaleme alınması hiç kuşkusuz kültürel ortamın gelişmesinin bir sonucudur (Erkmen, 2011: 20).

Türk edebiyatı açısından şairlerin biyografilerini yazma geleneği Çağatay dilinde başlayıp, Osmanlı döneminde Türkçe yazılan eserlerle sürmüştür. Çağatayca ilk tezkire olan Ali Şîr Nevâî'nin *Mecâlisü'n-Nefâ'is*'inin (Değerlilerin Meclisleri) (1491) ardından Edirneli Sehî Bey'in (ö. 1548) kaleme aldığı *Heşt Bihişt* (1538-39) türün Osmanlı'daki ilk örneğidir (Stewart-Robinson, 1964: 64; Kut, 1978; Kut, 1982). "Sekiz Cennet" anlamına gelen bu kısa tezkire, adından da anlaşılacağı gibi sekiz tabakaya ayrılmış; her tabakada şairlerin kısa hâl tercümelerine ve şiirlerinden örnek beyitlere yer verilmiştir. Osmanlı döneminde şu'arâ tezkireciliğinin salt şairlerin hayat hikâyelerini derlemekle sınırlı olmadığı; şiirlerinin kalitesi ve karakteristik yönlerinin de bir tablosunu ortaya koymak olduğu ve bu bağlamda Osmanlı tezkirelerinin İran örneklerinden farklılaştığı düşünülmektedir (Stewart-Robinson, 1965: 59).

Sehî Bey'in ardından Kastamonulu Lâtîfî (ö. yak. 1582), *Lâtîfî Tezkiresi* diye de bilinen Osmanlı döneminde bu türde yazılmış ikinci eser olan *Tezkiretü'l-Şu'arâ'yı* (1546) hazırlamıştır. Mukaddime, Sebeb-i Te'lif ve Hâtıme kısımları ile üç Fasil'dan oluşan, 310 şairin

²⁹ Osmanlı edebiyatında İslam geleneğinin takipçisi birçok biyografik metin bulunmasına rağmen, günlük, hâtırat, kişisel mektup gibi otobiyografik kaynak yok sayılmış; ayrıca yazarların kendilerinden bahsettiği kişisel bir yazı geleneği üretilmediği varsayılmıştır. Oysa her gün bir yenisi gün ışığına çıkarılan belgeler topluca incelemeye tabi tutulacak olursa, Osmanlı'nın sosyal ve kültürel tarihindeki geleneksel kısıtlamalar yeniden tanımlanarak, toplum içindeki kişinin öz (self) algılamalarına ve zihniyetine ışık tutacak yeni yaklaşımlar geliştirilebilecektir (Kafadar, 1989: 223-225).

hâl tercümeleri ile şiirlerinden örnekleri içeren eserde şairlerin isimleri *hurûf-i tehecci* sistemiyle (alfabetik sırada) verilmiştir (Andrews, 1970: 10). Arkadaşı Za'îfî'nin teşviki ile tezkiresini yazmaya başlayan Lâtîfî, tıpkı Sehî Bey gibi Molla Câmî ve Ali Şîr Nevâî'nin eserlerini örnek almış; eserini I. Süleyman'a (sal. 1520-1566) sunmuştur (İpekten ve diğ., 2002: 42-43).

Osmanlı döneminde yazılan üçüncü şair tezkiresi Aşık Çelebi'nin (ö. 1571-72) *Meşâ'irü's-Şu'arâ* (Şairlerin Duyuları) adlı eseridir. Şair ve yazar olan Aşık Çelebi, on dördüncü yüzyıldan kendi zamanına kadar gelen şairlerden ve eserlerinden örnekler verdiği *Meşâ'irü's-Şu'arâ*'da şairleri, diğer tezkirecilerden farklı olarak mahlaslarını madde başı alarak, *ebced* harflerine göre sıralamıştır.

Şair, evliya, ulemâ, şeyh tezkirelerinin yanı sıra sanatçı, vezir, vb. meslek gruplarına mensup kişilerin hâl tercümleri de bir araya getirilmiş; Osmanlı tarihi ile ilgili telif kitaplara eklenen biyografik ayrıntılarla birçok asker, bürokrat ve devlet adamının hayatı hakkında da ilk elden bilgiler edinilebilmiştir (Niyazioğlu, 2003: 13-14).³⁰ Osmanlı edebiyatında on altıncı yüzyıldan yirminci yüzyıla kadar yazılan çoğunluğu şair tezkiresi olan biyografik metinler başlangıçta zengin veri ve örnek eser içermelerine rağmen, zamanla hem içerikleri daralmış, hem de sayıları azalmıştır. Özellikle şair tezkireleri geçmiş örneklerin bir özeti, kopyası veya devamı niteliğinde kalmış ve sonunda antolojik yapıtlara dönüşmüştür (Erkmen, 2011: 25; Aynur, 2011, 566-569). Ulemâ tezkireleri ise Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin (ö. 1561) popüler eserinin çeşitli yazarlarca zeyillerinin yapılmasıyla süreklilik kazanmıştır (Özcan, 1989). Osmanlı edebiyatında on dokuzuncu yüzyılda tezkirecilik eski önemini yitirmiş; bununla beraber geleneğin devamını gösteren birtakım eserlerin hâlâ üretildiği görülmüştür (Stewart-Robinson, 1965: 59; Karahan, 1979: 230).

Osmanlı musavver el yazmaları içinde tek şair tezkiresi Aşık Çelebi'nin *Meşâ'irü's-Şu'arâ*'sıdır.³¹ Kapsamlı içeriği ile dikkati çeken eser, sadece şairlerin hâl tercümelerini ihtiva etmeyen, bir yandan da dönemin edebiyat ortamına bugünün anlamıyla "eleştirel" denilebilecek gözle bakan bir yapıt olarak tanınmıştır (Meredith-Owens, 1971; Tayşi, 1977; Karahan, 1979; İpekten, 1988: 62-70; İpekten ve diğ., 2002; Gökyay, 2004; Kılıç, 2010; Aynur, 2011: 171-176; Erkmen, 2011; Erkmen, 2013: 289-295; Erkmen, 2018: 69-83).

³⁰ Bkz: Osmanlı yazarı, tarihçisi ve bürokrati olan Mustafa Âli'nin (ö. 1600) *Künhü'l-Ahbâr* (Haberlerin Özü) (1599) adlı eseri (Fleischer, 1986; Schmidt, 1992; İsen, 1994).

³¹ İstanbul Millet Kütüphanesi (İMK), Ali Emîrî Tarih 772.

Âşık Çelebi'nin *Meşâ'irü's-Şu'arâ*'sının tarih kaydı bulunanları 1567-1596'ya tarihlenen, içerdikleri şair sayısı bakımından farklılıklar gösteren otuz üç nüshası saptanmıştır (Kılıç, 1994: cl-clix; Kılıç, 2010). İMK Ali Emîrî Tarih 772'de kayıtlı eser, bilinen musavver tek nüsha olması açısından diğerlerinden ayrılmaktadır. Eserde ketebe sayfası bulunmadığı gibi herhangi bir istinsah tarihi, yeri ve müstensih ismi de geçmemektedir. Eserde on biri Osmanlı padişahlarını, üçü tezkire yazarlarını, yetmiş dördü ise şairleri betimleyen toplam seksen sekiz tasvir yer almaktadır. İMK *Meşâ'irü's-Şu'arâ*'sının tasvirlerinin büyük çoğunluğu bilinmeyen bir nedenle tahrip olmuş; daha sonra yeniden boyamak, kontürlerin üzerinden geçmek, çeşitli eklemeler yapmak gibi müdahalelerle orijinal üsluplarını yitirmiştir (Erkmen, 2011: 72).

Âşık Çelebi eserine uzun bir mukaddime ile başlamış; bir yandan kendi hayatından kesitler sunarken, diğer yandan kitabını yazarken dikkat ettiği hususları ayrıntılı bir biçimde belirtmiştir. Mukaddimenin içeriğine, kendisinden önceki tercüme-i hâllerin önsözlerinden ayrılan, tarihsel bakış açısı ile kurgulanmış bir anlatım dili hakimdir. Mukaddimenin çerçevesini belirleyen alt başlıklarda yazar, selefi tezkire yazarlarının yaptığı gibi, o güne kadar edindiği bütün bilgi birikimini uzun uzun şiire, şairliğe ilişkin tarihî bilgiler şeklinde aktarır ve eserine bir şiir tarihi gözüyle bakılmasını istercesine hareket eder.³² Şairlere yazdığı biyografik metinlerin içeriğinde de görülecek söz konusu yaklaşım, müellifi diğer tezkirecilerden ayırmakta; kendisini aynı zamanda bir tarihçi olarak da değerlendirmeye yöneltmektedir (Erkmen, 2011: 75-76).³³

Mukaddimede Osmanlı dünyasına sıra geldiğinde, yazarın padişahlara bir bölüm ayırdığı ve burada Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucusu I. Osman'dan (sal. 1299-1326) başlayarak, eserin sunulduğu II. Selim'e (sal. 1566-1574) kadar Osmanlı hanedanında hüküm sürmüş on bir padişaha sırayla değinerek, anılan sultanların devirlerinde şiirin genel durumundan bahsettiği, varsa padişahların şairliklerine ve eserlerine yer verdiği görülmektedir. Musavver *Meşâ'irü's-Şu'arâ*'nın en önemli özelliği olan

³² *Meşâ'irü's-Şu'arâ*'nın mukaddimesinde Âşık Çelebi, eserine dahil ettiği şairleri seçme ölçütlerini açıkladıktan sonra ve şair maddelerine geçmeden önce bir açıklama yapar ve esasen yazdıklarının bir tezkiretî's-su'arâ değil, bir tarih-i şu'arâ olduğunu ifade ederek eserin adını bu yüzden *Meşâ'irü's-Şu'arâ* koyduğunu söyler (Âşık Çelebi, İMK, Ali Emîrî Tarih 772, y. 49a-49b).

³³ Âşık Çelebi'nin mukaddimede izlediği tarih yazımı yöntemi kendi kişisel tarihini yazarken de kullandığı bir araçtır. Yazar çağdaşı Latîfî gibi kendisini madde başı yapmamış, mukaddimeye ve diğer maddelere otobiyografik bilgiler ekleyerek, diğer şairlerin yanı sıra şahsından da bahsetmiştir. Kendisini eserine bu denli yoğun dahil etmesi, bir anlatıcı olarak metin içinde sesini yükseltmesini sağlamıştır.

Fotoğraf 7 - II. Selim, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*, İMK, Ali Emîrî Tarih 772, y. 36b (Erkmen, 2013: 293) / *Selim II*

tasvirleri de bu bölümde başlamaktadır. Her padişahın başlığı altında yer alan sultan suretleri, geleneksel kalıplara pek çok açıdan benzemekte, oluşturduğu padişah portresi dizisiyle tezkireyi benzer resimlerin yer aldığı tarih konulu eserlere bir adım daha yaklaştırmaktadır. Kronolojik bir sırayla birbirini izleyen padişahlarla ilgili aktarılan bilgiler tarih kitaplarında görülmeye alışılanlar kadar somut ya da vaka ve rivayetlere dayalı olmasa da hanedanın sürekliliğine vurgu yapan bu düzenleme Osmanlı tarihlerindekiyle benzerdir (Erkmen, 2013: 291).

Âşık Çelebi, eserini takdim ettiği Osmanlı padişahı olan II. Selim için de çok geniş bir yer ayırmıştır. *Meşâ'irü's-Şu'arâ*'daki II. Selim'e ayırdığı başlığı pek çok övgüyle dolduran yazar, sultanın şiirdeki kabiliyetini çeşitli beyitlerinden örnekler vererek göstermiş, ayrıca büyüklüğünden devrin şairlerinin de nasiplendiğini anlatmıştır.³⁴

II. Selim'in *Meşâ'irü's-Şu'arâ*'daki tasvirinin epeyce müdahale gördüğü anlaşılmaktadır. Zira sarışın, renkli gözlü, açık tenli olduğu için tarihi metinlerde kendisinden "Sarı Selim" diye bahsedilen padişah, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*'da koyu tenli, kara gözlü siyah sakal ve bıyıklı olarak tasvir edilmiştir (Foto. 7). *Meşâ'irü's-Şu'arâ*'daki padişah tasvirleri biçimsel olarak Osmanlı dizi padişah portre geleneğinin takipçisi durumundadır. Örnek alındığı düşünülen en erken resimli el yazma, saray *şehnâmecisi* Seyyid Lokmân (ö. 1601'de sağ) tarafından yazılan ve padişahların fizyonomik özelliklerini anlatan *Şemâ'ilnâme* (1579)³⁵ adlı eserdir. Ayrıca bir silsilenâme niteliğinde olan ve Osmanlı sultanlarını İslam ve insanlık tarihi ile ilişkilendiren *Zübdetü't-Tevârih* (Tarihlerin Özü)³⁶ yazmalarındaki sultan portreleri ile de büyük benzerlikler göstermektedirler (Erkmen, 2014: 292). Fakat II. Selim'in portresinde mekân kurgusu farklı bir düzendedir. Ayrıca niş duvarındaki silinti izlerinden baş kısmının yıpranmış veya silinmiş, daha sonra resmin yeniden boyanmış olduğu anlaşılmaktadır. Genel olarak padişah tasvirlerinde ve şair tasvirlerinin büyük çoğunluğunda farkedilen bu müdahale, II. Selim betiminde karakteristik ikonografisinin dışına çıkıldığından dolayı daha net gözlemlenmektedir (Erkmen, 2011: 107).

Meşâ'irü's-Şu'arâ'nın mukaddimesini ilginç kılan bir diğer unsur, sadece padişah portrelerinin değil, Âşık Çelebi'nin örnek aldığı tezkire yazarlarından bahsettiği bölümde kendisi de dahil üç yazarın portresinin, diğer şairlerden ayrı olarak yer almasıdır. Bu bölüm içinde Âşık Çelebi (y. 39b), Ali Şîr Nevâî (y. 40b) ve Molla Latîfî'nin (y. 41a) portreleri birbiri ardına sıralanmıştır. Âşık Çelebi'yi Bursa kemerli bir nişin önünde, sırtını yastığa dayamış, halının üzerinde bağdaş kurmuş halde gösteren tasvir, mekân kompozisyonu ve figürün konumlandırılması bakımından padişah portrelerine benzer kurgulanmıştır (Foto. 8). Şairin sağ elinde, sayfalarında iki sütun halinde mailen dizilmiş beyitleri seçilen açık bir kitap bulunmaktadır ve sol elinin işaret parmağı ile önündeki üzeri şemseli köşebentli cilt kapağı gibi bezenmiş, perspektifli çizilmiş, dört ayaklı, alçak sehpayı göstermektedir. Beyaz sakalı, büyük sarıği ile ulemeden bir pîr görüntüsü çizen Âşık Çelebi'nin elindeki kitaba bakan gözleri yüzüne ifade katan ve canlı bir betim anlayışına işaret eden unsur olarak dikkati çekmektedir. Kitap aynı zamanda tezkire yazarı olarak şöhret kazanmış Âşık'ın şairliğine gönderme yapan bir alâmet olarak da görülmelidir. Şairin yaşlılık zamanında betimlenmiş olması, eserinin tarihi ile yakın zamanlı bir seçim gibi durmaktadır (Erkmen, 2011: 115).

³⁴ Âşık Çelebi, İMK, Ali Emîrî Tarih 772, y. 36b-39a.

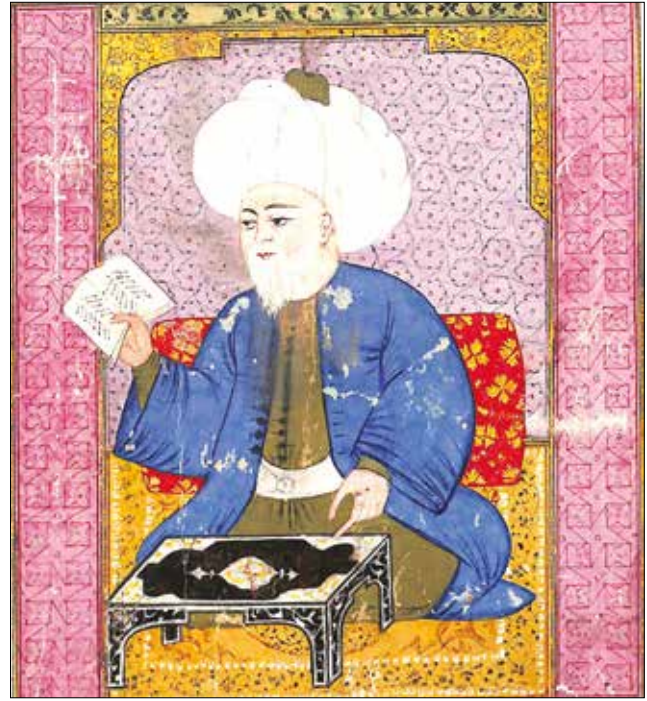
³⁵ TSMK H. 1569; Karatay, 1961a, 236, no: 711

³⁶ TİEM 1973; Çığ, 1959: 59-60; Renda, 1977: 58-67.

Hâl tercümelerine geçmeden önce tezkire yazarlarından bahsedilen bölümde ilk olarak *Meşâ'irü's-Su'arâ*'nın yazarı Âşık Çelebi'nin portresine yer verilmesi, Osmanlı resimli el yazmalarındaki yazarı betimleme eğilimiyle bağlantılandırılabilir. Gerek Osmanlı sultanlarının, gerekse Osmanlı seçkinlerinin sözel ve görsel imgelerine on altıncı yüzyılın ikinci yarısında yoğun bir şekilde rastlanması; söz gelimi Mimar Sinan'ın biyografilerinin yazılması (Necipoğlu, 2006), erken modern Osmanlı yazınında yazarların portrelerinin bulunması (Fetvacı, 2017), ağa, paşa, vb. saraya yakın kimseler için hazırlanan eserlerin varlığı (Tezcan, 2007) bu eğilimin yansımaları şeklinde ele alınabilir ve tasvir tercihlerini şekillendirdiği söylenebilir. Âşık Çelebi'nin eserin müellifi olarak tezkirenin musavver nüshasındaki görsel temsili de bu bağlamda, *Meşâ'irü's-Su'arâ*'nın nakkaşı ya da nakkaşlarının alışkın oldukları bir tasvir biçiminin izdüşümü olarak görülebilir. (Erkmen, 2014: 12-13)

Mukaddimenin ardından gelen şairler kısmında yetmiş dört şairin portresi vardır ve bunlar için eserin sanatçısı / sanatçıları farklı kompozisyonlar kurgulamıştır. Kimi zaman dış, kimi zaman iç mekânda, ya yalnız ya da yanında bir veya birkaç kişi varken betimlenen şairlerin içinde bulundukları mekân ve fiziksel görünüşleri de birbirlerinden ayrılan özellikler taşımaktadırlar. *Meşâ'irü's-Su'arâ*'nın şairlerinin tasvirlerinde portre nitelikleri ağır basmakta; şairler anonimlikten uzak birer figür olarak betimlenmektedirler. Hayatlarını devlet kademelerinde yaptıkları görevlerden kazanan şairlerin, mesleklerine uygun tefriş edilmiş mekânlarda, mevkilerini gösteren çeşitli alâmetlerle görsele yansıdıkları dikkat çekmektedir. Mekânlarda en çok rastlanan nesneler arasında sehpa, yazı masası, kitaplık, dolap, kitaplar, hokkalar, yiyecek-içecek kapları bulunmaktadır. Şair tasvirlerinin çoğunda görsel imgeye dönüşüm aşamasında sözel ifadeden yararlanılmıştır (Erkmen, 2011: 121).

Meşâ'irü's-Su'arâ'da sözü edilen kimi şairler arasında şehzâde hocaları da vardır ve bunlardan Halîmî Çelebi (ö. 1516) hocalığını yaptığı I. Selim'in (1512-1520) huzurunda gösterilmiştir. Bu tasvir ayrıca I. Selim'in eserin girişindeki portresi dışında ikinci betimidir. Kastamonulu olan Halîmî tezkirede, asrın ilim sahibi, meziyetli ve bilgili kimselerinden biri olarak tanıtılır. İlim ve terbiye amacıyla çıktığı yolculukların ardından Anadolu'ya dönünce Trabzon'da şehzâde Selim'in meclisine girer. Selim Halîmî'nin yazdıklarını çok beğenir, kendisine hoca olarak atar. Sultanın bu derece yakınında olduğundan Halîmî'nin bahtı hep açık olur. Mısır seferi dönüşü Şam'da kışladıkları sırada vefat eden Halîmî'nin cenaze namazında devrin padişahı olan

Fotoğraf 8 - Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Su'arâ*, İMK, Ali Emîrî Tarih 772, y. 39b (Erkmen, 2018: 75) / *Ashiq Chelebi*

I. Selim de hazır bulunmuştur.³⁷ Tasvirde bahar dalları ve selvilerin çevrelediği bir bahçede I. Selim, bezemeli, yüksek arkalıktaki tahtında oturmuştur (Foto. 9). Hükümdarlık imgeleri olarak taht, sarığına saplanmış sorguç ile belindeki sırmalı kemerine sokulmuş altın hançer görülmektedir. Sözel-görsel ilişkinin doğrudan kurulabildiği tasvirlerden olan resim, metinde aktarılan bir hikâyeyi görselleştirmektedir:

Şehzâde Selim tahta çıkar, üç gün sonra Halîmî Çelebi'yi bahçe kapısından davet edip, "halin nedir" diye sorar. Halîmî Çelebi bahçeye girer, yeri öper, hürmetlerini sunar. I. Selim şaire "padişah olduk ama dostların halinden habersiz olduk. Üç gündür seni göremeyince bu saltanattan ne zevk alınır." der. Halîmî de "sizi bu saltanat tahtında oturur gördük ya, bize bu mutluluk yeter. Elimizden gelen el kaldırıp 'amin' demektir ve o yerine gider" diye karşılık verir (Erkmen, 2011: 296).³⁸ Tasvirdeki bakımlı ve canlı görünümlü bahçe hikâyede sözü edilen saray bahçelerinden biri olmalıdır. Sultanın oturduğu taht, tahtın gerisinde kendilerine özgü giysileriyle ayakta duran Hasodalı silahtâr ve çuhadâr ağalar I. Selim'in padişahlığının metinle uyumlu diğer görsel referanslarıdır. Tasvirin ikonografisinden I. Selim ile Halîmî Çelebi arasında bir yakınlık olduğu, sultanın onun sözlerini değerli bulduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı sultanlarının sanatçılara verdiği önem bu resimle görselleşmiştir (Erkmen, 2011: 131-312).

³⁷ Âşık Çelebi, İMK Ali Emîrî Tarih 772, y. 127a.

³⁸ Âşık Çelebi, İMK Ali Emîrî Tarih 772, y. 126b-127a.

Fotoğraf 9 - Halimî Çelebi I. Selim'in huzurunda, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*, İMK, Ali Emîrî Tarih 772, y. 126a (Erkmen, 2018: 77). / *Halimi Chelebi in the presence of Selim I.*

Sanatçıları ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmayan *Meşâ'irü's-Şu'arâ*'nın tasvirlerinin çoğu, çeşitli müdahaleler sonucu özgünlüklerini yitirmiştir. Söz konusu bozulmalar genellikle figürlerin, ağırlıklı olarak da ana figürün baş bölgesinde görülmektedir. Tasvirin arka planı ve şaire eşlik eden diğer unsurlar ise pek bozulmadan kalmışlardır. Müdahaleye rağmen özgün kalan kısımlarından, tasvirlerdeki renk ve fırça kullanımından, genel kompozisyon düzeninden ve görece daha az bozulmuş resimlerdeki kimi ayrıntılardan, eserde A ve B diye adlandırılan iki nakkaş grubunun emeği olduğu söylenebilir (Erkmen, 2011: 183).

Osmanlı resminin “klasik teması” (Bağcı, vd., 2006: 66) olan zaferleri anlatan eserler I. Süleyman devrinde önce Farsça ve manzum olarak kaleme alınmaya başlanmıştır. Geçmişteki bir hükümdarın efsanevi kahramanlıklarını değil, yaşayan bir sultanın hâlâ belleklerde olan sözel tarihini aynı tazelikte görsel imgeye dönüştüren bu türdeki eserler (Bağcı ve diğ., 2006: 106), sonraki padişahların döneminde üretilmeye devam ederken zamanla Farsça yerini Türkçe'ye bırakmıştır. Gerçek bir kitapsever olan III. Murad (sal. 1574-1595) devrinde, salatanat tarihlerinin yanı sıra dünya tarihi, Osmanlı hanedanının silsilesi, hâl tercümesi ve kıyafetnâme gibi konularda da musavver eserler meydana getirilmiştir (Atasoy ve Çağman, 1974; Mahir, 2005; Bağcı ve diğ., 2006). On altıncı yüzyılda farklı bir eğilim, kendisi de bu tip hikâyelere düşkün olan sultan III. Murad'ın teşvikiyle kaleme alınan mitolojik, astrolojik ve sıra dışı öyküleri konu alan kitaplardır (Bağcı ve diğ., 2006: 187-191). Ayrıca edebiyat konulu eserlerin de resimlenmesi devam etmektedir. Saray nakkaşhanesinin en kıymetli yapıtları olan resimli el yazmaları, sultanın özel kütüphanesi için genellikle tek nüsha olarak istihzah edilmekteydi.

Hazırlık sürecine ilişkin herhangi bir veri bulunmayan ve özgün metni 1568 yılında tamamlanan *Meşâ'irü's-Şu'arâ*'nın istinsah veresimlenmez zamanını belirleyebilmek için, tarihi bilinen ya da sanatçısının üslubundan belirli bir zaman aralığına yerleştirilebilen el yazmaları karşılaştırma amacıyla incelenmiştir. *Meşâ'irü's-Şu'arâ* nüshaları üzerinde yapılan araştırma musavver nüshanın şeceresinin 1578-79 tarihli iki nüshaya (TSMK H. 1269; İÜK Ty. 4201) dayandığını göstermektedir (Kılıç, 2010: 87-90). İstinsah tarihinin yaklaşık 1580'lere götürülebileceği bilgisi ile padişah portrelerinin kurgusu ve kompozisyon düzenine ilişkin saptamalar, eseri Osmanlı saray nakkaşhanesinin yoğun çalıştığı 1580'li yıllara tarihlendirebilmek bir başlangıç noktası olarak öne çıkmaktadır. Bu doğrultuda karşılaştırma amacıyla 1579-1590 arasında üretilen tarihi belirli resimli eserler seçilmiştir (Erkmen, 2011: 211).

Üslup karşılaştırması için incelemeye alınan nüshaların büyük çoğunluğu hem on altıncı yüzyılın tarihsel önem taşıyan, hem de sanatsal değerinde nadide el yazmaları olarak, hattından tezhibine, tasvirlerinden cildine özenli eserlerdir. Çalışmaya konu olan *Meşâ'irü's-Şu'arâ*'nın resimli olması, tüm sayfalarının altın rengi cetvelenmesi, tasvirli sayfalardaki metnin satır aralarının altınla doldurulması, dönem üslubunu yansıtan nitelikte bir başlık tezhibinin bulunması eserin özel bir istek üzerine hazırlandığını gösteren nüanslardır. Tasvir üsluplarını saptamaya ve eseri daha kesin bir tarih aralığına yerleştirmeye yardımcı olacak karşılaştırma örnekleri seçilirken, hem sultan için hazırlanan kitaplar, hem de tasarım olarak *Meşâ'irü's-Şu'arâ* ile yakın özellikler taşıyan el yazmaları tercih edilmiştir. Bunlar arasında tarihli bir nüsha olan ve benzer üslupta tasvirler içeren *Cevâhirü'l-Garâ'ib* ve *Tercümetü'l Bahrü'l-'Acâ'ib* (1582)³⁹ araştırmanın seyrini belirleyerek, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*'nın en erken 1582'de resimlenmiş olabileceği fikrini doğurmuştur. 1587 tarihli *İbretnâme* (1587)⁴⁰ de A ve B grubu sanatçıların üsluplarını aynı eserde barındırması bakımından *Meşâ'irü's-Şu'arâ*'yla örtüşen özelliktedir. Eldeki verilerden yola çıkarak *Meşâ'irü's-Şu'arâ*'nın 1582-1587 yılları arasında resimlenmiş olduğu söylenebilir (Erkmen, 2011: 212).

³⁹ Los Angeles County Museum of Art (LACMA), M.85.237.24. Daha önce Edwin Binney, 3rd Koleksiyonu'ndaki eserin bugün bir bölümü LACMA'da, birkaç yaprağı ise HUAM'da korunmaktadır. (Binney, 1978: 191-202; Binney, 1979: 33-39, no: 17). Söz konusu el yazması ile ilgili yazar tarafından bir araştırma projesi yürütülmekte ve eser yayıma hazırlanmaktadır. (İTÜ BAP 41557)

⁴⁰ Dallas Museum of Art (DMA). *Keir İbretnâme* olarak tanınan eser, de Unger Ailesi'nin mülkiyetindedir. Ailenin yaptığı anlaşma uyarınca koleksiyondaki pek çok eserle birlikte DMA'ya süreli olarak ödünç verilmiştir. Söz konusu el yazması ile ilgili yazar tarafından bir araştırma projesi yürütülmekte ve eser yayıma hazırlanmaktadır. (İTÜ BAP 41557)

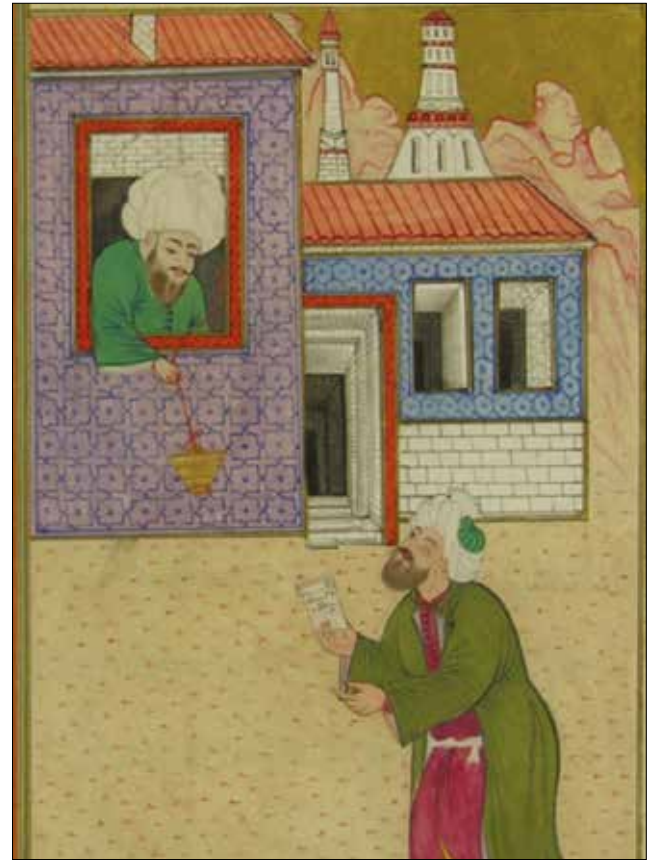
Eseri resimleyen musavvirlerin kimlikleri ise hâlâ meçhuldür. Karşılaştırma amacıyla incelenen el yazmalarının bazılarının Nakkaş Osman'ın başında olduğu bir grup tarafından, bazılarının da Nakkaş Hasan Paşa ya da onun öncülü üslupta eser veren sanatçı(lar) tarafından resmedildiği, araştırmacılar tarafından belirlenmiştir (Bağcı ve diğ., 2006: böl. 4). Bazı eserlerde de Nakkaş Osman ve Nakkaş Hasan'ın üslupları bir arada görülmektedir. 1582-1587 tarihleri arasında, belki sadrazam, vezir ya da ağalardan biri için üretilen *Meşâ'irü's-Su'arâ*'nın tasvirlerini yapan iki sanatçı grubundan A'nın Nakkaş Hasan'ın, B'nin de Nakkaş Osman'ın resim üslubunu yansıtan kişiler olduğu ileri sürülebilir. Üslup karşılaştırmasında 1579-1587 yılları arasında hazırlanan el yazmalarının tasvirleri ile *Meşâ'irü's-Su'arâ*'nın kiler arasında -tüm tahribata rağmen- benzerlikler kurulduğu için, Âşık Çelebi tezkiresini resmeden sanatçılar anılan dönemde aktif olan, Osmanlı saray okulundan yetişmiş, portre çizmek konusunda deneyimli, metinle ilişkiyi kurarak sözel bilgiyi görsele aktarma konusunda yetenekli, Osmanlı sanatçısının görsel hafızasını, desen geleneğini bilen, on altıncı yüzyılın son çeyreğinde muhtemelen pek çok yazmanın hazırlanmasında emek vermiş musavvirler olmalıdırlar (Erkmen, 2011: 212-213).

Osmanlı döneminde hazırlanmış ikinci musavver biyografik eser, bir ulemâ ve şeyh tezkiresi olan ve Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin (ö. 1561) Arapça kaleme aldığı, Osmanlı ülkesinde yaşayan âlim ve şeyhlerin biyografilerini, padişahların saltanat dönemlerine göre sıralayarak veren *Şakâ'ikü'n-nu'mâniye*'nin (Kızıl Şakayık) (1558), Muhtasibzâde Mehmed Hâkî (ö. 1567) tarafından *Hadâ'ikü'r-Reyhân* (*Tercüme-i Şakâ'ikü'n-nu'mâniye*) adıyla kısaltılarak Türkçe'ye tercüme edilmiş nüshasıdır. Eser II. Osman (sal. 1618-1622) devrinde Vezir Hadım Gürcü Mehmed Paşa'nın (ö. 1626) hâmilğinde tasarlanarak resimlenmiştir (Furat, 1985: 8-9; Değirmenci, 2007: 224; Taşköprülüzâde, 2007; Değirmenci, 2008; Değirmenci, 2012: 281-283). Tezkirede üç yüz on kişinin hâl tercümeleri, padişahların saltanat yıllarına göre on tabakaya ayrılarak yer almıştır. Söz konusu eser, aralarında sultanları âlim ve şeyhlerle birlikte gösteren tasvirlerin de bulunduğu kırk dokuz resimle görselleştirilmiştir.⁴¹

Tercüme-i Şakâ'ikü'n-nu'mâniye'nin sonundaki hâtimede eserin nakkaşı, portreciliğe getirdiği farklı yorumuyla dikkati çeken ve "eklektik" bir sanatçı olarak yorumlanan (Atıl, 1978) Nakşî Bey olarak belirtilmektedir. *Tercüme-i Şakâ'ikü'n-nu'mâniye* bu veri ışığında, ressamının kimliği bilinen tek biyografi kitabıdır. El yazmasında tasvirleri bulunan âlim veya şeyhlerin, eserin nasihatnâme

gibi tasarlanmış ve bu doğrultuda oluşturulmuş resim programına uygun olarak seçildikleri düşünülmektedir (Değirmenci, 2008). Eserde ayrıca Osman Gazi ve I. Murad hariç diğer sekiz padişahın kâh tek başına, kâh âlim ve şeyhlerle birlikte portreleri vardır. Padişahların daha önceki portre dizilerinde olduğu gibi tek figürler olarak değil de, tebaasının mensuplarıyla yakın ilişki içinde gösterilmesi, farklı bir yaklaşıma işaret etmektedir. II. Osman dönemi resim faaliyetinin siyasetle iç içe kurgulanmasının bir sonucu olan bu musavver nüshanın resimleri amacın görselleşmesine hizmet ederken, metinle doğrudan ilişkili tasvirlerdir (Değirmenci, 2007: 227). Yazar Taşköprizâde, metin içinde sultanları, devrin ulemâ ve meşâyih zümresi ile ilişkileriyle bağlantılı olarak, vermek istediği Osmanlı âlimleri ile sultanlar arasındaki dayanışma ve birlikteliğin imparatorluğun yükselmesi için gerekli olduğu mesajına uygun ifadelerle zikretmektedir. Dolayısıyla bu sözel anlatım musavvir Nakşî Bey'in resim programı için de başlangıç noktasını oluşturmaktadır (Erkmen, 2011: 55).

Tercüme-i Şakâ'ikü'n-nu'mâniye'nin âlim tasvirleri için Nakşî Bey mimarî yapılar, ağaç, çiçek öbeği gibi bitkisel unsurlar, dere, kayalık, vb. doğa elemanları eklediği, genellikle ıssız bir mekân kurgulamış ve âlimleri -birkaç istisna dışında- ya tek başlarına ya da yanlarında metinle

Fotoğraf 10 - Zenbilli Ali Efendi dilekçe kabul ederken, Taşköprizâde, *Tercüme-i Şakâ'ikü'n-nu'mâniye*, 1618-22, TSMK H. 1263, y. 159b (Değirmenci, 2012: 223, resim 33). / Ali Efendi accepting petitions via his basket (zanbil)

⁴¹ TSMK, H. 1263; Karatay, 1961a: 386, no: 1192; Değirmenci, 2007: 223-253 ve 271-286.

bağlantılı kişilerle birlikte bu ortama yerleştirmiştir. İstisnâî bir ikonografi içinde resmedilen âlimlerden biri Şeyhülislam (Zenbilli) Ali Efendi'dir (ö. 1526). İstanbul müftüsü olan Molla Ali Efendi, evinin üst kat penceresinden aşağıya sarkıttığı bir zenbille dilekçeleri toplayıp, cevabını yazdıktan sonra yine zenbille aşağı göndermesiyle tanınır; dolayısıyla “zenbilli” diye anılır. Metinde de değinilen bu âdeti resme konu olmuş (Foto. 10), Ali Efendi pencereden zenbilini sarkıtırken tasvir edilmiştir. Hâl tercümesindeki ayrıntıdan dolayı, resimdeki diğer figürün, elinde tuttuğu dilekçesini zenbille koymak üzere bekleyen bir kişi olduğu anlaşılır. Genel olarak portre karakteri gösteren *Tercüme-i Şakâ'ikü'n-nu'mâniye*'nin âlim ve şeyh tasvirlerinden anlatımcı / hikâyeci üslubuyla ayrılan bu resimde müftünün evi, derinlik duygusu verecek şekilde sağ tarafta devam etmekte, arka plandaki dağların tepeleri Nakşî Bey'in başka resimlerinden âşina olunduğu üzere insan başı biçiminde sonlanmaktadır (Bağcı ve diğ., 2006: 211).

MUSAVVER MECÂLİSÜ'L-'UŞŞAK YAZMALARI

İran edebiyatında biyografik metinlere bakıldığında en yoğun olarak resimlenenlerin *Mecâlisü'l-'Uşşak* yazmaları olduğu ortaya çıkmaktadır. Timurlu Sultanı Hüseyin Baykara (sal. 1469-1506) zamanında Herat'ta 1503'te yazılmaya başlanan ve ertesi yıl bitirilen *Mecâlisü'l-'Uşşak*'ta devrin önemli kişileri, dinsel figürleri ve evliyalarının hayatlarından efsanevî ve kimi zaman hayalî olaylar aktarılmıştır (Rieu, 1879: c. 1, 351; Browne, 1928: c. 4, 439-440; Storey, 1953: c.1, b. 2, 961-962). Kitabın giriş bölümünde “gerçek” (bir anlamda “ideal”) ve mecazî (bir başka deyişle “maddî”) aşk üzerine yazılmış şiirlerden örnekler verilerek, ideal aşkı bulmak için maddî aşktan vazgeçmek gerektiği vurgulanmıştır. Bu bağlamda *meclis* adı verilen yetmiş altı bölümde maddî aşkın kimi zaman romantik hikâyelerine, Mecnûn gibi ünlü aşıklara, evliyalara, “Yûsuf ile Züleyhâ” gibi efsanevî kıssalara ve şehzâdelere de değinilmiştir (Browne, 1928: c. 3, 440). İlk elli beş meclis, haklarında bilgi verilen kişilerin ölüm tarihlerine göre kronolojik bir sıra izlerken, diğerlerinde bu dizilim bozulmuştur (Rieu, 1876: c. 1, 351). Eserin son meclisi ise Sultan Hüseyin Baykara'ya ayrılmıştır.

Yazarının kimliği tartışmalı olan eserle ilgili bilgi veren devrin kaynaklarında ve modern dönemin İran edebiyatı konulu yayınlarında çeşitli görüşler öne sürülmektedir. Eserin mukaddime kısmında yazar olarak Hüseyin Baykara'nın ismi geçmekte ve Sâm Mirzâ da tezkiresinde eseri bu sultana atfetmektedir. Bu nedenle erken dönem araştırmacıları tarafından eserin yazarı Hüseyin Baykara olarak kaydedilmiştir (Rieu, 1879: c. 1, 351; Browne, 1928: c. 3, 440). Timur'un torunu Babür Mirzâ (ö. 1530) ise hatîrâtında hem eseri hem de pek

çok peygamber ve azize dünyevî birer aşk yakıştırdığı için yazarını ağır biçimde eleştirir; ayrıca yazarının sultan değil, sultanın musahibi ve saray görevlisi Kemâleddin Hüseyin Gâzurgâhî (ö. yak. 1503-1504) olduğunu ifade eder (Thackston, 2002: 210-211). Yine devrin yazarlarından Gıyaseddin Hondemîr (ö. 1535-36) *Habîbü's-Siyer* (Yaşamöykülerinin Dostu) adlı kitabında sultanın musahibi olarak tanıttığı Kemâleddin Hüseyin Gâzurgâhî'nin *Mecâlisü'l-'Uşşak*'ın yazarı olduğunu söyler (Thackston, 1994: c. 2, 513). Çağdaş araştırmacılar da artık eserin Gâzurgâhî'ye ait olduğunu kabul etmektedirler (Rypka, 1968: 452-453).

Mecâlisü'l-'Uşşak'ların resimli en erken örneği TSMK H. 1086 numarada kayıtlı olan⁴² ve Derviş Muhammed Tâkî hattıyla Şubat 1504'te istinsah edilen⁴³ nüshadır. Eserin seksen iki tasvirinden sadece ikisi (y. 12a ve y. 94a) özgündür. Bu tasvirlerden, yazmanın resimlerinin desen halinde, muhtemelen eserin tamamlandığı 1504 yılında, Timurlu dönemi Herat'ta hazırlandığı, desenlerin boyanmasının ise sonraki yıllarda usta olmayan biri tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁴ Önemli olan nokta ise, bu nüshadaki seksen iki tasvirin, eserin başlangıcından itibaren hemen hemen her meclise bir tasvir düşecek şekilde resimlenmesinin ön görüldüğüne işaret etmesidir.

Safevî kitap üretim merkezi sayılabilecek Şiraz'da, on altıncı yüzyılın ikinci yarısı ortalarından itibaren çok sayıda ve genellikle bol tasvirli olarak hazırlanan *Mecâlisü'l-'Uşşak*'ların burada üretilmiş tarihi bilinen en erken örneği ise, yetmiş dört tasvir içeren ve ketebesinde 959 / 1552 yılı bulunan nüshasıdır.⁴⁵ *Mecâlisü'l-'Uşşak*'ın yeni bir konu olarak beğenildiği ve bu sebeple Şiraz'daki yoğun ticari kitap üretim faaliyeti içinde çok sayıda resimli nüshasının hazırlandığı açıktır. Ancak bu nüshaların resimlerinde 1550'li yıllarda yapılanlar ile 1580'li yıllardakiler arasında ikonografik farklar görülmektedir. Her ne kadar en erken Şiraz kopyası olan OBL nüshası tasvirler için muhtemel bir model teşkil etmiş olsa da, bundan sonra hazırlanan nüshalarda konuların ve ikonografinin daha oturmuş olduğu, meclislerin birbirleriyle benzer kompozisyonlar içinde betimlendikleri görülmektedir (Uluç, 2006: 188). Bu yaklaşıma örnek olarak, Süleyman peygamber ile Sebâ Melikesi Belkıs'ın hikâyesi gösterilebilir (Foto. 11).

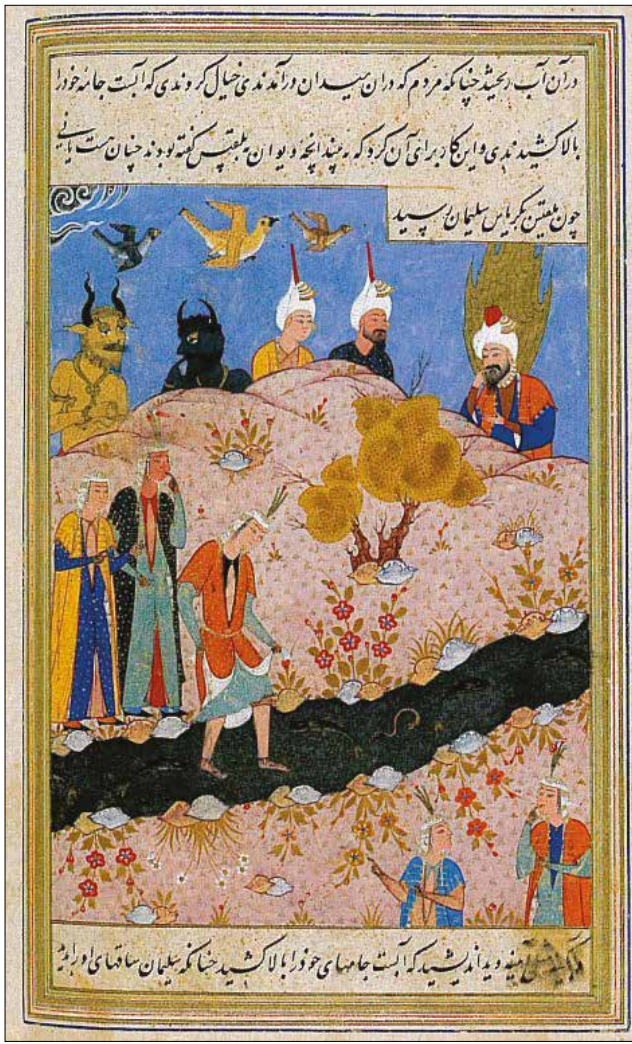
Kur'an-ı Kerim'de de (Neml/44) bir bölümü geçen öyküye göre, Hz. Süleyman'ın cinlerinden birisi Belkıs'ın

⁴² Karatay 1961b: 24, no: 67.

⁴³ TSMK H. 1086, y. 130a.

⁴⁴ Bu nüshayla ilgili yayımlanmamış katalog bilgilerini paylaşan Prof. Dr. Zeren Tanındı ve Dr. Filiz Çağman'a teşekkür ederim.

⁴⁵ Oxford Bodleian Library (OBL) MS Ouseley, Add. 24; Ethé, 1889: c. 1, 787; Robinson, 1958: 97-102.

Fotoğraf 11 - Belkıs'ın cam dere üzerinde yürütmesi, Gâzurgâhî, *Mecâlisü'l-Uşşâk*, 1552, OBL MS Ouseley Add. 24, y. 127b (Uluç, 2006: 190, fig. 134) / *Belkıs walking on the glass river*.

dişi bir cinden doğmuş olması sebebiyle bacaklarının kıllarla kaplı olduğunu söyler. Bunu ispat etmek üzere sırça bir köşk inşa eder. Köşkün zeminini dere görünümü vermesi için camdan yapar; hatta iki cam plakanın arasına su doldurup, buraya balıklar yerleştirerek dere izlenimi güçlendirir. Belkıs sırça köşke gelip dereyi görünce, karşıya geçmek için eteklerini yukarı kaldırır ve bacaklarındaki kıllar görülür (Soucek, 1993: 115).

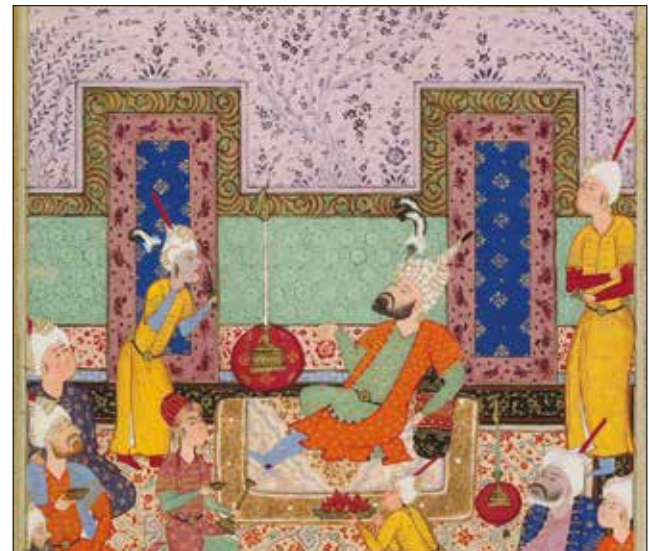
Öyküye eşlik eden tasvirde tepelik bir alanın ortasından, içindeki balıklar görülebilen bir dere akmaktadır. Derenin üzerinde, iki eliyle eteklerini tutup, yukarı kaldırmış olan, elleri ve ayakları kınalı Belkıs yürümekte; tepenin arkasında, başında alevden hâlesi ile ayırt edilen Hz. Süleyman şaşkınlıkla durumu izlemektedir. Peygamberin yanı sıra metinde sözü geçen cinlerden ikisi ve iki adam daha tepenin arkasındadır. Belkıs'ın gerisindeki ve tasvirin sağ alt köşesindeki kadınlar da baş parmaklarını hayret ifadesi olarak ağızlarına götürmüş, muhtemelen Belkıs'ın bacaklarına bakmaktadırlar. Dere kenarındaki

taşların arasından fışkıran çiçekler ve bitkiler ile tepedeki ağaç sade bitki örtüsünü oluşturmaktadır. Devrin tasvir anlayışı, ince uzun figürlerde, kadınların bir şakaktan diğerine uzanan incili saç tuvaletlerinde, sade ama özenli çizilmiş iri yapraklı çiçeklerde görülmektedir.

Metinde geçen bir olayı en bariz ayrıntılarıyla görselleştiren bu sahne, başka *Mecâlisü'l-Uşşâk* nüshalarında da tekrarlamakta; ancak 1580'lerle birlikte ikonografinin değiştiği görülmektedir. Değişim en belirgin olarak Süleyman peygamberin tahtta oturur halde betimlenmesinde ve daha nakışçı, şaşaalı ve kimi zaman kalabalık kompozisyon düzeninde izlenebilmektedir (Erkmen, 2011: 45).

Mecâlisü'l-Uşşâk'ta yer alan kişilerle ilgili kimi olaylara daha önce kaleme alınmış tarih ya da biyografi konulu eserlerde de rastlanmaktadır. Kaynakları arasında kutsal kitaplar, efsaneler, dönemin zengin edebiyat ortamını besleyen diğer yazılı veya sözlü anlatıların da bulunduğu aşikâr olan *Mecâlisü'l-Uşşâk*'ın yazarı, bu kaynaklardan yararlanırken kimi konuları eğlendirici ve bilgilendirici olarak, görselliği güçlü, zengin bir dille aktarmış olmalıdır. Zira hikâyelerin çoğu görsele dönüştürülürken -anlatımcı üsluba uygun şekilde- konularını metindeki kıssadan almakta, kahraman tasvirin merkezine konumlandırılmakta, öykünün gerektirdiği unsurlar ve figürler de eklenerek kompozisyon kurgusu oluşturulmaktadır. Ayâz'ın Mahmut Sebük Tegin'in (Gazneli Mahmud) (sal. 998-1030) meclisinde zülüfünü kesmesi sahnesi (Foto. 12) bu uygulamaya bir örnektir (Erkmen, 2011: 46).

Sultan Mahmud'un işret meclisini gösteren, sazendeler, yiyecek-içecekler ve katılımcılarla zenginleştirilen,

Fotoğraf 12 - Ayâz'ın Mahmud Sebük Tegin'in meclisinde zülüfünü kesmesi, Gâzurgâhî, *Mecâlisü'l-Uşşâk*, 1552, OBL MS Ouseley Add. 24, y. 152b (OBL'nin izniyle) / *Ayaz, cutting his own earlock in the presence of Sultan Mahmud*

yanan mumların varlığıyla olayın geçtiği zamanın gece olduğuna işaret eden tasvirde sultan yerde, sırtını yastığa dayamış, hafifçe uzanmıştır. Karşısında ayakta duran, profilden gösterilmiş genç, bir eliyle zülûfünü kavramışken, diğer elinde bir hançer tutmaktadır. Gazneli Mahmud'un kölelerinden birinin sultana zülûfünü kesip vermesi hikâyesinin görselleştirildiği bu resmin konusu devrin okuyucusuna yabancı değildir. *Çahâr Makâle*'de Nizâmî Arûzî, dinine bağlı olan Sultan Mahmud'un kölesi Ayâz'ın zülûflerinden etkilenmekten korktuğu için onları bir iştret meclisinde şarabın da etkisiyle kestirtip, ertesi sabah bu yaptığından pişman olduğunu anlatır (Browne, 1921: 39-40).⁴⁶

Her ne kadar hem Babür hem de Browne edebî olarak değersiz bulsa da *Mecâlisü'l-'Uşşâk*'ın metni, bu hikâyede görüldüğü gibi sultanların ve evliyaların hayatının mahrem ayrıntılarını veren eğlenceli öykülerle de bezelidir. Bu durum metnin resme dönüşmesinde nakkaşlara yeni ikonografiler deneme imkânı vermiş, kadim dönemlerden beri süregelen görsel repertuarın çeşitlenmesine olanak tanımış olmalıdır. Resim programı oluşturulurken "ibretlik" öyküler kadar eğlenceli olanların da resimlenmek için seçildiği dikkati çekmektedir.

Mecâlisü'l-'Uşşâk'ın resimli nüshalarının on altıncı yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı topraklarına da ulaştığı, saray hazinesinde bulunan iki örnekten anlaşılmaktadır.⁴⁷ Hem Osmanlı bürokrat ve aydınlarının sahip oldukları el yazmalarıyla ilgili mülkiyet kayıtlarından, hem de diğer ülke koleksiyonlarındaki kimi *Mecâlisü'l-'Uşşâk* nüshalarında basılı Osmanlı mühürlerinden, günümüzde var olanlardan daha fazla resimli kopyanın Osmanlı okurlar tarafından edinildiği tahmin edilebilir. Uluç'a (2006) göre eser, Osmanlı arşivlerindeki kitap listelerinde en çok adına rastlananlardan biridir ve bu denli popüler olması, zamanında yazarının Hüseyin Baykara olduğunun sanılmasıyla ilişkilendirilebilir (462).

Çalışmada saptanan on sekiz musavver nüshanın tarihi belirli olanlar 1504-1683 yılları arasında üretilmiş görünmektedirler. Bu da neredeyse iki yüz yıllık bir süreç içinde yazmanın popülerliğini koruduğunu ve hâlâ okunmak ve resimlenmek için seçilen bir içeriğe sahip olduğuna işaret etmektedir.

Öte yandan *Mecâlisü'l-'Uşşâk*'ın tam anlamıyla bir tezkire olmadığı, on beşinci yüzyıl sonu-on altıncı yüzyıl başında Herat'taki tezkirecilik faaliyetinin yoğunluğundan esinlenilerek, bir çeşit efsanevî tarih kitabı gibi kaleme alındığı da düşünülebilir. Hüseyin

Baykara'nın maiyetinin seçkin aydınları olan Molla Câmî ve Ali Şîr Nevâî'nin izinden gitmiş gibi görünen Gâzurgâhî'nin, yine meclisler şeklinde düzenlediği ama temeline "aşk"ı koyduğu eser, edebiyat ve tarih konularını bir araya getirmesiyle de resimlenmek için ideal bir metin haline gelmektedir. Yazarının hem üst düzey kişilere, hem de kendisinden önce yazılmış eserler ile devrinin diğer kaynaklarına erişebilir olması ve kitapta hâl tercümesi verilen kişilerin konumları kitabın zengin ve renkli olduğu kadar eğlendirici ve bilgilendirici kıssalarla bezenmesini sağlamış olmalıdır. Dolayısıyla eserdeki Osmanlı entelektüellerine aşına olan isimler ve resimlerinin, kitabın Osmanlı dünyasında ilgi görmesine ve Şiraz'dan sipariş edilmesine yol açmış olduğu söylenebilir (Erkmen, 2011: 47).

Osmanlı tezkirecilerinin eserlerinde "Herat ekolü tezkireleri"ni örnek aldıklarını belirtmeleri, iki kültür arasındaki edebî etkileşime açıkça işaret etmekte; *Mecâlisü'l-'Uşşâk*'ın resimli nüshalarının Osmanlı aydınlarınca edinilmeleri bu eserin gördüğü ilginin boyutunu gözler önüne sermektedir. Yine de Osmanlı dünyasında tezkire yazıcılığını çok sayıda musavver nüshası bulunan *Mecâlisü'l-'Uşşâk*'ın tek başına tetiklediğini söylemek mümkün değildir. 1580'lerden itibaren üretimi dikkat çekici biçimde artan bu eserin Osmanlı'dan talep görmüş olmasına karşın, bir Osmanlı tezkiresinin resimlenmesi gündeme geldiğinde konuları ele alışı açısından görsel bir model teşkil etmediği Osmanlı tezkirelerindeki şair, âlim, şeyh portrelerinin kurgusundan anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Günümüze ulaşan örnekler ışığında tezkire yazımı ve resimlenmesi faaliyetine bakıldığında, geçmişi Müslümanlığın erken dönemlerine kadar uzanan biyografi yazım geleneğinin, kültürlerarası etkileşimin bir sonucu olarak İslam dünyasının farklı coğrafyalarında yeni eserlerle artarak sürdüğü görülür. Tarih ya da edebiyat konulu eserler kadar çok olmasa da söz konusu biyografik metinlerin kimilerinin resimli nüshaları hazırlanmış; bu musavver kopyalar resimlendikleri dönemin sanat anlayışını yansıtan örnekler olarak günümüze ulaşmıştır. Eserler içerik bakımından evliya, şair, sanatçı biyografileri şeklinde sınıflandırılırken, resimli nüshalar dönemlere ayrılarak değerlendirilmektedir. Böylece ikonografi, üslup, kompozisyon bağlamında birbirinden farklılaşan noktalar daha belirgin hale gelmektedir.

İslam sanatında biyografik metinlerin bilinen ve günümüze ulaşan ilk resimli örneği on beşinci yüzyıla tarihlenmekle birlikte musavver hâl tercümelerinin en yoğun hazırlandığı dönem on altıncı yüzyılın

⁴⁶ *Çahâr Makâle*'nin TIEM nüshasında bu sahnenin tasviri de vardır. TIEM, 1954, y. 23b.

⁴⁷ TSM H. 829 ve E.H. 1513; Karatay 1961b, s. 25, no: 68-69.

ikinci yarısından sonrası olarak görülmektedir. Bunun nedenini ilk anda, söz konusu dönemin İran ve Osmanlı resim sanatının en verimli çağlarından biri olması gerçeğine bağlamak akla gelmektedir. Kaldı ki hem musavver kitap hâmliliğinin, hem de saray dışındaki çevrelerde kitap resimleme faaliyetinin de anılan dönemde yoğunlaştığına ilişkin veriler, tezkirelerin de resimlenmek üzere seçilen eserler arasında bulunduğu düşüncesini güçlendirmektedir. Buna karşılık, günümüze ulaşan resimli biyografik eserlerin -ikisi dışında- her birinin sadece birer nüshası bulunmaktadır. Bu veri resimli tezkirelerin, edebiyat ve tarih konulu eserlerden farklı olarak, daha seçkin ve eğitilmiş bir kesime hitap eden, özgün üretimler olduğu düşüncesini doğurmaktadır.

Musavver tezkirelerin incelenmesi sonucunda elde edilen bulgulardan birincisi, evliya tezkirelerinin resimlenmek için daha çok tercih edildiğidir. Hâl tercümelerinde ayrıntılarıyla bahsedilen evliyaların mucize ve menkıbelerinin görsel dile aktarılmasının elverişliliği bunun bir nedeni sayılabilir. Evliyaların hayat hikâyelerinden ziyade meziyetlerini, inançlarının büyüklüğünü ve en önemlisi onları evliya yapan kıssaları içeren bu metinler hem birer ders niteliği taşıdıklarından, hem de çok çeşitli yan öyküler sunan, sade anlatımlı içeriklerinden ötürü okurların ilgisini çekiyor olmalıdır.

Evliya, şair ya da sanatçı tezkirelerinin tasvirlerinden edinilen bir diğer bulgu, *Mecâlisü'l-'Uşşâk* dışındaki tezkirelerde yaşam öyküsü anlatılan her kişinin resminin yapılmamış olmasıdır, ki bu durum İslam resim sanatında konu seçiminin ölçütlerini anlamak açısından da önemlidir. İlk bakışta okuyucu, musavver tezkirelerde en tanınmış ya da eserde kendisine geniş yer ayrılmış kişilerin tasviri bulunduğu yanılgısına düşebilir. Oysa tezkirelerde resmedilecek kişileri ve ne şekilde betimleneceklerini sadece içerik değil, hâminin tercihi, maliyet, vb. sebepler etkilemiş olabileceği gibi; eserin resimlendiği devrin imge dağarcığı da bu seçimde ve uygulamasında rol oynamış olmalıdır. Söz gelimi, *Safvetü's-Safâ*'da eserin niteliğinden dolayı şeyhin hayatından sahneler daha yoğun olarak yer verilmiştir. *Tezkiretü'l-Evliyâ*'da resmedilen kişiler ise menkıbeleri, mucizeleri ve vecizeleriyle pek çok kişiyi etkilemiş evliyalar arasından seçilmişlerdir.

İncelenen tezkirelerin İran örneklerinde kişilerin gerçekçi portrelerinin verilmediği, hayatlarından bir kesit canlandırıldığı dikkati çekmiştir. Bu bağlamda, resmedilen kişiler genellikle kendileriyle ilgili anlatılan anekdotların kahramanı olarak resmin merkezinde yer alırlar. Buna karşılık fizyonomileri bakımından genellikle anonim karakterdedirler.

Timurî, Safevî ya da Osmanlı musavver tezkirelerinde, resim-metin ilişkisinin varlığından az ya da çok söz edilebilmektedir. Anlatımcı / hikâyeci üslupta kurgulanan resimlerin çıkış noktası metindir. Metinden görsele taşınan öğeler ise dönemin tasvir gelenekleri doğrultusunda değişmektedir. *Çahâr Makâle*'nin tasvirleri Baysungur sanat atölyesinin temel tasarımına uygun sade bir kompozisyon kurgusuna sahipken, on altıncı yüzyılın son çeyreğinde Şiraz'da üretilen *Mecâlisü'l-'Uşşâk* yazmalarında dönemin resim üslubundan dolayı nakışçı ve ayrıntılı betimlemeler göze çarpmaktadır. Osmanlı örneklerinde ise biyografisi verilen kişi görsele portre niteliği baskın olarak yansırken, mesleki konumuna işaret eden unsurlar da kimi zaman tasvire eklenmektedir.

Tezkirelerde sık sık âlim, şeyh, şair, sanatçı zümresinden kişilerle birlikte sultanların da resmedilmesi, bu durumun hâmlilik kurumu ile yakın ilişkisi olduğunu göstermektedir. Nitekim musavver tezkirelerin bazılarında bulunan mühürler, mülkiyet kayıtları ve ender de olsa ketebelerde yer alan bilgiler, söz konusu eserlerin özel olarak hazırlandığına işaret etmektedir. Sultanın ya da üst düzey kişilerin siparişi üzerine üretilen el yazmalarında betimlenecek konuların seçimi ve ikonografik kurgusu da hâminin talebi doğrultusunda şekillenmiş olmalıdır. *Mecâlisü'l-'Uşşâk*'ın başlangıçtan itibaren yetmiş beş meclisinin her birinin tasvir edilmesi planlanmış olmakla birlikte, Şiraz'da hazırlanan nüshalarda bu sayının artmış olması ise hâminden çok burada üretilen çok sayıda tasvir içeren el yazmalarına rağbet eden alıcı kitlesinin talebiyle ilişkili görünmektedir. Nitekim söz konusu musavver yazmalardaki Osmanlı mühürleri bu eserlere imparatorluk topraklarından da ilgi olduğunu göstermektedir. Resimli tezkirelerin Osmanlı sarayı ve çevresinden alıcılarının bulunması, bir anlamda bu eserlerin üretimini belli bir dönem için tetiklemiş olabilir.

Şimdiye kadar on sekiz farklı resimli nüshası tespit edilen *Mecâlisü'l-'Uşşâk* dışında diğer tüm musavver tezkirelerin yegâne örnekler olması, ikinci birer resimli nüshalarının bulunmaması da dikkate değer bir bulgu olarak belirtilmelidir.

Tezkirelerin yazım amaçları arasında ilk sırada önemli şahsiyetlerin, sanatçıların, din büyüklerinin unutulmamasını sağlamak gelmektedir. Tezkire yazarları bu amacı eserlerinin girişlerinde neredeyse her zaman dile getirmektedirler. Resimli tezkirelerin bu bağlamda, sözel ve görsel imgenin bir arada kurgulanarak, hâl tercümeleri verilen kişilerin suretlerini de ebediyete taşıdığını söylemek eldeki veriler ışığında mümkün görünmektedir.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

ÂŞIK ÇELEBİ, tarihsiz.

Meşâ'irü's-Şu'arâ, İMK, A. E. Tarih 772.

FERÎDÜDDİN ATTÂR, tarihsiz.

Tezkiretü'l-Evliyâ, TİEM 1966

İBN BEZZÂZ, 1582.

Safvetü's-Safâ, AKM 264.

KADI AHMED, 1596-97.

Gülistân-ı Hüner, MSMOA 444 II.

KEMÂLEDDİN HÜSEYİN GÂZURGÂHÎ, 1375.

Mecalisü'l-'Uşşak, (Yay. Haz. G.R. Tabâtabâ'î), Tebriz: İntisharat-ı Zerrin.

MOLLA CÂMÎ, 1595.

Nefahâtü'l-Üns, DCBL T. 474.

NİZÂMÎ ARÛZÎ, 1431.

Çahâr Makâle, TİEM 1954.

SÂM MİRZÂ, 1550.

Tuhfe-i Sâmi, SJML Tad. 7.

TAŞKÖPRÎZÂDE, 1618-22.

Tercüme-i Şakâ'ikü'n-nu'mâniye, (Çev.: Muhtasibzade Mehmed Hâkî), TSMK H. 1263.

İkincil Kaynaklar

ABBOTT, N. 1957.

Studies in Arabic Literary Papyri I, Chicago: University of Chicago Press.

AÇIKGÖZ, N. 1999.

“Tezkirelere Göre 16. Asrın Sonuna Kadar Türk Edebî Kültür Hayatı”, *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler*, (Haz: M. Kalpaklı), İstanbul: Yapı Kredi Kültür Yayınları, s: 413-421.

AKIN-KIVANÇ, E. 2011.

Mustafa Âli's Epic Deeds of Artists. A Critical Edition of the Earliest Ottoman Text about the Calligraphers and Painters of the Islamic World, Brill.

ALIŞIK, G. 2009.

“Sâm Mirzâ”, *TDV İA* 36, İstanbul, s: 61.

ANDREWS, W. 1970.

The Tezkere-i Şu'ara of Latîfî as a Source for the Critical

Evaluation of Ottoman Poetry, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Michigan: University of Michigan.

ANDREWS, W. 2007.

“Osmanlı Şair Biyografileri (Tezkireler) ve Osmanlı Edebiyat Eleştirisi”, *Türk Edebiyatı Tarihi*, c: 2, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s: 117-120.

ARNOLD, T. W. 1965.

Painting in Islam, New York: Dover Publications.

ASHRAF, M. 1966.

A Concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Salar Jung Museum and Library, Hindistan: Salar Jung Museum and Library.

ATASOY, N. ve ÇAĞMAN, F. 1974.

Turkish Miniature Painting, İstanbul: R. C. D. Cultural Institute.

ATIL, E. 1978.

“Ahmed Nakşi, An Eclectic Painter of the Early 17th Century”, *Fifth International Congress of Turkish Art, Budapest, September 1975*, Budapest: Akademiai Kiado, s: 103-121.

AYNUR, H. 2011.

“Âşık Çelebi ve Tezkiresiyle İlgili Yayınlar Kaynakçası”, *Âşık Çelebi ve Şairler Tezkiresi Üzerine Yazılar*, (Der: Hatice Aynur ve Aslı Niyazioğlu), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, s:171-176.

BABINGER, F. 1960.

“Safî al-Dîn Ardabîlî”, *EP VIII*, Brill, Leiden, s: 801.

BAĞCI, S., ÇAĞMAN, F., RENDA, G. ve TANINDI, Z., 2006.

Osmanlı Resim Sanatı, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

BINNEY, E. 1978.

“A Lost Manuscript of Murad III, *Fifth International Congress of Turkish Art*, (Ed.: G. Féher), Budapeşte: Akadémiai Kiadó, s: 191-202.

BINNEY, E. ve DENNY, W. B. 1979.

Turkish Treasures From the Collection of Edwin Binney, 3rd, Portland: Portland Art Museum.

BROWNE, E.G. 1921.

Nizami Aruzi, Revised Translation of the Chahar Maqala, London.

BROWNE, E.G., 1928.

A Literary History of Persia, Cambridge: Cambridge University Press.

CANBY, S. R. 1996.

The Rebellious Reformer. The Drawings and Paintings of Riza-yi Abbasi of Isfahan, London: Azimuth Editions.

CANBY, S.R. 2009.

Shah 'Abbas: The Remaking of Iran, London: The British Museum Press.

COOPERSON, M. 2000.

Classical Arabic Biography. The Heirs of the Prophets in the Age of Al-Ma'mûn, Cambridge: Cambridge University Press.

ÇAĞMAN, F. ve TANINDI, Z. 1996

"Osmanlı-Safevi İlişkileri (1578-1612) Çerçevesinde Topkapı Sarayı Müzesi Resimli El Yazmalarına Bakış", *Aslanapa Armağanı*, (Haz. S. Mülâyim), İstanbul, s: 37-62.

ÇAĞMAN, F. / TANINDI, Z. 2008.

"Firdevsi'nin Şâhnamesi'nde Geleneğin Değişimi", *Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları. Şinasi Tekin Armağanı III*, 32/1, (Haz. Y. Dağlı, Y. Dedes, S. Kuru), s: 143-167.

ÇİĞ, K. 1959.

"Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndeki Minyatürlü Kitapların Kataloğu", *Şarkiyat Mecmuası III*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Enstitüsü Yayınları.

DAMAR, A. 2007.

"Abdullah Herevî ve 'Menâzilü's-Sâirîn'", *Tasavvuf* 18, Ankara: Aseray Ltd. Şti., s: 321-335.

DEĞİRMENCİ, T. 2007.

Resmedilen Siyaset: II. Osman Devri (1618-1622) Resimli Elyazmalarında Değişen İktidar Sembolleri, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

DEĞİRMENCİ, T. 2008.

"Osmanlı Sarayının Geçmişe Özlemi: Tercüme-i Şakâ'ikü'n-nu'mânîye", *Bilig* 46 (Yaz), Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, s: 205-132.

DEĞİRMENCİ, T. 2012.

İktidar Oyunları ve Resimli Kitaplar. II. Osman Devrinde Değişen Güç Simgeleri, İstanbul: Kitap Yayınevi.

EDGAR, I. R. 2011.

The Dream in Islam From Qur'anic Tradition to Jihadist Inspiration, New York: Berghahn Books.

ERKMEN, A. 2007.

Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndeki Tezkiretü'l-Evliya'nın Minyatürleri, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul.

ERKMEN, A. 2011.

Metinlerden Tasvirlerle Yansıyan Yüzler: Musavver Bir 'Meşâ'irü's-Şu'arâ' Nüshasının Portreleri, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

ERKMEN, A. 2013.

"Sultan Portraits of Ashik Chelebi's 'Masha'ir al-Shu'ara'", *Proceedings of 14th ICTA*, (ed.: Frédéric Hitzel), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s: 289-295.

ERKMEN, A. 2014.

"Mü'ellife Övgü: Musavver (Resimli) Tezkirelerde Yazar Portreleri", *Sanat Tarihi Yıllığı* 23, İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Araştırma Merkezi, s: 1-21.

ERKMEN, A. 2017.

"The Visualisation of Shaykh Safî al-Dîn Ishaq Ardabilî: A Unique Illustrated Copy of the *Safvat al-Safâ* at the Aga Khan Museum Collection and Its Illustrations", *Iranian Studies* 50/1, Taylor and Francis, s: 45-77.

ERKMEN, A. 2018.

"The *Tazkira* Literature in the Ottomans and Two Unique Illustrated Ottoman Tezkiras", *Osmanlı'da Dil ve Edebiyat*, (Ed. B. A. Kaya ve F. B. Aydın), OSAMER, s: 69-83.

ERÜNSAL, İ. 1993.

"Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi", *TDV İA* 8, İstanbul, s: 449.

ESKENDER MUNSHI, 1986.

History of Shah Abbas the Great, (Çev. R. M. Savory), New York.

ESLAMI, K. 2001.

"Golestân-e Honar", *Encyclopaedia Iranica*, XI/1, s: 77-79.

FARHAD, M. ve BAĞCI, S. 2009.

Falnama The Book of Omens. Washington, DC: Freer Gallery of Art and Arthur M. Sackler Gallery

FETVACI, E. 2017.

"Ottoman Author Portraits in the Early-Modern Period", *Affect, Emotion, and Subjectivity in Early Modern Muslim Empires: New Studies in Ottoman, Safavid, and Mughal Art and Culture*, (Ed. Kishwar Rizvi), Leiden: Brill, s: 66-94.

- FLEISCHER, C. H. 1996.
Tarihçi Mustafa Ali Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati 1541-1600, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- FURAT, A. S. (Yay.). 1985.
Eş-Şekâ'iku'n-Nu'mânîye Fî 'Ulemâ'i Devleti'l-'Osmaânîye, (Taşköprülû-zâde 'Îsâmu'd-d'in Ebu'l'hayr Ahmed Efendi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- GIBB, H.A.R. 1962.
"Islamic Biographical Literature", *Historical Writing on the Peoples of Asia: Historians of the Middle East*, (Ed. B. Lewis, P.M. Holt), London: Oxford University Press, s: 54-58.
- GÖKYAY, O. Ş. 2004.
"Meşairü'ş-Şuara", *TDV İA* 29, Ankara, s: 355-357.
- GRAY, Basil, 1961.
Persian Painting, Skira.
- GRUBE, E. 1979.
"The School of Herat from 1400 to 1450", *The Arts of the Book in Central Asia*, (Ed. B. Gray), Paris: UNESCO, s: 147-178.
- GRUBER, C.J. 2005.
The Prophet Muhammad's Ascension (Mi'raj) in Islamic Art and Literature, 1300-1600. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Pennsylvania.
- GRUBER, C. 2008.
The Timurid Book of Ascension (Mi'rajnama): A Study of Text and Image in a Pan-Asian Context. Valencia: Ediciones Patrimonio.
- GRUBER, C. 2009.
The Ilkhanid Book of Ascension: A Persian-Sunni Devotional Tale. London: I. B. Tauris.
- GRUBER, C. 2011.
"When 'Nubuvvat' Encounters 'Valayat': Safavid Paintings of the Prophet Muhammad's 'Mi'raj', ca. 1500-1550". *Iranian Shi'ism: Iconography and Religious Devotion in Shi'i Islam*, (Ed. P. Khosranejad), London: I. B. Tauris, s: 46-73.
- GUEST, G. D. 1949.
Shiraz Painting in the Sixteenth Century, Washington D.C.: Smithsonian Institution Freer Gallery of Art.
- İPEKTEN, H. 1988.
Türk Edebiyatının Kaynaklarından Türkçe Şu'ara Tezkireleri, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
- İPEKTEN, H. ve diğ. 2001.
Şair Tezkireleri, Ankara: Grafiker Yayınları.
- İSEN, M. 1994.
Kühü'l-Ahbar'ın Tezkire Kısım, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- İSEN, M. 1995.
"XVI. Yüzyıl Sonuna Kadar Osmanlılarda Biyografi Geleneği", *Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Oktay Aslanapa'ya Armağan XXXI* (1-2) (1993), s: 211-227.
- KAFADAR, C. 1989.
"Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth-Century Istanbul and First Person Narratives in Ottoman Literature", *Studia Islamica* 59, Maisonneuve-Larose, Paris, ss: 121-150.
- KARAHAN, A. 1979.
"Tezkire", *MEBİA* XII (1), s: 226-230.
- KARATAY, F. E. 1961a.
Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmalar Kataloğu, İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi.
- KARATAY, F. E. 1961b.
Topkapı Sarayı Müzesi Farsça Yazmalar Kataloğu, İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi.
- KAZI, M. I., 1960.
"Sam Mirza and his 'Tuhfa-i Samî'", *Indo-Iranica* XIII/2, Hindistan: Iran Society, s: 69-89.
- KHALIDI, R. 1973.
"Islamic Biographical Dictionaries: A Preliminary Assessment", *The Muslim World*, LXII/1, Hartford Seminary Foundation, yayım yeri belirtilmemiş, s: 53-65.
- KHANDALAVALA, K. ve KHAN, R. A. 1986.
Gulshan-e Musawwari, Seven Illustrated Manuscripts from the Salar Jung Museum, Hyderabad: Salar Jung Museum.
- KILIÇ, F. 1994.
Meşâ'irü'ş-Şu'ara. İnceleme, Tenkitli Metin, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- KILIÇ, F. 2010.
Aşık Çelebi: Meşâ'irü'ş-Şu'arâ, İstanbul: Suna ve İnan Kırac Vakfı Yayınları.
- KINNBERG, L. "2008.
"Qur'an and Hadith: A Struggle for Supremacy as Reflected in Dream Narratives." *Dreaming Across*

Boundaries: The Interpretation of Dreams in Islamic Lands, (Ed. L. Marlow), Boston, MA: Ilex Foundation, s: 25-49.

KUT, G. 1976.
“Lâmi-î Çelebi and His Works”, *Journal of Near Eastern Studies* 35/2, s: 73-93.

KUT, G., 1978.
Heşt Bihişt: Sehi Beg Tezkiresi, İnceleme, Tenkidli Metin, Dizin, Massachusetts: Harvard University Press.

KUT, G. 1982.
Sehi Beg, Heşt Bihişt, Sehi Beg Tezkiresi, İnceleme, Faksimile, Metin, Varyantlar, Dizin, (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul.

KUTLU, S. ve PARLAK, N. (Haz.), 2008.
Makalat: Şeyh Safî Buyruğu, İstanbul: Horasan Yayınları.

LEACH, L. Y. 1995.
Mughal and Other Indian Paintings From the Chester Beatty Library, London: Scorpion, Cavendish.

LENTZ, T. W. 1985.
Painting at Herat under Baysunghur ibn Shahrukh, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Massachusetts: Harvard Üniversitesi.

LOSTY, J. P. 1982.
The Art of the Book in India, London: The British Library Board.

LUGAL, N. (1977)
Tezkire-i Devletşah, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

MAHİR, Banu, 2005.
Osmanlı Minyatür Sanatı, İstanbul: Kabalıcı Yayınları.

MEREDITH-OWENS, G.M. 1971.
Meş'air üş-Şuara or Tezkere of Âşık Çelebi, London: The Trustees of the “E.J.W. Gibb Memorial”.

MILSTEIN, R., 1990.
Miniature Painting in Otoman Baghdad, Costa Mesa: Mazda Publishers.

MILSTEIN, R., RÜHRDANZ, K. ve SCHMIDT, B. 1999.
Stories of the Prophets, Illustrated Manuscripts of ‘Qisas al-Anbiya’, California: Mazda Publishers.

MINORSKY, V.F. 1958.
The Chester Beatty Library. A Catalogue of the Persian Manuscripts and Minatures, Dublin.

MINORSKY, V.F. 1959.
Calligraphers and Painters. A Treatise by Qadi Ahmad, Son of Mir-Münshi, Washington: Freer Gallery of Art, Occasional Papers.

MÜLLER H. 1960.
“Kum(m)î, Kâdı Ahmad İbrâhîmî Hüseyinî”, *EF*, Leiden: Brill, s: 379.

NECİPOĞLU, G. 2006.
“Sources, Themes, and Cultural Implications of Sinan’s Autobiographies”, *Sinan’s Autobiographies: A Critical Edition of Five Sixteenth-Century Texts*, (Çev. H. Crane ve Akın, E.), Leiden: Brill. s: 7-16.

NİYZAİOĞLU, A. 2003.
Ottoman Sufi Sheikhs Between this World and the Hereafter: A Study of Nevizade Atai’s (1583-1635) Biographical Dictionary, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Massachusetts: Harvard University.

OKUMUŞ, Ö. 1988.
“Abdurrahman Câmî”, *TDV İA* 7, İstanbul, s: 94-99.

ÖZCAN, A. (Haz.), 1989.
Eş-Şekaiku’n-Nu’maniyye ve Zeyilleri, İstanbul: Çağrı Yayınları.

PARLADIR, Ş. 2011.
Resimli Nasihatnâmeler: Ali Çelebi’nin Hümâyûnnâmesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

PARLADIR, Ş. 2016.
“Ali Çelebi’nin Hümâyûnnâmesi ve Resimli Nüshaları”, *TÜBA KED* 14, s: 27-55

POSSING, B. 2001.
International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences, (Ed. N. Smelser ve P.B. Baltes), Oxford: Elsevier Sc, Inence Ltd., vol: 2, s: 1213-1217.

REINERT, B. 1960.
Sam Mirza, *EF*, Leiden: Brill s: 1012.

RENARD, J. 2008.
Friends of God. Islamic Images of Piety, Commitment, and Servanthood, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

RENDİ, G. 1977.
“İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi’ndeki Zübdetü’t-Tevârih’in Minyatürleri”, *Sanat* 6, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s: 58-67.

- RIEU, C. 1879.
Catalogue of the Persian Manuscripts, London: British Museum.
- ROBINSON, B. W. 1958.
A Descriptive Catalogue of the Persian Paintings in the Bodleian Library, Oxford: Oxford University Press.
- ROXBURGH, D. J. 2005.
The Persian Album, 1400-1600. From Dispersal to Collection, New Haven ve Londra: Yale University Press.
- RYPKA, J. 1968.
History of Iranian Literature, Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.
- SAKISIAN, Armenag Beg, 1929.
La Miniature Persane du XIIeme au XVIeme siècle, Paris ve Brüksel.
- SCHMIDT, J. 1992.
Pure Water for Thirsty Muslims. A Study of Mustafa 'Ali of Gallipoli's Kühü'l-Ahbar, Leiden.
- SCHMITZ, B. 1992.
Islamic Manuscripts in the New York Public Library, New York ve Oxford.
- SIMS, E. 1976.
"Prince Baysunghur's Chahar Maqaleh", *Sanat Tarihi Yıllığı VI* (1974-75), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü, s: 375-409.
- STEWART-ROBINSON, J., 1964.
"The Tezkere Genre in Islam", *Journal of Near Eastern Studies* 23/1, s: 57-65.
- STEWART-ROBINSON, J., 1965.
"The Otoman Biographies of Poets", *Journal of Near Eastern Studies* 24/1-2, s: 57-74.
- SEYLLER, J. 2000.
"A Mughal Code of Connoisseurship", *Muqarnas* 17, Leiden: Brill, s: 177-202.
- SOUCEK, P. P. 1993.
"Solomon's Throne/Solomon's Bath: Model or Metaphor", *Ars Orientalis* 23 (Pre-Modern Islamic Palaces), Freer Gallery of Art, Smithsonian Institute ve Department of the History of Art, University of Michigan, Ann Arbor, s: 109-134.
- STOREY, C.A., 1953.
Persian Literature. A Bio-Bibliographical Survey, 2 cilt, Londra: Luzac & Co., Ltd.
- ŞAH, S. 2007.
Safvetü's-Safâ'da Safiyüddîn-i Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- TAŞKÖPRÜLÜZÂDE, 2007.
Osmanlı Bilginleri, eş-şakâiku'n-Nu'mâniye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye, (Çev: M. Tan), İstanbul: İz Yayıncılık.
- TAYŞI, M. S. 1977.
"Âşık Çelebi ve Millet Kütüphanesi Ali Emiri Vakıf Kitapları Arasında Bulunan Minyatürlü "Me-şa'irü's-Şu'arâ" Adlı Eseri", *Sanat* 6, Ankara: Kültür Bakanlığı, s: 77-89.
- TEZCAN, B. 2007.
"The Politics of Early Modern Ottoman Historiography", *The Early Modern Ottomans. Remapping the Empire*, (Ed. V. Aksan ve D. Goffman), Cambridge, New York: Cambridge University Press, s: 167-198.
- THACKSTON, W. 1994.
Giyaseddin Hondemir. Habibu's-Siyar: The Reign of the Mongol and the Turk, Department of Near Eastern Languages and Civilisations, Massachusetts: Harvard University.
- THACKSTON, W. 2001.
Album Prefaces and Other Documents on the History of Calligraphers and Painters, Leiden, Boston: Brill.
- THACKSTON, W. 2002.
The Baburnama, Memoirs of Babur, Prince and Emperor, New York: The Modern Library.
- TITLEY, N. 1977.
Miniatures From Persian Manuscripts: A Catalogue and Subject Index of Paintings From Persia, India, and Turkey in the British Library and the British Museum, London: British Museum Publications Ltd.
- TOGAN, Z. V. 1945.
"Câmî", *MEB İA*, 3 İstanbul, s: 15-20.
- ULUÇ, L. 2000.
"The Majalis al-'Ushshaq: Written in Herat, Copied in Shiraz, Read in İstanbul", *M. Uğur Derman Armağanı*, İstanbul: Sabancı Üniversitesi, s: 569-602.
- ULUÇ, L. 2006.
Türkmen Valiler, Şirazlı Ustalar, Osmanlı Okurlar: XVI. Yüzyıl Şiraz El Yazmaları, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

ULUDAĞ, S. 1984.

Tezkiretü'l-Evliya, Bursa: İlim ve Kültür Yayınları.

ULUDAĞ, S. 2006.

“Nefahatü'l-Üns”, *TDVİA* 32, s: 521-522.

ZAHODER, B. N., 1947.

Kazi Ahmed, Traktat o kalligrafač i čudožnikač 1596-97/1005, Moskova ve Leningrad.

